GRAHAM E. FULLER

İSLAMSIZ DÜNYA

profil

© Graham E. Fuller, 2010
© Little Brown & Company, 2010
© Profil Yayıncılık

Yazarı / Graham E. Fuller
Orijinal Adı / A World Without Islam
Kitabın Adı / İslamsız Dünya

Genel Koordinatör / Münir Üstün
Genel Yayın Yönetmeni / Cem Küçük
Kapak Tasarım / Kenan Özcan
Çeviri / Hasan Kaya
Redaksiyon / Aslı Güneş
İç Tasarım / Adem Şenel
Baskı-Cilt / Kitap Matbaacılık San.Ve Tic.Ltd.Şti.
Davutpaşa Cad. No:123 Kat:1 Topkapı/İstanbul
Tel : 0212 482 99 10 Sertifika No:16053

1. BASKI KASIM 2010
2. BASKI KASIM 2010

978-975-996-291-3

Kültür Bakanlığı Yayıncılık Sertifika No: 12391

PROFİL: 201
STRATEJİ-ANALİZ : 31

PROFİL YAYINCILIK
Çatalçeşme Sk. No: 52 Meriçli Apt. K.3
Cağaloğlu - İSTANBUL
www.profilkitap.com / bilgi@profilkitap.com
Tel. 0212. 514 45 11 Faks. 0212. 514 45 12

Profil Yayıncılık Maviağaç Kültür Sanat Yayıncılık Tic.Ltd.Şti markasıdır.

© Bu kitabın Türkçe yayın hakları Little Brown & Company aracılığıyla Profil Yayıncılık'a aittir. Yayıncının izni olmadan herhangi bir formda yayınlanamaz, kopyalanamaz ve çoğaltılamaz. Ancak kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Eşim Prue, çocuklarımız Samantha ve Melissa ile onların ailelerine, kardeşlerim David, Meredith ve Faith ile ailelerine... Müslüman dünyasıyla ve bu dünyanın içinde yaşamanın büyüleyici, neşeli, zorlu ve hayal kırıklığı yaratan yanları ile ilgili deneyimlerime ve bunların benim üzerimde yarattığı etkilere tanıklık ettiler, ayrıca başından sonuna kadar bana hep destek oldular.

Ayrıca bu topraklarda çalışırken ve yaşarken yaşamıma çeşitli yönlerden dokunmuş olan çok sayıdaki – Müslüman, Yahudi, Hıristiyan – dostuma...

İÇİNDEKİLER

Giriş 9

BİRİNCİ KISIM
AYKIRI DÜŞÜNCELER VE GÜÇ **25**

BİR: İslam ve İlahî İnançlar 27
İKİ: Güç, Sapkınlık ve Hıristiyanlığın Geçirdiği Evrim 53
ÜÇ: Bizans Roma'ya Karşı: Hıristiyanlığın Savaşan Kutupları 70
DÖRT: İslam, Doğu Hıristiyanlığıyla Buluşuyor 87
BEŞ: Büyük Haçlı Seferleri (1095-1272) 105
ALTI: Ortak Yankılar: Protestan Reformu ve İslam 127

İKİNCİ KISIM
İSLAM'IN MEDENİYET SINIRLARINDA BULUŞMAK **151**
YEDİ: "Üçüncü Roma" ve Rusya: Rusya Ortodoks Mirasını Devralıyor 161
SEKİZ: Rusya ve İslam: Bizans Yaşıyor! 177
DOKUZ: Batı'daki Müslümanlar: Sadık Vatandaşlar mı yoksa Gizli Düşmanlar mı? 203
ON: İslam ve Hindistan 228
ON BİR: İslam ve Çin 248

ÜÇÜNCÜ KISIM
İSLAM'IN ÇAĞDAŞ DÜNYADAKİ YERİ **259**
ON İKİ: Sömürgecilik, Milliyetçilik, İslam ve Bağımsızlık Mücadelesi 261
ON ÜÇ: Savaş, Direniş, *Cihat* ve Terörizm 287
ON DÖRT: Ne Yapmalı? Müslüman Dünyasına Yönelik Yeni Bir Politikaya Doğru 308
Teşekkürler 327
Notlar 329
İndeks 341

İslam'ın olmadığı bir dünya hayal etmeye çalışın. Gazete manşetlerimizi, televizyon ve radyo haberlerimizi, bilgisayar ekranlarımızı ve siyasî tartışmalarımızı İslam'a ait görüntüler ve göndermelerin doldurduğu bir ortamda böyle bir şeyin mümkün olamayacağını göreceksiniz. *Cihat, fetva, medrese,* Taliban, Vahabi, *molla,* şehit, *mücahitler,* radikal İslamcılar ve şeriat kanunu benzeri sözcükler adeta gündelik yaşamımızın bir parçası olmuş durumda. İslam'ın, ABD'nin terörle mücadelesinin ve "Teröre Karşı Küresel Savaş" kapsamında birkaç denizaşırı ülkede uzun süredir yürüttüğü mücadeleye bağlılığının tam kalbinde yer aldığı söylenebilir.

Doğrusu bir açıdan bakıldığında İslam, Ortadoğu'da yaşananların büyük kısmını anlayabilmemizi sağlayacak bir mihenk taşı işlevi görmektedir. İslam'dan bahsederek olayları "Batılı değerler" ile "Müslüman dünyası" arasındaki iki kutuplu bir mücadeleye indirgeyebiliriz. Bazı neo-conlar, yaklaşmakta olan 4. Dünya Savaşı veya "Uzun Vadeli Savaş" ortamında en büyük ezeli düşmanımız olarak "Islamofaşizmi" görmektedir – bu düşünce yapısı esasında çoğunlukla din eksenine odaklanmakta ve çok uzun zamandır gittikçe şiddetlenen Doğu-Batı çatışmasına katkıda bulunan diğer etkenleri göz ardı etmektedir.

Bu kitap, meseleyi tamamen zıt yönden ele alacaktır. İslam diye bir din olmasaydı, Arabistan'ın çöllerinden Muhammed adında bir peygamber çıkmış olmasaydı, İslam destanı Ortadoğu, Asya ve Afrika'nın büyük bölümünde yayılmamış olsaydı Batı ile

Ortadoğu arasındaki bugünkü ilişki tamamen farklı olmaz mıydı? Bence olmazdı, hatta bugünkü manzaradan pek farklı bir şeyle karşılaşacağımızı da sanmıyorum.

Bu görüş ilk bakışta mantığa aykırı gibi görünse de Ortadoğu ile Batı dünyası arasında İslam'ın, hatta Hıristiyanlığın da öncesine uzanan jeopolitik kaynaklı anlaşmazlıkların varlığını başka bir açıdan açıklamak da mümkündür. Çok eskilere dayanan Doğu-Batı ilişkilerinin evrimini sıkı biçimde etkilemiş olan çok sayıda farklı etken vardır: Ekonomik çıkarlar, jeopolitik çıkarlar, bölgedeki imparatorluklar arasında yaşanan güç savaşları, etnik çekişmeler, milliyetçi dalgalar, hatta Hıristiyanlığın içerisinde yaşanan ciddi çatışmalar – tüm bunlar, aslında İslam'la uzaktan yakından alakası olmayan Doğu-Batı rekabetlerine ve çatışmalarına bol miktarda zemin hazırlamaktadır.

Batı dünyası ile Ortadoğu arasında uzun bir zaman diliminde gelişen olayların seyrine baktığımızda hiç çekinmeden "İslam'a" bağlayabildiğimiz günümüzdeki çatışmanın köklerine yönelik sağlam temellere dayalı farklı gerekçeler bulabiliriz. Batı dünyası – özellikle de ABD – ile Ortadoğu arasındaki mevcut bağların tehlike sınırlarına ulaşan bir çarpıklık içerisinde olduğunu anlamak için Ortadoğu uzmanı olmaya gerek yoktur. Aslında şu soruları sormamız gerekir: Neler olup bitiyor? Ortadoğu'nun böyle bir yolda ilerlemesinin nedeni nedir? Ya da Batı'nın? İslam olmasa önümüzde duran zorlukların pek çoğundan kurtulur muyuz? İslam olmasa Ortadoğu daha huzurlu bir yer mi olur? Böyle bir durumda Doğu-Batı ilişkilerinin yapısı ne kadar farklı olur? İslam olmasa uluslararası düzen önümüze bugünkünden daha farklı bir resim mi koyar? İşte elinizdeki kitap, bu sorulara bazı alternatif cevaplar sunmayı amaçlıyor.

Batı, özellikle de Amerika Birleşik Devletleri son yarım yüzyıla kadar Ortadoğu'ya ciddi biçimde veya sürekli olarak ilgi göstermemiştir. Batı dünyasının bölgede yüzyıllar –hatta bin yıldan uzun bir süre– boyunca sürdürdüğü yayılmacılık politikasını ne-

dense rahatlıkla görmezden gelebiliyoruz. Görünüşte ise yalnızca Ortadoğuluların Batı dünyasının politikalarına ilişkin eleştirilerinin farkındayızdır. Bu eleştiriler çoğunlukla petrol politikaları, mali politikalar, siyasî müdahale, batı destekli darbeler, Batı dünyasının Batı yanlısı diktatörlere verdiği destek ve (kökeni İslam'a değil de Batı dünyasının Avrupalı Yahudilere uyguladığı zulme ve katliama dayanan) karmaşık Filistin sorununda Amerika'nın İsrail'e verdiği açık destek benzeri konular etrafında yoğunlaşmaktadır. Avrupalı güçler de kendi anlaşmazlıklarını bu topraklara taşımış, yaptıkları iki dünya savaşını kısmen Ortadoğu'da yürütmüşlerdir. Tüm bunlar, bölgedeki mevcut kargaşanın nedenini en az "İslam" kadar açık biçimde açıklayabilecek başka etkenler de olduğunu gösteriyor.

Tüm bunları belirtirken kastetmeye çalıştığım şey kesinlikle "tüm suçu Batı dünyasına yıkmak" değildir. Doğu ve Batı dünyalarının karşı karşıya gelmelerine yol açan şeylerin daha derin jeopolitik etkenlere dayandığı, bunların da İslam'ın öncesine uzandığı ve İslam'ın çevresinde devam ettiği, bölgedeki koşullara özgü olduğu ve bu bölgeleri işgal eden *tüm* devletlerin jeopolitik bakış açılarıyla ilişkili olduğu görüşündeyim.

Yine de, bu Doğu-Batı çatışmasının unsurlarının şekillenmesinde İslam'ın hiçbir rolünün olmadığını iddia etmek aptallıktan öte bir şey değildir. İslam, bütün Ortadoğu coğrafyası üzerinde ve ötesinde çok büyük bir etkisi olan güçlü ve derin bir kültürü temsil etmektedir. Oysa *Doğu-Batı ilişkileri* açısından bakıldığında, yaşanan daha derin rekabetler ve çatışmaların ortasında İslam'ın esasen bir tarafın bayrağı veya sancağı olarak hizmet ettiği kanaatindeyim.

Bu çalışmanın okuyucuları, en azından Doğu-Batı çatışmasının doğasını ve özellikle de Amerikalıların kendi dış politikalarını nasıl gördüklerini yeniden düşünmeye sevk edeceğini ümit ediyorum. Böylesine bir özeleştiri, kendilerine özgü bir izolasyon ve miyopluk hali içerisinde yaşayan süper güçler için hiç de kolay

değildir: Büyük bir güce sahip olmak güvenlik ve kesinlik duygusu yaratır, daha küçük devletlerin tehdit edici veya tehlikeli buldukları durumları göz ardı edebilme imkânı tanır. Uluslararası politika orman yaşamından farklı değildir: Daha küçük ve zayıf hayvanların hayatta kalabilmeleri için keskin bir zekâya, hassas duyulara ve çevikliğe ihtiyaçları vardır; güçlüler ise – örneğin filler – çevresel koşullara pek dikkat etmek zorunda değildirler ve çoğunlukla, diğerlerini umursamadan, dilediklerini yapabilirler.

Güç beraberinde kibir de getirir. Bu kibir duygusunu; durumu kontrol altında tutabileceğimiz, yetkinin elimizde olduğu, dilediğimiz kişiyi veya devletleri kolaylıkla ikna veya tehdit edebileceğimiz inancı şeklinde tanımlayabiliriz. Bush yönetimindeki önde gelen isimlerden birine Ortadoğu'da yaşanan savaşların yaratacağı gerçeklikler hakkında ne düşündüğü sorulduğunda bu kişi biraz duraksadıktan sonra şu cevabı vermişti: "Kendi gerçekliklerimizi kendimiz yaratırız." Son on yılda yaşanan olaylar ne yazık ki bu ifadenin ne kadar doğru olduğunu acı biçimde ortaya koymaktadır.

Aslında sorun taktığımız gözlükle alakalı. Washington – tıpkı pek çok küresel gücün geçmişte yaptığı gibi – kendi sınırlarının ötesinde, benim "kusursuz görüş" olarak adlandırdığım bir kriz teorisini kullanıyor. Bu teoriye göre, denizaşırı faaliyetlerimizin esas nedeninin dünyanın daha iyi hale gelebilmesi için üzerimize düşeni yapmak olduğuna inanırız; bu süreçte karşımıza sürekli olarak aşmamız gereken büyük zorluklar çıkacağını da unutmayız. Amerikan politikalarının gelişen olaylara en azından belli ölçüde katkıda bulunduğunu aklımızın ucundan bile geçirmeyiz. Aslında bu durum ortaya çok büyük bir çelişkiyi koyuyor: Amerika, tüm dünyada yedi yüzün üzerinde askerî üssü ve Pentagon'un geniş nüfuz alanıyla dünyanın tek süper gücü olmakla övünürken nasıl oluyor da dünyadaki olayların seyrini çizen en baskın güç olarak oynadığı rolün büyüklüğünün farkında olamıyor? Bu Alice Harikalar Diyarında benzeri yanılsama, poli-

tika yapıcıların yanı sıra, Washington'da bol miktarda bulunan düşünce kuruluşlarının düşünce yapısını da etkilemektedir. Bu düşünce kuruluşlarının dış ülkelerdeki durumlara ilişkin analizleri sadece *diğer* ülkeye, *diğer* kültüre, *diğer* aktörlerin kötü niyetlerine odaklanırken denklemde ABD'nin eylemleri ile algılarının etkisine neredeyse hiç yer verilmez. Yaygın medyada veya düşünce kuruluşlarında ABD'nin umursamazca politikalar izleyerek mevcut sorunların veya krizlerin meydana gelmesine bizzat yardım ettiğine dair kapsamlı bir analiz sunan kişilere rastlamak çok zor. Burada Amerika'nın suçlu olup olmamasından bahsetmiyoruz; dünyanın tek süper gücünün eylemlerinin uluslararası politikada yaşananlar üzerinde çok büyük bir etkisinin olduğu gerçeğinden bahsediyoruz. İşte bu eylemlerin titiz biçimde incelenmesi, sorgulanması gerektiğine inanıyoruz.

Burada bir başka ironik durum daha var: Milliyetçilik ve vatanseverlik bayrağını her fırsatta büyük bir şevkle dalgalandıran ABD gibi bir ülke nasıl oluyor da bu kavramların diğer ülkelerdeki varlığından bihabermiş gibi davranabiliyor? Washington Soğuk Savaş döneminde tarafsız ülkelerin niyetlerini ve duygularını anlama konusunda pek iyi bir sınav vermemiştir; uygunsuz olduğunu düşündüğü yerel milliyetçi çabaları göz ardı ederek, kimi zaman da bastırarak çok sayıda ülkenin Sovyetler Birliği'ne yönelik daha fazla sempati geliştirmesine yol açmıştı. Bu yaklaşım, diğer ulusların çıkarlarını ve tercihlerini bastırılması veya göz ardı edilmesi gereken şeyler olarak değerlendiren bir tür stratejik körlük haliydi. Ortadoğu'daki milliyetçilik ve kimlik meselelerine bugüne kadar hep sırtımızı döndük ve bunların tümünü "İslam" potası içerisine attık.

Sevmediğimiz ülkeleri sert, bazen de *öldüresiye* kötüleyebiliyoruz. Demokrasinin pek hoş olmayan bir yönü vardır ki o da düşmanın insanların gözünde adeta canavarlaştırılmasıdır; böylece halk ve kamuoyunun desteği sağlanıp savaş halinde kanla veya malla hiç çekinilmeden ağır bedeller ödenebilir. Ve bu du-

rumda, neden çatışma veya savaş halinde olduğumuza ilişkin mesajın bir *tampon çıkartması*na sığacak şekilde basite indirgenmesi gerekir.

Günümüz dünyasında Amerika için bu tampon çıkartmasının adı, Müslüman dünyasındaki sorunlarımızın pek çoğunun kaynağı olan "İslam"dır. Geçmişte anarşistlerle, Nazilerle, faşistlerle ve komünistlerle savaştık, şimdi sıra "radikal İslam"da. Bu terimi tırnak içerisine almamın nedeni böyle bir terimin olmaması değil, aksine bunun çeşitli şekillerde ve büyüklüklerde meydana gelen ve çok farklı karşılıklar gerektiren geniş ve karmaşık bir olgu olmasıdır. Bu terim elbette Müslüman dünyasıyla ilişkilerimizde yaşadığımız türden sorunlara dair kusursuz veya faydalı bir tanım sunmamaktadır. Çok daha basit, dar görüşlü analizlerde ise sorunun "radikal İslam" olmadığı, dahası İslam'ın bizzat kendisi olduğunu da zaman zaman duymuyor değiliz. Bizden neden nefret ediyorlar, neden şiddetten yanalar, neden "demokrasiden nefret ediyorlar", Amerika'nın her sorunu çözen sihirli formüllerini ve değerlerini neden kabul etmiyorlar, neden gerilla savaşına veya terörizme başvuruyorlar, Amerikan politikalarına neden karşı çıkıyorlar, Amerika'nın onların geleceğine dair hazırladığı mükemmel planları neden kabul etmiyorlar –sanırım İslam'ın bu soruların tümüne anında vereceği bir cevap var.

Aslında pek çok bakımdan "Müslüman dünyası" diye bir şey yoktur; aksine, çok sayıda Müslüman dünyası, sayısız Müslüman ülkesi ve farklı Müslümanlıklar vardır. Yine de şunu unutmamak gerekir ki son birkaç on yıllık dönemde Batı dünyasının hem gerçek hem de olası saldırı ve kuşatması altında Müslüman dünyası eşi görülmemiş ölçüde bir araya gelmiştir. Doğrusu Amerika'nın bu zaman dilimindeki politikaları uluslararası bir ortak Müslüman toplumu oluşmasında Muhammed Peygamber'in zamanından bu yana hiçbir etkenin olamadığı kadar etkili olmuştur.

Müslüman dünyasıyla tarihimiz 11 Eylül'de başlamadı. Ortadoğu ile ilişkilerimiz çok eskilere dayanır. 11 Eylül saldırıları tabii ki şiddetli, aşırılıkçı ve ahlaksızca bir eylemdir, ama bunun aynı zamanda çok uzun yıllar içerisinde yaşanan olaylar zincirinin sonucu olduğunu da unutmamak gerekir. Tarihin 11 Eylül'de –birdenbire büyük bir haksızlığa uğrayarak dünyaya kendi adaletimizi getirme yetkisine sahip olduğumuz anda– başlamış olduğunu varsayacak olursak bu zamana kadar yaptığımız ve feci sonuçlara yol açan şeyleri yapmaya devam ederiz.

"İslam'ın olmadığı bir dünyadan" bahsetmek elbette saçma bir düşüncedir. Ne tarihi yeniden yazabiliriz ne de bazı şeyler yaşanmamış olsaydı tarihin seyrinin nasıl olabileceğini doğru biçimde tahmin edebiliriz. Bir başka deyişle, "ya olmasaydı" benzeri teorik tartışmalar içerisine girecek olursak tahminlerin ve çıkarımların sonu bir türlü gelmez. Aslında bu tür "ya olmasaydı" şeklinde tahminler üzerine çok sayıda ilginç kitap yazılmıştır: Ya 11 Eylül yaşanmasaydı? Ya Veliaht Prensi Ferdinand 1914 yılında Saraybosna'da suikasta kurban gitmeseydi? Ya Rus Devrimi'nin arifesinde Almanlar Lenin'i bir trenle Rusya'ya geri göndermeselerdi, ya Bolşevik Devrimi gerçekleşmesiydi? Ya Amerika'daki İç Savaşı Konfederasyon güçleri kazansaydı? Dünyamız bugünkü halinden çok daha farklı mı olurdu yoksa uzun vadede neredeyse aynı noktaya mı varırdı?

Bu tür sorulara cevap verilmesi mümkün değildir. Bu tür soruların amacı hayal gücünü kullanarak tarihi farklı bir açıdan aydınlatmak, daha önce hiç farkına varılmamış noktaların ve çizgilerin gözlerimizin önünde canlanmasını sağlamaktır. Mesela bir olayın tam tersi biçimde gerçekleşme olasılığını yüzde 51 olarak hesaplarsak geriye kalan yüzde 49'luk bölümdeki etkenlerin ağır basarak bunun gerçekleşmesine izin vermediğini söyleyebiliriz. Yine de bu etkenler başından sonuna kadar mevcuttur ve belki

de sonraki olaylar üzerinde belirleyici olmasa da önemli bir etki yaratarak yüzeyin altında durmaya devam ediyordur. 1980'li yıllarda CIA'e bağlı Ulusal İstihbarat Konseyi'nin uzun vadeli stratejik tahminlerden sorumlu başkan yardımcısı olarak görev yapıyordum; senaryolar hazırlarken analitik açıdan bize ışık tutabilecek kısa bir zihin egzersizi yapıyorduk. Bunu yapmaktaki amacımız, geleceğe dair (gerçekleşme olasılığı ne kadar düşük de olsa) önemli bir olayın yaşandığını varsayarak bu olayın nasıl gerçekleşeceğine ilişkin bazı detaylar içeren kısa bir senaryo yazmaktı. Suudi Arabistan'da radikal bir İslam devrimi yaşanırsa böyle bir durum ne tür senaryolarda gerçekleşebilir? Çin Komünist Partisi dağılırsa bu olay nasıl gerçekleşir ve süreç gündelik olarak nasıl ilerler? Bu tür egzersizlerin temel amacı, belki de aklımıza hiç getirmeyeceğimiz veya gerçekleşmesine ihtimal vermediğimiz olaylar dizisini zihnimizde tüm ayrıntılarıyla canlandırmaktır; bu egzersizler "hiç akla getirilmeyen" olası olaylara dair belirtilere karşı analitik duyularımızın keskinleşmesini sağlar.

Aynı şekilde bu kitap da Ortadoğu tarihindeki kilit olayları ele alarak İslam olmasaydı da kabaca benzer şekillerde meydana gelebilecek bu olayların gerçekleşmesinde İslam'la pek alakası olmayan ne tür güçlerin etkili olduğunu tanımlamaya çalışmaktadır. Aslında bu kitap olaylara tamamen farklı bir açıdan ışık tutarak daha önce muhtemelen fark etmediğimiz noktaları aydınlatıyor. Kitapta karşınıza çıkacak bazı varsayımlara ve açıklamalara katılmasanız da kitabı bitirdikten sonra Müslüman dünyasında yaşananlara muhtemelen asla eskisi gibi bakmayacaksınız.

Pek çok okuyucu elbette benim seçtiklerimin dışında yollar önerecektir. Kendime göre seçimler yapmam gerektiğinin farkındayım ne de olsa. Açıkçası burada sunulan iddiaların bazılarını çürütecek yazılar yazabilirim, ama asıl mesele bu değil. Asıl mesele, Ortadoğu'nun tamamen İslam'dan ibaret olduğu –sorunun kaynağının ve çözümünün yine İslam olduğu– yönündeki yüzeysel varsayımlarımızı yeniden düşünmemiz ve bunun yerine Batı

dünyasının Ortadoğu'yu algılama biçimini etkileyen daha derin ve sisteme ilişkin sorunları ele almamız gerektiğidir.

Bir noktaya açıklık getirmek istiyorum: Bu kitabı yazmaktaki amacım kesinlikle İslam'ın dünya tarihindeki rolünü yermek veya küçümsemek değildir. İslam, insanlık tarihinde sürekliliğini koruyan en büyük ve en güçlü medeniyetlerden biri olarak dünya üzerinde çok büyük bir etkiye sahip olmuştur. Başka hiçbir medeniyet dünya üzerinde İslam kadar geniş coğrafyalara uzanmamıştır. İslam kültürüne, sanatına, bilimine, felsefesine, medeniyetine ve insan olarak Müslümanlara karşı sonsuz bir saygı besliyorum. İslam medeniyeti olmasaydı bugün dünyanın çok daha kötü bir halde olacağını rahatlıkla söyleyebilirim.

İslam'ın başka türlü asla bir araya gelemeyecek çok sayıda farklı halkları, devletleri, kültürleri ve bölgeleri birbirine bağlayan güçlü ve etkin bir yapı – Müslüman dünyası– oluşturmuş olduğunu da bilmiyor değilim. Bu yapı özellikle bölge halkları açısından büyük önem taşımaktadır. Fakat bu kitabın asıl odak noktası, İslam olmasaydı *Batı ile Ortadoğu arasındaki ilişkilerin* nasıl olacağı sorusudur. Burada, İslam olmasaydı Müslüman dünyasının tamamının nasıl bir yapıya sahip olacağını incelemeyeceğim. Ya da İslam kültürünün yokluğunda Batı dünyasının neler kaybetmiş olacağını. Bu kitapta Doğu-Batı ilişkilerinin izlediği yolu inceleyeceğiz. Bu ilişkilerin ciddi biçimde kötüleşmesinde ise İslam'ın başrolü, hatta yardımcı rol bile oynadığı görüşüne katılmıyorum –bu sorunun kaynağı için başka bir noktaya bakmamız gerektiğini düşünüyorum. Başka bir noktaya baktığımız anda Doğu-Batı ilişkilerinin doğasını etkileyen çok sayıda farklı gücün olduğunu göreceğiz.

Birkaç noktaya daha vurguda bulunmak istiyorum. Öncelikle, Batı dünyasında İslam'ı bizim bakış açımıza göre tuhaf, sıra dışı, yabancı bir şey olarak görme yönünde bir eğilim söz konusudur. Burada İslam'ı diğer dünya dinlerinin, özellikle de Yahudilik ve Hıristiyanlığın yanına bir yere koymaya çalışıyorum. İslam,

Ortadoğu'nun farklı, aykırı düşünceleri barındıran, büyük din resminin ayrılmaz bir parçası olan köklü dinî düşünce geleneğinin bir ürünüdür. Aslında İslam kendisinden önce var olan çok sayıda kuvvetli akıma müthiş bir uyum sağlayarak büyümüştür.

Kitaptaki bir başka ana başlık da din, güç ve devlet arasındaki ilişkidir. Din ile devletin Batı tarihinin çok büyük bölümünde yakın bir ilişki içerisinde olmasının Hıristiyanlığı ve Hıristiyanlık tarihini *bu ilişkinin İslam'ı ve İslam dünyasını etkilediğinden çok daha fazla etkilemiş olduğu* görüşündeyim. Burada aykırı düşünceler ifadesi büyük önem kazanıyor. Aykırı düşüncelerin – yani otorite tarafından kabul edilmeyen dinî görüşlerin– kitlesel düzeyde devlete karşı siyasî muhalefetin önemli *araçları* haline gelebildiğini görüyoruz. Dolayısıyla, dinî anlaşmazlık meselelerini ele aldığımızda aslında *güç* ilişkilerinden ne kadar bahsediyor olduğumuzu sorgulamalıyız.

İslam'ın gelişiminin, her açıdan olmasa da, çoğunlukla Hıristiyanlığın gelişimine benzer veya paralel bir yol izlediğini de belirtmek istiyorum; söz konusu kutsal kitapların doğruluğunun ispatlanması, teolojik uygunluğun korunması, inançta yaşanan aykırılıklar veya bozulmalarla mücadele edilmesi olduğunda dinlerin neredeyse hepsi az çok aynı yolu izler. Yine burada da İslam yalnız değildir ve teolojik açıdan dinî gelişmelerin genel seyrini izlemektedir; bunun anlamı da dinin *devletin kullanımındaki* din kadar ayrılıklar yaratmadığı, dahası farklı dinî toplulukların varlığının temelinin teolojiden daha çok *laik* rekabete dayanıyor olabileceğidir.

Kitapta ayrıca Doğu Ortodoks Hıristiyanlığı ile Batı veya Roma Katolik Hıristiyanlığı arasındaki ihtilafları ve farklılıkları yakından ele alacağım. Eğer İslam, Hıristiyanlığın Ortadoğu'nun büyük kısmındaki hâkimiyetini kırmamış olsaydı, bölgenin tamamı bugün çok büyük ihtimalle Doğu Ortodoks Hıristiyanlığının egemenliği altında olacaktı. Pek çok ortak klâsik geleneğe rağmen Ortodokslukla Katoliklik arasındaki ilişkilerin yaklaşık iki

bin yıldır karşılıklı şüphe ve öfke sınırlarını pek geçmediğini de altını çizerek belirtmek gerekir. Tüm bunlardan yola çıkarak, Ortadoğu'nun Batı dünyasına karşı teşkil ettiği sorunların belirgin hale getirilmesinde günümüzdeki Ortodoks Hıristiyanlığının dinî ve ideolojik bir sıçrama tahtası olarak işlev görebileceğini rahatlıkla hayal edebiliriz.

Bu noktadan yola çıkarak Haçlı Seferleri'ni ele alalım: Bu seferler dinî mi yoksa jeopolitik temellere mi dayanıyordu? Dahası, bu seferler Hıristiyanlıkla İslam arasında bir mücadele olarak kabul edilse de esasında Doğu Hıristiyanlığı, Batı Hıristiyanlığı ve İslam arasında yaşanan *üç yönlü* siyasî bir mücadeleydi.

Kitabın bir bölümünü Hıristiyan Reform hareketlerine ayırdım ve burada Hıristiyan Avrupa'da yaşanan olayların mantığı ile"radikal İslamcılığın" farklı koşullar altında ortaya çıkması arasında çarpıcı paralellikler gözüme çarptı. Her ikisinde de dinî meseleleri siyasetin yönlendirdiği görülür; dinin burada da başlıca görevi kitlelerin bir amaca yönelik harekete geçirilmesidir. Devletin veya kilisenin din üzerindeki hâkimiyetini kaybetmesinin hem Hıristiyan hem de Müslüman geleneklerinde aşırı radikalliğe yol açtığını da yeri gelmişken belirtmek gerekir.

Bir tarafta Ortodoksluk ile Katoliklik ve diğer tarafta Hıristiyanlık ile İslam arasında çatışmalara yol açan meselelerin çok büyük benzerlikler taşıdığı da gözümüzden kaçmadı. Bu meseleleri tarihî sorunlar, kilise ve dinin toplumdaki rolü, kamusal ve özel değerlerin oluşturulması üzerindeki görüş ayrılıkları, devlet ve kilise/cami arasındaki ilişki ve çağdaş dünyada "lâikliğin" anlamı ile çağrışımları üzerine yapılan tartışmalar şeklinde başlıklandırabiliriz. Güç ve düşmanlıklar burada da kendi içlerinde çoğu kez oldukça basit görünen dinî meselelerin önüne geçmektedir.

Bir sonraki bölümde ise siyaset bilimci Samuel Huntington'ın *Medeniyetler Çatışması* adlı ünlü kitabında açıkladığı "İslam'ın kanlı sınırları" tanımının bir tahlilini bulabileceksiniz. Burada

tam olarak sözünü ettiğimiz şey nedir? İslam ve onun uzun vadeli ilişkiler içerisinde olduğu diğer dört büyük medeniyet (Batı Avrupa, Ortodoks Rusya, Hindu Hindistan ve Konfüçyüsçü Çin) arasındaki etkileyici ilişkileri de incelemeye çalıştım. Bu ilişkilerin her birinde karmaşık, farklı uzlaşmalara varılmış, adeta bir karşılıklı *döllenme* durumu yaşanmıştır. Bu ilişkiler, Müslümanların diğer kültürler ve dinlerle ilişkilerini nasıl yürüttüklerine dair daha soluk ve basit çatışma senaryolarında tasvir edilenden çok daha yalın bir resim sunmaktadır.

Bazı okuyucular kitabın Müslümanların Batı dünyasından yana sıkıntılarından daha çok diğer medeniyetlerin Müslümanlara yönelik şikâyetlerine odaklandığı görüşünü savunabilirler. Aslında durum aynen böyle. Öncelikle Müslümanların bakış açıları ve Batı dünyasına yönelik tarihsel sıkıntıları Batı dünyasında pek bilinmemektedir. Müslümanların tarihinin herhangi bir döneminde Hıristiyanlara, Hindulara veya Yahudilere yaptıkları kötülükleri burada uzun uzadıya yazabilirim –ki bunu yazan binlerce kişi olmuştur. Bu konuda herkesin anlatacağı yürek yakan bir hikâyesi vardır. Müslümanların da başkalarının kendilerine yaptıkları hakkında anlatacakları aynı derecede korkunç hikâyeleri olduğunu da söylemeliyiz. Bu kitabın tarafların birbirleri aleyhinde uydurdukları yanlış hikâyelerin çetelesine bir denge getirmek gibi bir çabası yoktur; burada asıl yapmak istediğim şey, yaşananları İslam'ın diğer büyük medeniyetlerle buluşup kaynaştığı medeniyetsel "fay hatları" perspektifine yerleştirmektir. İslam'ın rolünün etnik çatışmalardan genellikle daha az olduğunu burada bir kez daha görüyoruz.

Kitabın son bölümü ise Müslümanların sömürgeci güçlere karşı verdikleri mücadelenin tarihinden başlayarak Müslüman dünyasının günümüzdeki büyük amaçlarının bazılarını incelemektedir. Bu tarihi biraz yakından incelediğimizde Ortadoğu'nun Batı emperyalizmine karşı verdiği mücadelenin nasıl geliştiğini ve antiemperyalist düşünme biçiminin Ortadoğu'nun bugünkü

dünya görüşünde önemli bir noktayı teşkil etmeye devam ettiğini rahatlıkla görebiliriz. Ayrıca, Batı dünyasının emperyalist müdahaleciliği konusunda Müslümanların görüşlerinin diğer Asya kültürleriyle aynı olduğunu göstermek adına Çin de dâhil olmak üzere birkaç farklı kültürün antiemperyalist söylemleri ve deneyimleri ile Müslümanlarınkiler arasındaki benzerliklere dikkat çekmek istiyorum.

Ayrıca günümüzde çözüme en acil biçimde kavuşturulması gereken birkaç noktayı daha incelemek istiyorum. Bunlar arasında *cihat*, direniş, savaş ve terörizm kavramlarını sayabiliriz. Ortadoğu'yla ilgili medyada en çok yer alan ve kamuoyunun zihnini en fazla meşgul eden hususlar bunlardır. Bunlar yoğun bir meşruiyet tartışmasının kaynağı olmanın yanı sıra korku tacirleri, yaşananları abartarak yanlış bilgilendirmeler sağlayan kişiler için de biçilmiş kaftanlardır. Peki, bunlar temelde dinî mi yoksa jeopolitik meseleler midir? Ve son olarak, kapanış bölümünde, belirli politika meselelerini ele alacak ve şu ana kadar herkese ağır bedeller ödetmiş bu bataklıktan kurtulabilmemiz için politikalarda ve bakış açılarımızda yapmamız gereken köklü değişiklikler üzerine kısa, yalın öneriler sunacağım.

Bu kitap, pek çok yönden, İslam'ı anlattığı kadar ona komşu olan *diğer* medeniyetleri –Bizans, Rus, Batı Hıristiyan, Hint, Çin medeniyetlerini– de anlatmaktadır. Argümanımın temelini İslam'ın bu diğer büyük kültürlerin daha geniş kültürel düşüncelerine, amaçlarına ve dünya görüşlerine pek çok açıdan kolaylıkla uyum sağladığı fikri oluşturmaktadır. Bugün Müslüman toplumların Batı dünyasına karşı evrensel sayılabilecek nitelikte mutlak kuşkuları ve korkuları vardır; kültürel ayrıntılarda bazı görüş farklılıkları olsa da bu kuşkular ve korkular gelişmekte olan ülkelerin pek çoğu için de geçerlidir. Sözün özü, bugün Müslüman dünyasına atfedilen ve Batı dünyasını fazlasıyla endişelendiren pek çok değer ve siyasî görüş aslında "İslam'ın olmadığı bir dünyada" da varlığını sürdürmektedir.

Bu kitap, başlı başına bir *argümandır*, bir hikâye değil. Daha gelenekçi tarihî anlatımlarda çoğunlukla göz ardı edilen veya toprağa gömülen belirli eğilimleri ve kuvvetleri aydınlatmayı amaçlıyorum. Bu varsayımsal argüman aracılığıyla Ortadoğu'da olayların İslamî etkenlerin ötesinde nasıl ve *neden* geliştiğine dair yeni bir bakış açısı sunabilmeyi umuyorum. Okuyucuların kitabı bitirdikten sonra İslam'ı dünyadaki ortak beşeri, siyasî ve dinî deneyimin daha karmaşık ve ayrılmaz bir parçası olarak göreceklerini düşünüyorum. Eğer "İslam'ın bir sorunu varsa" bu hepimizin sorunudur.

Bu kitapta giriş bölümünden itibaren "İslam" kelimesini sürekli olarak kullanacağım; aslında "İslam" diye bir şey olmadığını belirtmek lazım çünkü pek çok İslam vardır. Bir başka şekilde ifade etmek gerekirse, tek bir İslam yoktur, Müslümanların yaşadıkları çok farklı İslam biçimleri ve İslam'ın ülkeden ülkeye, yaştan yaşa, meseleden meseleye, kişiden kişiye değişen yorumlamaları vardır. Aslında İslam Müslümanların İslam'ın olduğunu *düşündükleri* ve olmasını *istedikleri* şeydir. Ve hepsi de tıpkı diğer dinlere mensup kişiler gibi farklılıklar gösterir.

İslam kadar büyük ve dinamik bir olguyu genelleştirmek, tek bir kelebeğin bütün kelebek türünün numunesi olarak incelenmek üzere bir koleksiyon kutusuna konulmasından farksızdır. Oysa dışarıda binlerce tür kelebek vardır ve bunlar sürekli bir değişim ve evrim içerisindedir. Ne tuhaftır ki İslam'ı iyi veya kötü anlamda tek bir sabit olgu haline getirmeye çalışanlar bir yanda en fanatik ve katı Müslümanlar, diğer yanda da İslam'ın Batı'daki en ateşli düşmanlarıdır.

Kitabın sonunda okuyucuları Doğu-Batı ilişkilerindeki veya Batı ile "İslam" arasındaki mevcut kriz durumunun aslında dinden daha çok siyasî ve kültürel anlaşmazlıklar, çıkarlar, rekabetler ve çatışmalarla ilgili olduğuna ikna edebilmeyi umuyorum. Kitabın sonunda varılan nokta çok önemlidir: Bu kriz durumu, günümüzdeki Batı dünyası-Müslüman dünyası çatışmala-

rı sorununa yaklaşım biçimimizle de ilgilidir. Gerçekten de bazılarının iddia ettiği gibi muazzam, amansız bir medeniyetler çatışmasına, yeni bir Yüzyıl Savaşları'na veya Dördüncü Dünya Savaşı'na doğru mu gidiyoruz? Doğrusu az sayıda Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi'nin böylesi bir dine bağlı var olma mücadelesi hikâyesinden keyif aldığını da söyleyelim. Oysa mevcut gerilimlerin merkezinde dinin yer almadığı sonucuna vardığımız takdirde ne kadar karmaşık olsalar da bu sorunlarla mücadele etme, hatta çözme olasılığımız oldukça artar. Kitabın sonunda, bu bağlamda, paylaşımları anlaşmazlıklarından çok daha fazla olan üç büyük ilahi din –Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam– için sağlam bir temel oluşturmayı amaçlıyoruz. Neticede anlaşmazlıklar yaşayan dinler değil, *devletlerdir*.

Din, siyasî güçlerle ilişki içerisine girdiğinde ne yazık ki ruhunu, yani manevi boyutunu kaybeder. Yine de pek çok yerde toprak, egemenlik, siyasî nüfuz, siyasî gündem ve toplumun varlığını korumak adına yapılan sayısız kanlı mücadelede sürekli olarak din kullanılmaktadır. Bu durum dinlerin çoğu için geçerlidir: Hıristiyanlık, İslam, Yahudilik, Budizm, Hinduizm, Şintoizm ve geleneksel yerel dinleri de içeren diğer dinler.

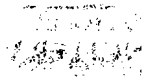
Bugün Batı'da mantıklı, lâik düşünme biçiminin dini en iyi biçimiyle toplumsal düzeni kontrol altında tutan, en kötü biçimiyle de düşmanlıkların, şiddetli çatışmaların ve savaşın kaynağı olan bir olgu olarak göremediği bir noktada yaşıyoruz. Dinin hiç olmadığı kadar güçlü, hatta daha tehlikeli biçimde "gücü yeniden ele alması" Batı dünyasında pek çok kişinin uykularını kaçırmaktadır. Bu düşüncede belirli oranda bir gerçeklik payı var elbette. Ne var ki asıl mesele dinin yarattığı tehlike değil, bizzat dogmatik düşüncenin varlığıdır. Yirminci yüzyılda yaşanan korkunç olayların dinlerle neredeyse *hiç* alakası yoktur: İki dünya savaşı, Franco, Mussolini, Hitler, Lenin, Stalin, Mao, Pol Pot, Raunda...

Tamamı dogmatik düşüncelere sarılıp bunları ne pahasına olursa olsun acımasızca uygulayan lâik, hatta ateist yönetimlerin sebep olduğu yüz milyonlarca insanın ölümü.

Son olarak, burada *inanç* olarak dinden değil, insanlığın siyaset, korkular, dürtüler, önyargılar, hayaller ve şiddet benzeri diğer yanlarına açılan en yüce araç olarak "örgütlü dinden" bahsediyorum. Bu hususların tamamının dinle alakalı olduğunu iddia edecek değilim. Yirmi birinci yüzyılda çekilen ıstırapları gördükçe günümüzde yaşanan hemen her olayın dine bağlanması konusunda biraz daha gerçekçi düşünmemiz gerektiğine inanıyorum; her ne kadar kamuoyuna bu şekilde yansıtılsa da "dinî meseleler" olarak görülen şeylerin çoğu kesinlikle dinle alakalı değildir. Bu durum Amerika için ne kadar geçerliyse Kahire, Tel Aviv, Mumbai ve Colombo'da da aynı durumdan söz etmek mümkündür. Dinin çok sayıda sesi vardır; insanların içlerindeki asalete veya alçaklığa göre değişerek pek çok amaca hizmet eder. Bu bağlamda gelin İslam'ın olmadığı bir dünyanın nasıl olacağını hayal etmeye çalışalım. İslam'ın olmadığı bir ortamda Ortadoğu'yla ilişkilerimiz nasıl bir hal alır? Bu ilişkilerde başka ne tür etkenlerin varlığını görebiliriz?

BİRİNCİ KISIM

AYKIRI DÜŞÜNCELER VE GÜÇ

1
İSLAM VE İLAHÎ İNANÇLAR

Allah doğmamıştır, doğurmamıştır.
İhlâs Suresi

Geçmişte İslam'ın gerçekten de olmadığı bir zaman vardı –ta ki yedinci yüzyılın başında Muhammed Peygamber Tanrı'dan vahiyler alıp bunları dünyaya ilan edene kadar. Fakat İslam'ın doğuşunu Ortadoğu için çok önemli bir dönüm noktası olarak görmek bir bakıma yanlış olur. Evet, siyasî açıdan belki bir dönüm noktası sayılabilir, ancak dinî veya kültürel açılardan İslam'ın doğuşunu Ortadoğu'nun tektanrılı düşünce yapısının sürekli devam eden evriminin bir başka hattı olarak görmek mümkündür. Bugün çok daha sık duyduğumuz "İlâhi inançlar" ifadesi, İbrahim Peygamber'i kapsayan ve üç dini –Yahudilik, Hıristiyanlık, İslam– kucaklayan bu üç tektanrılı mirasa yönelik farkındalığı ifade etmektedir. Zaman içerisinde aralarında ne tür siyasî ayrılıklar yaşanmış olsa da bu dinler birbirleriyle çok yakın ilişki içerisindedir. Asıl nokta budur: Siyaset ve iktidar mücadeleleri, ortak mirası güçlendirmek yerine siyasî amaçlar uğruna bu dinî farklılıkları çoğunlukla büyütmektedir. Yani güç daima siyasetin elindedir; bölgede İslam *öncesi* döneme dayanan jeopolitik gerilimler İslam'ın ortaya çıkmasından sonra bile devam etme eğilimi taşımaktadır. İslam'ı Ortadoğu'nun dinî geleneğine yabancı bir şey olarak görmek çok yanlış olur. İslam, bölgenin daha derinlerde yatan dürtülerinin ve kültürlerinin pek çoğunu benimser, temsil eder ve devam ettirir.

Ortadoğu'nun İslam öncesi dönemdeki dinler haritasına baktığımızda karşımıza Doğu Ortodoks biçimleriyle Hıristiyanlığın egemenliği altında bir dünya tablosu çıkar; bunun yanı sıra İran'da temel olarak tektanrılı Zerdüştlüğün, birkaç kırsal bölgede Yahudiliğin, Hindistan Yarımadası'nda ise Budizm ve Hinduizm'in hâkimiyetinden söz edilebilirdi. Avrupa ise Hıristiyanlıkla putperestlik arasında bölünmüştü. Dinî yönden İslam bu egemenlik mücadelesine geç katılmıştı ve aslında bu devlet yapıları üzerinde hâkimiyet kurmayı başarabilen tarihteki en son yeni din olmuştur. Ne var ki İslam kaybettiği zamanı telafi etmek için hızlı biçimde yayılarak Ortadoğu'da daha önceleri Hıristiyanlığın ve Zerdüştlüğün hâkimiyeti altında bulunan çok geniş bölgelerde egemen konuma erişecekti. İslam olmasaydı Doğu Ortodoks Hıristiyanlığı çok büyük ihtimalle Ortadoğu'nun egemen inancı olarak varlığını bugüne kadar sürdürebilecekti, İran'daki Zerdüştlüğü saymazsak elbette.

İslam'ın yayılması ve bilinen dünyanın geniş bölümlerini sürekli fethetmesi her fetih gibi çok büyük bir *siyasî* etkiye sahip olsa da ilk yıllarında *dinî* açıdan yerel halklar üzerinde çok daha az etki yaratmıştı. Doğrusu İslam Ortadoğu'nun mevcut dinî yapısının içerisinden oldukça doğal ve organik biçimde doğmuştu. İşin asıl şaşırtıcı yanı, İslam'ın dinî açıdan mevcut dinî yapıya çok rahat biçimde uyum sağlayabilmesi olmuştur.

İslam'ın doğuşu çok uzaklardaki ıssız bir çölde Batı kültürünün köklerine yabancı tuhaf bir kültürel bitkinin yetişmesi olarak da tasvir edilemez. İslamî görüşler, Doğu Akdeniz ile Ortadoğu'nun uzun zamandır yoğun dinî etkileşime, paylaşıma ve tartışmaya tanıklık etmiş olan kültürel ortamından doğup akmaktadır. Muhtemelen dünyada başka hiçbir bir bölge toprakları üzerinde Ortadoğu kadar farklı din ve mezheplerin yolculuğuna tanıklık etmemiştir. İslam'ın doğuşuyla Yahudilik ve Hıristiyanlığın eski evriminin parçaları olan eski konu ve sorunların pek çoğunun tekrarına tanıklık edilmiştir. Hıristiyanlığın

ilk altı yüzyılı boyunca yaşanan (kısaca ele alacağımız) dinî ve dogmatik kavgaları gördükten sonra İslam'la tanışmamız bizi şaşırtmamıştı; İslam'ın yaydığı iddialar ve inançlar oldukça tanıdık tartışmalara dayanıyordu: Tek Tanrı inancının doğası nedir? Yahudiliğin mesajı kimin içindi? Seçilmiş Halk olarak Yahudiler için mi yoksa bütün insanlar mı? İsa gerçekten de Tanrı'nın oğlu muydu yoksa sadece ilahî özelliklerle donatılmış bir insan mıydı? Bu tartışma konularının pek çoğunun etkileyici doğasını kısaca inceleyecek ve siyasî güç tarafından desteklenen bazı dinî öğretiler baskın hale gelirken daha az siyasî destek alanların ise aykırı düşünceler olarak ilan edildiği gerçeğini gözler önüne sereceğiz.

Her şeyden de öte, bu dogmatik mücadelelerin büyük imparatorlukların politikalarıyla ne kadar yakın bir ilişki içerisinde olduğunu göreceğiz. Güç her zaman dini kendine çeker, din de gücü kendine. Teoloji hep ikinci plandadır. Dahası kültür, zaman, gelenek, tarih ve inançlar benzeri kuvvetler sürekli olarak etkin durumdadır; yeni olayları iyi çizilmiş yollara sokabilmek gibi müthiş bir güce sahiptirler. İslam, tamamen yeni ve muazzam bir medeniyete sahip olmasına rağmen içinde bulunduğu geniş çevrenin bir ürünüydü.

Arabistan

Bölgenin büyük dinî düşünce ve kargaşa girdabının içerisinde yer alan Arabistan kesinlikle bölgeden kopuk yaşayan bir yer değildi. Arap yarımadasının güneybatı köşesinde bulunan Yemen, Ortadoğu'daki en eski medeniyetlerden birinin merkezi olmasının yanı sıra çok büyük ihtimalle de bütün Sami halklarının anavatanıydı. Sami kavimleri çok eski zamanlarda buradan Mezopotamya'ya göç ederek milattan önce Sümer devletini fethedip burayı bir Sami kültürüne dönüştürmüşlerdi. Kızıldeniz kıyılarından Mısır, Levante ve Akdeniz'e kadar giden hareketli bir baharat ve kumaş ticareti yaşanıyor, bu saye-

de Yemenliler Fenikeliler ile düzenli olarak ilişki içerisinde bulunuyorlardı. Rivayetlere göre Saba Melikesi Yemen'de yaşıyordu ve Etiyopya'daki Hıristiyan Aksum krallığı ile temas halindeydi. Yemen'de o dönemde geniş Hıristiyan ve Yahudi topluluklarının yaşadığı bilinmektedir. Hatta burada bir dönem Persler de ikamet etmiştir.

Daha kuzeyde, Kızıldeniz boyunca (Hicaz bölgesinde) uzanan, yaklaşık dört bin yıl öncesine dayanan tarihiyle Arabistan'ın en önemli şehirlerinden biri olan Mekke bulunur. Muhammed Peygamber'e kadar eski tarihî kaynaklarda Mekke'den pek bahsedilmiyordu, en azından yabancı kaynaklarda. Yine de Suriye'ye uzanan Kızıldeniz ticaret yolu üzerinde önemli bir ticari liman haline gelmişti. Hicaz'ın başta Medine olmak üzere birkaç önemli şehrinde geniş Yahudi toplulukları yaşıyordu. Bizans İmparatorluğu'nun başlıca merkezleri bugünkü Suriye ve Ürdün sınırları içinde kalan Hıristiyan toprakları ise kuzeye kadar uzanıyordu.

Arabistan, diğer Sami halklarınınkine benzer türden yerel veya kavimlere özgü tanrılardan oluşan kendi geleneksel dinlerini yüzyıllar boyunca yaşatmıştı. İbadetin büyük kısmı, rivayetlere göre aralarında İsa ile Meryem'in heykellerinin de bulunduğu yaklaşık 360 tanrıya ev sahipliği yapan Mekke'deki Kâbe'de yapılıyordu. Buradaki tapınaklar Mekke'ye olağanüstü ekonomik ve siyasî güç sağlıyordu: Bu gücünü kullanarak yarımadadaki kavimler arasındaki karmaşık siyasî yapıyı denetleme ve kavimler arasında yıkıcı savaşlar yaşanma olasılığını en aza indirme amacıyla bölgedeki bütün kavimler üzerinde kontrol sağlamayı başarıyordu. Bunun sonucu olarak, bölgeden yapılan ticareti kolaylaştırmak adına Mekke Bizans ile yakın bir ilişki içerisinde bulunuyordu. Mekke'nin zenginliği aslında yeni siyasal ve sosyal gerilimlerin de doğrudan bir ürünüydü çünkü eski kabile yapıları ve akrabalık bağları ortaya çıkan kapitalist piyasa ekonomisinin altında dağılıyordu; eski sosyal değerler etkilerini kaybederek yeni değerlere yer açıyordu.

Muhammed adındaki Mekkeli genç tüccar 610 yılında Tanrı'dan vahiy alarak tektanrılı inançların gelişim sürecinde yeni bir bölüm açtığında bölgenin jeopolitik ve dinî yapısı işte bu şekildeydi. Muhammed küçük yaştayken babasını kaybeder ve amcasının yanında çalışır. Muhammed belirli psikolojik sıkıntı dönemleri yaşadığı kırk yaşında Hira Dağı'na çekildiği günlerin birinde olağanüstü bir şey yaşadığını söyler: Vahiy meleği Cebrail onu birkaç ziyaret ederek Tanrı'dan getirdiği sözcükleri tekrar etmesini söyler. Tanrı'nın bir olduğu mesajını vaaz etmesi ve bu mesajı bölgedeki kabilelere ve Mekke'nin putperest ve çoktanrılı toplumuna iletmesi söylenir. Muhammed bu mesajı yaymaya ve katı, adaletsiz toplumsal düzene ve çoktanrılı inançların (Mekke'nin otoritesi ile ticaretin simgesi olan) Kâbe'deki putlarına karşı mücadele etmeye başlar. Aklımıza hemen İsa ve tefeciler gelse de Muhammed'in aynı zamanda politik bir görüşünün olduğunu da belirtmek lazım.

Daha da önemlisi, Muhammed en başından beri kendisinin Eski Ahit'in diğer peygamberleriyle aynı çizgide olduğunu belirtmişti. Bu peygamberlere Adem ve İbrahim peygamberler dâhildir. Muhammed Peygamber'e gelen vahiylerin tamamını içeren Kuran, sırf Tanrı'nın bir olduğunu ve gücünü kabul ettiği bilinen ilk insanlar oldukları için bu kişileri "ilk Müslümanlar" şeklinde tanımlamıştı – oysa o dönemde bu kişiler kendilerini Müslüman olarak tanımlamıyorlardı. Muhammed, kendisinin Tanrı'nın habercisinden (*Resul)* veya peygamberinden (*Nabi*) öte bir şey olmadığını, ilâhi özelliklere sahip olmadığını söylüyordu. Aslında Muhammed'in mesajı bölgedeki halklar için çok yeni bir şey olmaktan ziyade Tanrı'nın bir olduğu mesajının daha keskin ve net bir şekilde ifade edilmesinden başka bir şey değildi. Muhammed ayrıca İsa'nın yaradılışı hakkında Doğu Hıristiyanlığının hüküm sürdüğü dinî merkezlerde altı yüzyıl boyunca ciddi fikir ayrılıklarına yol açmış olan anlaşılması güç ve çelişkili kuramlardan arınmış açık ve net bir teolojiyi savunuyor-

du. Ahlâklı bir toplum yapısına kavuşulabilmesi için Tanrı'nın emirlerine uyulması gerektiğini söylüyordu.

İslam'a geçmek için yerine getirilmesi gereken emirler aslında çok basittir: Bu dine yeni geçenlerin yalnızca tüm kalpleriyle *kelime-i şahadet getirmeleri* yeterlidir: *Lâ İlahe İllallah Muhammeden Resulullah*... "Allah'tan başka tanrı yoktur ve Muhammed O'nun elçisidir." İslam'ın bütün Müslümanlarca yerine getirmeleri gereken beş şartı vardır: *Kelime-i şahadet getirmek*, günde beş vakit namaz kılmak, Ramazan ayında oruç tutmak, Mekke'ye hacca gitmek ve zekât vermek.

Bunların dışında İslam'da imanın altı şartı olarak kabul edilen altı madde vardır: Allah'a inanmak, Peygamberlere inanmak (Musa, İsa, Muhammed ve diğerleri), Meleklere inanmak, Kutsal Kitaplara inanmak (Eski ve Yeni Ahitler, Kuran), Ahiret Gününe inanmak, Kaza ve Kadere inanmak. Bu yeni inancın teolojik temelleri insanların bu dini anlayabilmelerini ve dolayısıyla kabul etmelerini kolaylaştırmıştı.

Muhammed, "Müslüman" olduğunu, yani İslam'ı, bir başka deyişle Tanrı'nın iradesine boyun eğdiğini kabul eden ilk kişiydi. Muhammed, Tanrı'nın Bir olduğu mesajına açıklık getirip bunu vurgulaması, Yahudilik ile Hıristiyanlığın mesajlarında insanların yanlış yorumlamalarıyla oluşan hataları ve yanlış inançları ortadan kaldırması gerektiğini anlamıştı. İnsanlara, Tanrı'dan gelen vahiylerin aslında aynı yönde olduğunu anlatması gerektiğini de görmüştü.

Gelenekçi Müslüman âlimler İslam'ın doğuşunu ilahî olmayan nedenlere bağlayan her türlü açıklamaya elbette karşı çıkmaktadırlar; yani Muhammed Peygamber'e gelen vahiylerin dış, bölgesel veya ilahî olmayan kaynaklardan geldiğini ve Muhammed'in herhangi bir çevresel etkiye maruz kaldığını asla kabul etmezler. Kendi dinî inanışları çerçevesinde bunu makul görmek gerekir elbette. Oysa Muhammed'in içinde yaşadığı ortam zihnini, düşüncelerini ve kişiliğini kesinlikle önemli ölçüde

etkilemişti; bu ortam aynı zamanda vahiylerinin kendisi ve takipçileri tarafından ne şekilde anlaşılıp uygulandığı yönündeki algısını da etkileyecekti. Öte yandan, Muhammed'in yaşadığı deneyim ve aldığı vahiyler üzerinde diğer peygamberler ve tarihteki diğer dinî şahsiyetlerin deneyimleri ve aldıkları vahiylerle benzerlik gösteren olası ve mantıklı dış etkenler olabileceğini incelemek de aynı ölçüde makuldür.

Bu dönemde Arap Yarımadası'nda Kuran'daki temel emirlerin çoğunluğu aslında herkesçe bilinen kavramlardı; bunların ilki de İsa'nın Mesih olduğunu kabul etmeyen ve onu yalnızca ruhlara şifa veren biri olarak gören Yahudi inancıydı. İsa'nın yaradılışına ilişkin her türlü ayrıntı hakkında Ortadoğu'nun dört bir yanında Hıristiyanlığa ait çeşitli "aykırı düşünceler" de dolanıyordu. Açıkçası Kuran'ın katı tektanrıcı anlayışı Ortadoğu'daki ilk Hıristiyanların görüşlerine Doğu Ortodoks Kilisesi'nin sonraki yıllarda yaydığı katı dogmatik düşüncelerden çok daha yakındı. Tektanrıcılığın ana konularına ilişkin değişik biçimler bölgedeki bütün kültürlere nüfuz etmişti.

Muhammed, tarihin aydınlık ışığında yaşamış olan ilk büyük din peygamberiydi. Hem Kuran'da hem de o dönemde peygamberin yaptıkları ile söylediklerini (*Hadis veya Sünnet)* anlatan kişilerin hikâyelerinde yaşamı ve eylemleri hakkında bol miktarda bilgi bulunmaktadır. İslam o dönemde bile Hıristiyanlık da dâhil olmak üzere hemen tüm dinlerin yaşadığı sorunların aynılarını yaşamıştı: O dönemde yaşayanların Muhammed Peygamber'in yaşamı ve söyledikleri hakkında anlattıkları ne ölçüde doğruydu? Peygamberlerin yaptıkları ve söyledikleri sözlü olarak aktarılmıştı; İslam'da bunların tahlil edilip sistematik biçimde değerlendirildikten sonra yazılı hale getirilmesi yüz yıldan daha uzun sürmüştü. Hıristiyanlıkta hangi İncil'lerin "güvenilir" hangilerinin olmadığına karar verebilmek adına İsa'nın yaşamına ilişkin bütün anlatılanları bir araya getirme konusunda da benzer sıkın-

tılar yaşanmıştı; bu hâlâ spekülasyonlara ve tartışmaya açık, bir şekilde çözüme kavuşturulması gereken bir konudur.

İslam'da Hadisler *doğrudan* Tanrı'dan gelen vahiylerden oluşan Kuran kadar kutsal kabul edilmese de daha sonra oluşturulacak olan İslamî kanunlara Kuran'dan çok daha fazla kaynak sağlamıştır; Hadisler, ilk İslam toplumunun oluşum sürecinde baş gösteren ve Kuran'da sözü hiç edilmeyen belirli, somut durumlar hakkında çok daha kapsamlı ayrıntılar sunar. Hadisler aynı zamanda Muhammed Peygamber'in aldığı vahiyleri ne şekilde anladığı ve yeri geldiğinde bunları nasıl kullandığına dair önemli ipuçları da vermektedir. Bunu bugün "İsa olsaydı ne yapardı?" sorusunu soran Hıristiyanların çabasına benzetebiliriz.

Çeşitli hadislerin karmaşık ve birbirini tutmayan özelliklerini, güvenilirliklerinin farklı düzeylerde olmasını ve bazen yetkililerin belirli hadisleri kendi çıkarları doğrultusunda kullanmalarını göz önüne alan İslam içerisindeki bazı küçük gruplar İslam'ı anlamak için başvurulabilecek tek kaynağın – ilâhî kaynağı nedeniyle – Kuran olması gerektiğini savunmaktadır. Yalnızca İncil temelinde bir din anlayışı oluşturmak amacıyla kilisenin tarihi ile gücünün büyük kısmını, Konsül kararlarını yıkan Reform hareketlerinin temelindeki *sola Scriptura* (yalnızca İncil) anlayışı ile İslam'daki bu görüş arasında açık paralellikler olduğunu da belirtmek gerekir.

Yeni vahiylerin yeni bir İslamcı siyasî ve dinî bir topluluğa uygulanmasının önündeki engeller göz korkutucu nitelikteydi; işe bir de Muhammed'in getirdiği mesajla gücünün, zenginliğinin ve konumunun tehdit altında olduğunu hisseden Mekke'nin seçkin grubundan gelen sert muhalefet karıştığında durum daha da zorlaşıyordu. Yaşamı tehdit altında olan Peygamber ve takipçileri Medine şehrine kaçarlar ve Muhammed burada insanlara çağrıda bulunarak ilk Müslüman toplumunu oluşturur, barışçıl bir düzen oluşturmak adına şehirde savaş halinde bulunan güç-

lerin başına geçer. Bu düzene; şehirdeki çeşitli kabileler ile dinî gruplar –Yahudiler, Hıristiyanlar, Müslümanlar– arasında hakların, sorumlulukların ve ilişkilerin bir açıklama ve uzlaşma metnine döküldüğü Medine Anayasası denir. Bu arada, Medine'deki Müslüman toplumu askerî ve siyasî bakımdan İslam'a düşman Mekkeli güçler tarafından tehdit edilmeye devam ediyordu, bu durum sonunda Mekke İslam'a olan karşıtlığını bırakıp Muhammed Peygamber 630 yılında kansız bir zaferle kente ihtişamlı biçimde dönene kadar devam edecekti. Gerilimler, düşmanlıklar, savaşlar, değişen ittifaklar ve ihanetlerle geçen bu uzun dönem Kuran'ın savaşlarla ilgili daha kasvetli bölümünde kendilerini baskı altına almak isteyen düşmanların karşısında Müslümanların nasıl bir birliktelik sergilediklerine vurgu yapılarak anlatılmaktadır. Keder ve öfkenin tasvir edildiği bu bölümlerin pek çoğu, Eski Ahit'te İsrailllilerin düşman Sami kavimlerine karşı verdikleri mücadele dönemlerini anlatan bölümlerini andırmaktadır: Eski Ahit'te İsrail devleti kurma hedefinin önünde duran bütün Yahudi düşmanlarının acımasızca ortadan kaldırılması emrediliyordu; bu sıkıntılı dönemlerde uzlaşma ve barış gibi kavramlar her iki din için de söz konusu değildi.

Hadislerin güvenilirliği sorunu İslam'ın gelişip yayıldığı ve imparatorluk kurma sürecine girdiği dönemde önemli siyasî anlamlar taşımıştı. Hıristiyan Kilisesi örneği düşünüldüğünde ilerideki lâik veya dindar Müslüman otoritelerin İslam'ın dünyaya verdiği mesajı ne şekilde etkilemeye, kontrol etmeye veya yorumlamaya çalışacakları bir soru işaretiydi. Hıristiyanlığın aksine İslam'da Muhammed Peygamber'in ilâhî bir şahsiyet olup olmadığı konusunda herhangi bir tartışma yaşanmamıştı çünkü böyle bir şeyi ne kendisi ne de başkaları asla iddia etmemişti. Aslında kutsal kitabın yorumlanması konusunda İslam'da Hıristiyanlığa nazaran çok daha az sayıda görüş ayrılığı ve bölünme yaşanmıştır ki bu biraz da İslam'ın dinî görüşünün ince çizgilerine bağlıdır. Yine de Kuran ve Hadislerin yorumlanmasına ilişkin sorular bu-

gün bile İslam'ın devam eden evrim sürecinde kilit noktada yer almaya devam etmektedir.

İslam yayılma sürecinde yeni diller, coğrafyalar, kültürler ve tarihî deneyimlerle karşılaşmıştı. Tıpkı diğer dinler gibi İslam da yerel koşullara uyum sağlayarak insanların bu yeni inancı kabul etmelerini veya geçişlerini kolaylaştırmıştır. Oysa daha sonraki reformcular İslam'ın koşullara göre değişim sergilemesinin İslam'a aykırı olduğu ve dinin esas temellerine dönülmesi gerektiği görüşünü savunuyordu. Bu hususlar ileride İslamî yenilik ve aşırı tutuculuk hareketinin temelini oluşturacaktı. Dinin bu şekilde yayılması Martin Luther gibi ilk Protestan reformcular için de kilit bir nokta olacaktı.

Dinler ve bu dinlere mensup kişiler arasındaki ayrılıklar çoğunlukla belirli teolojik farklılıklardan ziyade bu farklılıkların *siyasî ve sosyal yönden taşıdığı anlamlardan* kaynaklanmaktadır. Dilerseniz Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam arasındaki üç yönlü ilişkide gerçek anlamda var olan bazı teolojik farklılıkları ele alalım. Antik ve Orta Çağ Ortadoğu'sunun siyasî yapısında bu teolojik farklılıklar ne anlam ifade ediyordu? Meseleye daha yakından baktığımızda bölgede ve bölgenin kültüründe hüküm süren tektanrıcılığın doğası hakkında yapılan bazı temel tartışmaların sürekli olarak tekrarlandığını görürüz. İslam'ın bölgeyi teolojik açıdan bir dönüşüme sokmak yerine bir tür teolojik süreklilik sağlayarak diğer iki inanç arasında bir denge konumuna geldiğini de görmemiz gerekir. İslam'ın Yahudi-Hıristiyan inancına yabancı türden yıkıcı bir kültürel ve teolojik gücü temsil ettiği veya ileride yaşanacak Batı karşıtı duygulara zemin hazırladığı yönünde günümüzde ortaya atılan kuramlar, İslam'ı kültürel ve tarihî ortamından söküp atmaktan başka bir şey değildir. Aslında İslam Ortadoğu'nun en köklü kültürel, felsefi ve dinî eğilimlerinin ba-

zılarını temsil etmekte ve genişletmektedir, bu eğilimlerin arasında Batı'ya yönelik ihtiyatlı tutumların olduğunu da altını çizerek belirtmek gerekir. Yani bu eğilimleri İslam oluşturmamıştı; İslam'ı ortadan kaldırsanız da bu eğilimlerin olduğu gibi yerinde kalacağını görürsünüz. Şimdi de bu üç dinin birbirlerine hangi gözlerle baktıklarını ele alalım.

Yahudiliğin Hıristiyanlık ve İslam'a Bakışı

Yahudiliğin Hıristiyanlığa yönelik eleştirisi Hıristiyan inancında daha sonra yaşanacak birkaç aykırı düşünceyi –ve İslam teolojisini– açık biçimde etkilemişti. Bütün Ortadoğu için ilk ve belki de tek hassas mesele İsa Mesih'in yaradılışıyla ilgili konuydu: Hıristiyanlar, geleceği gerçekten de Eski Ahit'te önceden haber edilen İsa'nın Mesih olduğuna inanırken Yahudiler bu görüşe kesinlikle karşı çıkıyorlardı. Hıristiyanların bazıları, kendi kutsal kitaplarında müjdelenen şeyi –İsa Mesih'in gelişini– inkâr ettikleri için Yahudileri dinden en çok çıkmış kişiler olarak görüyorlardı. İsa'nın Eski Ahit'te müjdelenen Mesih olmadığının oldukça aşikâr olduğunu iddia eden Yahudi din adamları ise bu iddiayı büyük çapta reddetmektedir. Bu kişiler gerçek Mesih'in Mesih olarak kabul edilebilmesi için birtakım Mesih özellikleri sergilemesi gerektiğini iddia ediyorlar: Kral Davut'un soyundan bir erkeğin oğlu olması gerekiyordu (oysa İsa'nın Tanrı'nın oğlu olarak doğduğu iddia ediliyordu); Tevrat Kanunu'na uyması gerekiyordu (oysa İsa bunu yapmak bir yana kanunu değiştirmeyi amaçlıyordu). Gerçek Mesih ayrıca dünyanın barış içerisinde yaşayacağı, nefret ve baskıların son bulacağı bir çağın kapılarını açacaktı – ki bu da olmamıştı. Eski Ahit, Mesih'in bu vahiyleri anında gerçekleştirmesini bekliyordu, hiç sözü edilmeyen bir *Dirilişten* sonra değil. Yahudiler ayrıca insanlığın İsa'nın veya bir başka kişinin kendisini feda etmesiyle kurtarılabileceği fikrini asla kabul

etmiyor, bunun ancak kutsal kitaplarında emredilen erdemli bir yaşam sürülmesiyle gerçekleşebileceğine inanıyorlardı.

Yahudilik bunların ötesinde İsa'yı Yahudiliğe ait tektanrıcılığı çalıp bunu yozlaştırmakla, Yahudileri birbirine düşürüp Yahudiliği güçsüzleştirmekle suçluyordu. Müslüman İspanya'da yaşamış olan Orta Çağ'ın büyük Yahudi filozofu ve ilahiyatçısı Maimonides bu konuda sözünü hiç esirgememişti:

> Bu planı [Yahudi halkının kökünün kazınması amacını] benimsemiş olan ilk kişi Nazaretli İsa'ydı. Kemikleri toprak olsun... İnsanları kendisinin Tevrat'taki karışıklıkları netleştirmek üzere Tanrı tarafından gönderilmiş bir peygamber ve her kâhin tarafından müjdelenen Mesih olduğuna inanmaya zorladı. Tevrat'ı ve ilkelerini bunların tamamen kaldırılmalarına, emirlerinin ortadan kaldırılmasına ve yasaklarının ihlal edilmesine yol açacak şekilde kendisine göre yorumladı. Hatıralarının önünde saygıyla eğildiğimiz bilge kişiler, ünü halkımızın arasında yayılmadan bu kişinin planlarının farkına vararak ona en uygun cezayı vermişlerdir.

Bir Yahudi'nin bakış açısını yansıtan bu iddialar, Yahudilerin Eski Ahit'te kendilerine müjdelenen Mesih'i bilerek reddettikleri yönündeki Hıristiyanların iddiasını çürütmektedir; bu eleştiriler ayrıca Yahudi âlimlerin İsa'nın Yahudilere müjdelenen Mesih'in niteliklerini karşılayamadığının farkında olduklarını göstermektedir.

İslam ise İsa'yı Tanrı'nın büyük bir peygamberi, mucizeler gerçekleştiren ve Meryem Ana'dan doğan bir kişi olarak kabul ederek bu meselede tam orta noktada yer alır. Kuran'da sırf "Meryem" üzerine bir bölüm bile vardır. Kuran'da adından en sık, hatta Yeni Ahit'te edildiğinden bile daha sık söz edilen kadın odur; İslam'da en çok saygı duyulan kadın figürü de yine Meryem'dir.

Bununla birlikte, İslam'a göre İsa ne Tanrı'ydı ne de O'nun oğluydu, yalnızca ilâhî güçlerle donatılmış beşerî bir peygamberdi. İslam'a göre Tanrı kesinlikle birdir. İsa'nın büyük bir peygamber olduğunu inkâr etmek Müslümanlar açısından İslam'ın kendi inançlarını yok saymaktır; mesela Müslümanlar İsa'yı aşağılayan sanat eserlerini kutsal değerlere hakaret olarak görürler. Kuran'da İsa'dan "Tanrı'nın Sözü," "Tanrı'nın Ruhu," ve "Tanrı'nın İşareti" olarak söz edilmektedir. Kuran'da İsa'yı aşağılayıcı tek bir söz bile yoktur. Dolayısıyla, İslam'ın olmadığı bir dünyada, İsa'ya yönelik Yahudilikte ifade edilen türden ağır eleştiriler varlığını sürdürmeye devam eder.

Yahudilik aynı şekilde Muhammed'i de bir peygamber olarak kabul etmez. Yine de, İslam ile Yahudilik arasındaki ilişki çok daha çarpıcı, öz itibariyle birbirlerine Hıristiyanlıkla ayrı ayrı ilişkilerinden çok daha yakındır. Hem Yahudilik hem de İslam katı bir tektanrıcı anlayışa sahiptir ve her ikisi de günlük ibadetlerinde birkaç kez Tanrı'nın bir olduğunu tekrar ederler. Yahudiler ve Araplar, uzun yıllardır ortak toprakları, ortak bir tarihi paylaşan ve birbirine çok yakın dilleri konuşan Sami halklarıdır. Her iki din de katı dinî kurallara dayanmaktadır; kişinin kurtuluşu yaşamı boyunca dinî kuralları yerine getirmesine bağlıdır. Her ikisinin de pek çok meseleyi dinî hukuka göre karara bağlayan mahkemeleri vardır. Yahudilik, Tanrı'nın tasvir edilemeyeceği veya kişileştirilemeyeceği, insan suretine sahip olmadığı iddiasındaydı. Tanrı'nın kesinlikle insan biçiminde olmadığı görüşüne İslam da sıkıca bağlıdır. Açıkçası Tanrı'nın çeşitli biçimlerde –çoğunlukla beyaz elbiseler içinde beyaz sakallı bir ihtiyar adam olarak– rahat, doğrudan ve ayrıntılı biçimde tasvir edildiği, İsa'nın çok farklı dış görünümde ve kültürel inançlara göre resmedildiği Hıristiyan sanatı Yahudiler ve Müslümanlar açısından, dinsizlik derecesinde olmasa da, dehşet verici bir durumdur.

Yemek âdetleri, hayvanların kesilmesi, domuz etinin yenmemesi ve ibadet temizliği gibi hususlarda Yahudilik ile İslam'ın

pek çok ortak kuralı vardır. Aslında İslam bunların pek çoğunu karmaşık Yahudi Koşer kurallarını basitleştirerek Yahudilikten türetmiştir. Müslümanlarla uzun yüzyıllar boyunca iç içe yaşayan Doğu Yahudileri (Sephardikler) dini âdetlerinde bu dinden etkilenmişlerdir. İnsanlığın kanlı tarihinde Yahudiler Müslüman toplumlarında yaşarken çeşitli dönemlerde büyük sıkıntılar yaşamış olsalar da Yahudi toplulukları ile kültürünün yüzyıllar içerisinde İslam'ın çatısı altında Hıristiyanlığa oranla çok daha rahat bir ortam bulduğu konusunda Yahudi âlimlerin neredeyse tamamı hemfikirdir. Avrupa'daki korkunç Yahudi soykırımının ardından 1948 yılında İsrail devletinin kurulmasıyla Yahudilerin –Filistinlilerin ağır bir bedel ödemeleriyle – bir vatana kavuşmaları bugün Yahudiler ile Müslümanlar arasındaki gergin ve öfke dolu ilişkinin yolunu açan dramatik ve kederli bir dönüm noktası olmuştu. Açıkçası toprak ve yeni İsrail devletine ilişkin meseleler etrafında yaşanan bu gergin ilişki bugün tamamen jeopolitik nitelik taşımaktadır.

İslam'ın Yahudilik ve Hıristiyanlığa Bakışı

Üç ilâhî dinin sonuncusu olarak İslam'ın kendisinden önceki iki dinin gelişim süreçlerini görebilme imkânı olmuştur. Kuran'a göre Yahudiler Tanrı'nın mesajını alırken birkaç ciddi yanlışa düşmüşlerdir: Yahudiler kendilerini Tanrı'nın Seçilmiş Halkı olarak görüyorlardı, Tanrı'nın yalnızca Yahudilerin Tanrısı olduğuna ve Yahudiliğin getirdiği mesajın sadece kendileri için olduğuna inanıyorlardı. Oysa Kuran, Tanrı'nın *seçilmiş halkı* diye bir şey olmadığını söylüyor: "İman edip Salih amel işleyenler var ya Rahman (olan Allah) onları sevgili kılacaktır" (Meryem Suresi). Aziz Paul'ün mesajı da Yahudiliğinkine ters düşüyordu; Aziz Paul, İsa'nın Tanrı'dan getirdiği mesajın yalnızca Yahudiler için değil, tüm insanlık için olduğunu söylüyordu. Yani İslam Yahudiliğe göre değişik bir görüşe sahiptir ve bu görüşü de muh-

temelen Aziz Paul'ün İsa'nın mesajının evrensel olduğu yönündeki görüşünden etkilenmiştir.

Bununla birlikte, İslam ve Yahudilik Hıristiyanlığı ortak bir nokta üzerinde eleştirmektedir; her iki din de Tanrı'nın "oğlu" gibi bir görüşün doğurmayan ve doğurulmayan Tek Tanrı kavramına aykırı olduğuna hükmeder. Teslis (Baba-Oğul-Kutsal Ruh) kavramı çoktanrıcılığı çağrıştırmakta, Yahudiler ve Müslümanlar için kabul edilemez bir durum yaratmaktadır. İslam'a göre İsa çarmıhta ölmemiş, Tanrı tarafından cennete alınmıştı. Mahşer Günü'nde geri dönüp İsa karşıtlarını susturacak, İslam'ın düşmanlarını cezalandıracak ve adaleti getirecek olan da Muhammed değil *İsa* olacaktır.

Her şey bir yana, tarihsel gelişimin insanların dini algılama biçimlerini zaman içerisinde değiştirme gibi bir özelliği vardır; bu gerçeklik, inançlar arasındaki farklılıkları anlayabilmemize yardım eder sanırım. Müslümanlar, biraz kendi çıkarlarına hizmet edecek şekilde olsa da, bu gerçekliği çoğunlukla kabul ederler. Müslüman dostlarımla yaptığım çeşitli sohbetlerde bana söyledikleri bazı şeyleri aktarmak isterim. "Her üç din de Tanrı'dan gelmiştir, ama her biri insanlık tarihinin farklı evresinde gelmiştir. İnsanın Tanrı'ya dair görüşü her defasında gelişmiştir. Modern teknik terimlerle ifade etmek gerekirse Yahudiliği kendi zamanında mükemmel biçimde çalışan, dilerseniz şimdi bile kullanabileceğiniz *Word 2.0* adlı bir yazılım olarak nitelendirebiliriz. Hıristiyanlık ise *Word 5.0* programı şeklinde ortaya çıkarak 'yazılımın' gelişmişliğini – Tanrı'nın mesajına dair anlayışı– önemli ölçüde arttırmıştı. Ve bundan altı yüz yıl sonra da İslam ortaya *Word 8.0* programını, Tanrı'ya ve O'nun mesajına dair en gelişmiş anlayışı koydu. Bu yazılımın her 'versiyonu' çalışmakta, kabul edilebilir noktadadır, ama *program iyileştirmeleri* zaman içerisinde yapılmaktadır."

Bazı seçkin Müslüman düşünürlerce öne sürülen bu dinî gelişim tanımını aslında kabul etmek zorunda olmasak da aynı dinî

anlayışın geçirdiği evrim kavramı, Microsoft benzetmesi biraz sinir bozucu olsa da, ilahiyatçılar arasında önemli bir yer işgal etmektedir. Karen Armstrong, *History of God* adlı kitabında insanoğlunun Tanrı anlayışının zaman içerisinde yaşadığı evrimin dönüm noktalarını açık biçimde tanımlıyor.

Bununla birlikte Müslümanlar, kendilerine özgü ileri teknoloji benzetimleriyle, İslam'a tamamen aykırı olduğu kadar mantıklı da bir takip sorusunun kapısını açıyorlar: Öyleyse daha yeni bir vahiy gelme, *Word 9.0* sürümünün ortaya çıkma olasılığı yok mudur? Müslümanlara göre Muhammed Peygamber daha fazla geliştirilmesi mümkün olmayan nihai ve mükemmel vahyi getirmiştir; ondan sonra başka peygamber gelmeyecektir. İşte Muhammed bu yüzden "son peygamber" olarak anılır. Bu inanç, İslam'ı geriye dönüp din tarihine bakma konusunda hoşgörülü, öte yandan yeni vahiyler içeren Muhammed sonrası dinî öğretiler gibi bir şeye karşı mutlak biçimde hoşgörüsüz kılar; temelini İslam'dan alan, esasında ise *yeni* peygamberlerin vaazlarıyla İslam'ı "güncelleyen" Ahmedi, Sih veya Bahaî dinleriyle İslam arasındaki yoğun gerilimin kaynağı budur. Bu üç hareket Müslüman din adamları tarafından lanetlenmektedir ve bu hareketlere mensup kişiler bazı Müslüman devletlerinde ağır zulümlere maruz kalmıştır.

Yahudilik ve Hıristiyanlığın İslam'a Bakışı

Son olarak, Yahudilik ile Hıristiyanlığın aralarına en son katılan İslam dinine yönelik geçmişteki, pek de sevecen olduğunu söyleyemeyeceğimiz, görüşlerini ele alalım. İslam'ın Eski ve Yeni Ahitlerin çok büyük kısımlarını kabul etmesinin aksine hem Yahudilik hem de Hıristiyanlık Muhammed'i Tanrı'nın peygamberi olarak bile kabul etmemektedir. Eski ve Yeni Ahitlerdeki mesajların Muhammed tarafından "güncellenebileceği" fikrine de kökten karşı olduklarını söylemeye gerek yok sanırım.

Hıristiyan edebiyatında Muhammed'den yüzyıllardır kâfir, hatta şeytan olarak bahsedilir; Dante'nin *Inferno*'sunda ise cehennemin en derin noktalarından birine hapsedilmiş bir kişilik olduğunu biliyoruz. Bu yüzden Katoliklik, Protestanlığı sapkınlık ve şeytanın işi olarak görüyordu; aslında bu duygular karşılıklıydı.

İşte üç ilâhî inanç arasındaki ilişkinin karmaşık ve çarpıcı nitelikte olduğunu gördük: Pek çok açıdan birbirleriyle benzerlik gösterirken başka konularda da büyük çelişkiler yaşıyorlar. Her şeye rağmen İslam, Ortadoğu'daki tektanrıcılık geleneğinin *sürekliliğinde* çok güçlü bir yeni safhayı temsil etmektedir. İslam, Hıristiyanlık ve Yahudilikten doğmuş ve varlığını onlarla aynı bölgede sürdürmüştü. İslam yeni bir siyasî düzen kurmuş olsa da burada sözünü ettiğimiz şey yepyeni bir din, yeni tanrılar veya yeni ahlâkî anlayışlar değildir. İslam diye bir din olmasaydı dünya kültürel ve entelektüel açıdan kesinlikle daha yoksul olurdu, ama Ortadoğu'daki düşünme biçiminin *kültürel ve teolojik* temeli muhtemelen çok farklı olmazdı.

Neredeyse bütün dinler önceki dinlerden ve öğretilerden doğarlar. Budizm, Hindular tarafından bir sapkınlık olarak görülmese de, Hindu dini, kültürü ve felsefesinden doğmuştur. Sihlik ise Hinduizm ve İslam'dan doğmuştur. Bahaîliğin Hıristiyanlık ile İslam'ın ortak ürünü olduğunu söyleyebiliriz. Dinlerde sapkınlık olarak adlandırılan aykırı düşünceler aslında bir bakıma sonraki nesillerin önceki dinî dürtüler ile anlayışları mevcut kültürel ortamlarına bağlı kalarak geliştirmelerine, aydınlatmalarına ve yeniden yorumlamalarına yardım eden yaratıcı bir olgu haline gelebilmektedir.

Ne tuhaf bir çelişkidir ki bu dinlerin her birinin içerisinde mensupları tarafından inançlarının *en temel noktaları* olarak görülen şeyler aslında ince ayrıntılar ve kültürel bazı niteliklerdir;

bu ayrıntılar bazen diğerlerine karşı şiddet içerikli eyleme geçilmesine bile neden olmaktadır. Yani görünüşte ufak teolojik farklılıklar nefrete, şiddete ve savaşa yol açabilse de işin altında öyle teolojik anlaşmazlıklardan çok daha derin şeyler yaşanmaktadır. Bunu karı ve kocanın makarnanın lapalaşması yüzünden mutfakta yaptıkları şiddetli bir kavgaya benzetebiliriz: Öfke tamamen gerçektir, ama dışarıdan bakanlar burada makarnanın lapalaşmasından çok öte bir şeyin söz konusu olduğunu anında anlayabilirler.

Ortadoğu ve oradaki dinler konusuna dönecek olursak, çatışmaların asıl kaynağının teoloji olmadığını söyleyebiliriz. Başka etkenler de söz konusudur: Kimlikler, topluluklar, devletler, politika, güç, bölgedeki milliyetçi akımlar. Din burada hazır etiket işlevi görür, belirli teolojinin gerçekten de ancak ikincil dereceden önem taşıdığı önemli bir kimlik unsuru teşkil eder. Aslında çok az insan kendi seçimiyle Hıristiyan, Müslüman veya Yahudi olmaktadır; kültürel zenginliğini kabul ettiğimiz bu geleneklerden birine doğarız; söz konusu olan bize sunulan alternatif teolojik argümanlar arasındaki dengeyi korumak veya bunlar arasından seçim yapmak meselesi değildir. Yahudi toplulukları tarih boyunca etkili bir kültürel güç olmuşlardır, ama bu durum Yahudiliğin belirli dinsel ayrıntılarıyla ilgili değildir. Bu ayrıntılar değişkenlik gösterebilmektedir, ki öyle de oluyor. Bir topluluğu etnik veya dinî temel üzerinde güçlü biçimde bir arada tutan şey kesinlikle *kültürel kimlik ve teolojinin tutkalıdır*. Aynı durum Hıristiyan mezheplerinin çeşitliliği için de geçerlidir. Din, toplumların oluşmasına yardımcı olur; topluluklar da güvenlikleri, kaynakları, yönetimleri ve yetki konularında çatışmaya, hatta savaşa tutuşabilirler.

Yakın tarihimizde dünyada dinî uzlaşma ve birliktelik, hatta ortak özelliklerin tanınması konularında mütevazı olmakla birlikte çok ciddi adımlar atılmıştır. Örneğin bugün çok sık kullan-

dığımız "Yahudi-Hıristiyan" ifadesinin tarihi yalnızca yirminci yüzyılın başına uzanmaktadır. Bu ifade, Hıristiyanlık tarihinin çok büyük bölümündeki Yahudi karşıtlığı süreçleri boyunca göz ardı edilen bazı ortak dinî özellikleri vurgulamak amacıyla ortaya atılmıştı –her ne kadar teolojik anlamda üç ilâhî inanç arasındaki en büyük farklılıklar Hıristiyanlık ile Yahudilik arasında yaşansa da. Ayrıca son yirmi ila otuz yıllık dönemde "ilâhî dinler" ifadesinin İslam'ı da ortak özellikler katına taşıyarak geçerlilik kazandığını görüyoruz. Teolojiler çok fazla değişmemiştir; değişen şey, insanların farklılıkların üstesinden gelme istekleridir.

Din, Devlet, Güç ve Sapkınlık

Din, insanoğlunun sahip olduğu olağanüstü bir güçtür. Yaşamın anlamı, ölüm, savaş, ahlâkî davranışlar, toplum yaşamı ve cinsellik gibi derin konularla ilgilenir. Bireyin ruh yapısını, psikolojisini ve davranışlarını etkiler. Etkisi bireyle sınırlı değildir, toplumsal ibadetlere katılan bütün inananları etkiler. Din aynı zamanda aynı görüşteki inanlardan oluşan bir topluluğun tanımlanmasına ve güçlenmesine yardım eder.

Bu kuvvetin olağanüstü gücünü düşündüğümüzde dünyadaki en büyük güçlerin din faktörünü kendi amaçları için kullanmaya çalışmaları bizi ne kadar şaşırtabilir? Bu kitabın temel odak noktalarından biri budur: Din, güç ve devlet arasındaki ilişkiler. Devletin nihai amacı dini benimseyip ele geçirerek onu "devletin dini" haline getirmektir. Devletle ilişki içerisine girdiği anda dinin öğretileri ve teoloji artık devletin itibarı, gücü ve nüfuzu ile ilintili hale gelir. Söz konusu din Yahudilik, Hıristiyanlık veya İslam olabilir; bunun hiçbir önemi yoktur. Çünkü bu noktada öğretiler üzerindeki anlaşmazlıklar teolojik bir olgu olmaktan çıkarak ciddi siyasî anlamlar taşımaya başlar. Devletin egemenliğindeki ideolojiden ayrılanlara sapkın damgası vurulur –hatta bu tür faklılıklar vatan hainliği noktasına bile taşınabilir.

Peki dinî açıdan aykırı düşüncelere sahip olmak anlamına gelen sapkınlık tam olarak nedir? Bu sözcük, gözlerimizin önünde engizisyon mahkemelerinin, işkence aletlerinin, yaşlı gözlerle yapılan inkârların, şehitlerin ve kazıklarda yakılan insanların canlanmasına neden olmaktadır. Ve tarihte çoğu kez de bunlar yaşanmıştır. Sapkınlık genellikle kötü biçimde tanımlanır. Gerçekte ise dinî düşüncelerin tarihi ve evriminde yaratıcı bir süreçle yakın ilişki içerisinde gibi görünmektedir.

"Sapkınlık" kelimesinin kökeni yeterince masumdur; Yunancada basitçe "seçim", belirli bir düşünce yolunu izleme konusunda verilen bilinçli karar anlamına geliyordu. Hıristiyanlıkta ise geleneksel öğretiden ayrılma anlamına gelmeye başlamıştı. Ve geleneksellik de elbette "doğru fikir"den başka bir anlama gelmiyordu. Oysa hangi fikrin "doğru" hangisinin "yanlış" olduğuna kim karar verebilir? Sorunun özü de budur: Sapkınlığın niteliği aslında bakan kişinin bakış açısında gizlidir. "Doğru fikrin" ne olduğuna karar verilmesi de sonunda *gücün bir ayrıcalığı* olarak ortaya çıkar.

Sapkınlıklar en eski dinî mezheplerde bile vardı; o dönemlerde topluluğun tanrılar ve ruhlar hakkındaki öğretilerine karşı gelip bunları eleştiren bireyler topluluğun başına gelen felaketlerden sorumlu tutuluyorlardı. Tanrıların öfkelerini dindirmek için kurbanlar sunaklarda öldürülüyor, bakireler kızgın yanardağlara atılıyordu. Eski Ahit'teki peygamberlere yönelik sert eleştiriler, Yahudilerin günahlarının Yahudi halkına nasıl ıstıraplar getirdiği ve O'nun emirlerine karşı geldikleri için Tanrı'nın onlara başka ne tür cezalar vereceğine odaklanmaktadır. Mesela Yunus denize fırlatılır. İsa ise günahlarla dolu dünyanın sonuna yaklaşıldığını haber verir.

Gelenekselliğin korunması her üç tektanrılı inanç açısından Hinduizm, Budizm, Taoculuk veya Konfüçyüsçülük benzeri diğer büyük dünya dinlerine oranla çok daha önemli ve tartışmalı bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durum, kısmen, tektan-

rılı dinlerin "Tanrı'dan gelmiş olmaları" gerçeğine bağlı olabilir; yani bu dinlerin ezelden beri, peygamberlerine gelen vahiylerden önce bile *var olduğuna* inanılmaktadır. Bu yüzden öğretiler konusunda çok fazla esneklik söz konusu olamaz.

Bundan on yıl önce İslam ile Batı dünyası arasındaki çatışma üzerine yazacağım kitap için kaynak araştırması yaparken Hindistan'da tanık olduğum tartışmaları anımsıyorum. Birkaç Hindu âlim bana şunları söylemişti: "Kuramın daha en başından kusurlu. Gerçek fay hattı İslam ile Batı dünyası arasında değil, *çoktanrılı* Hinduizm ile Batı'nın *tektanrılı* dinleri –Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam– arasındadır." Tek Tanrı olduğu ve O'nun yeryüzüne suretlerini gönderdiği inancına sahip tektanrılı inançlar Hindu görüşüne göre çok daha bağnaz ve hoşgörüsüzdürler.

Tarihte dinin devletler veya güç grupları tarafından savaşlarda, siyasette veya mücadelelerde farklı amaçlar için kullanıldığını veya suiistimal edildiğini hepimiz yakından biliyoruz. Koca din olgusunu yalnızca güç ve çatışma için bir bahaneye indirgemek de saflıktan başka bir şey değildir; yine de dinin lâik amaçlar için kullanılması siyasî ve sosyal tarihte sürekli rastlanan bir durumdur. Dini kurumlar bu yüzden zamanlarının büyük kısmını geleneksel yapılarını muhafaza etmeye ayırırlar. Bu bağlamda geleneksellik, *gücü etkileyen fikirleri tanımlama ve kontrol etme hakkını* ifade eder.

Dini suçlamamalıyız; "geleneksellikler" insanoğlunun yaşamının her alanında, tarihinde, felsefesinde, hatta biliminde bile hüküm sürer. Dogmatik mutlaklığın kuşkuculuğun, sorgulamanın ve tartışmanın yerini aldığı, bu mutlaklığın daha sonra güç tarafından desteklendiği her yerde gelenekselliği bulabilirsiniz. Marksist, ateist Sovyetler Birliği'nde Stalin'in tarih, sanat ve bilim gibi çok çeşitli fikri alanlarda komünist geleneği nasıl uyguladığını hatırlayalım; pek çok alanda ideolojik sapkınlıklar gösterenlerin çoğunun sonu KGB'nin zindanlarında kafalarına sıkılan bir kurşunla geliyordu. Geleneksellik ve ideolojinin bütün ama-

cı Komünist parti iktidarına hizmet etmek ve onun refahını korumaktı. Siyasî partiler de, özellikle ideolojik olanları, takipçilerini çeken ve örgütleyen inançlar yaymaya çalışır ve üyelerine ideolojik bir fikir birliğini dayatır. Böylesi bir fikir birliğinin yokluğunda partilerinin dağılacağını bilirler çünkü. Siyasî partilerin ideolojik saflıklarını koruma çabaları aslında devletin dinî doktrini elinde bulundurma çabasından pek farklı değildir – dinî örgütlerin Daha Büyük Gücü elde etme çabaları elbette bunlardan farklıdır.

Sapkınlık, *inanç ile gücün birleştiği* noktada yer alır. Dinler kurumsallaştığında öğretinin "mülkiyeti" ve kontrolü sorunuyla karşılaşırlar. Herkes istediği şeye inanma veya kişisel bir inanç yaşama özgürlüğüne sahip olursa inancın hiçbir anlamı kalmaz. Kişinin Tanrı'yı metinlerde bulması Protestan Reform hareketinin en temel gerekçesiydi – bu olay Hıristiyanlığın küçük dinî topluluklara ayrılmasının önünü açmıştı. Radikal *salafi* veya Vahabi öğretisi, bireyin kutsal kitabı Tanrı'yla arasındaki bir aracı yoluyla değil de doğrudan yorumlamasını istemesi açısından devrimci niteliğe sahiptir.

Öyleyse en büyük tuzak, en büyük bela güçtür: Din devletin gücüyle ne kadar yakın ilişki içerisine girerse akıl ile ruhun alanından da bir o kadar uzaklaşarak siyasetin alanına girer –devlet gücüne ve otoritesine ilişkin doğrudan anlamlar taşıyarak. Bu durumda devletle din arasında fark kalmaz. Devletin resmî inançları ile öğretilerine karşı çıkıldığında devletin otoritesine de karşı çıkılmış olur –devlet de buna iyi niyetli bakamaz.

Bu aslında kendi kendine hizmet eden bir döngüdür. Teolojik öğreti devletin çıkarlarına hizmet etmeye başlar. Devlet de dinî güçlerini devletin amaçları doğrultusunda kullanan din adamlarını iş başına getirir. Tarih boyunca çeşitli devlet güçleriyle sıkı ilişkiler içerisinde bulunmuş olan İslam ve Hıristiyanlık bu sıkıntıyı bugün de yaşamaya devam etmektedir. Aslında Hıristiyanlıkta kilise ve devlet Hıristiyanlık tarihi boyunca çok yakın bir ilişki içe-

risinde olmuştur; din adamlarının gücünün siyasî iktidarda neredeyse hiç kullanılmadığı İslam ise bu noktada Hıristiyanlıktan biraz farklıdır – bugünkü İran İslam Cumhuriyeti'ni saymazsak tabii. Bu arada, tarihinin büyük kısmında devletin güç araçlarından mahrum olan Yahudilik ise bu yoldan büyük ölçüde uzak durmuş olsa da artık çağdaş İsrail devletinin gücü ve siyasetiyle yakın ilişki içerisine girmiştir.

Din devletten *bağımsız* hale geldiğinde ise çok önemli bir durum yaşanır: Devlet, dinî gelenekselliğin korunmasındaki payının büyük kısmını yitirir. Bu durumda devletin dinden tam bağımsızlığı söz konusu değildir. Belirli öğretiler ve görüşler halkın devlet *algısını* etkiliyorsa kişisel dinî inançlar bile devleti etkileyebilir. Dolayısıyla Amerika Birleşik Devletleri'ndeki bazı Protestan hareketler halkın devlete bakışını doğrudan değiştirmektedir; İslam'daki radikal hareketlerin devlete bakış biçimleri de en lâik otoriter rejimlerin meşruiyetini doğrudan tehdit etmektedir.

Bu anlattıklarımdan, dinin güç mücadelesinin çirkin bir yüzünden başka bir şey olmadığı anlamı çıkarılmamalıdır. Aslında belki de öyledir, ama insanoğlunun dinî kendi siyasî veya ticari amaçlarına göre kullanabilme becerisi, kişisel inancın bireyin yaşamını, felsefesini ve davranışlarını, dolayısıyla bütün toplumun davranışlarını şekillendirmesine yardım eden derin manevi gücünü azaltmamalıdır.

Bazen hoşgörüyü yakalamak bile çok zor olabiliyor. Şöyle bir baktığımızda Hinduizmin güç ve gelenekselliğin tehlikeli sorunlarının pek çoğundan uzak durmayı başarmış olduğunu görürüz. Açıkçası Hinduizmde geleneksellik ve sapkınlık kavramlarını görmek neredeyse imkânsızdır çünkü ilahî gücün tam olarak bilinmesi asla mümkün olmayan gerçekliğine dair her biri farklı görüşler ve gerçeklik unsurları sunan bütün dinî görüşleri kucaklar. Ne var ki Hinduizmin bu hoşgörülü çoktanrılı yapısı kesinlikle Hindu egemenliğindeki bir devletin veya Hinduizm inancına

bağlı kişilerin diğer dinlere mensup kişilere ayrım, zulüm ve şiddet uygulamayacakları anlamına gelmez; ne yazık ki dünya yakın zamanda (Hindu milliyetçiliğini savunan) Hindutva hareketinin militan liderlerinin Müslüman, Sih ve Hıristiyan topluluklarına yönelik şiddet eylemlerine tanık olmuştur.

Tüm bunlar, dinî öğretilerden daha çok siyaset ve milliyetçilikle ilgilidir. Bu noktada Hinduizmin de *yabancılara karşı* anında hoşgörüsüz ve bağnaz bir dinî milliyetçiliğe dönüştürülebildiğine dikkat edelim; radikal İslamî hareketler Batılı akına karşı "İslamî milliyetçi" bir hareket olarak eyleme geçtiğinde yaşanan durumla sözünü ettiğimiz şey aynıdır. Felsefi açıdan oldukça barışçı olan Budizm, Sri Lanka'daki Singala hareketinin Hindu Tamillerine karşı verdiği etnik mücadelelerde etnik kimliğe bulaştığı zaman barışçılıkla ilgili ahlâkî özelliklerini hızla kaybeder; aynı şey Budist Singala topluluğu adına savaşan Budist rahipler için de geçerlidir. Yani dinin çok fazla önemi yok gibidir.

İslam'da aynı Tanrı'nın hepsi birbirinden farklı yüzlerini ifade eden tam 99 saygın ismi olduğu gerçeğini de unutabilir miyiz? *Merhametli, Şefkatli, Sadık, İntikam alan, Rahatlık veren, Muzaffer, Kurtarıcı vs.* İslam'ın çoktanrılı bir din olduğunu kimse iddia edemez, ama İlâhî Gücün farklı yüzleri olduğunu kabul ettiği de gün gibi ortadadır.

Hoşgörü, Kucaklayıcılık, Dışlayıcılık

Dünyayı iki farklı psikolojik tutuma ayırabiliriz aslında. *Dışlayıcı* tutuma sahip, kendileriyle diğer kişiler arasında sınırlar çizmek isteyen, kendi inançlarının eşsiz, diğerlerinin inandıklarından çok farklı olduğuna, kendi görüşlerinin doğru başkalarınınkilerin ise yanlış olduğuna inananlar vardır. Diğer yandan ise inançlar arasında ortak zeminler, birbirini kucaklayan ortak özellikler bulmaya çalışanlar vardır. Bu duruma aynı inanca mensup kişiler arasında bile rastlamak mümkündür. Bilge bir kişi bunu şöyle

açıklıyordu: "Onlar bir kare çizip beni dışarıda bıraktılar; ben ise bir çember çizip onları içine aldım."

Peki, bir dinin taraftarlarının bazılarını tutuculuğa ve dışlayıcılığa, diğerlerini de kucaklayıcı ve kapsayıcı olmaya hangi kişisel psikolojik unsur zorlamaktadır? Bu bölünme Batı dünyasında İslam'la ilişkiler hakkında yapılan tartışmalarda karşımıza sürekli olarak çıkmaktadır. Üç ilâhî din arasındaki ortak özellikler üzerine konferanslar verirken bazen itirazlarla karşılaşıyorum. Örneğin Müslümanlar için *Allah* kelimesinin anlamı neyse İspanyollar için *Dios,* Fransızlar için *Dieu,* Ruslar için *Bog* ve Türkler için *Tanrı* kelimelerinin anlamı da aynıdır. Aslında Arap Hıristiyanlar Arapçada Tanrı'ya *Allah* derler. Tüm bunlar aynı kavram –Tek Tanrı– için farklı dillerde kullanılan farklı kelimelerdir. Bazı Batılı Hıristiyanlar buna elbette karşı çıkacaktır: "Allah benim Tanrım değil. Benim Tanrım tek Oğlu, insanlığın kurtuluşu ve benim aracım olarak İsa'ya can verdi. Benim Tanrım İslam'ın da Tanrısı değildir." Aslında bir bakıma bu kesinlikle doğrudur. Bazı Yahudilerin de bu konuda itirazları vardır. "Hıristiyanların Tanrısı benim Tanrım değildir çünkü O'nun bir oğlu vardır ve Yahudilikte böyle bir şey yoktur. Üstelik Eski Ahit'e göre İsa kesinlikle Hıristiyanların düşündüğü Mesih değildir." Ki bu da doğrudur. Bazı bağnaz Müslümanlar Hıristiyanlar ile Yahudileri dışlayıcı bir ifadeyle İslam'a "iman etmeyenler" olarak tanımlamaktadır, oysa Kuran'da bu insanlardan "Kutsal Kitabın İnsanları" şeklinde söz edilmektedir.

Kuvvetle muhtemeldir ki kendi kültürleri ile toplumlarının tehdit altında olduğunu hisseden kişiler kesin sınırlar çizmeye, tehdit altındaki kültürel miraslarını korumak için dışlayıcı bir inanç takınma eğilimine girerler. Bu tür durumlarda sözünü ettiğimiz şey kişisel ve toplumsal psikolojinin unsurlarıdır, din değil.

Bu noktadan baktığımızda İslam'ın genel olarak dinî ve teolojik evrimin bir parçası olduğunu ve Yahudilik ile Hıristiyanlığın teolojik kutuplarının ortasında bir yerde bulunduğunu söyleye-

biliriz. İslam, bölgeye teolojik bir sarsıntı yaratarak gelmemişti. Ancak tıpkı Hıristiyanlık gibi, bölgenin jeopolitik güçlerinin çıkarlarına hizmet etmişti. Dolayısıyla kitabın büyük kısmında devletlerle dinlerin karşılıklı etkileşiminden bahsedeceğiz; bu noktada devletin gücü ve amaçları dinin bağımsız bir rol oynamasına izin vermez. Bu gerçeklik, kitabın kilit argümanlarından birine zemin hazırlamaktadır: Batı dünyasının Ortadoğu'yla olan ilişkilerinin tarihinin büyük kısmı imparatorluklar ile devletlerin jeopolitik durumlarıyla ilgilidir, pek dinle ilgili değil –atılan sloganlar, taşınan sancaklar ve devleti desteklemek adına halk düzeyinde yaşanan ideolojik hararetlilik aksini söylese de. İslam'ı bu denklemin dışına çıkardığımızda çok büyük olasılıkla Ortadoğu'nun Batı dünyasıyla sürekli bir anlaşmazlık hali içerisinde kalmaya devam ettiğini görürüz.

2

GÜÇ, SAPKINLIK VE HIRİSTİYANLIĞIN GEÇİRDİĞİ EVRİM

Din, pek çok biçimiyle, tanrıların iktidarın tarafında oldukları inancı şeklinde tanımlanabilir.
Bertrand Russell

Dördüncü yüzyıl Hıristiyanlık için önemli bir dönüm noktası olmuştu: Bizans Roma İmparatorluğu işte bu dönemde Hıristiyanlığı resmî dini olarak kabul etmişti; Hıristiyan öğretisi artık doğrudan devletin kontrolüne geçecekti. Buradan yola çıkarak siyasetin dinî öğretileri doğrudan nasıl etkilediğini göreceğiz. Bizans Roma İmparatorluğu'nun iç siyasî mücadelelerinde din ve sapkınlık artık farklı şehirlerin, bölgelerin, grupların ve hırslı patriklerin başlıca araçları, sancağı ve toplanma noktası olacaktı. Ortadoğu'daki bölgesel çatışmaların, hatta Hıristiyanlığın *içerisindeki* çatışmaların daha da büyümesine olanak sağlayan ortamın zemini bu dönemde hazırlanmıştı. Ortadoğu sonunda Roma, Konstantinopolis ve İslam arasında üç yönlü bir mücadeleye doğru gidecekti, ama biz şimdilik güç ve sapkınlığın Doğu ile Batı, yani Konstantinopolis ile Roma arasında nefret doğurarak bölgedeki jeopolitik yapıyı İslam'ın varlığından çok önce nasıl etkilediğini inceleyeceğiz. İslam çok geçmeden Batı'ya yönelik bu jeopolitik güvensizliği ve ihtiyatlılığı benimseyecekti.

Sapkınlık meselesi İsa'nın yaşamı, misyonu ve ölümünün nerdeyse hemen ardından ortaya çıkmıştı. Bu dönemde İsa'nın

yaşamındaki çarpıcı olayların nasıl yorumlanması gerektiği konusunda takipçileri arasında ayrılıklar baş göstermiş, böylece daha sonraki sapkınlıkların temeli atılmıştı. Zaman içerisinde devlet ve rekabet halindeki siyasî güçler teoloji ile sapkınlığı tanımlama ve idare etme yarışına girerek devletin kendi politikalarını da doğrudan etkilemeye başlamışlardı. Hangi ilkenin gelişmesinin desteklenmesi kadar bu teolojik ilkenin kim tarafından desteklendiği de büyük önem kazanmıştı.

Siyaset en başından beri, İsa'nın öldürülmesinden itibaren işin içerisindeydi. Kudüs'teki Yahudi din yönetimindeki kişilerin büyük çoğunluğu İsa'yı sahte bir peygamber, hareketi de sapkınlık olarak görmüş, İsa'nın öldürülmesi çağrısında bulunmuştu. Devlet –Roma İmparatorluğu'nun yerel yetkilileri– sonunda Yahudi toplumunun liderlerine boyun eğerek İsa'yı ölüme mahkûm etmişlerdi. Roma, bunun teolojik değil, *siyasî* bir karar olduğunu söylüyordu. Toplumdaki otoritelerin yönelttiği tehdit nedeniyle İsa'nın öldürülmesinin Yahudi Sanhedrin'in liderleri açısından bile siyasî bir eylem olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz oysa.

Sapkınlığın gizli gücü bu dönemde mevcuttu. Yahudilik ile bu yeni din (Hıristiyanlık) arasında eğer bir bağ olacak olsaydı, bu nasıl bir şey olurdu? Doğal olarak İsa'nın ilk takipçilerinin neredeyse tamamı Yahudi'ydi ve bu kişiler kendilerini Yahudi Hıristiyan olarak görüyorlardı. Peki, Hıristiyanlık gerçekten de Yahudiliğin bir mezhebi idiyse Hıristiyanlığa geçen putperestlerin Hıristiyan olmadan önce Yahudiliği kabul etmeleri mi gerekiyordu? Bugün birçok Hıristiyan ilahiyatçıya göre, Hıristiyanlığı Yahudilikten oldukça bağımsız yeni bir din olarak kuran asıl kişi İsa değil, Aziz Paul'dü; Paul'den sonra hiç kimsenin Hıristiyan olmak için önce Yahudi olmasına gerek yoktu. İnancı Yahudi Yasası'ndaki gibi bireyin yaşamının amacı olmaktan çıkarıp kurtuluşun esas unsuru haline getirerek din alanında çığır açan kişi de yine Paul'dü. Kilise'nin Paul'ün idaresinde izlediği yol Yahudiliğin tarihindeki en ağır hizipleşmeyi yaratmış-

tı. Yeni Hıristiyan inancı, herkese açık, etnik veya dinî kökenin hiçbir önem taşımadığı evrensel bir din olduğu iddiasını taşıyordu. Artık Seçilmiş Halk diye bir şey yoktu; Hıristiyanlığı seçerek herkes "seçilmiş" olabilirdi. Kurtuluşa giden yol Yasa'dan değil, imandan geçiyordu.

Kısacası, ilk Hıristiyan topluluğu İsa'nın yaşamı, misyonu ve öğretilerini anlamaya çalışırken ortaya İsa'yla ilgili farklı görüşler çıkmaya başlamıştı. Hıristiyanlıktaki bu ilk tartışmaların kalbinde *Christology* (İsa Mesih'in yaradılışı) meselesi yatıyordu: İsa Mesih'in yaradılışının özü nedir? Bu argümanlar sonunda kaçınılmaz olarak İslam'ı da etkileyecekti.

- İsa insan mı yoksa Tanrı mıydı, yoksa her ikisi birden miydi?
- Gerçekten de biyolojik olarak bir bakireden mi doğmuştu yoksa doğumundan önce de varlığını sürdürüyor muydu? Eğer öyleyse varlığını Tanrı'yla aynı zamandan beri mi sürdürüyordu?
- İsa Tanrı'ya denk midir, yoksa Tanrı *mıdır?*
- Tanrı önce var olmuş ve ardından da İsa'yı mı yaratmıştır? Eğer öyleyse, İsa Tanrı'dan sonra gelen "iki numaralı" *varlık* olmuyor mu?
- Tanrı gerçekten de İsa ve Tanrı'dan oluşan bir çift kişiliğe mi sahiptir? Ya da Kutsal Ruh'la birlikte üçlü bir kişiliğe mi?
- Eğer İsa hem insan hem de Tanrı ise bu unsurlardan hangisi daha önemlidir: İnsan olması mı yoksa Tanrı olması mı? Tanrı gerçekten de yeryüzüne inip insanlar gibi yaşayarak çarmıha gerilerek öldürülebilir mi?
- Yeniden dirildikten sonra İsa'ya ne oldu? Hâlâ varlığını bağımsız olarak mı sürdürüyor yoksa Tanrı'nın bir parçası olarak mı yaşıyor? Ya da en başından beri ayrı bir mevcudiyete mi sahipti?

Bu ve benzeri pek çok soru kilise ile Roma İmparatorluğu'nu rahatsız etmiş, isyanlara yol açmış, yeni mezhepler oluşturmuş, sivil ve askerî çatışmaların kıvılcımını yakmış ve dünyevi gücü bölmüştü. Üzerinde hâlâ bir fikir birliğine varılamamış olan bu sorular Hıristiyanlığın önde gelen isimlerinin zihinlerini meşgul etmeye devam etmektedir.

İlk üç yüzyıl boyunca Hıristiyanlığın hiçbir resmî yasal statüsünün olmadığını belirtmemiz gerekir. Roma devleti tarafından reddedilen ve zaman zaman şiddetli baskılar gören Hıristiyanlık bir hareket olmanın ötesine geçemiyordu; Hıristiyanlar bazen Roma'nın devlet dinine sahte bağlılık sergilemeyi bile reddediyorlardı – bunu yaparken imparatorluğun bazı simgelerine saygı göstermeyi ihmal etmiyorlardı elbette. Fakat kendi kişisel dinlerinin yanında bu minimalist devlet dinini tanımayı reddetmeleri, devleti kabul etmemeleri, bir isyan eylemi olarak kabul edilmişti.

Bu arada İsa'yla ilgili birbiriyle çelişen görüşler uzun zaman dilimleri boyunca varlığını koruyacaktı; ta ki kilise İsa'yla ilgili farklı görüşleri sistematik olarak reddedip tek bir "geleneksel" görüş etrafında birliği sağlayana kadar. Konstantinopolis'teki Roma İmparatorluğu'nun sonunda Hıristiyanlığı resmî din olarak kabul etmesi, Hıristiyan inancı ittifakının yeni bir ivmeyle güçlenme sürecini hızlandırmıştı.

Devlet açısından teoloji ilahiyatçılara bırakılmayacak kadar önemli bir konuydu. Devlete göre teolojik kararlar bütün heybetleriyle konsülde oturan ilahiyatçıların belirsiz tutumlarıyla sınırlı tutulamazdı; bu karar sürecine her biri Hıristiyanlığın gerçek mesajını kendi çıkarları doğrultusunda tespit etmeye çalışan rakip güçler –inananlar, farklı ilahiyatçılar, siyasetçiler ve elbette İmparator– da dâhil edilmeliydi. Hepsinin tek bir *büyük amacı* vardı: Hıristiyan öğretisi üzerinde kontrolün yalnızca kilisenin ve devletin elinde kalmasını sağlamak. Hıristiyanlığın yorumlanması konusunda bu tekele karşı çıkılması aslında kilise ile devletin gücüne karşı çıkılması anlamına geliyordu. Yeni inancın coş-

kusunda İsa'nın yaradılışı konusu antik dünyanın dört bir yanındaki –özellikle de Levante, Anadolu, Yunanistan ve Mısır'daki– Yahudi ve Yahudi olmayan topluluklar arasında alenen tartışılmaya başlanmıştı. O dönemde Konstantinopolis'teki berber dükkânları ve meyhanelerde İsa'nın yaradılışı hakkında yaşanan tartışmalara dair çeşitli hikâyeleri biliyoruz. Kentteki Yahudi topluluğunun büyük kısmını oluşturan Yunan Yahudiler bu tür tartışmaların merkezinde yer alıyordu. İsa'nın yaradılışına ilişkin tartışmalar ortadan kalkmayacak, daha sonraki sapkınlıklarda, hatta İslam'ın doğuşunda bile tekrar tekrar su yüzüne çıkacaktı.

Bizans Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanlığı resmî din olarak kabul etmesiyle devlet, imparatorluğun içerisindeki bütün yorumlamalar ile düşünce ekollerini kontrol altına alarak belirli ölçüde geleneksellik oluşturmaya ve "doğru fikirleri" tanımlamaya yönelmişti. Farklı görüşleri savunan kişiler uzlaşmaya zorlanmış veya bastırılmıştı. Anlaşmazlık yaşayan belirli yetkililerin güçleri ve nüfuzları kaçınılmaz olarak devlet kararlarının aritmetiğini de etkilemişti. İsa'nın zamanından beri halk arasında dolaşan türlü türlü dinî düşünceyi devletin nasıl tanımlayacağı, derleyeceği, mantıksal zemine oturtacağı, düzenleyeceği, harmanlayacağı, bir araya getireceği ve son olarak uygulamaya nasıl koyacağı büyük önem taşıyordu. Bu yönde atılan ilk adım, inancın resmî yapısını belirlemek ve bir sisteme bağlamak adına bir dizi ekümenik konsülü oluşturmaktı. İmparator Birinci Konstantin Hıristiyan teolojisinin temel ilkelerine şekil vermek amacıyla 325 yılında İznik Konsülü'nü topladığında Konsül, Hıristiyan inancı için sonsuza dek geçerli olacak hükümleri oluşturmuş olduğunu düşünmüştü.

Oysa durum hiç de öyle değildi: Daha pek çok konsül toplanacak, daha pek çok değişiklik yapılacaktı. Resmî kilisenin ilk görevlerinden biri mukaddes kitap üzerinde bir karara varmaktı. İsa, havarileri ve ilk Hıristiyan hareketi hakkında yazı-

lan onca şeyden hangileri Hıristiyan öğretisinin kutsal esasları sayılacaktı? Ve ortada birkaç mukaddes kitabın birkaç *uyarlaması* varken bunların hangileri esas alınacaktı? Bir kitabın kabul edilip bir diğerinin reddedilmesi mutlak galipler ve mağluplar yaratarak doğrudan sonuçlar doğurmuştu; bazı kitaplar "içeriden" kitaplar sayılıp kutsallaştırılmış, diğerleri de kutsal olmayan veya "dışarıdan" kitaplar olarak reddedilmişti. Kutsal kategoriye kabul edilme ölçütleri çok büyük değişiklikler gösteriyordu: Bazı kitapların İsa'nın yaşamı hakkında güvenilir bir kaynak olamayacak kadar geç yazılmış oldukları düşünülüyordu. Roma yönetimi ise Konstantinopolis'in Yunanca konuşulan dünyasında rağbet görmeyen veya pek bilinmeyen belirli metinleri destekliyor ve yayıyordu. Bazı kitaplar belirli topluluklar içerisinde büyük rağbet görürken, diğerleri için aynı durum söz konusu değildi; bazı anlatımlar güvenilmez sayılırken diğerlerinin de standart kilise öğretilerine düpedüz aykırı sayılmasa da uzak olduğu düşünülüyordu. Bazı kitaplar ise ilk Hıristiyan hareketini belgeleme açısından tarihî değere sahip olarak görülürken, yine de mukaddes kitap niteliğini elde edebilecek düzeyde sayılmıyordu.

Neticede "Kutsal Kitap" nasıl bir içeriğe sahipti? Hakiki olduğu tanınmış otorite tarafından kabul edilerek takdis edilen, ardından da "kutsal" sayılan metinlerden oluşturulmuştu. Kutsallığın niteliği daha sonra ilgili tarafların yer aldığı bir yargı kurulunda tayin edilecekti. Sonuç olarak sayısız önemli Hıristiyanlık metni yetkililer tarafından az önce saydığımız gerekçelerden ötürü reddedilecekti. Bu metinler her ne kadar kilise tarafından kabul edilmemiş olsa da Hıristiyanlığın anlaşılmasında hayati önem taşıyan belgeler içeriyordu; bunlar arasında Thomas İncili, Ölü Deniz Parşömenleri, *Apocryphal Acts of the Apostles* ve benzeri etkileyici eserler vardı. (Muhammed Peygamber'in yaşamı boyunca yaptıkları ve söyledikleri şeyleri içeren binlerce Hadis'in gerçekliğinin belirlenmesinde İslam da benzer bir süreçten geçe-

cekti –ve Hadisler de hâlâ tartışılmakta ve bilimsel incelemelere tabi tutulmaya devam etmektedir.)

Bu yarışı kaybedenler yalnızca metinler değildi. Bazı düşünce ve inanç yapıları da yenik düşmüştü; devletin onayıyla hareket eden kilise yetkilileri hükümlerini verdikten sonra bu düşünce ve inançlara sahip bütün topluluklar dışlanmıştı. Eski ve sevilen görüşler artık değişime zorlanıyordu. Ayrıca toplanacak çeşitli ekümenik konsüllerine kimler davet edilecekti? Konsülde kimler dinlenecekti? Kararlar nasıl verilecekti? Görüşleri kabul edilmeyen kilise liderleri ile toplulukların görüşlerini terk etmeleri istenecek, aksi halde sapkın sayılacaklardı.

Devletin gücü dinin özgünleştirilmesi, yayılması ve uygulanmasında hiç olmadığı kadar etkin bir rol üstlenecekti. İnsanların Hıristiyanlığa geçirilmeleri sürecinin büyük çoğunluğu her ne kadar vaazlar yoluyla sakin, şiddet içermeyen şekilde gerçekleşmiş olsa da bu süreç çoğu kez devletin Hıristiyanlık öncesi dönemden kalan ilk "putperest" mabetlerini, tapınaklarını ve kurumlarını ele geçirmesi ve bunların ayinleri ile törenlerini yasaklamasıyla da desteklenmişti. Sonraki yıllarda din değiştirme süreçleri bazen hiç de barışçıl biçimde gerçekleşmemişti; 732 yılında başlayıp otuz yıl süren kanlı Sakson Savaşları'nda Saksonların Kral Şarlman tarafından ele geçirilip din değiştirmeye zorlanmalarını ele alalım örneğin. Burada "din değiştirme" esasen, Şarlman Hanedanı'na ait Frenk İmparatorluğu'nun genişlemesinde kullanılan ideolojik bir gerekçeydi. Geleneksel tanrılarına ibadet etmeyi sürdüren Saksonlara ölüm cezası veriliyordu; süreç öyle şiddetli bir hal almıştı ki Frenk piskoposlar kılıçla gerçekleştirilen böylesine kanlı din değiştirmelerin uzun vadeli sonuçlarından ürkmeye başlamışlardı.

Devletin bütün zorlayıcı ve ikna edici gücüyle destek vermesi bu vaaz yoluyla din değiştirme sürecini oldukça kolaylaştırmıştı; devletin öğretisine bağlı görünmenin mantıklı bir seçenek olması da işe yaramıştı. Kilise, putperestliği kötülemek ve ortadan

tamamen kaldırmak için çeşitli tekniklere başvuruyordu. Çoğu kez, putperestlerin tanrılarını tapan kişilere tehlikeden başka bir şey getirmeyecek olan şeytan veya cadı ilan ederek kötülüyordu. Kilise bazen de yerel putperest âdetlerini kabul ediyor, yerel bazı putperest tanrılarının (önemlerini yitirseler de) "aziz" sayılarak yeni Hıristiyan ortamında sorun teşkil etmeden varlıklarını korumalarına izin veriyordu. Putperestlerin kutsal yerleşim yerleri yerel "azizler" için yeniden düzenleniyordu. Bu uygulamalar Avrupa'nın barbar kavimleri arasında yaygın biçimde kullanılmıştı; modern çağda Roma Kilisesi Latin Amerika ile Afrika'nın yerli nüfuslarını Hıristiyanlığa geçirmeye çalışırken de benzer yöntemlere başvurmuştur. İslam da doğuya, batıya, kuzeye ve güneye yayılırken eski inançlar, mezhepler ve azizlerle karşı karşıya geldiğinde tam olarak aynı sorunu yaşamıştı.

Meryem Ana'nın kutsal dinî kişilikler arasına dâhil edilmesi de ilâhî alanın genişleme sürecindeki bir başka adımı temsil ediyordu. Meryem Ana'nın resmî olarak kutsal sayılması İsa'dan yaklaşık dört yüz yıl sonra ve büyük muhalefete karşı gelinerek gerçekleşebilmişti. Doğu Kilisesi'nin hüküm sürdüğü topraklarda Meryem Ana'nın geniş halk kitlelerince kutsal bir kişilik olarak görülmesi ise ancak altıncı yüzyılda gerçekleşecekti, Batı'da ise bunun için biraz daha zaman geçmesi gerekecekti. (Din âlimi Karen Armstrong, Katolik Kilisesi'nin Meryem Ana'yı kutsal dinî kişilikler arasına dâhil etmesinin Yahudiliğin ve çok daha sonra da Protestan Hıristiyanlığın katı ataerkil tektanrıcı anlayışının altındaki ilk Doğu dinlerinin pek çoğunda tanrıçaların varlığının ortadan kaldırılmasının bilinçdışı bir telafisi olduğunu ileri sürmektedir.) Merlin Stone'un *Tanrılar Kadınken* adlı kitabı, tanrıçalara tapan çoğunlukla anaerkil toplumlardan kadınları ayartma ve günahla ilişkilendiren ataerkil toplumlara geçişi anlatmaktadır. Üç ilâhî din de bu görüşü ortadan kaldırmaya çalışmıştır.

Teoloji ve öğretiyle ilgili verilen ilk siyasî kararların çoğunluğunun sorumluluğu Roma'dan ziyade Konstantinopolis'e ait-

tir. Evet, Roma İmparatorluğu'nun başkenti Roma'ydı, ama Hıristiyanlığın devletin resmî dini olarak kabul edildiği dönemde bu Ebedi Kent düzenli barbar istilaları ve işgalleri altında çok sıkıntılı zamanlar yaşıyordu. Bu arada yeni Konstantinopolis şehri ise Roma İmparatorluğu'nun alternatifi, egemenliği gittikçe artan başkenti olarak seçilmişti; Roma İmparatoru burada neredeyse yalnız başına oturabilecekti. Hıristiyanlığın resmen kabul edilmesi kararını veren Doğu Roma İmparatorluğuydu. Koca Doğu Roma, yani Bizans İmparatorluğu, büyük bir imparatorluğun bütün ihtişamına bin yıl boyunca daha sahip olacaktı, Roma ise emperyalist bir güç olarak jeopolitik önemini kaybediyordu. Dinî gelenekselliğin sınırlarını belirleme, kutsal metinleri tanımlama ve hangilerinin dine aykırı olduğuna karar verme görevini de çoğunlukla Konstantinopolis üstlenmişti. Hıristiyanlığı Ortadoğu'nun büyük kısmına, Akdeniz dünyasına, Balkanlar'a ve Slav dünyasının çoğunluğuna yayan da yine Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu olmuştu. İmparatorluk en güçlü döneminde Kuzey Afrika'nın büyük kısmını, Mısır, Levante, Suriye ve bugünkü Irak ile Küçük Asya'nın (Anadolu) çoğunluğunu içine alan toprakları ele geçirmişti. Hıristiyanlığın bölgedeki tek rakibi İran'daki Zerdüştlüktü –tabii ki İslam'ın doğuşuna kadar.

Uzun Bir Sapkınlıklar Listesi

Doğu Akdeniz'de zaman içerisinde Hıristiyanlıkla ilgili olağanüstü görüşler doğmuş, bunların çoğunluğu daha sonra aykırı, sapkın düşünceler olarak damgalanmıştı. Bu dönemdeki sapkın düşünceler aslında çok önemliydi. Bizans İmparatorluğu'ndaki güç siyasetinde hangi dinamiklerin iş başında olduğuna dair bu düşüncelerden birçok şey öğrenebiliyoruz. İslam'daki teolojik görüşlerin pek çoğuna zemin hazırlayan bu düşünceler aynı zamanda dönemin dinî kültürünü ve düşünce yapısını da yansıtıyordu. Sapkınlığın temelindeki dinamiklerin anlaşılması, dinin dünye-

vi çıkarlar ve rekabetlere dayanan çatışmaların, bölünmelerin ve savaşların nedeni değil de aracı olarak kullanıldığını bizlere bir kez daha göstermektedir. Kişinin veya devletin büyük emellerini dinî ve tanrısal kisveler altında gizleyerek gerçekleştirmeye çalışmasından daha iyi bir yol var mıdır ki?

İlk ve en uzun süreli sapkınlıklardan biri de *Markionizm*'di. Hıristiyan âlim G. R. S. Mead'e göre Markion (MS 110–160) bugünkü Türkiye'nin Karadeniz kıyısındaki Sinop'ta yaşayan zengin bir gemiciydi. Markion babasının izinden giderek Sinop'ta piskopos olur. Rivayetlere göre kendi parasıyla kiliseye yüklü bağışlar yapmış ve görüşünü duyurmak için 140 yılı civarlarında –imparatorluğun Hıristiyanlığı resmî din olarak kabul etmesinden yaklaşık 160 yıl önce– bilinen bir kişilik olarak Roma'yı ziyaret etmişti. Kilise o tarihte dahi Markion'un mesajına düşmanca yaklaşmış, 144 yılında onu aforoz ederek bütün bağışlarını olduğu gibi iade etmişti.

Kiliseye göre Markion'un hatası Aziz Paul'den bile daha Paulcü olmasıydı. Elbette ki Paul İsa'nın tamamen yeni, Yahudilikten oldukça farklı bir dinî görüşü vaaz ettiğini ileri sürüyordu. Oysa ikinci yüzyılda kilisenin takdis edilmiş bir piskoposu ve Küçük Asya'nın tanınmış önderlerinden biri olan Markion Eski Ahit'in *tamamının* Hıristiyan öğretisiyle alakasız olduğunu ilan etmişti. Eski Ahit'te tasvir edilen Yahudilerin Tanrısı'nın özellikleri ile İsa'nın anlattığı Tanrı'nın niteliklerini karşılaştıran ayrıntılı tablolar hazırlamıştı. Markion, Yahudilerin Tanrısının kıskançlık, şiddet, intikam, öfke gibi özelliklerinin İsa'nın vaaz ettiği Tanrı'nın sevgi ve merhamet gibi özelliklerine uymadığını ve bu yüzden Yahudilerin Tanrısının gerçek Tanrı veya Hıristiyanlığın Tanrısı olmadığını, ancak İsa'nın Tanrısından daha az güce sahip ilahî bir varlık olduğunu iddia ediyordu. Markion ayrıca İsa'nın mesajının özünü tam olarak yalnızca Aziz Paul'ün anlamış olduğunu söyleyerek havarilerin çoğunun tanıklıklarının geçersiz olduğunu iddia ediyordu; tüm bunlardan Yahudilik ile

Hıristiyanlığı birbiriyle bağdaştırmaya çalışmanın anlamsız ve faydasız bir çaba olacağı sonucuna varmıştı.

Sapkın ilan edilmesine karşın Markion'un cemaati kendisine sadık kalmıştı ve o da bu sayede İtalya, Mısır, Filistin, Arabistan, Suriye, Anadolu ve İran gibi yerlerde Roma'ya karşı yüzyıllar boyunca mücadele edecek çok sayıda kilise kurmuştu. Markion Kilisesi, ilk Hıristiyan topluluklarında resmî kiliseden sonraki en nüfuzlu ve önemli hareketti.

Markion'un yaymaya çalıştığı mesajın bazı unsurları varlıklarını bugüne kadar sürdürebilmiştir; bugün çeşitli gruplar ve örgütler onun görüşlerini savunmakta ve yaymaktadır. Markion'un görüşlerinin bu kadar uzun ömürlü olmasının nedeni, ortaya koyduğu temel teolojik ikilemde yatmaktadır: Yerel Sami kabileciliği ve öfkeli, keyfi ve kararsız Tanrısıyla şiddeti savunan Eski Ahit'le, İsa'nın sevgi mesajını getirdiği Yeni Ahit'in Tanrısı nasıl bağdaştırılabilirdi? Bu noktada ortaya şu soru çıkıyordu: Yahudilik ile Hıristiyanlık arasında bir süreklilik mi yoksa keskin bir ayrılık mı vardı? Cevap süreklilik idiyse Hıristiyanlık Yahudiliğin bakış açısından kesinlikle sapkındı; Hıristiyanlık Yahudilikten tam olarak ayrı idiyse sapkınlık yerine Eski Ahit ile İsa'nın öğretileri arasındaki alakanın tartışmalı olduğu bağımsız bir inanç olarak algılanmalıydı. Bu sorular bugün de gündemdedir. Bu sorular, karşımıza zaman zaman çıkmaya devam eden ve üç ilâhî dinin "ortak Tanrısı" olduğu fikrini reddedip dinlerin Tanrılarının farklı olduğunu iddia eden çok eski bir tartışmanın da ilk biçimini ifade etmektedir. Markionizm her halükârda Bizans'taki Hıristiyan devlet otoritesine karşı büyük bir tehdit teşkil etmişti.

313 yılında Hıristiyanlığın imparatorlukta resmî din sayılmasının ardından ortaya çıkan bir sonraki büyük ve uzun süreli sapkınlık ise *Aryancılık*'tı. Bu mezhebin merkezinde de İsa'nın yaradılışı meselesi vardı. Döneminin önde gelen ilahiyatçılarından olan Aryüs (MS 250–336) Libya'da doğmuş, eğitimini görüşlerinin pek çoğunun şekillendiği Antakya'da tamamlamış, ardın-

dan ilk Hıristiyanlığın en önemli (rakip) merkezlerinden ve patrikliklerinden biri olan Mısır'ın İskenderiye kentinde yaşamış ve eğitim vermişti. Aryüs, İsa'nın tıpkı Kutsal Ruh gibi Baba (Tanrı) tarafından yaratılmış olduğunu, dolayısıyla her ikisinin de "gerçek" Tanrı ve Yaradan Olan Baba'ya bağlı varlıklar olduğunu vaaz ediyordu. Ona göre İsa'nın bir başlangıcı vardı, ama Tanrı'nın asla yoktu. Tanrı kendiliğinden var olmuştu, oysa Oğlu'nun durumu öyle değildi, dolayısıyla İsa kesinlikle Tanrı'nın bizzat kendisi olamazdı. Bu durumda İsa Tanrı'dan daha düşük düzeydeki bir varlıktı.

Bu tür bir inanış, kilisenin Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un en başından beri birbirlerine eşit biçimde eş zamanlı olarak var oldukları ve var olmaya devam edecekleri yönündeki geleneksel tutumuna tamamen meydan okuyordu. 325 yılında toplanan İznik Konsülü'nde alınan İznik Kararlarına göre Aryan öğretisi lanetlenmiş ve sapkın ilan edilmişti. Ne var ki bu hareket büyük bir güce sahip olmaya devam etmiş, hatta İmparator Konstantin'in halefinin sempatisini bile kazanmayı başarmıştı. Aryancılık, Avrupa'nın Germen kavimleri arasında ve Ortadoğu'da derin kökler salmıştı; özellikle de İsa'nın "ikincil düzeyde" bir varlık olduğu, Baba Tanrı ile bir olmadığı yönündeki görüşü benimseme yönünde güçlü bir eğilimin mevcut olduğu İskenderiye'de. Bu öğreti, İskenderiye'nin nüfuz mücadelesinde kullanacağı araç olacaktı. Bu Aryancı görüşün Kilise'nin tüm çabalarına rağmen varlığını sürdürebilmiş olması, karmaşık Teslis kavramından ve İsa'nın Tanrı'yla bir olduğu görüşünden duyulan rahatsızlığı yansıtıyordu aslında; kısacası, Yahudi inancı ile doğacak olan Müslüman öğretisinin özünü teşkil eden Tek Tanrı inancını zayıflatmayan daha saf bir tektanrıcılık anlayışı insanların beğenisini kazanıyordu. Günümüzdeki Üniteryan Kilisesi'nin Tanrı algısı da bu yöndedir.

Resmî olarak sapkın ilan edilmelerine ve lanetlenmelerine karşın bazı aykırı düşünceler ana görüşten koparak kalıcı kökler

salmayı başarmışlardı. Aslında İsa'nın gerçek yaradılışına ilişkin tartışma hiçbir Hıristiyan düşünce ortamında tam anlamıyla bir sonuca kavuşturulamamıştır.

Aryancılık İsa'yı Tanrı'yla "eşit konuma" koymayı reddederken bir başka önemli sapkın mezhep olan *Monofizitizm* ise sarkacı zıt yöne eğerek İsa'nın bazı insani niteliklere sahip olmakla birlikte *özü itibariyle* ilahî bir varlık olduğunu iddia ediyordu. Bu görüş, kilisenin İsa'nın *hem* tamamen insan *hem* de tamamen ilahî bir varlık olduğu yönündeki öğretisine tamamen aykırıydı. Monofizitizm'e sapkınlık damgası 451 yılında toplanan Dördüncü Kadıköy Konsülü'nde vurulmuştu; bu olay, kilisenin bünyesindeki ilk ciddi ve kalıcı kopmanın yaşandığı bir dönüm noktası niteliği taşımaktadır. Konsülün bu kararının ardından bugünkü Doğu Ortodoks veya Monofizit kiliselerinin temelleri atılmıştı. Şunu özellikle belirtmek gerekir ki Monofizitizm'in görüşleri Suriye, Levante ve Mısır'ın yanı sıra Konstantinopolis'in gücüne ve otoritesine karşı direnen bütün merkezlerde, ayrıca Ermenistan ve Etiyopya gibi çok daha uzak yerlerde içten benimsenmişti.

İsa'nın yaradılışına ilişkin başka yorumlamalar da başka sapkın düşünceler yaratmıştı. *Ebionizm*, Yahudiliğin her yerde hissedilen nüfuzunu sergileyen bir ilk yüzyıl Yahudi-Hıristiyan mezhebiydi: Aziz Paul'ün görüşüne (İslam'ın İsa'yla ilgili bugünkü görüşüne) aykırı olarak İsa'yı ilahî bir varlık olarak değil de bir peygamber olarak görüyordu.

Eftikheizm İsa'nın bazı insani özelliklere sahip olmakla birlikte ilahî özelliklerinin daha baskın olduğunu iddia ediyordu. Doğrusu bu meseleyle ilgili tartışmaların büyük çoğunluğu Meryem Ana'yla ilgiliydi: Meryem Ana gerçekten de *Tanrı* İsa'nın annesi miydi? Ya da tamamen *insan* İsa'nın mı annesiydi? Yunancada Meryem Ana'nın adının önüne konulan unvan bakış açısına göre değişiklik gösteriyordu.

Bu meseleler üzerindeki teolojik tartışmalar genellikle jeopolitik çıkarlarca destekleniyor, hatta yer yer ateşleniyordu:

Eftikheizm, İskenderiye şehrinin 433 yılında Konstantinopolis'in ardından en önemli ikinci Hıristiyan kenti olma çabasıyla çok yakın bir bağlantı içerisindeydi; İskenderiye'nin İsa'yla ilgili daha muhafazakâr bir görüş savunan rakibi Antakya da bu konumu elde etmek için uğraşıyordu.

Dosetizm, İsa'nın bedeninin fiziksel bir yanılsamadan ibaret olduğunu, yalnızca ölmüş gibi göründüğünü ileri sürüyordu; aslında ölmesi mümkün olmayan saf bir ruhtu. Bu inanç aynı zamanda dünyadaki maddelerin öz itibariyle kötü olduğu, dolayısıyla Tanrı veya Oğlunun madde olamayacağı görüşüyle de ilintiliydi. İsa'nın ilahî değil de yalnızca fiziksel bir varlık olduğuna inanan İslam da İsa'nın çarmıhta ölmüş gibi göründüğü, aslında Tanrı tarafından kurtarılıp cennete götürüldüğü görüşünü paylaşmaktadır.

Pelagianizm, kimliği tam olarak bilinmemekle birlikte İngiliz adalarından olduğu tahmin edilen bir rahipten türemişti. Bu rahip, merkez kilisenin "ilk günah" öğretisini –yani insanoğlunun Adem ile Havva'nın işlediği günahtan beri günahkâr olduğu inancını– inkâr ediyordu. İlk günahın inkâr edilmesinin sorunlu yanı, bireyin kurtuluşunun, kilise tarafından öğretildiği gibi, yalnızca iman yoluyla gerçekleşebileceği görüşünü baltalamasıydı. Dolayısıyla bu görüş 416 yılında kilise tarafından sapkın ilan edilmişti. İslam da ilk günah ve insanoğlunun doğuştan günahkâr olduğu gibi bir şeyi kabul etmemektedir.

Monoteletizm, İsa'nın eylemlerinin tek bir ilahî ruhu mu yoksa beşerî ve ilahî iradelerin işbirliğini mi ifade ettiği konusunda tartışan İskenderiye ve Konstantinopolis kiliseleri arasında bir uzlaşma sağlamaya çalışmışsa da başarıya ulaşamamıştı. Çok karmaşık görünse de bu öğretinin aslında Monofizit mezhebinin Doğu Kilisesi'nde yarattığı ayrılığı düzeltme gibi tamamen siyasî bir amacı vardı. Ne var ki sonunda bu uzlaşma formülü reddedilmişti. Siyaset teolojiyi yenmişti.

İsa'nın yaradılışına ilişkin karmaşık, ayrıntılı ve meşru yorumlamalar hakkında ortaya koydukları görüşler nedeniyle bu aykırı düşüncelerin ayrıntıları gerçekten de hayret vericidir. Ve tüm bunlar İslam'ın doğuşundan önce gerçekleşmiştir. İslam, Hıristiyanlığın esasına ilişkin bu tartışmanın kaçınılmaz olarak bir parçası sayılıyordu.

Bu anlaşmazlıklara ilişkin birkaç çağdaş bakış açısı sunulmadan da sapkınlıkla ilgili tartışmalar bir sona vardırılamaz. İktidar, neyin sapkınlık sayılacağı neyin sayılmayacağına karar verilmesinde ayrıcalığa sahip olabilirdi, ama sapkınlık her zaman sahnedeki *yeni* bir şey anlamına gelmiyordu. Alman ilahiyatçı Walter Bauer'in on dokuzuncu yüzyılın sonlarında yazdığı etkileyici eseri, ilk Hıristiyan öğretisinin evrimini inceleyerek bugün "sapkınlık" olarak adlandırdığımızın şeyin aslında İsa'nın yaradılışına ilişkin ilk Hıristiyan görüşlerini yansıttığı sonucuna varmıştı. Bauer, sonraki yüzyıllarda bazen orijinal Hıristiyan inançlarını, hatta metinleri değiştirerek yeni gelenekler oluşturan, dine yorumlar getirenin bizzat kilisenin kendisi olduğunu iddia ediyordu. Bu yorumları kilisenin ilk görüşlerin "sapkın" sayılması yönündeki kurumsal ve siyasî baskıları yönlendirmişti. Yakın zamanda bu görüşler saygın bir bilim adamı olan North Carolina Üniversitesi Dini Çalışmalar Bölümü Başkanı Bart Ehrman tarafından da ileri sürülmüştür.

Açıkçası ilahî inançların daha küçük birkaç koluna ilişkin teolojik yorumlarda ciddi oranda esneklik bulabiliriz. Örneğin Tanrı'nın sözünün *sürekli olarak vahiyler yoluyla gelmesine ilişkin* öğretiler Kuveykırlar, Mormonlar, Pentecostal ve Karizmatik Hıristiyanlar ile Bahailerin yaklaşımını belirlemektedir. Bu ilkelere göre Tanrı'dan gelen vahiylerin sonu asla gelmeyecek, sonraki nesiller bu vahiylere bireysel ve toplumsal düzeyde erişebileceklerdir. Bu görüşler zaman geçtikçe daha fazla geçerlilik kazanmaktadır. Bahailer, zaman içerisinde Tanrı'nın sözlerini iletmek üzere yeni peygamberlerin geleceği inancını taşıyan "ilerle-

yici vahiy" öğretisini benimsemişlerdir; bu vahiyler, Tanrı'yla ilgili anlayışları derinleşen ve değişen bir insanlık için tasarlanmıştır. Bu yüzden, insanoğlunun Tanrı'ya ilişkin algısında daha kesin olma arayışında farklı tarihsel koşullar farklı vahiyler gerektirir.

İslam bu kalıpların pek çoğuna uymaktadır. İlk İslamî Halifelik hanedanı olan Emeviler'in 750 yılında yıkılmasının temelinde diğer etkenlerin yanı sıra iki kilit unsur vardı: Emeviler Arap kenti Şam'da bir güç üssüne sahiptiler ve Bağdat'ın çıkarları ile onun Irak-İran kültürünü temsil eden Abbasilerin artan gücünün tehdidi altındaydılar. Üstelik Abbasiler, Arap Emeviler'in yönetimi altında eşit güç ve haklardan mahrum bırakılmış, Müslümanlığa sonradan geçmiş Arap olmayan kişilerin de yönetimde pay sahibi olmalarını istiyorlardı. Netice itibariyle bu halifelikler dinî değil, bölgesel ve siyasî nedenlerden ötürü doğuyor ve yıkılıyorlardı.

Gücün dindeki rolü günümüzde de görülmeye devam etmektedir. Güney Lübnan'ın Sur kentinin Şii müftüsünün İran'daki tartışmaları seçimler hakkında, Hizbullah'ın lideriyle ters düşerek, Haziran 2009'da söylediklerini ele alalım örneğin. Müftü Seyyid Ali Emin, Lübnan'daki Şii Hizbullah hareketinin, bu ideolojiye karşı çıkılmasının Hizbullah'ın Lübnan'daki kendi gücünü zayıflatacağından, İran'daki dinî yönetimin tezinin tartışılmasına son vermeye çalıştığını söylüyordu. "[Dinî yönetimin] dinî inançların bir parçası değil, aksine güç ve siyasî ideolojinin bizzat kendisi olduğunun en büyük kanıtı budur," diyordu Emin.

Dinî meseleler üzerinde yaşanan hararetli tartışmalar esas itibariyle devletin temelde yatan siyasî çıkarları üzerine yapılan tartışmalardır. İslam doğduğunda bölge için önemli olan şey artık din değil, gücün ve bölgedeki kontrolün yeni bir rakip devlet kurumuna geçmesiydi. Ortadoğu'da her zaman olduğu gibi mesele yine siyasî kökenliydi. Devlet, güç, ideoloji ve aykırı düşün-

celer arasındaki anlaşmazlıklar sonraki yüzyıllar boyunca yaşanmaya devam edecekti.

Neyse, şu anki argümanımız açısından en önemli etken Hıristiyan Bizans İmparatorluğu ile *Batı* Kilisesi arasında hızla artmakta olan gerilimdir. Bir sonraki bölümde de göreceğimiz gibi, yeni bir jeopolitik güç olarak İslam Doğu İmparatorluğu'nda Konstantinopolis'e karşı isyan halinde olan şehirlerin Batı karşıtı duygularının çoğunluğunun yanı sıra zaman içerisinde Bizans İmparatorluğu'nun kendi içerisinde palazlanmış Roma karşıtı gizli görüşlerin bazılarını da miras almıştı. Bizans her ne kadar kimliğini Roma İmparatorluğu'nun gerçek geleneğini devam ettirdiği inancıyla tanımlıyor olsa da Batı Kilisesi'ni Bizans'ın gücü ile kimliğini İslam kadar tehdit eden bir rakip olarak görmeye başlamıştı. Böyle bir ortamda Ortadoğu İslam olmadan da Batı dünyasına karşı müthiş bir nefret geliştirebilirdi.

3

BİZANS ROMA'YA KARŞI: HIRİSTİYANLIĞIN SAVAŞAN KUTUPLARI

İslam tarih sahnesine çıkmış olmasaydı bugün Ortadoğu'da hangi dinin hüküm süreceğini söylemeye gerek yok sanırım –Doğu Ortodoks Hıristiyanlığı. Çünkü İslam dışında güçlü bir rakip çıkmamıştır karşısına. Gücünü hâlâ koruyan Ortodoks Kilisesi de çok büyük ihtimalle Batı dünyasına karşı derin kuşkular taşımaya devam edecekti. Yine kuvvetle muhtemeldir ki, Doğu Ortodoksluğu Akdeniz ve Ortadoğu'daki egemenliğini koruyabilmiş olsaydı bugün Doğu dünyasında Batı dünyasıyla yüzyıllardır yaşanan anlaşmazlıkların ve çatışmaların sonucunda biriken öfkenin öncüsü olurdu. Bu konuya ilerleyen bölümlerde daha yakından bakarak Ortadoğu'nun Batı dünyasına karşı beslediği güvensizlik ve korkunun aslında İslam kaynaklı olmadığını ortaya koyacağız.

Doğu (Bizans) İmparatorluğu ile Batı (Roma) İmparatorluğu arasındaki dinî, kültürel, jeopolitik, tarihî, sanatsal ve psikolojik farklılıkların varlığı, Samuel Huntington gibi bilim adamlarının Doğu Ortodoksluğunun Batı dünyasıyla (İslam olsa da olmasa da) "çatışabilecek" dünyanın birkaç medeniyetinden biri olduğunu ileri sürmelerine neden olmuştur. Aslında Ortadoğu'nun kontrolü artık kilisenin elinde olmasa da bu düşmanlık pek çok yönden hâlâ devam etmektedir.

Batı geleneğimizde Doğu Ortodoks Kilisesi'nin önemini aslında pek görmeyiz. Etrafımızdaki bu kiliselerin ancak birkaç tanesinin varlığının farkındayızdır ve Doğu Kilisesi'nin Hıristiyanlık ve Ortadoğu tarihinde ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu genellikle gözden kaçırırız. Öncelikle, Ortadoğu'nun ilk ve en "yerli" Hıristiyan dinidir; Roma Katolik Kilisesi ise Kudüs'ten çok uzakta, ayinleri, teolojisi, siyasî yapısı ve görünümü Doğu Kilisesi'nden çok farklı bir şekilde doğmuştu. Üstelik Ortodoksluk Müslüman Ortadoğu ülkelerinde azınlık Ortodoks toplulukları şeklinde varlığını sürdürmektedir. Biçim ve öz itibariyle ilk kiliseye en yakın kilise olmakla övünmektedir; yaşama ilk kilisenin topraklarında başlayan Ortodoksluk, Batı Latin Kilisesi'nde yaşanan dogmatik ve kurumsal yozlaşmadan sakınmayı başardığı inancını taşımaktadır.

Batı karşıtlığının derin kökleri Ortodoks Kilisesi'nde yaşamaya devam etmektedir. Daha da çarpıcı olan şey ise Doğu Ortodoksluğu'ndaki Batı karşıtı duyguların pek çoğunun Müslümanların Batı dünyasına karşı bazı tutumlarına oldukça benzemesidir. Bu durum, Batı'nın nüfuzuna, niyetlerine ve müdahalelerine yönelik paylaşılan görüşlerin, kuşkuların ve serzenişlerin ortak bir jeopolitik kaynağı olduğunu göstermektedir. İslam'la olan bu bağlantıyı daha önce belirtmiştik: İsa'nın yaradılışına ilişkin daha sonra kilise yetkilileri tarafından sapkın ilan edilen sayısız Hıristiyan öğretisi İslam'ın İsa hakkındaki bazı görüşlerine oldukça benzemektedir. Ortodoks Kilisesi ile İslam'ın Batı'nın gücüne yönelik ortak serzenişleri, medeniyetler arasındaki "fay hatlarının" bu *dinlerin* yalnızca kültürel özellikleri olmadığını, bunun daha çok Batı'nın doğası ve Ortadoğu'yla çok eskilere dayanan anlaşmazlıklarıyla ilgili olduğunu göstermektedir. Siyasî, sosyal ve ekonomik bir yapıdaki farklılıklar görünüşte küçük dinî farklılıkları çoğunlukla büyük aykırı düşüncelere ve isyanlara dönüştürebilmektedir. (Aynı şey İslam'daki Şii-Sünni bölünmesi için de geçerlidir; Muhammed Peygamber'in yerini

kimin alacağına ilişkin başlangıçta yaşanan görüş ayrılıkları esasen *dinî* zemine dayanmasa da ileride dine dayalı derin bir toplumsal düşmanlığa dönüşecekti.)

Burada bir yumurta-tavuk probleminden söz etmek mümkündür: Siyasî, sosyal ve ekonomik çatışmalara teolojik farklılıklar mı yol açıyor? Yoksa tam tersi mi –yani mevcut somut siyasî, sosyal ve ekonomik farklılıklar mı teolojiye ya da ideolojiye yansıtılıyor? Baş gösteren küçük bir teolojik bölünme çoğu kez toplumsal kimlik, hatta toplumun mevcudiyeti gibi önemli meselelerde kendisine sağlam bir yer bulur. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, insanlar İsa'nın gerçek yaradılışına ilişkin teolojik noktalar üzerinde ufak fikir ayrılıkları yaşayabilirler, ama onları bunlar yüzünden öldürmeye ve ölmeye zorlayan şey nedir? Demek ki burada başka önemli etkenler de önemli rol oynamaktadır.

Doğu ile Batı'nın iki bin yıldan uzun jeopolitik mücadele tarihinin açılış sahnesini izlemek için Büyük İskender'in zamanına dönmemiz gerekir. İskender M.Ö. 334 yılında kuvvetlerini Yunanistan üzerinden Perslerin egemenliğindeki Anadolu'ya geçirerek İran'daki güçlü Pers Zerdüşt Akamenid İmparatorluğu'nu fethederek Batı'nın gücünü Asya'ya güçlü biçimde taşıyan ilk lider olmuştu. Bu bölgeler, daha sonra Suriye, Mısır ve Irak'ın bir kısmını kapsayacak, sonunda da sınırları Hindistan'a kadar dayanacak olan Büyük İskender İmparatorluğu'nun yalnızca bir bölümünü oluşturuyordu. Asya'nın bakış açısından bu olay daha çok kültürel bir istilaydı ve kültürel açıdan zengin, siyasî açıdan düşmanca izler bırakmıştı. Persler zaten Yunanlılarla yüzyıllardır savaş halindeydiler. Asya için Yunanistan Batı, yani rakip ve düşman anlamına geliyordu.

İskender İmparatorluğu'nun dağılmasıyla ortaya çıkan Hellenik imparatorluklardan biri olan Selevkoslar, Yunanlıların

nüfuzlarının zayıflamaya başladığı dönemde Yunan askerî gücünü ve Samice ve Farsçanın konuşulduğu dünyayla olan sınır noktalarını korumayı başarmışlardı. Bu farklı kültürlerin buluşup birbirleriyle yüzyıllar boyunca yarıştıkları kilit cepheler Suriye ve Anadolu'ydu. Sonunda Roma İmparatorluğu İskender'in Hellenik imparatorluklarını ele geçirecekti. M.S. dördüncü yüzyıla gelindiğinde Roma İmparatorluğu sınırlarını Konstantinopolis ve ötesine, ilk zamanlarda imparatorluğun doğu kanadı olarak bilinen bu bölgeye kadar genişletmişti. Demek ki Doğu Roma İmparatorluğu kurulduğunda Yunan/Roma gücüyle Pers veya Sami imparatorlukları arasında yaklaşık altı yüz yıllık derin bir siyasî rekabet ve savaş mirası mevcuttu.

Oysa bölgedeki çatışmalar Yunanlar ile Pers veya Sami kültürleri arasındaki çatışmayla sınırlı tutulamazdı. Roma ile Konstantinopolis arasındaki –Roma İmparatorluğu içerisindeki– düşmanlıkların tarihi en az ikinci yüzyıla kadar uzanıyordu; bu dönemde en eski beş Hıristiyan patrikliği arasındaki rekabetler ciddi biçimde baş göstermişti. Bu patriklikler şunlardı: Roma, Konstantinopolis, İskenderiye, Kudüs ve Antakya. Son üç patriklik yedinci yüzyılda dinî konumlarını koruyarak, ama yerel lâik otoritelerini kaybederek birer birer İslam'ın egemenliğinin altına girince bu mücadele Roma ile Konstantinopolis arasındaki nüfuz ve güç mücadelesine dönüşmüştü. Zaman içerisinde aralarındaki teolojik ve ibadet biçimlerindeki farklılıklar derinleştikçe Roma kendi egemenliğini dayatmaya devam etmiş, Konstantinopolis ise eşit güce ve konuma sahip olduğu ısrarını sürdürmüştü. Roma'nın ilerleyen dönemde Roma patrikliğinin yerine bir papalık makamı oluşturması, Doğu'daki önemli Hıristiyan merkezlerindeki "daha düşük yetkili" patriklikler üzerindeki nüfuzunu arttırmaya yönelik bir başka adımdı. Bu egemenlik meselesi varlığını günümüzde de sürdürmektedir.

Gücü ele geçirme konusunda yaşanan ayrılıklar kendilerini derinleşen kültürel farklılıklarda da gösteriyordu.

Konstantinopolis'ten bahsederken aslında köklü bir *Yunan* kültürüne sahip bir bölgeden söz ediyoruz. Konstantinopolis, Yunanca konuşulan dünyanın merkeziydi. Bu kültürel farklılık, Yunan ve Latin Hıristiyanlığı (Ortadoğu ve Batı) arasında daha sonra yaşanacak olan çatışmaların fitilini ateşleyecekti. Yunan kültürünün Konstantinopolis'teki kökleri çok eskiye dayanmaktadır; M.Ö. altıncı yüzyılda buradaki limanı ilk bulup ona Byzantion adını verenler Yunanlılardı. Bu tarihten yaklaşık dokuz yüz yıl sonra 330 yılında şehir Roma İmparatoru Konstantin tarafından "yeniden kurulmuştu" ve imparator şehre kendi adını vermişti. Konstantin, Roma'nın sürekli barbar istilalarının altında ciddi sıkıntılar yaşadığı bir dönemde burayı geniş Roma İmparatorluğu'nun daha güvenli ikinci başkenti olarak görüyordu. İşte Roma İmparatorluğu'nun iki farklı –Doğu ve Batı– kanadı bu şekilde ortaya çıkmıştı.

İç savaşlar, rakip imparatorluklar ve sürekli barbar istilalarının Roma'yı yıpratmaya devam ettiği bu dönemde "Batı Roma İmparatorluğu" kavramı da aslında artık bir hayalden öte bir şey değildi. Roma'daki Roma imparatorunun Germen istilalarının sonucunda 476 yılında tamamen yenilgiye uğramasıyla birlikte Roma İmparatorluğu'nun Batı kanadı son bulmuştu. Böylece Konstantinopolis'teki Doğu kanadı Balkanlar, Anadolu, Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'daki bütün topraklarıyla birlikte Roma İmparatorluğu'nun nüfuz alanını tamamen kendi eline almıştı.

Konstantinopolis'in Roma İmparatorluğu'nun yeni başkenti olması, dünya tarihini değiştirecek kültürel sonuçlar taşıyordu. Latincenin Batı Roma İmparatorluğu'ndaki mutlak hâkimiyetinin aksine Yunancanın Doğu Akdeniz'in tamamının ortak dili olması bu şehri ve bölgeyi farklı bir Yunan kültürüne bürüyordu. Konstantinopolis'in elindeki en büyük kozlardan biri Yeni Ahit'in Latince değil de Yunanca yazılmış olmasıydı. Latince, Doğu Roma İmparatorluğu'nun resmî yöne-

tim dili olarak varlığını yalnızca birkaç yüzyıl daha sürdürebilecekti. Konstantinopolis'teki eğitimli sınıf kuşkusuz Latinceyi ve Latin kültürünü bilmekle, Roma medeniyetinin öncüllüğünü yapmaya devam etmekle övünüyordu. Oysa diller kendi kültürlerinin sınırlarını belirlemeye başlamıştı: Batı'da "Latince konuşulan" bir imparatorluğun kalıntıları ve Doğu'da "Yunanca konuşulan" güçlü bir imparatorluk. Sonraki yüzyıllarda bu ifadeler karşılıklı aşağılama araçları olarak kullanılacaktı: Bir kişiye Konstantinopolis'te "Latin" veya Roma'da "Yunan" denmesi kadar aşağılayıcı bir nitelendirme yoktu. Üstelik artık hiçbir imparator aynı anda hem Roma hem de Konstantinopolis'e hükmedemeyecekti. Roma artık Doğu başkentinin yanında adeta küçük bir nokta haline gelmişti; Papa sonraki yedi yüzyıl boyunca etrafındaki güçlerin mahkûmu olarak sadece bir simge olarak mutlak bir yalnızlık içerisinde bırakılmıştı.

Batı Roma İmparatorluğu'nun yokluğunda Konstantinopolis'teki bu "Roma" başkentinin yapısı nasıl olacaktı? Aslında Konstantinopolis zaman içerisinde özel bir misyon yüklenecekti –Roma İmparatorluğu'nun Doğu'da sürdürülmesi ve korunması. Konstantinopolis artık Batı'dan Gotlar, Franklar, Keltler, Alanlar ve Hunlar; Doğu'da putperest Slavlar, Zerdüşt Persler ve daha sonra da Müslüman Araplar ile Türkler tarafından gerçekleştirilen yeni barbar istilalarına karşı Hıristiyan medeniyetinin ve dininin son kalesi olmuştu. Doğu Roma İmparatorluğu, güç merkezleri Roma ve Batı'dan oldukça farklı bir kültürel kimlik geliştiriyordu.

İsimler Savaşı

İsimlerin psikolojik önemi vardır, kişinin kimliğine dair ipuçları verirler. Yunanlılar arasında Konstantinopolis ve Doğu Kilisesi'nin isimlerinin aslında ne olması gerektiği yönünde ateşli bir tartışma başlatabilirsiniz. Doğu Roma İmparatorluğu'nun

ismi üzerinde yapılan tartışmalar Doğu-Batı arasındaki gerilimler kadar yoğundur.

Konstantinopolis, isminin kökeni Yunancadan gelmiş olsa da, hiç tereddüt etmeden kendisini Roma İmparatorluğu'nun başkenti olarak görmeye devam ediyordu. Öyleyse Konstantinopolis'in Doğu Roma İmparatorluğu'ndan fiili bir Yunan, yani Bizans İmparatorluğu'na geçişi ne zaman olmuştur? Aslında resmiyette böyle bir geçiş asla yaşanmamıştır. (Aslında "Bizans" terimi ilk kez on altıncı yüzyılda, bir Alman tarihçinin Doğu Roma İmparatorluğunu "Bizans" olarak tanımlamasıyla ortaya çıkmıştı.) Konstantinopolis kendisini daima Roma İmparatorluğu'nun bir parçası olarak görmüş, Yunanca olan bu ismi olduğu gibi kullanmaktan asla tereddüt etmemişti.

Doğu İmparatorluğu'nu tanımlamak için kullanılan bu "Roma" kelimesinin gücü Yunanca konuşulan yerlerin çok ötesine ulaşarak bölgedeki Müslüman kültürlerin dillerine de girmişti. Ortadoğu'nun belli başlı dillerinde –Arapça, Türkçe ve Farsçada– Doğu Hıristiyan İmparatorluğu'nun bugün bile *Rum* (Roma) olarak bilindiğini belirtmekte fayda var. *Rum* kelimesi hâlâ Doğu Roma İmparatorluğu veya Anadolu ile ilgili her şeyle ilişkilendirilmektedir. Kuran'da bile Bizanslı Hıristiyanlardan bahseden *al-Rum* başlıklı bir bölüm vardır. Anadolu'da kurulup Anadolu topraklarının hâkimiyetini elde etmek için dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda Konstantinopolis'e karşı uzun savaşlar veren ilk Selçuk Türk devleti kendisine "Rum Sultanlığı" adını vermişti. Akdeniz'e o dönemde Arapça "Rum Denizi" deniyordu. (Ünlü Sufi şair Rumi'nin hayranları için bu ismin *Rum*'da, yani bir zamanlar Doğu İmparatorluğu'nun topraklarında bulunan Anadolu'da yaşayan kişi anlamına gelen bir sıfat olduğunu belirtmek yeterlidir sanırım).

Batı ise bu terimi kullanmaya yanaşmayacaktı. "Roma" teriminin Ortadoğu'da Doğu İmparatorluğu anlamında yaygın biçimde kullanılmasına rağmen Batı, Roma İmparatorluğu adı-

nı Konstantinopolis'e teslim etme niyetinde değildi. Oysa Batı İmparatorluğu'nun barbarların egemenliğine geçmesinden çok sonra bile Doğu İmparatorluğu'nun Doğu'da gelişmeye devam ettiği inkâr edilemez bir gerçekti. Batı, Doğu İmparatorluğu'na ısrarla yalnızca *Imperium Graecorum* yani "Yunanlıların İmparatorluğu" adını vererek yalnızca Batılı hükümdarlara ait olabileceğine inandığı Roma İmparatorluğu ismini çağrıştıracak her türlü isme karşı olduğunu açıkça gösteriyordu. "Kimin Roma" olduğu yönündeki mücadelenin 800 yılının Noel Günü'nde tüm canlılığıyla yeniden gündeme geldiği bilinmektedir: Roma Saint Peter Kilisesi'ndeki ayinde Papa III. Leo, güçlü Germanik barbar hükümdarı Şarlman'ı *Imperator Romanorum*, Romalıların İmparatoru ilan etmişti. Papa, ona bu unvanı vererek, Roma terimini yaşanan isim savaşında ele geçirmiş olan Konstantinopolis'teki Yunanlıların elinden alarak Batı'ya iade etmeyi amaçlamıştı.

Dönemin Batı'daki en güçlü hükümdarı olan Şarlman ise sonunda Roma İmparatoru unvanını kendi adına geri almaya karar verir, ama bu unvanı geri alıp iki imparatorluğu otoritesi altında birleştirmeyi Konstantinopolis'teki İmparatoriçe İrene ile bir hanedan evliliği yaparak gerçekleştirmeyi düşünür. Ne var ki amacında başarılı olamaz. Ancak bundan kısa süre sonra Germen kavimlerinden oluşan bir federasyon görkemli "Kutsal Roma İmparatorluğu" adını alıp Konstantinopolis ile Doğu İmparatorluğu'nu bu isimden mahrum etmeye karar vermişti. Çaldıkları bu unvanın başına bir de "Kutsal" sıfatını eklemeleri yangına körükle gitmekten öte bir şey değildi; bu sıfat, Germen federasyonunun Roma şehrinin kontrolünü elinde tutmamasına rağmen imparatorluğun *dinî* gücünü taşıdığı iddiasını yansıtıyordu. (İşte İngiliz öğrencilerine Avrupa tarihiyle ilgili verilen efsanevi kompozisyon konusu kaynağını buradan alıyor. "Kutsal Roma İmparatorluğu ne kutsaldı ne Romalıydı ne de imparatorluktu. Anlatın.")

Dolayısıyla bu isimler savaşı otorite, meşruiyet, hatta maneviyat üzerinde verilen köklü bir jeopolitik mücadeleyi anlatmaktadır. Roma'da adeta tecrit edilmiş olan Papa, bu unvana ve Hıristiyanlığın başı olduğu inancına sıkıca sarılmıştı; oysa esasen kilisenin dördüncü yüzyıldaki beş eşit piskoposundan biriydi. Doğu ile Batı arasındaki siyasî uçurum her geçen yüzyılda derinleşiyordu. Konstantinopolis'te *Yunanlılık*, özellikle halk arasında, dile ve kültüre dayanan "ulusal" kimliğin bir parçasını oluşturuyordu.

Tutkular önyargılara dönüşüyordu; barbarların egemenliğindeki Batı, zaman içerisinde Konstantinopolis'i kendisini Kutsal Topraklardaki Müslüman kâfirlerin saldırılarına karşı korumakta güçlük çeken aşırı büyümüş, verimsiz ve yozlaşmış bir Doğu geleneğinin merkezi olarak görmeye başlamıştı. Bu aşağılayıcı tutumun Konstantinopolis'in egemenliğini Kuzey Afrika, Doğu Akdeniz, Balkanlar ve Bereketli Hilal'e (Mezopotamya) kadar genişleterek bin yıldan uzun bir süre boyunca elde ettiği olağanüstü siyasî, askerî ve kültürel başarılara rağmen takınılması ilginçti. Oysa Konstantinopolis'in gücü varlığını sonuna kadar sürdüremeyecekti ve "Yunan İmparatorluğu'nun" son parçaları 1453 yılında geri dönüşü olmayan biçimde Müslüman Türklerin eline geçecekti.

Ancak beşinci yüzyıla kadar ayakta durabilen Batı Roma İmparatorluğu'nun aksine Doğu Roma İmparatorluğu muhteşem bir bin yıl daha yaşayarak varlığını on beşinci yüzyıla kadar sürdürmüştü. İmparatorluk yıkılmış olsa da Doğu *Kilisesi* bütün gücünü korumaya devam ediyordu. Doğu Ortodoks Hıristiyan Kilisesi bugün Katoliklikten sonraki en büyük ikinci Hıristiyan kilisesidir.

Ulusal Kiliselerin Doğuşu

Bizans İmparatorluğu'nun başarılarından söz ederken imparatorluğun çevresindeki topraklarda sürekli Ortodoks Kiliseleri ku-

rarak bu yerler üzerinde olağanüstü bir kültürel etki yaratmış olduğunu görmezsek büyük resmi gözden kaçırmış oluruz.

Doğu Roma İmparatorluğu'nun en önemli miraslarından ve bu kitabın temel konularından biri de imparatorluğun Doğu Avrupa ve Ortadoğu'da kurduğu ulusal kiliselerdir. Bu kiliseler bugün bile kültürel ve duygusal açıdan belirli dil/etnik gruplarla bağlantılıdır. Kiliselerin ulusallaştırılmasının yarattığı sonuçlara 1990'larda Yugoslavya'nın dağılması üzerine Doğu Ortodoks Sırpları ile Roma Katolik Hırvatların savaşmalarıyla yaşanan kanlı tarihte de rastlayabiliriz.

Doğu Roma'nın "Yunanlıları", isimler ve teolojiler savaşını yürütmenin yanı sıra bölgede, özellikle de Balkanlar ve Ortadoğu'nun bazı kesimlerinde nüfuzu elde etme konusunda Roma ile yüzyıllar süren bir mücadeleye de girişmişlerdi. Doğu Ortodoks Kilisesi, tarihteki en belirleyici kültürel kararlardan birini alarak putperestleri kendi dinlerine geçirmek ve dile dayalı yeni yerel kiliseler –Bulgar, Sırp, Rus, Makedon, Kıpti, Arnavut, Ermeni, Rumen vs.– kurmak amacıyla Bizans topraklarına ve ötesine misyonerler göndermişti. Ayinlerinde yerel dilleri kullanan bu etnik veya "ulusal" Doğu Kiliseleri, Latince yazılmış kutsal kitaba ve Latince yapılan ayinlere dayalı uluslarüstü ve "evrensel" Katolik geleneğiyle müthiş bir tezat içerisindeydi. Ve bu "ulusal" Ortodoks Kiliseleri'nin neredeyse her biri gelecekte İslam'la aynı topraklarda var olarak yakın bir ilişki içerisinde bulunacaktı. Diğer yandan Batı Kilisesi ise, İspanya Kilisesi dışında, İslam'la pek yakın ilişkiler geliştirmeyecekti.

Aslında Ortodoks Kilisesi'nin etnik kimliği kilisenin temeli olarak kutsal bir noktaya koymak gibi bir niyeti olmamıştı; nitekim süreç kendiliğinden gelişmişti. Din ile etnik kimliğin birleştirilmesi süreci, Bizanslı misyonerlerin putperest halkların, özellikle de Slav halklarının arasına yayılarak İncil'i onların kendi dillerinde vaaz edip yine onların dillerine çevirmeleriyle gerçekleşmişti. Slav halklarının Hıristiyanlığa geçmeleri dokuzuncu

yüzyılda Aziz Cyril ve Aziz Methode'nin Balkanlar'a giderek Slav dillerinin ilk alfabesini oluşturmalarıyla başlamıştı.

Misyonerlik çalışmasının dinin dışında, çok daha büyük bir önemi vardı: Bu çalışma, Doğu Kilisesi'nin putperestlerin Batı Katolikliğine geçmelerini önleyerek Doğu Hıristiyanlığına geçirilmeleri konusunda Roma'ya karşı verdiği mücadelede çok önemli bir stratejik hamleydi. İncil'in imparatorluğun sınırları üzerindeki halkların ana dillerine tercüme edilmesi, bu halkların Hıristiyanlığa geçirilmeleri sürecinde kilit bir araç olmuştu; bu strateji yoluyla İncil'i kendi dillerinde öğreniyor ve kültürel bağlılıklarını korumuş oluyorlardı, zira tercüme edilmiş İncil genellikle kendi dillerinde yazılmış ilk belge oluyordu -Ortodoks Slav dünyasının ibadet dili olan Eski Kilise Slavcası gibi. Buna karşılık olarak bölgedeki Germen Kilisesi rahipleri Slavları dinî ibadetlerini Slavca bir dilde yapmaktan caydırmaya çalışmışlarsa da bir sonuç elde edememişlerdi. (Ne şaşırtıcıdır ki aynı dönemde Batı'da İncil yerli dillere henüz resmî olarak tercüme edilmemişti ve beş yüzyıl sonraki Protestan Reform hareketine kadar da edilmeyecekti. Aslında Katolik Kilisesi ibadet dili olarak yalnızca Latincenin kullanılmasında yirminci yüzyıla kadar diretmişti –Yeni Ahit esasen Yunanca yazılmış olsa da.)

Doğu Hıristiyanlığının bir diğer cazip özelliği de Doğu Kiliselerine nispeten daha fazla özerklik tanımasıydı; Doğu Kiliseleri Katolikliğin egemenliği altındayken kendi idari işlerinde bile Roma'dan bağımsız hiçbir şey yapamıyorlardı. Tüm bunlar yetmezmiş gibi Papa, Bizans patriğinin sahip olmadığı türden olağanüstü siyasî yetkiler istiyordu. Avrupa'nın Orta Çağ tarihi papa ile prensler arasındaki bu tür büyük güç mücadeleleriyle doludur. Bu durum, Roma Katolik Kilisesi'nin Batı dünyasındaki lâik siyasete İslam'ın ve onun lâik (din adamı olmayan) yöneticilerinin (günümüzdeki İran'a kadar) yapmadığı kadar ciddi bir müdahale içerisinde bulunduğunu bir kez daha gösteriyor aslında.

Doğu Avrupa'da Doğu-Batı rekabeti devam ederken Sırplar, Bulgarlar, Rumenler, Ruslar ve Arnavutluğun güneyindeki nüfus Ortodoksluğa geçirilmişti. Öte yandan Roma da boş durmayarak Polonyalılar, Çekler, Slovaklar, Hırvatlar, Slovenler ve Macarları Katolikliğe geçirmeyi başarmıştı. Varlıklarını günümüze kadar koruyan bu halkların din konusunda yaptıkları seçimler gelecekteki siyasî ve kültürel yönelimlerini de şekillendirecekti. Baltık Denizi ve eski Yugoslavya'dan Ege'ye kadar uzanan keskin bir Latin-Ortodoks fay hattının varlığından bugün de söz etmek mümkündür.

Konstantinopolis, aslında hiç de farkında olmadan, Ortodoks geleneğinde dinle etnik kimliği birleştirmişti –ortaya da oldukça güçlü bir karışım çıkmıştı. Ortak dinî değerler, inançlar ve ibadetler etrafında toplanmış geniş, güçlü bir Ortodoks topluluğunun önemli bir parçası olarak kalmış olsalar da Ortodoks Kiliseleri'nin zenginliği kültürel çeşitliliklerine dayanıyordu. Bunun tam aksine İslam ise "etnik" İslamî hareketlerin oluşturulmasına veya ibadette Arapça yerine yerli dillerin kullanılmasına kesin biçimde karşı çıkıyordu; yine de İslam asla Roma'nın sahip olduğu türden aşırı merkezi bir kontrol modeli benimsememişti. Roma'da Papa, İslam'da ise halife vardı, ama ikincisi asla Papa gibi merkezden çevreyi kontrol altında tutabilecek dinî bir güce sahip olmamıştı.

Doğu-Batı Çatışması Derinleşiyor

Hıristiyan Bizans ile Batı arasındaki çatışma, Konstantinopolis 1453 yılında Türklerin eline geçene kadar birkaç yüzyıl boyunca daha büyüyerek devam edecekti. Papalığın Batı Kilisesi'nin her alanı üzerinde daha fazla yargı yetkisine sahip olma talebi Doğu Kilisesi'ni dehşete düşürmeye devam ediyordu; aslında bu açıkça Papa'nın yargı yetkisinin Doğu'da da kabul edilmesi gerektiğini düşündüğü anlamına geliyordu. Konstantinopolis açısından

Papa "Roma Patriği"nden öte bir şey değildi ve bütün Hıristiyan Kilisesi üzerinde evrensel bir otorite iddia etmek gibi meşru bir hakkı yoktu, böyle bir şey yapmasına da asla izin verilmemeliydi.

Hal böyle olunca egemenlik mücadelesi oldukça küçük dinî meseleleri gerilim yüklü rekabet simgeleri haline dönüştürüyordu. Bizans İmparatoru III. Leo, 717 yılında yaşanan ünlü ikon kırıcılığı tartışmasında kiliselerde kutsal kişilerin ikonlarının kullanılmasını yasaklamıştı; bunun sonucunda Doğu Kilisesi bir dönem boyunca dinî sanatlarda bütün insan portrelerinin kullanılmasına karşı çıkmıştı (Yahudilik ve İslam'da da benzer görüşler olduğunu belirtelim). Roma'daki Papa aslında bu mesele üzerinden hareketle III. Leo'yu devirmeye çalıştıysa da başarılı olamamış, ardından Doğu patriğini aforoz etmiş, Doğu Kilisesi de bunun karşılığında Papayı aforoz etmişti. Bu uçurum daha sonra biraz kapatılacak olsa da yaşanacak düşmanlığın ve kötü şeylerin habercisiydi.

Güçlü yeni Bulgar devletini Hıristiyanlığa kimin geçireceği konusunda onuncu yüzyılda şiddetli bir jeopolitik mücadele yaşanır; Konstantinopolis'in Bulgar devletini Ortodoksluğa geçirmeyi başarması Roma'ya ağır bir darbe vurur.

Uzun zamandır derinleşen teolojik ve siyasî anlaşmazlık 1054 yılında Hıristiyanlık tarihi açısından hayati bir kırılma noktasına ulaşır: Roma ve Konstantinopolis, büyük bir yanlışa düşüp birbirlerini karşılıklı olarak aforoz ederek Hıristiyan Kilisesi'ndeki "Büyük Bölünme"nin fitilini yakarlar. İddialara göre bu bölünmenin nedeni, Kutsal Ruh'un Konstantinopolis'in iddia ettiği gibi "doğrudan Baba Tanrı'dan mı" yoksa Roma'nın direttiği gibi "Baba ve Oğul'dan birlikte mi" geldiği konusunda üstü kapalı bir tartışmaydı. Açıkçası karmaşık bir teolojik meseleye yüzyılların ağır jeopolitik düşmanlığı ve mücadelesi yüklenmişti – bir tür Soğuk Savaş durumu yaşanmıştı. Bu bölünme hâlâ tam olarak giderilememiştir. Ortodoks Kilisesi ayrıca Roma'nın Meryem Ana'nın cinsel ilişkiye girmeden hamile kaldığı yönünde yarattı-

ğı "yeni" kavramlara ve Araf diye bir şeyin var olduğu iddiasına da karşı çıkıyordu. Roma bu öğretileri İsa'nın zamanından yüzyıllarca sonra benimsemişti.

Süreç, Doğu ile Batı'nın birbirlerini karşılıklı olarak aforoz etmeleri ile kalmayacak, derin kuşkular sonunda iki Hıristiyan tarafı arasında silahlı savaşa dönüşecekti. Haçlı Seferleri'nde (Beşinci Bölümde ele alacağız) Avrupa'dan gelen Latin (Katolik) Haçlılar çok sayıda kalıcı etki bırakarak Konstantinopolis şehrini talan edeceklerdi. Bu olay 1182 yılında Konstantinopolis'teki Latinlerin Katledilmesi şeklinde anılan süreçle tamamlanacaktı. Konstantinopolis ekonomisini ellerinde tutan nüfuzlu Venedikli (Katolik) tüccarlara karşı genel nüfus arasında yoğun Batı karşıtı duygular besleniyordu. Yaşanan isyanda şehirde yaklaşık seksen bin "Latin"in öldürülmesiyle Roma ile Konstantinopolis arasındaki öfke, kan dökme ve nefret duyguları yoğunlaşır.

Bugün, Osmanlı Türklerinin Konstantinopolis'i ele geçirmelerinden yaklaşık altı yüz yıl sonra, Ortodoks dünyası imparatorluk tacının bu en güzel mücevherinin kaybedilmiş olmasını Avrupalıların pek anlayamadıkları bir yoğunlukla hatırlamakta ve bunun yasını tutmaktadır. Avrupalılar bu şehrin İslam'ın eline geçmesini Hıristiyanlık açısından ağır bir yenilgi olarak görmüş olsalar da ne başka Haçlı seferleri düzenleme hevesleri ne de Doğu İmparatorluğu'nun eski Yunan başkentine karşı bir özlemleri veya bağlılıkları vardı. Batılı Hıristiyanların çoğu, Konstantinopolis'i ve onun mirasını yozlaşmış bir Ortodoks birikintisi ve özel ilgi gerektirmeyen tarihî bir sapmadan başka bir şey olarak görmüyordu. Bu kötü miras Doğu'da asla unutulmayacak ve sonraki bölümlerde göreceğimiz gibi, özellikle Rusya'yı derinden etkileyecekti. Ve bugün Batı'da kaç kişi Doğu Hıristiyanlığına karşı bir duygu beslemektedir veya böyle bir şeyin varlığının bilincindedir?

Oysa Doğu İmparatorluğu'nun Türklerin eline geçmesiyle Ortodoks Hıristiyanlığı kesinlikle yok olmamış, aksine patrik

bizzat Müslüman İstanbul'da (bugüne kadar) kalarak Türklerin izniyle Ortodoks dünyasının belirli bölümleri üzerinde dinî otoritesini kullanmaya devam etmişti. Bizanslılar, imparatorluklarının çöküşünde bile, Roma'ya karşı öyle bir öfke besliyorlardı ki Müslüman Türklere yenilmenin Hıristiyan Latinlere yenilmekten çok daha iyi olduğunu düşünüyorlardı. Çünkü çok daha önceden Müslümanların ellerine geçmiş olan diğer Hıristiyan topraklarında (Kutsal Topraklar dâhil) olduğu gibi kilisenin varlığını ve işlevini sürdüreceğini biliyorlardı; kısacası Ortodoksluk varlığını sürdürecekti. Öte yandan, şehri Roma'nın ele geçirmesi kilisenin Latinleştirilmesi ve Ortodoksluğun sonsuza dek yok olması anlamına gelecekti. Dolayısıyla Müslümanların mı yoksa Latin Hıristiyanların egemenliğine mi girmeyi isteyecekleri sorulacak olsaydı, Ortodoksluların çoğu muhtemelen ilk şıkkı seçecekti.

Aynalar ve Yankılar

Doğu ve Batı Hıristiyan dünyaları arasında yaşanan gerilimler, düşmanlıklar, rekabetler ve kuşkuları gördük. Sıklıkla teolojik anlaşmazlık kisvesi altına gizlense de, bu rekabet çoğunlukla putperestlerin kendi taraflarına çekilmeleri ve toprak ile kurumsal güç mücadelesi şeklinde yoğunlaşıyordu. Sonunda karşımıza çıkan tabloda devletin dini ile teolojik anlaşmazlıkların nihayetinde devletin sosyal, siyasî, hatta psikolojik ihtiyaçlarına hizmet eden araçlar haline getirildiğini görüyoruz.

Bilgin Vasilios Makrides'e kulak verelim: "Açıkça dinî karaktere sahipmiş gibi görünen yaygın protesto hareketlerinin çoğunlukla gizli bir karakteri vardı. Bir başka deyişle, bu hareketler aslında Batılılaşmanın getirdiği politikalara ve nüfuza karşı duyulan sosyal ve ekonomik memnuniyetsizliği yansıtıyordu... Batı karşıtlığı aşırı milliyetçilik şeklini alarak dinin vekili olarak hareket edebiliyordu." Günümüzde Batı'nın önderliğindeki küreselleşme benzeri konular bile Ortodoks dünyasında Doğu'nun

Batı'ya karşı kaybettiği geçmişteki jeopolitik mücadeleleri yankılandırarak benzer korkulara yol açmaktadır.

Aynı meseleler aslında Müslüman dünyası ile Batı arasındaki mevcut uçurumda da söz konusudur. Bu derin Doğu-Batı rekabeti ve gerilimi sürekli biçimde Hıristiyanlığın kendi içerisinde bile yaşanıyorsa, Müslüman dünyası ile Batı arasındaki gerilimlerin de aynı temele dayandığını söyleyebiliriz. Söz konusu olan dinden daha çok kimlik ve güç meseleleridir; iç kimlik meseleleri de karşılık olarak toplumsal farklılıkları güçlendirir. Makrides bununla ilgili şöyle diyor: "Pek çok Ortodoks diğer halklardan daha üstün olduklarına ve dünyayı kurtarmak gibi bir görevleri olduğuna canı gönülden inanmaya devam etmektedir." Çok sayıda Müslüman da benzer şekilde İslam'ın ahlâken yolunu kaybetmiş ve batmış Batı'yı bir gün kurtarabileceğine inanmaktadır.

Bugün gelişmiş ve güçlü Batı ile zayıflamış, sıkıntı içerisindeki Doğu arasındaki uçurum büyüdükçe zayıf taraf doğal olarak gerekçeler bulmaya çalışmaktadır. Bu yöndeki eğilimlerden biri, Ortodoks ve Müslüman dünyalarının bütün başarısızlıklarından Batı'yı sorumlu tutmak olmuştur. Makrides'i dinlemeye devam edelim:

> Batı karşıtlığı, bazı durumlarda, Ortodoks dünyasının çeşitli sorunlarına hazır cevaplar ve çıkış yolları sağlama işlevi görmektedir... Kötülüğün ana kaynaklarının (bu durumda Batı) sürekli olarak dışarıda aranmasıyla kişisel sorumlulukların ve suçluluk duygularının hafifletilmesi mekanizması Ortodoks Doğu'da sık rastlanan bir olgu olmakla birlikte toplumsal memnuniyetsizlik ve rahatsızlığın da başka yöne çevrilmesinin bir biçimidir de.

Makrides, son olarak, çağdaş Yunanistan ve Ortodoks dünyasının herhangi bir yerinde, örneğin Rusya'da, Batı karşıtı gruplaşmaların Türkiye'yle kısmen Batı karşıtlığı gündemine daya-

lı bir birlik oluşturmaya çalıştıklarını söylüyor. Bugün Rusya'da Müslüman yanlısı ve Türk yanlısı duyguların, genel düşünce yapısında olmasa da, ciddi anlamda var olduğunu göreceğiz; bu duygular, sözünü ettiğimiz bazı tarihî refleksleri yansıtmaktadır.

Yine bu noktada İslam ile Doğu Ortodoksluğunun sonunda Batı'ya karşı pek çok ortak görüşe sahip olacakları bir sürecin köklerini görebiliyoruz. Aslında İslam Ortadoğu'da hiç ortaya çıkmamış ve Doğu Ortodoksluğu da buradaki egemenliğini sürdürmüş olsaydı, Ortodoksluğun bugün Ortadoğu'da Batı karşıtlığı meşalesini tek başına taşımaya devam edeceğini hayal etmek ne kadar gerçek dışı olurdu?

4
İSLAM, DOĞU HIRİSTİYANLIĞIYLA BULUŞUYOR

Yedinci yüzyılın ortalarında İslam'ın getirdiği yeni sosyal, siyasal ve dinî görüşlerle güçlenen Arap orduları büyük bir hızla Arabistan'dan kuzeye yönelecekti. Burada eski ile yeninin klâsik karşılaşmasına tanık olacaktık. Hıristiyanlık ile İslam arasındaki ilk askerî karşılaşmalara sahne olan yer Bizans'ın Suriye eyaletiydi. Arap ordularının büyük bir hızla kuzeye doğru, Levante'deki Bizans topraklarına ilerleyişlerine baktığımızda karşımıza bazı çarpıcı özellikler çıkıyor. Bunların ilki, çoğunluğunu Sami ırkının oluşturduğu Mezopotamya halklarının Batı'nın kendilerini egemenliği altına alma çabalarına duydukları düşmanlıktı –bu bölgedekiler için "Batı" yalnızca Roma anlamına gelmiyor, Yunan Konstantinopolis'i de simgeliyordu. Çeşitli Pers imparatorlukları ile Yunanlıların ele geçirmek için birbirleriyle uzun süre yarıştıkları sözünü ettiğimiz bu toprakların tarihleri ve kültürleri esasen Doğu ve Sami kaynaklarından besleniyordu. Bu topraklarda Yunanlılara veya Bizans'a karşı büyük bir sevgi beslendiğini söylemek mümkün değildi. Yani bu köklü Batı karşıtlığı –Yunanistan *veya* Roma'nın istilası ile nüfuzuna karşı direniş– İslam sahneye çıkmadan çok önce bile vardı.

İkinci olarak, dinin Roma veya Bizans'a karşı direniş çağrısı yaptığını bir kez daha görüyoruz. Bu şehirler "sapkınlıkları" çoğunlukla muhalefetlerinin belirtisi olarak görüyorlardı. Mesele bunların Monofizit mezhebinden oldukları için Konstantinopolis'e karşı çıktıkları şeklinde basit bir tanıma sığ-

dırılamazdı. Mesele kısmen, Konstantinopolis'e karşı ve bu yüzden merkezi yönetime düşman teolojileri benimsemeye eğilimli olmalarıydı. Dolayısıyla, Bizans İmparatorluğu'nun Levante bölgesindeki bu büyük şehirlerindeki köklü Bizans karşıtı duygular bu şehirlerin Müslümanların eline geçmesini kolaylaştırmıştı.

Son olarak, Müslüman kuvvetlerin bir bakıma din dünyasını değiştirmiş olan bu fetihler aslında aynı zamanda *devletin* yönetimini ele geçirmeyi amaçlamıştı. Arap idaresinin yayılmasının altındaki dinamikler, bu mücadelelerin merkezinde dinin ne kadar az yer tuttuğunu gösteriyordu. Aksine bunlar İslam'ın Ortadoğu'daki eski jeopolitik mücadelelerin altında sürdürüldüğü en son sancak olduğunu gösteriyordu; büyük ödül ise iktidarın meyvelerini yemekti.

İslam'ın Ortadoğu'daki şehirler, eyaletler ve yöneticiler arasındaki mücadelelerin dinamikleri arasından tamamen çıkarılması elbette saçma olur. Neticede İslam sahnedeki yeni bir ruhu temsil ediyordu. Kavgacı yerel yöneticiler ile şehirlerin Konstantinopolis'in mevcut merkezi gücüne karşı ayaklanmalarını sağlayacak harekete geçirici yeni bir kuvvetin ortaya çıkması için Ortadoğu bölgesinde tüm koşullar uygundu. İdeoloji, mevcut olduğu her yerde, kaçınılmaz olarak yerel jeopolitik meselelerin hizmetine sokulur. Kısaca, Sami bölgelerinin çoğunda Bizans karşıtı dürtülerin İslam'ın fetih hareketlerini kolaylaştırmış olduğunu görüyoruz.

Suriye ve İsyan Kültürü

Suriye, yüzyıllar içerisinde ortaya çıkan çok sayıda gizli hoşnutsuzluğu barındırması açısından mükemmel bir örnektir. Müslüman ordularının istilası, Konstantinopolis ve Roma'ya karşı isyanı ateşleyen son kıvılcım olmuştu sadece. Suriye'nin jeopolitik kültüründe yer alan bu köklü isyankâr yapısı, Bizans İmparatorluğu'nun bu toprakları ilk İslamî fetihlere karşı koru-

maya çalışırken karşılaştığı sonsuz sorunları açıklamaktadır aslında.

Suriye'ye bu isyankâr rolü veren koşullar nelerdi? Suriye, tarihte ideoloji ile gücün sürekli olarak bir araya gelerek Ortadoğu'daki politikaların şekillenmesinde Şam'a güçlü bir rol verdiği en büyük kültürel kavşaklardan biridir. "Suriye" tarihinde en güçlü olduğu dönemde bugünkü Suriye, Ürdün, Filistin, Lübnan, İsrail ülkeleri ile Irak'ın batısını içine alan bir ülkeydi. Tarih boyunca, ona farklı ve kavgacı bir yapı kazandıran çok sayıda farklı kuvveti barındırmıştır. M.Ö. 312 yılından itibaren, Büyük İskender İmparatorluğu'nun dağılmasıyla ortaya çıkan ve Anadolu'dan Hindistan'a kadar olan topraklarda 250 yılın üzerinde hüküm süren Hellenik Selevkos İmparatorluğu'nun merkezi olmuştu. Öte yandan, Batı'ya ait olduğu kadar, özellikle de Persler ve Doğu kültürleri ile yaşadığı ilişkiler sebebiyle Doğu'ya da aitti. Yunan kültürünün bölgedeki diğer güçlü Sâmi ve Pers kültürlerine karşı doğuya doğru yayılmasının, pek de güvenilir olmayan, ileri karakolu olmuştu.

Suriye'nin kuzeyindeki Edessa (bugünkü Urfa) kenti, Batı hâkimiyetine düşman güçlü yerel kimliklere çarpıcı bir örnektir. Edessa, Doğu Roma İmparatorluğu için bir Yunan askerî garnizon kenti olarak işlev görmüştü. Ne var ki kentin yöneticilerinin baskın dili olan Yunancanın yerini yavaş yavaş Aramcaya benzeyen bir Sami dili olan Süryanice alacaktı ve Süryani kültürü Hellen kültürünün gücünü zayıflatmaya başlayacaktı. Doğu Hıristiyan Roma İmparatorluğu'na dâhil olmasına karşın Edesa, Bizanslılar yerine Partlar/Zerdüşt İran'la yakın ve sıcak ilişkiler içerisinde olma eğilimindeydi.

Edessa'nın sırf Bizans karşıtı olduğu için aynı zamanda Hıristiyan karşıtı olduğunu da iddia edemeyiz. Aslında M.Ö. 132 yılında Arap kabileleri tarafından kurulmuş olan Abgar Hanedanı'na bağlı dünyadaki *ilk* Hıristiyan devletiydi. Nasturi Hıristiyanlığının öğretilerini doğuda Mezopotamya ve İran'a ta-

şıyarak Nasturi Kilisesi'nin buralarda güçlü temeller atmasını sağlayanlar Edessalı misyonerler olmuştu. Bu bölge o dönemin ilk Hıristiyan toplumlarından birine ev sahipliği yapıyordu, ama imparatorluğun Yunanca konuşulan kısımlarının egemenliğinden uzak duran Süryanice konuşan Nasturi Kilisesi, kültürel anlamda Doğu'ya aitti. M.S. 410 yılında Nasturi Kilisesi en büyük hamlesini yapar: Batılı piskoposlara her türlü bağlılığı ve itaati reddeder. "Batılı piskoposlarla" kastedilen şey Roma değil, aksine Nasturilerin Batılı bir güç olarak gördükleri bizzat Bizans otoritelerinin kendileriydi. Nasturilerin dinî bağımsızlığa yönelik bu hamlesi, teolojik kisveye büründürülmüş olsa da, açık bir siyasî ilandı.

Sapkın bir inançtan memnun olmayan Edessa daha sonra aynı ölçüde "sapkın" ve oldukça tektanrılı Hıristiyan Monofizit inançlarının egemenliğine girecekti. İsa'nın iki ayrı ve farklı doğası olduğunda ısrar eden Konstantinopolis'in şiddetli muhalefetine karşın bu öğreti sonraki yüzyıllarda Suriye'de hızla yayılacaktı. Dinî öğreti çoğunlukla siyasî sadakatin turnusol testi haline gelir. Süryani Hıristiyanlığının *aykırı* karakteri, onun aşırı bağımsız karakterinin aynasıydı aslında. Bununla ilgili sözü Alman bilgin Arthur Vööbus'a verelim: "Süryani Hıristiyanlığının varlığını bugün de koruyan ilk kaynakları, bağımsızlık konusunda müthiş bir bilinç olduğunu ortaya koymaktadır. Bu tutku, tarihî kayıtların her sayfasında yazılmıştır." İlk Süryani Hıristiyan liderlerinden birinin eserinde şu sözleri görüyoruz. "*Yunan veya Roma etiketi taşıyan her şeye karşı duyulan nefret*... Özerklik, ilk Süryani kilisesinin temel özelliğidir." Bu olaylar İslam'dan önce de yaşanıyordu; İslam, Bereketli Hilâl'in bölgesel ve Batı karşıtı –hatta Bizans karşıtı– kültürünü kolaylıkla benimseyecekti.

Bunların yaşandığı tek yer Edessa değildi elbette. Suriye'nin bir diğer büyük kenti Palmira'da yaşananları ele alalım örneğin. Palmira, Doğu-Batı bölünmesinden önce üçüncü yüzyılın ortalarında Roma İmparatorluğu'na karşı başlattığı büyük bir isyan-

da imparatorluğa adeta diz çöktürerek Doğu Akdeniz'deki güç yapısını tamamıyla yeniden şekillendirmişti. Suriye'nin önemli bir ticaret merkezi olarak uzun yıllar boyunca İran, Hindistan, Çin ve Roma arasındaki ticaretin kavşağı olmuştu. O da dil olarak Süryaniceyi kabul ederek Edessa'nın güçlü Sami kültürünü ve Roma ya da Yunan kültürlerinden etkilendiği kadar Pers kültüründen de etkilendiğini gösteriyordu. Kentin efsanevi kraliçesi Zenobia 269 yılında Roma yönetimine karşı müthiş bir askerî harekât başlatır. Zenobia kim miydi? Rivayetlere göre (bugün Tunus topraklarında yer alan) Kartaca'nın soylu ailelerinin birinden geliyordu. Kartaca, birkaç yüzyıl önce kendisini yakıp yıkmış olan Akdeniz'deki baş düşmanı Roma'ya karşı tarihsel bir nefret güdüyordu.

Palmira kuvvetleri yalnızca birkaç yıl içerisinde çok geniş bir alanı fethederler: Suriye ve Mısır'ın tamamı ve Anadolu'nun yarısı. Aslında bu "Palmira İmparatorluğu", birkaç yıl boyunca, üç farklı bölgeye ayrılmış olan Roma İmparatorluğu'nun bütün doğu bölümünün üçte birini teşkil etmişti. Palmira, doğuda Roma İmparatorluğu'nun yerine geçmeyi amaçlamış, bunda başarısız olmuştu; bu amacına ulaşabildiği takdirde Doğu Akdeniz'de Bizans Yunan egemenliği yerine muhtemelen Süryani-Sami Hıristiyan egemenliği hüküm sürmeye devam edecekti. Güzel Kraliçe Zenobia sonunda Roma kuvvetlerince yenilgiye uğratılarak rivayetlere göre altın prangalara vurulup Roma'ya gönderilir, burada bağışlanarak Roma toplumunda (imparatorluğunun çöküşünden çok sonra bile) başlıca şahsiyetlerden biri haline gelir. Ne var ki Roma ve Konstantinopolis'e karşı hissedilen isyan ruhu varlığını Suriye'nin dört bir yanında güçlü biçimde korumaya devam edecekti. Pers İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu içerisindeki bu anlaşmazlıktan yararlanarak stratejik bir hamlede bulunacak, Nasturi Hıristiyanlarını açıktan destekleyecek ve onlara İran'a sığınma hakkı verecekti. Çatışan jeopolitik çıkarları destekleyen din, dönemin temel ideolojisiydi.

Roma ve Yunanistan'a karşı gerçekleştirilen siyasî, ideolojik ve teolojik başkaldırılar Süryanilerin dinî kültürlerinde İsa'ya yönelik daha tektanrıcı bir görüşe yönelim ve Konstantinopolis'in karmaşık teslis öğretilerine karşı çıkışla vücut bulmuştu. Temel Monofizit öğretisi çok geçmeden geniş bir alana (Anadolu, Suriye, Levante ve Mısır) yayılarak halktan büyük destek görecekti ve bugün de görmeye devam etmektedir.

Sonraki Monofizit hareketinin yaşadıklarının da geri kalır yanı yoktu. Bu hareketin merkezi de Doğu Akdeniz'de kilisenin gücünü ele geçirmeye çalışan başlıca kentlerden biri olan Mısır'ın İskenderiye kentiydi. İskenderiye aynı zamanda İsa'nın "yalnızca ilahî bir varlık" olduğu görüşünü destekliyordu. Bu basit, doğrudan erişilebilen öğreti Suriye, Mısır ve Anadolu'da oldukça rağbet görüyordu. Konstantinopolis, 431 yılındaki ilk Efes Konsülü'nde bu öğretiyi reddedecekti. Oysa kilise siyaseti ve kişilikleri farklı yönlerde ilerleyecekti; bu ilk karardan yalnızca on sekiz yıl sonra ikinci Efes Konsülü'nde siyasî gerekçelerle teolojik bir geri dönüş yaşanır ve Monofizit öğretisi resmî olarak kabul edilir. Öğretide yaşanan her önemli değişimle kilisenin önemli kişilikleri güç kazanıp kaybettikçe bu mücadele yoğunlaşıyordu. Bu karardan dört yıl sonra yaşanan siyasî kargaşada kilise bir geri dönüş daha yaparak 451yılındaki Kadıköy Konsülü'nde bu öğretiyi tekrar sapkın ilan eder. Ortaya yeni galipler ve mağluplar çıkmıştı; önemli piskoposlar ile kilise liderlerinin görevden alınmaları, bu kişilerin bulundukları şehirlerin güçlerini ve nüfuzların belirli oranda kaybetmelerine yol açmıştı. Hikâye burada bitmiyordu elbette. Bu kez, her iki tarafın teolojik beklentilerini karşılamaya yönelik kurnazca çabalara karşın, çok sayıda Monofizit Konstantinopolis'in egemenliğini tamamen reddedecekti. Sonunda Konstantinopolis ile ilişkilerini tamamen keserek öncelikle imparatorluğun doğu bölgelerinde olmak üzere, Doğu Ortodoks olarak anılacak olan bağımsız kiliselerini yeniden kurmaya başlayacaklardı.

Konsül'ün Monofizit öğretisi hakkında aldığı karardan geri dönmesi kadar çarpıcı bir diğer husus da Kadıköy Konsülü'nde Roma'ya karşı alınan hayati karardı: Konsül, Konstantinopolis'i eski Roma'ya eşit olan "Yeni Roma" olarak ilan etmişti. Aslında Batı'da barbar istilaları karşısında dağılan Roma İmparatorluğu'nun değersiz kalıntısı olarak "tek Roma" olacaktı. Yeni Roma kavramı bu güçlü yankısını asla kaybetmeyecekti: Bin yıl sonra, Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla Moskova kendisine "Üçüncü Roma" unvanını vererek Hıristiyan otoritesinin devam eden mirasının daha da genişlediğini gösterecekti.

Bu güçlü kişiliklerin –Papa, Doğu Roma imparatoru, kendi nüfuz alanları ve çıkarlarıyla çeşitli piskoposlar ve patriklerin– bu hassas teolojik tartışmalarda teolojinin çok ötesinde, başka çıkarları vardı. Örneğin Papanın iktidar iddiasının temelinde İsa'nın yaradılışı üzerine yapılan öğreti mücadelesi vardı. Eğer İsa yalnızca ilahî bir varlık idiyse Papa nasıl olur da "İsa'nın vekili olduğunu" iddia edebilirdi? Tanrı'nın vekili olamazdı –öte yandan, İsa'nın aynı zamanda insan olduğu düşünüldüğünde insan İsa'nın vekili olarak Peter'den kilise babalarına, ardından da Papaya kadar bir vekâlet düzeni oluşabilirdi.

Aslında burada üç farklı düzeyde gerçekleşen büyük bir güç mücadelesine tanıklık ediyoruz: Bunların ilki Roma ile Konstantinopolis arasında gerçek Roma İmparatoru'nun kim olduğu ve imparatorluğu kimin yöneteceği konusundaki; ikincisi Doğu Kilisesi'nde, Doğu İmparatorluğu'nda hangi öğretinin egemen olması gerektiği konusundaki; son olarak Konstantinopolis'in doğu eyaletlerindeki *siyasî* nüfuzuna tamamen karşı olan Doğu'daki aykırı ve isyancı Hıristiyan kuvvetlerinin verdiği mücadeleler. İşte İslam böyle bir ortamda sahneye çıkmıştı – Ortadoğu, çeşitli tarihî, kültürel ve siyasî eğilimleriyle ciddi bir bölünme içindeydi. İslam, miras aldığı bu karmaşık güç ve ideoloji denklemine kendince katkıda bulunacaktı.

İslam Bizans Topraklarına Giriyor

İslam'ın yayılma biçimi, karmaşık din değiştirme süreci ve medeniyetlerde yaşanan değişim hakkında çok şey anlatmaktadır. Dinlerin uyumu ve birlikte var olmaları hakkında da bazı ipuçları vermektedir; Samuel Huntington'ın ustalıkla bulduğu "İslam'ın kanlı sınırları" ifadesi, bu noktada, gerçekleşen karmaşık siyasî ve sosyal etkileşimlerin bir karikatüründen öte bir şey değildir.

Bizans yönetimine karşı Edessa ve Palmira'daki ilk isyan destanlarının ardından sırada Şam vardı. Burada da muhalif dinî grupların şehrin 635 yılında Müslümanların eline geçmesini kolaylaştırdıklarını görüyoruz – Şam, Müslüman Arap ordularının eline geçen ilk büyük şehirdi.

Şehir, bundan yirmi yıl önce de, Bizans'ın ayrımcı politikalarından ve vergi sisteminden şikâyetçi Yahudiler ile Monofizit Hıristiyanlarının yardımını alan Perslerin eline geçmişti. Bizanslılar tarafından geri alınan şehir, çok geçmeden, bu kez Müslüman Arapların eline geçmişti. Arapların şehri fazla zorlanmadan ele geçirmelerinde şehrin içerisindeki Nasturi ve Monofizit Hıristiyanları gibi diğer isyancı unsurların da etkisi olmuştu. Her şeyden önemlisi, İslam'ın İsa'yı tamamen insan özellikleriyle kabul etmesi aslında İsa'nın yaradılışı konusunda kendi tartışmalarına ve aykırı görüşlerine gömülmüş olan Hıristiyan nüfusları pek de şaşırtacak bir şey değildi; İslam, ileri sürülen pek çok iddiadan yalnızca birini farklı biçimde sunuyordu aslında. İslam'la ilgili önemli olan nokta teolojisi değil, siyasî gücü ve uygulayacağı yönetim tipi ve yapısıydı.

Kuşatmadan sorumlu komutanlar kendi aralarında uzun süre tartıştıktan sonra, ilerleyişlerinde diğer Süryani şehirlerinin direnişleriyle karşılaşmamaları için Şam'a barışçıl biçimde teslim olmasının teklif edilmesinin stratejik açıdan akıllıca olacağına karar verirler. Dolayısıyla, Arap ve Bizans kuvvetleri arasındaki uzun çatışmaların ardından 634 yılında şehir teslim olmaya ka-

rar verir. Şehrin fazla direnmeden teslim olmasında Müslüman komutan Halid bin Velid'in şu taahhüdü önemli rol oynamıştı:

> Müslümanlar şehre girdiklerinde onların [halkın] canına, malına, tapınaklarına ve şehrin surlarına hiçbir zarar verilmeyecektir. Bu taahhüdü onlara Allah, Allah'ın Elçisi, Halife ve cizyelerini (kelle vergisi) ödedikleri sürece onlara iyilikten başka bir şey yapmayacak olan Müslümanlar adına veriyoruz.

Arap kuvvetleri 638 yılında ise Kudüs'ü ele geçireceklerdi. Şehir, halifenin şehrin güvenliğini bizzat taahhüt etmesi koşuluyla teslim olmayı kabul etmişti. Halife Ömer, yanında şehrin patriğiyle, şehre beyaz bir devenin sırtında girer ve ikisi aralarında şehrin güvenliğini ve Hıristiyanların ibadet haklarını koruma altına bir anlaşma imzalar. Arap kaynakları, Halife Ömer'in terkedilmiş Yahudi Tapınak Tepesi'nin (Harem-i Şerif) temizlenmesine yardım ettiğini, burada ibadet ettiğini ve daha sonra buranın güneybatı köşesinde bir cami inşa edilmesini emrettiğini belirtiyordu.

Din Değiştirme ve Kendi Dinine Geçirme

Bu eski Bizans bölgelerindeki (Suriye ve ötesindeki) İslam dinine geçiş süreci, işbaşındaki siyasî ve kültürel güçler hakkında pek çok şey anlatmaktadır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, bu süreci "sadık Hıristiyanların Batı karşıtı Müslüman kuvvetlerin eline geçmesi" şeklinde basitçe tanımlamak hiç doğru olmaz. Bu Sami bölgelerindeki Hıristiyanlar aslında Bizans'a ne sadıktılar ne de onun yönetiminde olmaktan memnundular, üstelik oldukça Batı karşıtı bir eğilim taşıyorlardı. "İslam Batı'ya karşı" karşı şeklindeki basit teoriler, gerçeklikler karşısında çürüyordu aslında. Açıkçası İslam o dönemde Batı veya Bizans askerî gücüyle doğrudan pek karşılaşmamıştı, dolayısıyla Bizans İmparatorluğu'nun

pek çok bölümünde gelişmiş olan türden bir Batı karşıtı eğilim taşımıyordu. Kısa zaman içerisinde Suriye'deki diğer büyük şehirlerin de Müslümanların eline geçmesiyle imparatorluğun sınırları geriye çekilmiş ve bölgede uzun bir İslam'a geçirme süreci başlamıştı.

Yine Batı dünyasında Müslümanların fetihlerine ilişkin tasvirlerde İslam'a geçişlerin kılıç zoruyla gerçekleştirildiği aktarılıyordu. Oysa işin asıl yüzü oldukça farklıydı; bu süreçte yaşananlar, pek çok dinî kültürde siyasî durumların çarpıcı biçimde değişmesiyle yaşanan din değiştirme süreçlerinden pek farklı değildi. Öncelikle, ilk yıllarda askerî fetihlerin hemen ardından Müslüman *siyasî otoritesi* oluşturulmuştu. Müslüman Arap orduları, Muhammed Peygamber'in ölümünden sonraki otuz yıllık süreçte batıdan Akdeniz boyunca ilerleyerek bugünkü Tunus'a, kuzeyde Kafkasya'nın sınırlarına ve Anadolu'nun yarısına, doğuda ise bugünkü Pakistan'ın sınırlarına kadar ulaşmıştı. Eski yönetimler devrilmiş ve yerlerini yeni Müslüman hükümdarlar almıştı. Ancak bireysel ve toplumsal düzeyde gerçek din değiştirme süreci çok sonra başlayacaktı. İslam tarihçisi Ira Lapidus, Müslüman toplumları üzerine yazdığı muazzam eserinde durumu şöyle anlatıyordu: "O dönemde gerçekleştirilen fetihler, askerî açıdan zayıflamış güçlere karşı kazanılan askerî zaferlere dayanıyordu ve Arap egemenliğinin ilk yıllarında pekişmişti çünkü yerel halklar yeni yönetimi gönülden benimsiyordu." Bizans ve Pers imparatorlukları içerisinde huzursuzluk yaratan unsurlar –Suriye'de Monofizitler ve Nasturiler, İran'da ise Hıristiyanlar ile Yahudiler– Müslümanların önlerine çıkan bütün şehirleri ele geçirmelerini sağlayarak her iki imparatorluğun yıkılma sürecine ciddi katkıda bulunmuşlardı. Boston Üniversitesi'nden Orta Çağ İslam'ı uzmanı Merlin Swartz'a göre, Bizans İmparatorluğu içerisindeki ezilen konumlarından usanmış olan Yahudi nüfusunun büyük çoğunluğu, yönetimleri altında yeni bir Yahudi kültürünün filizleneceği Müslüman ordularını memnuniyetle karşılaşmıştı.

Üstelik, düşünülenin aksine, fethedilen yerlerdeki kişilerin İslam dinine geçirilmeleri Arap fetihçilerin öncelikli amacı değildi; asıl amaç, Müslümanlığın *gücünün ve otoritesinin* genişletilmesiydi. Sözünü ettiğimiz şey, toplumsal düzeyde dinin değişmesinden daha çok *siyasî* bir değişim, yani yöneticilerin ve yönetim anlayışının değişmesidir. Yine Lapidus'a dönelim: "Arap fatihlerin Müslüman olmayan halkların din değiştirmelerinden daha çok, kendilerine itaat etmelerine ihtiyaçları vardı. Başlangıçta [Arap fatihler] din değiştirmeye kesinlikle karşıydılar çünkü yeni Müslümanlar Arapların ekonomik ve sosyal avantajlarını azaltıyorlardı."

Aslında bölgedeki yeni Arap yöneticilerin Müslüman olmanın özel faydalarını nüfusun geneline yaymamak için mantıklı bir gerekçeleri vardı. Arap kuvvetler fethedilen nüfusların sahip olamadıkları ayrıcalıklara ve imkânlara sahipken, bu insanlar da ordu hizmeti yerine ve aldıkları korunma karşılığında Müslüman olmayan kişilerden alınan kelle vergisi ödemek zorundaydılar. Azınlıklardan istenen tek şey, Müslümanların siyasî egemenliğini tanımaları ve Müslümanları Hıristiyanlığa geçirmeye yönelik her türlü girişimden uzak durmalarıydı. Arnold Toynbee'nin görkemli *Study of History* adlı eserinde anlattıklarına kulak verelim:

> Öncelikle, İslam'ın yayılmasındaki güç kullanımının kapsamını abartmaya yönelik –Hıristiyanlıkta çok rağbet gören– eğilimi çok da önemsememize gerek yoktur. Muhammed Peygamber'in takipçileri tarafından sergilenen dine bağlılık, çok da zahmetli olmayan birkaç ibadetin yerine getirilmesiyle sınırlıydı... Roma ve Sasani imparatorluklarının fethedilen illerinde yerli halka sunulan seçenekler "ya İslam ya ölüm" değil, "ya İslam ya ek vergiydi". Geleneksel olarak büyük övgüler alan bu politika uzun yıllar sonra İngiltere'de dinle pek ilgisi olmayan Kraliçe Elizabeth tarafından da uygulanacaktı.

Araplar başlangıçta otoriteyi paylaşmak istemiyorlardı. Yeni Müslüman yönetimi, halkın yaşam biçimini genel anlamıyla korumuştu – bu durum bölgedeki tüm halklar için geçerli olmuştu. Aslında çok az sayıda din değiştirme gerçekleşmişti. Yeniden Lapidus'a dönelim:

> Halife Ömer'in imzaladığı anlaşmanın ikinci kuralı, fethedilen halkların mümkün olduğunca rahatsız edilmemelerini öngörüyordu. Bu, söylenenlerin aksine, Arap Müslümanların insanları İslam'a geçirmeye çalışmadıkları anlamına geliyordu. Muhammed, İslam'a saygı göstermeleri koşuluyla, Arabistan'daki Yahudiler ile Hıristiyanların kendi dinlerine bağlı kalmalarına izin vermişti...
>
> Fetihlerin gerçekleştiği dönemde Müslümanlar yöneticiler İslam'ı yalnızca Arapların dini, mutlak bir birlik ve üstünlük işareti olarak görüyorlardı. Arapların misyonerlik gibi bir hevesleri pek yoktu. Gerçekleşen din değiştirmeler, statü sorunları ve mali ayrıcalıklar talepleri yaratarak ciddi bir sıkıntı doğurmuştu.

Bu noktada, ilk Arap fatihlerin hâlâ etnik kimliğe büyük önem verdikleri ve İslam'ı kendilerinin ayrıcalıklı takipçileri olduğunu düşündükleri bir *Arap* dini olarak gördüklerini belirtmek gerekir. Bu bakış açısı, Arapların, Musa'nın bir din hakkında getirdiği vahiylerin yalnızca Yahudi ırkına özel olduğunun bilincinde olduklarını gösteriyordu. İslam da artık Arapların özel ayrıcalığı olarak algılanıyordu. Oysa toplumda kapanması zor, ağır bir yara açmaya başlayan şey, Arapların bu ayrıcalıklı konumu ve *İslam'a geçen Arap olmayan kişilerin* bile gördükleri ikinci sınıf vatandaş muamelesi olmuştu. Bu gerilimler, sonunda, Arap kökenli Emevi Halifeliği'nin 750 yılında daha karmaşık etnik yapıya sahip Abbasiler tarafından yıkılmasına yol açacaktı. Arapların İslam'ın içerisindeki bu ayrıcalıklı konumları elbette Muhammed Peygamber'in Veda Hutbesi'nde söylediklerine tamamen aykırıydı:

> Ey insanlar!
>
> Rabbiniz birdir. Babanız da birdir. Hepiniz Âdem'in çocuklarısınız. Âdem ise topraktandır. Arabın Arap olmayana, Arap olmayanın da Arap üzerine üstünlüğü olmadığı gibi; beyaz tenlinin siyah üzerinde, siyahın da beyaz tenli üzerinde bir üstünlüğü yoktur. Üstünlük ancak takvada, Allah'tan korkmaktadır. Allah yanında en kıymetli olanınız O'ndan en çok korkanınızdır.

İslam tarihi, fetih ve din değiştirme sürecinin etnik bir algıdan yavaş yavaş kurtularak daha yüce bir İslam dinini evrenselleştirme yoluna doğru girildiğini göstermektedir. İslam içerisindeki "Arap üstünlüğü" algısı, zayıflamakla birlikte, halk arasında pek çok Arap tarafından taşınmaya devam etmektedir. Bu algı, İslam'ın Arabistan'da ortaya çıkması; Kuran'ın, yani Tanrı'nın kendi sözlerinin Arapça olarak gelmesi; Muhammed Peygamber'in Arap olması; Kuran'daki Arapça söylemler ile dilin eşsiz zenginliği, son olarak da ilk Arap fetihlerinin çarpıcı başarısından kaynaklanmaktadır. Öte yandan, *haccın* yerleşmiş bir gelenek olarak temel işlevlerinden biri, dünyanın dört bir yanından farklı ırklara ve dillere sahip Müslümanları ibadet etmek için tek bir yerde toplamaktır. Çağdaş iletişim araçları, Arap olmayan diğer Müslümanların İslam kültürüne yaptıkları büyük katkıların bütün Müslümanlarca anlaşılmasına ciddi biçimde yardım etmektedir.

Peki, din değiştirmeler nasıl gerçekleşmişti? Bütün din değiştirme süreçleri karmaşıktır; dinî hususların yanı sıra kişisel hususları da içerirler. Lapidus, bu süreçte yaşanan iki farklı olgu olduğunu söylüyor. Çöl bölgelerindeki *animistler ile çoktanrıcıların* din değiştirmelerinin temelinde daha büyük ve zengin bir medeniyetin parçası olma hayali yatıyordu. Bu süreç, kent veya kırsal bölgelerdeki tektanrıcı nüfusların geçirdikleri süreçten tamamen farklıydı. Bu nüfuslar için "İslam, Bizans veya Sasa-

ni siyasî kimliğinin ve Hıristiyan, Yahudi ya da Zerdüştlerin *dinî* ilişkilerinin bir yedeğiydi... Bizans ve Sasani imparatorluklarının eski seçkinleri ile yönetim mekanizmaları bu yeni yönetime dâhil edilmişti."

İşte bu nedenlerle, yüz yıldan az bir süre içerisinde çok geniş alanlarda olağanüstü bir dönüşüm gerçekleşmişti. Yeniden Lapidus'a dönelim:

Araplar, kabile veya aşiret halkından "kent" halkına dönüştürülmüşlerdi; Arap olmayan halklarla bir arada yaşamaya başlamış, askerî işleri terk etmiş, sivil meslekler edinmiş ve İslam üzerindeki tekellerini kaybetmişlerdi. Bunun karşılığında Arap olmayan halklar da askerî ve devlet işlerine girmiş, İslam'a geçmiş, Arapçayı benimsemiş, başlangıçta tebaası oldukları imparatorluğun yönetiminde söz hakkı talep etmişlerdi.

Bunlara ek olarak Bizans ve Sasani imparatorlukların idaresi altında büyük sıkıntılar yaşamış olan azınlıklar da Müslümanların idaresi altında durumlarının daha iyi olacağına inanıyorlardı; yeni Müslüman halifenin idaresi altında geçirilen süre ve yaşananlar, bu umutları doğruluyordu. Kimisi fatihlerin korkusundan din değiştirirken, kimisi de şahsi çıkar elde etmek amacıyla yeni yöneticilere *yaranmak* için din değiştiriyordu. Uzun yıllardır azınlık olarak yaşayan insanlar, çoğunluğun dinine katılmanın ve ana kültürün bir parçası olarak hamilik ile sosyal hareketliliğe sahip olmanın faydalarını görmeye başlamışlardı. Diğerleri de macera yaşamak ve servet sahibi olabilmek için İslam'ın askerî fetih seferlerine katılmayı seçeceklerdi.

Oysa bu din değiştirme süreci bile genel olarak düşünüldüğü kadar hızlı gerçekleşmemişti. Columbia Üniversitesi'nden Richard Bulliet'in Arap olmayanların İslam'a geçiş oranları üzerinde yaptığı bir araştırma, İslam'ın ilk yüzyılında bu sürecin ne kadar ağır işlediğini göstermektedir. Emevi Halifeliği altında fethedilen nüfusların yalnızca yüzde 10'u İslam'a geçirilebilmişken, çokuluslu bir yapıya sahip Abbasi Halifeliği döneminde ise on bi-

rinci yüzyılın sonu itibariyle din değiştirme oranı yüzde 40'lardan yüzde 100'e yaklaşmıştı.

Bütün toplulukların din değiştirmelerinin sağlandığı da söylenemez. Ortadoğu'nun dört bir yanında pek çok farklı mezhebe bağlı geniş Hıristiyan topluluklarının bulunması "Mukaddes Kitabın İnsanlarının" din değiştirmemeyi seçebileceklerini ve ibadetlerini Hıristiyan ve Yahudi olarak gerçekleştirmeye devam ettiklerini, kelle vergisi ödemeyi kabul ederek askerlik hizmetinden muaf tutulup devletin koruması altına girdiklerini gösteriyordu. Bin yıl sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altında, Balkanlardaki tebaaların ezici çoğunluğu Hıristiyan kalmıştı, bunların yaşamları ile dinî ibadetlerinin düzeni de önemli ölçüde değişmemişti.

Aslında o dönemde oldukça kademeli bir ilerleme izleyen din değiştirme süreci, ortaya zengin yeni bir uluslararası İslam kültürü çıkmasına rağmen, bölgedeki yaşamda büyük veya ani değişimler yaşanmasını gerektirmiyordu. Din, önem bakımından siyasî, sosyal ve ekonomik değişimden sonra geliyordu. İslam yavaş yavaş ilerleyip yönetimi eline geçirirken Ortadoğu'nun siyasî, sosyal ve ekonomik yapısında süreklilik arz eden önemli unsurlar bulunduğunu görüyoruz. "İslam Batı'ya karşı," veya "Hıristiyanlığa karşı" şeklindeki basit kutuplaştırmaların hiçbir anlamı yoktu.

İslam siyasî ortamı değiştirirken aynı zamanda ortam *tarafından* da değiştiriliyordu. Abbasi İmparatorluğu İspanya'dan Orta ve Güney Asya'ya kadar daha farklı etnik nüfusları, kültürleri ve dilleri içine aldıkça yeni fethedilen nüfusların yeteneklerinden yararlanarak daha kozmopolit bir bakış açısı geliştirmişti. Nasturi ve Süryani ilahiyatçılar, felsefeciler ve düşünürler Abbasi İmparatorluğu'nun düşünce yapısının temellerinin atılmasına yardımcı olmuşlardı. Yeni Müslüman imparatorluğunun sınırları içerisinde yaşayan Nasturi patriği Abbasi yönetiminde büyük güce ve nüfuza sahip olacaktı. İslam medeniyetini o dönemdeki

ve sonraki yüzyıllardaki en yüksek düzeye taşıyacak bir zihinsel mayalanma süreci başlamıştı.

İslam kültürünün çevresindeki kültürleri, gelenekleri, dilleri, sanatları, tarihleri ve deneyimleri içine alarak İslam'ı bölgeye dayatılan ithal bir Arap malı olmaktan çıkarıp bölgenin bir parçası yaptığı önemli bir kaynaşma sürecine tanık olduğumuzu da söylemeliyiz. Bölgede çok sayıda değer, tutum ve özelliğin pek çok yönden bir süreklilik arz ettiğini gösteren şey, İslam kültürünün dünyadaki en eski medeniyetler beşiğiyle böylesine derinden kaynaşmış olmasıdır. İslam, Ortadoğu'yu yepyeni bir şeye dönüştürmemiş, aksine çok derin ve eski bir kültür mozaiğinin üzerine yalnızca yeni bir katman eklemişti.

Kısacası, İslam ve İslam kültürünün diğer kültürel geleneklerle kaynaşma biçimleri, bölgedeki güçlü jeopolitik ve kültürel sürekliliklerin yaşandığına dair argümanı algılamamız ve anlamamız açısından çok önemlidir. İslam sahneye çıkmış olmasaydı da bu kuvvetlerin büyük çoğunluğu varlığını ve evrimini sürdürmeye devam edecekti. Aynı jeopolitik güçler ve gerilimlerin pek çoğu devam edecekti. Kuşkusuz İslam bu bölgeleri, İslam içerisindeki değişen siyasî sınırlara rağmen, günümüze kadar ayakta kalabilmiş ortak medeniyet çizgileri altında birleştirmeyi başarmıştı.

Hıristiyanlık inancında çeşitli aykırı düşüncelerin Roma veya Konstantinopolis'in iktidarına karşı yerel direnişin ideolojik araçları olarak işlev gördüklerine de tanıklık ediyoruz; aynı aykırı düşünceler sorunlarının İslam'ın altında da devam etmiş olması hiç de şaşırtıcı olmasa gerek. Kuzey Afrika'yı ele alalım. Sünni Arap orduları Kuzey Afrika kıyılarında ilerleyip Arap egemenliğini kurarken, kendilerine özgü dilleri, kültürleri ve gelenekleri olan Berberi nüfusları Arap egemenliğinin yayılmasını her şeyden önce *etnik ve siyasî* bir tehdit olarak görmüşlerdi. Bunun sonucunda, yeni Müslüman yönetiminin yapıları oluşturulduğunda Berberiler Şii ve Harici (radikal bir İslamî düşünce ekolü) dü-

şüncelere yönelmişlerdi; ana görüşten uzak bu yan İslamî teolojiler, Sünni Arap egemenliğine karşı bir direniş biçimi sergilemişlerdi. Berberi milliyetçiliği aslında merkeziyetçi İslam'da kendisine yeni bir yol bulmuştu.

Dayanıklılık

Müslüman fetihlerinin hızının altını çizmek gerekir – bu, Müslümanların askerî ve stratejik becerilerinin ürünüydü. Altı çizilmesi gereken bir diğer önemli husus ise İslam'ın tarih boyunca bu kadar geniş bölgeler, kültürler ve halklar arasında müthiş bir dayanıklılık göstererek varlığını sürdürebilmiş olmasıdır. Bu durumu Müslümanların yüzyıllar boyunca süren askerî gücüne bağlayarak açıklayabilmemiz mümkün değildir. Örneğin Arap egemenliğinin gücü zayıfladığında Suriye neden Hıristiyanlığa veya başka bir inanç biçimine dönmemişti? Ya da Abbasi İmparatorluğu gücünü yitirip Moğollar tarafından yıkıldığında İran neden eski Zerdüşt inancına dönmeyi seçmemişti? İslam bu farklı nüfusların içerisinde varlığını huzur içerisinde sürdürememiş olsaydı, bu 1400 yıllık süre içerisinde bu halkların İslam otoritesine başkaldırarak eski inançlarına ve kültürlerine dönmelerini beklememiz yanlış mı olurdu?

Moğol orduları on üçüncü yüzyılda Doğu'nun büyük kesiminde İslam'ın egemenliğini paramparça ettiğinde İslam medeniyeti kendi küllerinden doğmayı nasıl başarabilmişti? İslam'ın dibe vurduğu dönemde bile bir topluluk, kültür, din ve siyasî düzen olarak kendisini toparlayabilme becerisi etkileyicidir. Müslüman toplumlarının çağdaş döneme kadar her türlü olay – Avrupa sömürgeciliği, dünya savaşları, Soğuk Savaş– karşısında bütünlük içerisinde kalmayı başarabilmeleri, İslam medeniyeti çağdaş dönemde Batı'nın gücünün ve teknolojisinin gerisinde kalmış olsa da, İslam'ı dış baskılara karşı koruyan bir tür medeniyet tutkalının varlığını göstermektedir. Dolayısıyla İslam, bölgenin yüksek

bir İslam kültürünün çatısı altında bir arada kalmasına yardımcı olmuştur. Oysa Batı, Roma, hatta Konstantinopolis'e yönelik tutumların İslam öncesine dayanan ve İslam'dan sonra da devam eden derin kökleri vardı.

İnsanların İslam'ı kabul etmelerinde dinin mesajının dolaysız olarak iletilmesinin büyük rol oynadığı söylenebilir. Hıristiyanlığın, kilisenin sonu gelmeyen siyasî-dinî konseylerinde şekillendirilen karmaşık teolojileri ile kıyaslandığında İslam'ın teolojik açıklığı ve sadeliği kendi yararına olmuştu. İslam'ın dinî açıdan çekiciliği ve hızla yayılması, birçok Hıristiyan otoritenin İslam'dan korkmasına ve onu peşinen kötülemesine yol açmıştı. Bütün yöneticiler idarelerini güç kullanarak sürdürmeyi başarabilseler de İslam'ın yönetim formülü, egemenliğinin ömrünün uzunluğuna baktığımızda, çoğu kez rakiplerininkinden çok daha iyi işlemişti. Askerî güç ilk etapta işe yarayabilir, ama sonrasında daha olumlu yönetim becerilerine gereksinim duyulur. Çok sayıda kudretli imparatorluğun bu şekilde yıkılmasına tanık olduğumuzu unutmayalım.

İslam, Ortadoğu'da kurduğu yeni siyasî ve dinî egemenliğiyle, eski ve yeni düşünceleri kaynaştırarak önceki dinî düşünce ve inanç sistemlerine mükemmel bir uyum sağlamıştı. İslam'ın Ortadoğu'nun jeopolitik yapısını aniden değiştiren veya Batı karşıtı dürtülere yeni bir örnek teşkil eden bir tür yeni ve saldırgan bir kuvvet olduğunu iddia etmek çok güçtür. Bölgedeki geleneksel kültürler, tutumlar ve jeopolitik yapı varlığını sürdürüyordu, ama artık İslam çatısı altında. İslam hiç doğmamış olsaydı, Sami ırklarının Yunan ve Romalı Bizans'a karşı eski tepki biçimleri devam etmez miydi?

5

BÜYÜK HAÇLI SEFERLERİ (1095-1272)

Hıristiyanlığın coşkusuyla dolup taşan Batılı Haçlılar bayraklarını açmış, Papa'nın fermanıyla Kutsal Toprakları kâfir Müslümanların ellerinden almak için on ikinci yüzyılda doğuya doğru ilerliyorlardı –Batı tarihinin en büyük destanlarından birinin büyük kısmını bu sahneler oluşturmaktadır. Mesele sadece İslam'la Batı'nın karşı karşıya gelmesiydi, değil mi? Pek çok –Hıristiyan veya Müslüman– köktendinci açısından Haçlı Seferleri, aslında bir medeniyetler çatışmasının başlangıç noktasıdır. Oysa daha yakından incelediğimizde bu hikâyenin daha karmaşık çizgiler taşıdığını görürüz. Burada gerçekten de bir medeniyetler çatışmasından, İslam ile Batı arasındaki "sonsuz anlaşmazlığın" yeni bir evresinden mi bahsediyoruz? Yoksa görünenin altında çok daha karmaşık şeyler mi yaşanıyordu? Bu bölüm, Batı'nın ordularını doğuya göndererek gerçekleştirdiği bu jeopolitik hamlede dinin aslında arka plan, gerekçe olarak kullanıldığını tartışacaktır. İslam Kutsal Topraklarda kök salmasaydı da Haçlı Seferleri gerçekleşir miydi? Biraz derinlere inelim. Ulaşacağımız cevap sizleri şaşırtabilir.

Bir bakıma, hangi tarihî olay Haçlı Seferleri'nden daha fazla dinle ilgili olabilirdi? Tarihçiler, on birinci yüzyılda Avrupa'da dindarlığın genel anlamda yükselişe geçtiğini, kilisenin de bundan derhal yararlandığını belirtiyorlar. Pek çok kişinin Kudüs'te yeniden bir Hıristiyan devletinin kurulmasının Dünyanın Sonunu başlatabileceğini düşünmesi nedeniyle bu seferler aynı

zamanda kıyametle ilgili bir kimliğe de bürünmüştü. Ve vaizlerin halkı Ortadoğu'daki kâfir "Öteki" hakkında bilgilendirmeleriyle Avrupa'da ilk kez "Hıristiyanlığın" varlığına dair yeni bir bilinç doğmuştu –Avrupa tarihinin önceki, daha karanlık ve daha izole dönemlerinde pek rastlanmayan bir bilinçti bu.

Kilise, erkekleri Hıristiyan topraklarını genişletmek üzere savaşacak "kilisenin askerleri" olarak kaydolmaya teşvik ediyordu; her savaşçının Kudüs yolculuğunu tamamlayacağına dair yemin ettiği ve papalık temsilcisi tarafından kilisenin askerî olduğunu gösteren bir haçla ödüllendirildiği görkemli askere kayıt törenlerini çeşitli tarihçilerin anlatımlarında görüyoruz. Askere kaydolan kişiler, hizmet süreleri boyunca sivil yargılamalardan muaf tutuluyorlardı. Bu kişilerin pek çoğunun aklında Kıyamet Günü de yok değildi –neticede günahlarının affedilmesinin bir yolunu arıyorlardı. Günahlardan arınmak için Haçlı Seferine katılmak yeterli miydi? Sefere katılan kişinin yalnızca sefere kadarki günahları mı yoksa bütün günahları mı bağışlanacaktı? Kişinin gerçekten bağışlanabilmesi için ölmesi mi gerekiyordu? Kudüs kurtarıldıktan sonra, günahların kolayca bağışlanmasına açılan bu paha biçilmez kapı yeniden kapanacak mıydı?

Haçlı Seferlerine asker toplayan yetkililer arasında, bugün bazı köktendinci Müslümanlar arasında "şehit mertebesine" nasıl erişilebileceğine dair yapılanlara benzer tartışmalar yaşanıyordu. Aslında şehitlik bir dinin savunması veya yayılması mücadelesi esnasında ölmek anlamına gelir. Ne var ki, kişi düşmana karşı bir intihar saldırısı gerçekleştirirse –ve Kuran da intiharı yasaklar– kişinin kendisini öldürmesiyle meydana gelen şehitlik gerçek şehitlik sayılabilir miydi?

Papa II. Urban'ın Çağrısı

Hiçbir şey, Haçlı Seferlerinin dinî karaktere sahip olduğunu Papa II. Urban'ın 1095 yılındaki Clermont Konsülü'nde halka yaptığı konuşma kadar iyi gösteremez. Bu konuşma, Hıristiyanlığı

Doğu'daki kâfir Müslümanlara karşı savaşa davet eden Batı'daki ilk belgeydi. Urban'ın konuşmasında tam olarak ne söylediğine dair kesin bilgiler yoktur; yalnızca orada bulunan çeşitli liderlerin sundukları farklı biçimlerin özetleri mevcuttur. Ama önemli olan söylemdir: Bu konuşmada, sonunda hem Hıristiyanları hem de Müslümanları etkileyecek olan "medeniyetler arası bir mücadelenin" köklerini bulabiliriz. Papanın söylediği en önemli noktaların bazılarını tarihçi Chartresli Fulcher'in kaleminden okumak mümkündür. Fulcher, Papa II. Urban'ın Müslümanların Batı'ya yönelik istilalarından duyduğu korkuyu anlatıyordu:

> Çoğunuzun duyduğu gibi, Türkler ve Araplar [Kutsal Yerlere] saldırdılar ve... Akdeniz kıyılarından Çanakkale'ye kadar... tüm bölgeyi ele geçirdiler. Pek çok kardeşimizi öldürdüler, birçoğunu esir aldılar, kiliseleri yıkıp imparatorluğu harap ettiler. Hiçbir bedel ödemeden bir süre daha bu şekilde hareket etmelerine izin verirseniz Tanrı'nın inanan evlatlarına daha fazla saldıracaklar. Bu nedenle ben, Tanrı adına, İsa'nın habercisi olan sizlerden bu anlattıklarımı her yere yaymanızı ve ister piyade olsun ister şövalye, zengin ya da fakir her insanı bu Hıristiyanlara acilen yardım etmeye ve bu aşağılık ırkı kardeşlerimizin topraklarından defetmeye ikna etmenizi rica ediyorum. Bunu burada bulunan ve bulunmayan herkese söylüyorum. Üstelik, Yüce İsa da bunu emrediyor.
>
> Şeytanlara tapan böylesine iğrenç ve alçak bir ırkın her şeye gücü yeten bir Tanrı'ya inanan ve İsa'nın ismiyle taçlandırılmış bir halkı ele geçirmesi nasıl da utanılacak bir durumdur.
>
> Bugüne kadar hırsız olanlar artık şövalye olsunlar. Bugüne kadar kardeşlerine ve akrabalarına karşı savaşanlar artık barbarlara karşı düzgün bir savaş versinler.

Urban'ın konuşmasıyla ilgili çeşitli anlatımların ortak çarpıcı özelliği, konuşmanın hiçbir noktasında "Müslüman" veya

"İslam" kelimesinin geçmemesidir. Tek sözü edilen, "Hıristiyan kardeşlerimize" ve Kutsal Topraklara baskı uygulayan "kâfir," "imansız," "Araplar" ve "Türkler"di. Hıristiyan otoriteleri, bu insanların Müslüman olduklarını bile kabul etmiyordu –her ne kadar onları aşağılasalar da. Düşman tamamen etnik kimliğiyle veya kâfirler ya da Hıristiyanlara zulüm edenler şeklinde tanımlanıyordu. Böyle bir durumda diğer dinler elbette yok sayılmalı, aşağılanmalı veya kötülenmeliydi.

Yahudi Katliamı

Papa II. Urban, Clermont Konsülü'nde yaptığı Haçlı Seferi çağrısında "imansızlardan" sürekli olarak düşman diye bahsetmişti. Bu ifade Müslümanlar veya Yahudiler anlamına gelebiliyordu. Yahudilerin "İsa'nın katilleri" olarak görüldükleri Avrupa'da Yahudi karşıtlığı zaten var olan bir olguydu. Bunun sonucunda Haçlı birlikleri sefer için Avrupa'dan ayrılmadan önce Almanya'nın başta Rhineland olmak üzere pek çok bölgesini adeta tarayarak buralardaki Yahudileri bulmuş, onlara Hıristiyanlığa geçmek ile ölüm arasında bir seçim sunmuşlardı. Bu süreçte yaklaşık on iki bin Yahudi öldürülmüş ve birkaç Yahudi topluluğu da toplu olarak intihar etmişti.

Dolayısıyla Papa'nın çağrısı kutsal bir amaç uğruna şiddet kullanımını yüceltmiş ve Hıristiyan olmayan herkesin öldürülmesiyle cennetin bütün mükâfatlarının Haçlı askerlerinin önüne serileceği bir resim çizmişti. Tuhaftır, Papa'nın Doğu Ortodoks Hıristiyanlarını asla imansızlar kategorisine sokmamış olmasına rağmen, pek çok Avrupalı Hıristiyan özellikle de ilk Haçlı Seferi'nden yaklaşık yüz yıl sonra 1182 yılında Konstantinopolis'te gerçekleşen "Latin Katliamı"ndan sonra Yunan Hıristiyanları da imansızlar olarak görmeye başlamıştı.

Papalığın bu ilk çağrısı, şövalyelerden daha çok halktan kişilerin sefere gönüllü olmasıyla sonuçlanmıştı. Bunların arasın-

da savaş becerilerinden yoksun ve kendilerini bekleyen askerî görevlerden habersiz çok sayıda kişi vardı. Sefere katılanların içerisinde yine çok sayıda kadın ve çocuk da vardı. Bu kişilerin oluşturduğu gruplar aslında günahlarından kurtulmayı amaçlayan ve memleketlerindeki günlük yaşamın sıkıntılarından kaçmaya çalışan disiplinsiz bir gürultan öte bir şey değildi. Yol boyunca sergiledikleri davranışlar karakterlerini ortaya koymuştu aslında. Bu "Halkın Haçlı Seferi" Balkanlar'daki Hıristiyan topraklarından geçerken bölgedeki diğer Hıristiyanlarla çatışmalar yaşamışlardı. Roma ile Bizans arasında 1054 yılında yaşanan Büyük Bölünme'den yalnızca elli yıl kadar sonra gerçekleştirilen bu seferde Doğu Ortodoks Hıristiyanlarını hor görüyorlardı. Konstantinopolis'teki Bizans İmparatoru bu kontrolsüz güruhun yaratabileceği olası tehlikeyi uzaktan sezmişti: Şehrine yaklaşan bu insanları Konstantinopolis üzerinden bir an önce Türklerin egemenliğindeki Anadolu topraklarına geçirmeyi amaçlıyordu. Bu insanların çoğu Kudüs'e ulaşamayacaktı bile; kimisi hastalıktan ve ağır koşullardan ölmüş, kimisi de Anadolu Türklerinin kurbanı olmuştu.

Kutsal Toprak Kudüs'e ulaşabilenler ise çoğunlukla cahil, bölgenin kültürel ve coğrafi yapısından habersizdiler. Gözleri adeta dönmüş bu kişiler, Doğu şehirlerini ele geçirirken büyük şiddet uygulayarak şehirleri yağmalamış, buralarda yaşayan insanların çoğunu öldürmüş, camileri yıkmışlardı. Batılı Haçlıların bizzat anlattıkları hikâyelerden yer yer yamyamlık bile yaptıklarını biliyoruz:

> 1098 yılında Maara'da yaşananlara tanıklık eden Caenli Radulph, gördüklerini şöyle anlatıyordu: "Askerlerimiz Maarra'da yetişkin putperestleri kazanlarda haşladılar; çocukları şişlere geçirip kızarttıktan sonra yediler."
>
> Tarihçi Aixli Albert ise Müslümanları köpekten bile aşağılık görüyordu: "Askerlerimiz yalnızca ölü Türkler ile Sarazenleri değil, aynı zamanda köpekleri de yediler!"

Bu Haçlı Seferi aslında Avrupalı Batı ile Ortadoğu arasındaki ilk büyük askerî mücadeleydi; sekiz yüzyıl boyunca çoğunlukla kavgalarla geçen Arap egemenliği altında yaşayan İspanya örneğini saymazsak tabii. Seferler aynı zamanda Ortadoğu'nun Avrupalı Batı tarafından istilasının simgesiydi –bu istilanın etkileri günümüze kadar sürmektedir. Haçlıların barbarlıklarına dair hikâyeler Müslümanların tarihsel belleğine o dönemde kazınacaktı.

Sonraki seferlerde Kudüs'e gitme çağrısına daha fazla sayıda şövalye karşılık verecekti. Ne var ki bu profesyonel askerî kuvvetler de Müslümanlara olduğu kadar Bizans'a karşı da tehdit teşkil ediyorlardı: Bu Batılı askerler Bizans toprakları üzerinde, ama Bizans'ın kontrolünün dışında hareket ediyorlardı. Bizanslıların korkuları IV. Haçlı Seferi'nde büyük ölçüde gerçeğe dönüşecekti.

İlk seferin askerleri 1099 yılında Kudüs'e ulaştıklarında kentin geri alınması tam anlamıyla bir vahşete dönüşmüştü. Oysa Kudüs bu olaydan yaklaşık beş yüz yıl önce disiplinli Arap kuvvetlerinin eline geçtiğinde tam tersi bir süreç yaşanmıştı. İkinci Halife Ömer, aylar süren kuşatmanın ardından 637 yılında şehre girmişti; Arap ordusu disiplinini bozmamış, Ömer ile Kudüs patriğinin şehrin teslim olması esnasında imzaladıkları anlaşma uyarınca şehir kesinlikle yağmalanmamıştı. Anlaşmada Hıristiyanlarla ilgili şu ifadeler vardı:

> ...kiliseleri ne ellerinden alınacak ne de yıkılacak, ne onlar ne de haçları aşağılanmayacak, paralarına el sürülmeyecek, din değiştirmeye zorlanmayacak, hiçbirine kesinlikle zarar verilmeyecektir.

Yahudi kaynakları ayrıca Ömer'in Romalıların idaresi altında çöp yığını haline gelmiş olan Yahudi tapınağının harabelerini gördüğünde büyük bir şaşkınlığa uğradığını da belirtmektedir; bu yer Müslümanlar için de kutsal olduğundan Ömer, adam-

larıyla birlikte, çöplerin temizlenmesine yardımcı olmuştu. Yahudiler, yaklaşık beş yüz yıl önce Romalılar tarafından şehirden kovulmalarından beri ilk kez dinî inançlarını özgürce yerine getirebileceklerdi.

Öte yandan Kudüs'ün 1099 yılında ilk Haçlı kuvvetleri tarafından ele geçirilmesi bambaşka bir hikâyeydi. Hıristiyanların egemenliği altına girmekten korkan Yahudiler şehrin savunmasında Müslümanların tarafında savaşmışlardı; sonuç hüsran olacaktı. Uzun ve maliyetli bir kuşatmanın ardından Haçlılar 15 Temmuz günü şehre girerek yirmi dört saat gibi bir süre içerisinde neredeyse şehirdeki herkesi –kadını, erkeği, çocuğu, Müslümanı, Yahudisi ve çoğunluğu Doğu Ortodoks Hıristiyanı ile yaklaşık altmış bin kişiyi– öldürürler. Bu rakama sinagoga sığınmış binlerce Yahudi ve El Aksa Camii'ne sığınmış yine binlerce Müslüman dâhildi. *The Catholic Encyclopedia* bu olayı şöyle özetliyor: "Hıristiyanlar Kudüs'e dört bir yandan girerek yaşına veya cinsiyetine bakmaksızın herkesi katlettiler."

Şehrin ele geçirilmesi sürecinde bir Haçlı askeri olarak savaşan Chartresli Fulcher şöyle yazmıştı: "Aslında orada olsaydınız ölenlerin kanlarının ayak bileklerimize kadar geldiğini görebilirdiniz. Daha ne söyleyebilirim ki? Kadın veya çocuk ayrımı yapılmadan hepsi öldürüldü."

Haçlıların Kudüs yolunda önlerine çıkan Müslüman kasabalarına ve halklarına yaptıkları büyük zulümleri anlatan çok sayıda hikâye vardır. Zulüm ve katliamların tek taraflı olduğunu iddia etmek elbette akılsızca olur. Savaşlar her çağda acımasızlıklar ve şiddetle dolu olur. Burada yalnızca birkaç yerden alıntı yapmamızdaki amaç Haçlıların kötü insanlar, Müslümanların da masum kurbanlar olduklarını söylemek değildir. Ancak Avrupalı kuvvetler Ortadoğu'nun can damarını istila ediyorlardı. Bu sefer, Batı'nın sonraki uzun yüzyıllar boyunca Ortadoğu'ya yapacağı silahlı müdahalelerin ilki sayılabilirdi. Haçlıların zalimlikleri Batı'nın şanlı Haçlı hikâyelerinde pek geçmez.

Dahası, Müslümanların 637 yılında Kudüs'ü ele geçirmeleri ile Hıristiyanların 1099 yılında şehri ele geçirmeleri arasında dinî ve meşru yönlerden çarpıcı zıtlıklar söz konusudur. İslam'ın öğretileri Müslümanlara, Hıristiyanlar ile Yahudilerin Müslüman toplumundaki yerlerine saygı duymalarını emrediyordu ve onlar da çoğunlukla bu emre uymuşlardı (İslam'ın emirlerine bağlı kalmadıkları hususlar da olmuştu elbette); oysa Hıristiyanlara Yahudiler ile Müslümanların toplumdaki yerlerini korumalarını emreden herhangi bir Hıristiyan öğretisi yoktu, onlar da bunu yapmamışlardı zaten. Ve son olarak Batı, Haçlı hikâyelerinin Müslüman dünyasına nasıl yansıdığını unutmamalıdır; olaylarla ilgili Müslümanların kendi hikâyeleri Müslüman kültürünü bugün de etkilemektedir.

İkinci Haçlı Seferi

İlki Halkın Haçlı Seferi olarak anılan bu seferlerin ikincisinin belirleyici özelliği ise ilkinde gerçekleştirilen fetihlerin kapsamını genişletmek amacıyla birkaç Avrupalı kralın katılımının gerçekleşmiş olmasıydı. Ne var ki askerî sonuçlar oldukça ağır olacaktı: Selçuklu Türkleri, kraliyet ordularının çoğunluğunu Kudüs'e varmalarına izin vermeden yenilgiye uğratmıştı. İlk Haçlı Seferi'yle birlikte çeşitli Batılı askerî kuvvetlerinin Bizans topraklarından geçiş yapmaları Bizanslıların Haçlıların niyetleriyle ilgili korkularını yoğunlaştırmıştı. İmparator, Batılıların Bizans topraklarına girmelerini bir kez daha geciktirmeye çalışmış, ardından onları Boğaziçi üzerinden hızla güneye, Türk topraklarına geçirmişti. Bu arada Sicilya'dan gelen Haçlı kuvvetleri yol üzerinde birkaç Yunan kentini yağmalayarak Bizanslıların korkularını haklı çıkarmışlardı.

Sonunda Haçlılar en büyük hedeflerinden biri olan Şam'ı almayı başaramamışlardı ve böylece İkinci Haçlı Seferi misyonunu büyük ölçüde tamamlayamamıştı. Clairvauxlu Bernard, başarısız-

lığı Haçlıların günahlarının getirdiğini söylüyordu. Haçlılar için en kötüsü ise bölgenin Müslüman komutanı Selahaddin Eyyubi'nin 1180 yılı itibariyle bölgedeki bütün Müslüman kuvvetlerini birleştirerek Kudüs'ü Haçlıların elinden geri almış olmasıydı.

Üçüncü Haçlı Seferi

Kudüs'ün utanç verici biçimde yeniden Müslümanlara kaptırılması Avrupa'yı Üçüncü Haçlı Seferi'ni başlatmaya itmişti. Selahaddin Eyyubi'nin kenti geri alması, kentin 637 yılında Halife Ömer'in önderliğinde ilk kez Müslümanların eline geçtiği dönemde yaşanan olaylarla benzerlik gösteriyordu: Müslüman askerleri Kudüs'e girdikten sonra bu kez de kentin Hıristiyan sakinlerinin çoğuna herhangi bir zarar vermemişler, kiliselere dokunmamışlardı; içlerinde Haçlılardan paralarını isteyenler de çıkmamış değildi. Üçüncü Haçlı Seferi ayrıca daha büyük birkaç kralın katılması açısından da dikkate değerdi; bu büyük krallar arasında İngiliz Kralı Aslan Yürekli Richard ve Fransa Kralı II. Philip vardı. Kral Richard, Kudüs yolunda Kıbrıs'ı Bizans İmparatorluğu'nun elinden aldığında Bizanslıların kuşkuları sağlamlaşmıştı. Richard, Akre kuşatmasında, teslim olması durumunda kentin bütün Müslüman vatandaşlarının güvenliğinin sağlanacağını taahhüt edip kent teslim olduktan sonra da bütün Müslümanları katlettiğinde Avrupa'nın dürüstlüğüne ve insaniyet anlayışına bir kez daha gölge düşmüştü. Richard, Kudüs'ü ele geçirmeyi başaramayınca Selahaddin Eyyubi ile Hıristiyanların şehre hac amaçlı gelmeye devam etmeleri şartını içeren bir anlaşmaya varmıştı.

Dördüncü Haçlı Seferi

"Latinler" ile "Yunanlılar" arasında ilk üç Haçlı Seferinde yaşanan kuşkular artık doruk noktasına ulaşacaktı. Dördüncü Haçlı

Seferi, Yunanlıların bugün bile lanetle hatırladıkları bir dizi olay içeriyordu. Haçlı askerleri, asıl görevlerinin Kudüs'ü yeniden Hıristiyanlığa kazandırmak olmasına hiç aldırmadan, 1204 yılında dikkatlerini Kudüs'ten Konstantinopolis'e yönelterek burayı yağmalayıp talan ettikten sonra uzun yıllar boyunca Roma Kilisesi adına yönetmek üzere işgal edeceklerdi. Bu olay aslında "medeniyetler arası" bir felaket, iki büyük kilise ile Doğu ve Batı'nın Hıristiyan kültürleri arasında etkileri bugüne yansıyan temel psikolojik kırılma noktasıydı.

Papa III. Innocent Konstantinopolis'e yönelik herhangi bir saldırı gerçekleştirilmesine onay vermemişti aslında. Ne var ki olay yerine yakın Latin papazları açgözlülükleri ve gücü ele geçirme hırslarına yenilerek Papanın görüşüne karşı gelmişlerdi. Önemli çağdaş Yunanlı tarihçi Spiros Vryonis, Haçlı askerlerinin Konstantinopolis'e saldırmalarını şöyle betimliyor:

> Latin askerleri Avrupa'nın en büyük şehrini tarifsiz biçimde talan ettiler. Üç gün boyunca önlerine çıkan herkesi öldürdüler, kadınlara tecavüz ettiler, kenti yağmalayıp harap ettiler; böyle bir şeyi eski Vandal ve Got ırkları bile yapmamıştı. Konstantinopolis yüzyıllar içerisinde tam bir antik ve Bizans sanatı müzesi haline gelmiş, sahip olduğu kültürel zenginliklerle Latinleri hayretler içerisinde bırakmıştı. Venedikliler karşılarına çıkan sanat eserlerini beğenip (ki kendileri de yarı Bizanslıydılar) çoğunu korumuş olsalar da Fransızlar ve diğerleri fark gözetmeden bütün sanat eserlerini yok etmiş, içtikleri şaraplarla kendilerinden geçerek rahibelere tecavüz etmiş, Ortodoks papazları öldürmüşlerdi. Haçlılar Yunanlılara olan nefretlerini en ağır biçimde Hıristiyanlığın en büyük kilisesinden çıkarmışlardı. Ayasofya'nın gümüş işlemeleri, ikonları ve kutsal kitaplarını paramparça ettikten sonra patriğin tahtına bir fahişe oturtup ona açık seçik bir şarkı söyleterek kilisenin kutsal kâselerinden şarap içmişlerdi.

Doğu ile Batı arasında yüzyıllardır süren yabancılaşma süreci, Konstantinopolis'in ele geçirilmesinin ardından gerçekleşen korkunç katliamla doruğa çıkmıştı. Yunanlılar, şehri ele geçirmeleri durumunda Türklerin bile Latin Hıristiyanlar kadar zalim olamayacaklarından emindiler. Zaten gerileme dönemine girmiş olan Bizans'ın yenilmesi, siyasî yozlaşmayı hızlandırarak Bizanslıları Türkler için kolay bir av haline getirmişti. Dolayısıyla Haçlı Seferleri başlangıçtaki niyetin tam aksi biçimde, İslam'ın zaferiyle sonuçlanmıştı.

Uzun vadeli amacı Batı ile Doğu arasında – kendi önderliği altında olsa da –kilise birliğini yeniden sağlamak olan Papa III. Innocent, Latinlerin Konstantinopolis'e saldırmalarının geleceğe yönelik feci etkilerini çok iyi anlamıştı. Konstantinopolis'in yağmalanması böyle bir uzlaşmanın gerçekleşme olasılığını yaklaşık bin yıl için tamamen ortadan kaldırmıştı. Papa'nın kendi kaleminden çıkan sözlere bakalım:

> Yunanlıların Kilisesi, bu kadar çile ve eziyetten sonra, Kilise'nin ve Papalığın çatısının altına yeniden nasıl getirilebilir? Latinlerden kötülük ve aşağılanma dışında hiçbir şey görmemiştir ki artık onlardan köpeklerden bile daha fazla tiksinmektedir. Kendi çıkarları yerine İsa'ya hizmet etmeleri beklenen, kılıçlarını putperestlere karşı kullanmaları gerekenlerin ellerinden şimdi Hıristiyanların kanı akıyor. Din, yaş veya cinsiyet ayrımı yapmadan önlerine geleni öldürdüler; evli kadınları, hatta rahibeleri askerlerinin kirli emellerine alet ederek herkesin önünde onların ırzlarına geçtiler. İmparatorluğun zenginliğini tüketmek ve zengin, fakir demeden herkesin malını yağmalamak onlara yetmemişti; Kilise'nin hazinelerine de el atmaları şarttı... sunaktan değerli gümüş eşyaları alarak bunları parçalara bölüp aralarında paylaşmışlar, kutsal odaları dağıtarak haçlar ile kutsal emanetleri çalmışlardı.

Haçlılar daha sonra şehre Latin bir piskopos atadılar. Bu arada kent halkı Haçlıların imparator adayına karşı çıkıyor, "Latinlere" duyulan öfke giderek yoğunlaşıyordu. Neticede Konstantinopolis'te tahta Latin bir imparator geçecek ve şehir 1261 yılında yeniden Bizanslıların eline geçene kadar tam elli yedi yıl tahtta kalacaktı. Ortodoks Kilisesi bu olayların hiçbirini ne unutmuş ne de affetmiştir. Konstantinopolis'in talan edilmesinden sonraki dönemde Papanın çeşitli zamanlarda uzlaşma veya teolojik birliğin yeniden sağlanması yönünde yaptığı girişimler Doğu Kilisesi tarafından sert biçimde geri çevrilecekti; en güçlü itiraz da Roma'nın koşulları altında birleşme müzakerelerini gerçekleştirmeyi bile aklından geçiren Ortodoks papazlarını açıktan karalayan kamuoyundan gelmişti.

Bundan yaklaşık sekiz yüz yıl sonra, 2001 yılında, Papa II. Jean Paul Ortodoks topraklarına yaptığı ilk ziyarette, Romanya'da, Ortodoks Kilisesi'ne üzüntülerini bildirmişti. Ekümenik Patriği I. Bartholomeo 2004 yılında bu özrü kabul edecekti. Bu eylemler, yaklaşık iki bin yıl öncesine uzanan ve hassasiyetini koruyan bu ilişkinin iyileştirilmesine yönelik ilk faydalı adımları teşkil etmektedir. Roma'nın Haçlı Seferleri esnasında Konstantinopolis'le çatışması Doğu İmparatorluğu açısından Müslümanlarla yaşanan bütün çatışmalar kadar önemliydi, belki de daha önemliydi çünkü bu kez karşılarındaki sözde Hıristiyan kardeşleriydi. Haçlı Seferleri, bir bakıma, Doğu ile Batı kiliseleri arasındaki ilişkiye Müslüman ve Batı dünyaları arasındaki öfkeyi aşacak ölçüde ağır bir zarar vermişti. Dünya hâlâ bu iki kutuplaşmanın sonuçlarını yaşamaktadır.

Daha Yakın Bir Bakış

Şu ana kadar Batı ve Doğu ile Müslüman dünyası arasındaki çatışmaların sözde dinî yüzeyine odaklandık. Şimdi de aynı olaylara dinle ilgisi olmayan başka pencerelerden bakalım. Tarihsel

gerçeklikler, daha güçlü etkenlerin de söz konusu olduğunu göstermektedir: Batı'nın gücünü her tarafa yayma isteği ve Avrupa'daki ekonomik, siyasî ve sosyal gelişmelerin gücü. Bütün Haçlı Seferleri'nin sözde gerekçesi olan İslam eğer doğmamış olsaydı Doğu'ya karşı bir tür Batılı Haçlı Seferleri yine de gerçekleşebilir miydi?

Batılı Haçlı hareketlerinin sözde dinî gerekçelerinin bazıları neden kısmen şüphelidir? Öncelikle Haçlı Seferleri'nin zamanlaması ilginçtir. Neticede Kudüs Müslüman kuvvetlerinin eline 638 yılında geçmiş, bu olaya karşılık olarak düzenlendiği savunulan Haçlı Seferleri ise bundan yaklaşık beş yüz yıl sonra başlamıştı. Üstelik Hıristiyanlar Kudüs'ü Hıristiyan olmayanlara ilk kez kaptırmamışlardı: Zerdüşt Pers Sasani Hanedanı 614 yılında şehri zapt etmiş, Kutsal Sepulcher Kilisesi'ni yakmış ve "gerçek haçı" çalmıştı. 629 yılında Bizanslılar Kudüs'ü geri almış, dokuz yıl sonra Arap kuvvetlerine geri kaybetmişlerdi. Kısacası, Hıristiyanlar Kutsal Toprakları iki kez kaybetmişlerdi –hem de Haçlı Seferleri'nden yaklaşık beş yüz yıl önce.

Müslümanların hüküm sürdükleri dönemde Hıristiyanlar ve Yahudiler Kudüs'te ibadetlerini oldukça huzurlu biçimde sürdürmüşler, Hıristiyan hacılar da kente düzenli olarak gelmeye devam etmişlerdi. Bu huzurlu birliktelik on birinci yüzyılın başlarında Mısır'da Şii Fatimi Hanedanı'nın kurulmasıyla kısa süreliğine bozulmuştu; hanedanın yeni ateşli hükümdarı Kudüs'teki Kutsal Sepulcher Kilisesi de dâhil olmak üzere bütün kiliseler ile sinagogların yıkılmasını emretmişti. Fatimiler, kiliselerin yeniden inşa veya restore edilmesine izin vererek kutsak yerlere kesintisiz bir hacı akınının sağlanmasının yaratacağı ekonomik yararları anladıklarında bu eziyet politikasından vazgeçmişlerdi. Ne var ki bu kısa hoşgörüsüzlük dönemi, Batı'da yüzyıllardır sakin bir mesele olarak duran bu kutsal yerler meselesini ateşlemişti.

Oysa Batı'da güçlü yeni kuvvetler Haçlı Seferleri'nin başlatılmasında önemli bir *sosyal* uyarıcı sağlamışlardı. Avrupa, kıtanın

dört bir yanındaki farklı barbar kavimleri arasında birkaç yüzyıl süren iç akınlar, çatışmalar ve doğrudan savaşlar yaşamıştı. Bu arada, acımasız Macarlar ve Vikinglerin Avrupa üzerine yaptıkları hücumlar, Avrupa'nın sınırlarını savunacak geniş savaşçı birliklerinin oluşturulması ihtiyacını doğurmuştu. Zaman içerisinde dış tehditlerin azalmasıyla bu silahlı gruplara duyulan ihtiyaç ortadan kalkmış olsa da bunlar Avrupa'da dolaşıp kendi aralarında savaşmaya, köyleri yağmalamaya ve kamu düzenini bozmaya devam etmişlerdi. Papa, bunların yerel halklara yönelik saldırılarına ve kendi aralarındaki öldürücü savaşlara son vermeleri için yıllarca mücadele etmişti; saldırgan ve yayılmacı enerjilerinin bir şekilde boşaltılması gerekiyordu. Ve tam olarak bu noktada, Müslümanlara yönelik "Haçlı seferlerinin" gelenekleri, İspanya'nın kuzeyindeki Hıristiyan şövalyelerinin İspanya'nın güneyindeki köklü Müslüman İmparatorluğu'na karşı verdikleri mücadelelerle her yerde öğrenilmişti. (Oysa Müslümanlar ve Yahudiler İspanya'dan tam olarak ancak 1492 yılında, Haçlı Seferleri'nden çok sonra atılacaklardı.)

Papa III. Urban, Clermont'ta yaptığı konuşmasında Papa II. Urban'ın konuşmasına atıfta bulunarak "bugüne kadar hırsız olanlar artık şövalye olsunlar," çağrısını yinelemişti. Bu konuşmalardan, uzaklardaki düşmanlara karşı askerî seferler başlatılmasında ateşli dinî konuşmaların ne kadar yararlı olduğunu bir kez daha görüyoruz. "Müslümanlar" yerine "kâfirler" simgesinin kullanılması ve bu insanların eylemlerinin Tanrı'ya hakaret niteliğinde olduğunun söylenmesi, yabancı topraklarda gerçekleştirilecek bu savaşların başlıca duygusal ve ideolojik temelini oluşturmuştu; Papa da Hıristiyanlardan Ortadoğu'daki Hıristiyan kardeşlerine destek olma çağrısında bulunmuştu –ancak Haçlı birlikleri Müslümanlarla birlikte bu "Hıristiyan kardeşlerini" de öldüreceklerdi.

Ana unsurları harekete geçiren başlıca gerekçeler neydi? Bunlar çeşitli ve karmaşıktı. Kutsal Toprakların kontrolü-

nü yedinci yüzyılda Müslüman Arap kuvvetlerine kaptırmış olan Bizanslılar İslam'a karşı toprak kaybetmeye devam etmişlerdi; daha sonraki yüzyıllarda Selçuklu Türkleri Orta Asya'dan çıkıp Anadolu'ya gelerek imparatorluğun sınırlarını daha da daraltacaklardı. Konstantinopolis, Türk ve Arap kuvvetlerinin akınlarına karşı ciddi askerî yardıma ihtiyaç duyuyordu ve Hıristiyanlığın savunmasında yardım için çoğu kez Batı'ya başvuruyordu. Ancak Bizanslıların Batılıların esas niyetleri üzerine haklı kuşkular taşıdıklarını da görmüştük. Aralarında Papanın da bulunduğu pek çok Batılı yönetici, Yunanlı Bizans egemenliğinin gücünün zayıflaması ve Doğu İmparatorluğu'nu yeniden "Latinlerin" ya da Roma'nın kontrolüne girmesi yönünde ümitler besliyordu. Roma'nın Kutsal Toprakları Müslümanların elinden alabilmesi bölgeye Hıristiyanlığı yeniden getirmekle kalmayacak, Roma'nın Konstantinopolis'e karşı gücünün yayılmasında sağlam bir mevzi sağlayacaktı. Bunun bölünmüş imparatorluğun, bu kez tamamen Roma'nın idaresi altında yeniden birleşmesine yol açabileceğini kim söyleyebilirdi? Konstantinopolis Müslümanlara karşı Batı'dan yardım isterken kümesteki tavukları koruması için tilkiyi çağırmış olmuyor muydu?

Bunların yanı sıra çok sayıda ekonomik etken de vardı. Doğu Akdeniz'de askerî hareketliliğin artması, Venedik ve Ceneviz gibi büyük ticaret şehir devletlerinin yararınaydı. Her koşulda kazanan onlar olacaktı: Gemilere ve lojistik malzemelere ihtiyaç duyulacaktı ve bu iki şehir, savaşan taraflara bütün ihtiyaçlarını sağlayacak kapasiteye ve deneyime sahipti.

İlk Haçlı Seferi'yle birlikte yeni jeopolitik zorunluluklar doğmuştu. Avrupa'da gittikçe artan toplumsal istikrar yeni bir Avrupalı savaşçı aristokrat sınıfı yaratmış, bu sınıf da "Prenslerin Haçlı Seferi'nin" belkemiğini oluşturmuştu. Levante'ye ulaştıklarında bu prenslerin bazıları Anadolu'dan Mısır'a kadar Akdeniz kıyılarındaki Müslüman topraklarında kendilerine ait dört farklı krallık kuracaktı. Bu sözde Haçlı devletleri –Kudüs, Antakya,

Edessa ve Trablusgarp– aslında Avrupa'nın Ortadoğu'daki sömürgeciliğinin ilk örneklerini temsil ediyorlardı. Büyüklükleri ve servetleri savaştan savaşa değişse de bu Haçlı devletlerinin üçü varlıklarını 150 yıldan uzun süre korumuş, sonunda Müslüman ordularına yenik düşmüştü. Bu dört yeni devlette Latin Haçlı güçlerinin yerleşmesi aynı zamanda Ortodoks Kilisesi'nin elinden çıkan kilit dinî merkezler Kudüs ve Antakya'dan Ortodoks patriklerinin kovulmaları anlamına da geliyordu.

Dolayısıyla, fethedilen toprakların daha önceden Müslümanların elinde olması oldukça makul bir gerekçeydi. Oysa bütün bölge Müslümanların değil de Doğu Hıristiyanlığının kontrolünde olsaydı da durmak bilmeyen bu Avrupalı maceracıların bir yerde Yakın Doğu'ya yönelik benzer yayılmacı faaliyetlerde bulunmayacaklarından kesinlikle emin olabilir miyiz? Başka bahaneler de bulunabilirdi çünkü aynı dönemde Avrupa'nın çeşitli prens kuvvetleri Bizans topraklarının bazı bölümlerine saldırıyorlardı. Aslında daha belirgin bir Müslüman hedefi olmasaydı 1182 yılındaki "Latin Katliamı" mükemmel bir gerekçe olabilirdi. Kısacası, Avrupalılar zırhlarını kuşanmış, herhangi bir yere gitmeye hazırdılar; ihtiyaçları olan tek şey bir gerekçeydi! Latin Kilisesi adına *alçak* Yunan Kilisesi'ne yönelik bir Haçlı seferi planlanıp gerçekleştirilmesini hayal etmek oldukça mantık dışı olacaktı. O yüzden 4. Haçlı Seferi'nde Doğu Kilisesi'ne yönelik böyle bir saldırı gerçekleşecekti, ama görünüşteki hedef elbette İslam'dı.

İnsanlar kendi topluluklarına bağlı kaldıklarından, Müslüman ve Batı tarafları arasındaki kültürel etkileşim oldukça kısıtlıydı. Haçlılar, Müslümanların eriştiği medeniyet düzeyinden, güzel sanatlarından ve dokumalarından oldukça etkilenmişlerdi; tüm bunlar daha sonra Avrupa sanatlarında model olarak kullanılacaktı. Müslümanlar genel olarak kâfirler olarak görülseler de, Kudüs'ü geri alan Müslüman komutan Selahaddin Eyyubi hak-

kında Batı'da derinden derine bir efsane de yayılmıyor değildi; Eyyubi onur ve cesaret timsali olarak görülüyordu. Öte yandan Müslümanlar ise kendi geleneklerinde olan hamamı kullanma alışkanlıkları olmayan ve kaba davranışlara sahip Haçlıları kaba, hırpani, pis kokulu kişiler olarak görüyorlardı.

Bir diğer ilginç nokta ise İlk Haçlı Seferi'nin bir Müslüman'ın Batılı işgalcilere karşı ilk *cihat* çağrısında bulunmasına yol açtığıdır. Bu çağrı, Şam'da bulunan İslam âlimi ve dil bilgini Ali bin Tahir el Sulami'den gelmişti. El Sulami, özellikle de İspanya'da Hıristiyan Haçlı askerleri ile Müslüman devletleri arasında devam eden mücadeleye denk gelmesi itibariyle, Haçlı Seferlerini ayrı bir olaydan ziyade İslam medeniyetine yönelik daha büyük bir tehdidin bir parçası olarak görüyordu. Haçlı Seferleri ayrıca Müslüman halklarının Batılılarla ilk kez kendi topraklarında karşı karşıya geldikleri bir süreç olmuştu; Müslüman kuvvetleri o döneme kadar çoğunlukla Bizans'ın paralı askerliğini yapan Doğu halklarıyla savaşmışlardı. Bizans çok iyi bildikleri bir şeydi, ama Müslüman dünyası Avrupalı Batı'dan topyekûn bir meydan okumayla karşı karşıya olduğunun henüz tam olarak farkında değildi. Tıpkı Papanın İkinci Haçlı Seferi'nde alınan yenilgiyi Haçlı askerlerinin günahlarına bağladığı gibi, el Sulami de Müslümanların seferler esnasında aldıkları yenilgileri Müslümanların gerçek inancı terk etmelerine bağlamış, Müslümanları "iç *cihada*" davet etmişti – bunun anlamı, Haçlılara karşı başarılı bir Müslüman savaşı (cihat) verilebilmesi için kişinin *öz* becerilerini geliştirmesi ve temel içgüdülerini kontrol altına alması gerektiğiydi. Her iki taraf da mücadelelerini kutsal savaş olarak tasvir ederek temeldeki jeopolitik mücadeleyi gizliyordu. Ancak el Sulami'nin *cihat* çağrısına Müslüman yöneticiler karşılık vermeyeceklerdi; *cihad*ı Müslümanları askerî seferlere çekmenin bir aracı olarak kullanmayı Haçlı Seferlerinden ancak uzun yıllar sonra Selahaddin Eyyubi başarabilecekti.

Kuzeyli Haçlı Seferleri

Haçlı ruhunun doğası ve onun amansız yayılmacı yapısı hakkında şüphesi olanlara, o dönemde Müslümanlarla pek ilgisi olmayan başka Haçlı Seferlerinde bu hareketin siyasî yanının açık biçimde ortaya çıktığını söyleyebiliriz. İlkinden yaklaşık elli yıl sonra gerçekleşen İkinci Haçlı Seferi'yle birlikte Avrupa'da yeni bir Haçlı ruhu oluşacaktı. Papanın Kutsal Topraklara gitme çağrısına karşılık verme niyetinde olmayan Germen kavimlerine, Baltık bölgesindeki son birkaç putperest Slav kavmine yönelik fetih ve din değiştirme seferine katılarak dinî yükümlülüklerini yerine getirmiş sayılacakları söylenmişti.

Papanın sefer planlarının baş sözcüsü Clairvauxlu Bernard, tamamı öldürülene veya din değiştirene kadar putperest Slavlarla savaşılması gerektiğini ilan etmişti. Oysa her zaman olduğu gibi bu Haçlı Seferi de putperestlerin din değiştirmeleriyle sınırlı tutulmamıştı. Katolik Töton Şövalyeler, Katolik Polonya'daki *dindaşlarıyla* eski etnik ve bölgesel meselelerini çözmek, onlarla hesaplaşmak için sabırsızlanıyorlardı. Hıristiyan Danimarka ve İsveç krallıkları da egemenliklerini güneye, Baltık topraklarına doğru genişletmek istiyorlardı. Ortodoks Hıristiyan Rusya bile bu krallıkların hedefindeydi. Bu çeşitli Haçlı seferlerinin sonucunda Doğu Baltık dünyasının yapısı askerî bir fetihle değişmişti: Önce Livler, Letonlar ve Estonlar, ardından da Prusyalılar [Slavlar] ve Finler çeşitli Germen, Danimarka ve İsveç grupları tarafından yenilgiye uğratılmış, vaftiz edilmiş, askerî işgale uğramış, bazen de öldürülmüştü.

İkinci Haçlı Seferi, bu itibarla, Germen kuvvetlerine egemenliklerini ve ekonomik denetimlerini doğuda Baltık bölgesine kadar genişletmeleri açısından dinî bir gerekçe sağlamıştı. Doğrusu Papa III. Eugene 1147 yılında, Kutsal Topraklara veya putperest Slavlara karşı Haçlı seferine katılan herkese eşit derecede ruhanî değerler ve ödüller verileceğini bildiren bir papalık bildirisi (*fetva*) yayınlamıştı.

1242 yılında bir grup Katolik Töton Şövalye, bugünkü St. Petersburg yakınlarındaki Rus Ortodoks Novgorod Cumhuriyeti'ne hücum etmiş, ama donmuş Ladoga Gölü'ndeki buzların içerisinde ilerleyen ağır zırhlı, Germen şövalyelerce yenilgiye uğratılmıştı. Bu olay Rus halk kültüründe Ortodoksluğun kendisini istilacı Katolikliğin şer kuvvetlerine karşı korurken (Tanrı'nın lütufuyla) kazandığı pek çok zaferden biri olarak görülmüştü –Rusya'nın ulusal bilincinde bu tema derin bir köke sahiptir. Açıkçası İslam, Batı Hıristiyanlığı ve Doğu Ortodoks Hıristiyanlığı arasındaki bu üç yönlü jeopolitik mücadelenin dallarını ve filizlerini Avrupa'nın içinde bile görebiliyoruz.

Yaklaşık iki yüz yıllık bir dönemi kapsayan bu süreçte yaşanan tüm savaşların ve seferlerin *papalık* makamının çağrısıyla gerçekleştiğini unutmayalım. Papa aslında Avrupalı prenslerin siyasî ve askerî eylemlerine yön vermiş ve onlara komuta etmişti. İslam'da Müslüman ordularının eylemlerini yönlendiren tamamen dinî otorite örneği bulmamız oldukça zordur. İslam'ın özellikle ilk birkaç yüzyıllık döneminde güç halifenin elinde olsa da halife kesinlikle lâik bir gücü kullanıyordu ve oldukça lâik yollardan –güç siyaseti yoluyla– seçiliyordu. Evet, Müslüman uleması Müslüman askerî seferlerini kutsuyor olabilirdi, ama bu seferlere kesinlikle ne yön veriyor ne de komuta ediyordu. Bir kez daha kilise ile devletin Hıristiyan tarihi boyunca yakın ilişki içerisinde olduğunu görüyoruz; İslam'da bu duruma daha az rastlanıyordu.

Haçlı Seferlerinin Tarihteki Yeri

Şunu özellikle belirtmek gerekir ki Haçlı Seferlerinin tarihine ilişkin her dilde yazılmış kaynakların neredeyse tamamı Batılılara aittir. Haçlı Seferleri, Batılılara özgü gerekçelerle Avrupa'nın siyasî, sosyal ve ekonomik ortamında yürütülen tamamen Batılı bir projeydi. Aslında Avrupa'da Doğu'ya yönelik bir sefer için bütün şartlar mevcuttu; böylece Avrupa'nın girdaba girmiş siyasî

ve sosyal yapısındaki farklı dürtüler soğrulup başka yöne çevrilebilecekti. Katolik Avrupa, doğuya yönelik amansız yayılmasına başlamaya hazırdı – hedefte putperest Slavlar, Yahudiler, Doğu Ortodoks Hıristiyanlar, Müslümanlar vardı. O dönemde Ortadoğu'da hangi dininin egemen olduğunun onlar için hiçbir önemi yoktu.

Haçlıların geçtikleri yolların yakınlarında yaşamayan veya onlarla askerî mücadeleye girişmeyen Müslümanların çoğu olup bitenlerden habersizdi. Haçlı Seferleri gerçekleştiği dönemde Müslümanlarca Avrupalıların düşündükleri veya bugün düşünüldüğü gibi "medeniyetlerle ilgili bir olay" şeklinde algılanmamıştı. Doğrusu Levante kıyılarının kontrolünü ele geçirmek için yapılan savaşlardan etkilenen Müslümanlar bile Haçlıları veya o dönem anıldıkları adlarıyla "Frenkleri" Bizans İmparatorluğu'nun düzenli olarak kullandığı paralı askerlerin ya da etnik milislerin yeni bir türevi olarak görmüşlerdi.

"Frenk" kelimesinin Müslüman dünyasının büyük bölümünde *bütün* Avrupalıları ifade etmeye başlaması da yine bu dönemde olmuştur. "Frengi" veya "faranjit" kelimeleri bugün Müslüman Asya'nın dört bir yanında Batı'nın herhangi bir bölgesinden gelen yabancıları ifade eden neredeyse evrensel bir argo sözcüktür.

Son olarak, Haçlı Seferleri iki tarafın birbirine karşı tutumlar geliştirmesine yol açmıştı; özellikle Batı dünyası açısından. Bu konuda sözü Haçlı Seferleri uzmanı Carole Hillenbrand'a verelim:

> Müslüman dünyasıyla temasa girmeleri Avrupalılara fildişi, işlemeli metal ürünleri ve diğer lüks eşyalar gibi Arap dünyasından gelen her türlü malı tanıma imkânı vermişti. Bunların içerisinde en önemli olanları tekstil ürünleriydi: Damasko, pamuklu kadife, muslin, organtin, atlas, saten ve canfes...
>
> Kutsal Topraklardan memleketlerine dönen Haçlılar, arkalarında bıraktıkları egzotik ülkelerden bahsedeceklerdi.

> On sekizinci yüzyılda başlayan oryantalizm olgusu ve onun Batı sanatı ile edebiyatındaki yansımalarını çağdaş dönemde Edward Said kadar güzel tasvir eden çok az kişi vardır. Müslüman dünyası çöllerden, surlarla çevrili şehirler, peçeli kadınlar, haremler, hadımlar, hamamlar, entrikalar, tuhaf hayvanlar, ilginç giysiler, farklı diller, lüks eşyalar ve yabancı bir dinden ibaretti; kısacası, romantik gizem ve tehlikeler diyarıydı.

Çin Başbakanı Zhou En-Lai'ye, 1950'li yıllarda, Fransız Devrimi hakkında ne düşündüğü sorulduğunda "Bir şey söylemek için henüz çok erken," demişti. Tıpkı başbakanın verdiği bu cevabın da anlattığı gibi, geçmişteki bazı olaylar ve etkileri uzun yıllar sonra daha iyi tahlil edilebilmektedir. Haçlı Seferleri zaman içerisinde olumlu ve olumsuz çeşitli yorumlamalara maruz kalmıştır. Bugün Batı'da lâik görüşlü insanların çoğunluğunda -Batı tarihinde kesinlikle takdir edilemeyecek bir yere koydukları- bu olayları Batı'nın yayılmacılığının uzantısı olarak görme eğilimi vardır. Muhafazakâr Hıristiyan yorumcular ise Batı'nın Kutsal Topraklara müdahalesini Müslümanların yayılmacılıklarının Hıristiyanlığın önüne koyduğu ciddi tehlikelere verilen bir karşılık olarak gerekçelendiren argümanlara sarılmaktadırlar. Dolayısıyla bugün Batı dünyasında İslam hakkında yapılan tartışmaların kökeni geçmişe dayanmaktadır.

Müslümanlar açısından tarihsel bakış açısı değişikliği çok daha çarpıcı olmuştur. Bugün Müslümanlar geçmişe baktıklarında Haçlı Seferlerini Batı'nın politikalarındaki sömürgeci dürtünün ilk belirtileri olarak görmektedirler; Usama bin Ladin, Batılıların Teröre Karşı Küresel Savaş kapsamında gerçekleştirdikleri eylemleri "Siyonist Haçlıların" Müslüman topraklarına yönelik saldırıları şeklinde tanımlamaktadır. George W. Bush 11 Eylül saldırılarından bir hafta sonra yaptığı konuşmasında "bu Haçlı seferi, bu terörle mücadele," ifadesini kullandığında bin

Ladin'in ortaya attığı kavram ne yazık ki pekiştirilmişti. Haçlı Seferleri döneminin taşıdığı bütün tarihsel anlamları yakından bilen Avrupalılar Bush'un bu ifadeyi kullanması karşısında dehşete düşmüştü.

Şu an Ortadoğu'da yaşanan savaşlar hakkında bizim kendi görüşlerimiz de oldukça nesneldir; bu görüşler, ilk etkiye kimin tepki verdiği şeklindeki sonu gelmez suçlamalarımıza dayanmaktadır –yani tarihsel siyaset bakımından hiç bitmeyen yumurta-tavuk problemi söz konusudur. Bugün İslam, Haçlı Seferleri destanını oluşturan çok büyük jeopolitik karmaşıklıkları tek bir kelimeyle özetlemek için birebirdir. Haçlı Seferleri bugün Doğu-Batı gerilimlerinin temel sebeplerinden biri olarak görülmektedir. Bununla birlikte, bu mücadelenin ilk temellerinden bazılarının İslam'ın ortaya çıkmasından önce, Bizans İmparatorluğu'nda Konstantinopolis'e karşı bölgesel ayaklanmalarda atıldığını belirtmiştik; bu hareketler, esasen toprak ve güç yarışı olan bu mücadelede çeşitli dinî unsurları (aykırı görüşleri) araç ve simge olarak kullanmışlardı. Bu gerilimler İslam'dan önce başlamış, İslam'la devam etmişti ve bugün Ortadoğu'da hâlâ devam etmektedir. İslam doğmasaydı da Haçlı Seferleri yaşanır mıydı? Muhtemelen aynı biçimde olmazdı, ama durmak bilmeyen ve tutkulu Avrupa her halükarda Doğu'ya gitmenin bir yolunu bulurdu. Zaten Avrupa'nın diğer sınır bölgelerine karşı savaş başlatılmıştı. İslam, dikkati başka yöne çeken bir unsur olarak ortaya çıkmış olmasaydı, Roma ile Konstantinopolis arasındaki gerilimler çok büyük ihtimalle olduğundan daha dolaysız ve çatışma yoğunluklu olurdu.

6
ORTAK YANKILAR: PROTESTAN REFORMU VE İSLAM

İç karışıklığın ve dış müdahalelerin arttığı bir dönemde bir grup aşırı dindar, küçük bir şehirde yönetimi ele geçirip burada kendi dinî topluluklarını kurarlar ve şehrin adını kutsal metinlerinden buldukları bir isimle değiştirirler. Çok sayıda takipçisi tarafından desteklenen aşırı tutucu ve otoriter dinî bir lider başa geçerek on sekiz ay boyunca sert bir teokratik yönetim sürerken halka da bu yeni inancın yükümlülüklerini yerine getirmeleri dayatılır. Bu yeni yönetimdekiler iktidarlarını inananlarla paylaşıyor, inanmayanlara karşı güç kullanımına çekinmeden başvuruyorlardı. Çok eşli yaşıyor, dörtten fazla kadınla evlenebiliyorlardı. Bu grubun isyanı, kendi meşruiyetlerinin tehdit altında olduğundan korkan yerel yöneticilerin askerî kuşatmasına maruz kalsa da bu asiler, dünyanın her tarafına yayılacak bir Haçlı seferinin başlangıcı olduğuna inandıkları Tanrı'nın siyasî, sosyal ve ekonomik tasarımına ilişkin görüşlerini yaymaya devam ediyorlardı. Sonunda bu isyan, yabancı otoritelerin düzenli kuvvetleri tarafından bastırılır, asilerin liderleri işkenceden geçirilip idam edilirler ve cesetleri kafeslerde asılı biçimde teşhir edilir. Dinde geleneksel yapı yeniden sağlanmış olur.

Bu, radikal İslamcı bir hareket değildi. Sözünü ettiğimiz yer Almanya'nın Münster kenti, tarih de Protestan Reformu'nun son hızla ilerlediği 1534 yılıydı. Bu hareketin adı, Reform hareketinin üç ana akımının içerisinde en radikal olanı Anabaptizm'di. Diğer iki akımı ise Luteryenler ve Kalvinistler oluşturuyordu. Anabaptistler şehre "Yeni Kudüs," adını vermiş olsalar da, mesaj-

larının ve yöntemlerinin taşıdığı radikallik Katolik ve Protestan (Luteryen) kuvvetleri bir araya getirerek bunların şehri kuşatıp şehrin tehlikeli öğretilerini yok etmelerine yetmişti.

Şiddet içerikli bu devrim hareketi Anabaptislerin siyasî etkinliğine son noktayı koyan olay olmuştu. 11 Eylül saldırılarından sonra pek çok İslamî harekette olduğu gibi, 1534'teki bu olaydan sonra Anabaptist liderleri şiddet kullanımına karşı olduklarını göstermek için yoğun çaba harcamışlardı. Luteryenler ve Kalvinistler, Anabaptislerin devrim programını kökünden reddetmişler, Avrupa da Münster'de yaşanan bu bağnazlık karşısında dehşete düşmüştü. Sonuç olarak, Katolikler tarafından bir zamanlar radikal olmakla suçlanan Reformcu Protestanlar, Anabaptislere kıyasla artık daha ılımlı görünmeye başlamışlardı. Bugün de benzer durumlar yaşıyoruz. 11 Eylül olayları ve olayların yol açtığı tepki pek çok köktendinci Müslüman'da şok etkisi yaratmıştı; bu radikal teolojinin siyasî ve askerî uzantıları iyice belirdikçe bu kişilerin çoğu eylemlerinde şiddet kullanımını kınamaya başlamıştı.

Peki, Ortadoğu'daki olayların tarihinde daha köklü nedenler bulmak amacıyla dinin rolünün ötesine bakmaya çalışan bir kitapta neden Reform hareketlerini ve bunların Avrupa'daki etkilerinden bahsediyoruz? Aslında Protestan Reformu, birkaç yönden, dile getirdiğimiz pek çok kavrama örnek teşkil etmektedir: Genellikle dinî özelliğe sahip olduğu düşünülen olayların *siyasî* ağırlıklı yapısı. Fakat yine burada da dinin siyasî çatışma ve karışıklığın nedeni değil, aracı olduğunu görüyoruz. Siyasî liderler, kendi amaçlarına ulaşmanın bir aracı olarak din üzerinde sıkı bir denetime sahip olmaya çalışırlar. Yine de, Protestan Reformu sürecinde yaşanan olaylar ortaya tam tersi bir durumu (devlet veya kilise, dinin içeriğiyle ilgili kontrolü elinden *kaybeder* veya başkalarına, hatta kitlelere, teolojiyi belirme veya anlamını tanımlama izni verip dini kendilerine göre kullanmalarına yol açarsa neler olabileceğini) koymaktadır. Hıristiyanlık, Reform döne-

mine kadar, dinî öğreti üzerinde İslam'a göre çok daha uzun bir süre boyunca ve başarılı biçimde merkezi, siyasî kontrolü elinde tutmuştu; Roma Katolik Kilisesi hâlâ bunun için çabalamaktadır oysa.

Eğer İslam ortaya çıkmamış ve Doğu Ortodoks Kilisesi de Ortadoğu'da gücünü elinde tutabilmiş olsaydı, siyasî güç, refah ve öğretiler üzerinde kontrol mücadelesinde Protestan Germen prensleri ve diğerleri ile karşı karşıya gelecek olan yine Roma'daki Latin Kilisesi olacaktı. Konstantinopolis ise, Batı'daki Hıristiyanlığın yanlış, tehlikeli, hatta feci sonuçlara yol açacak bir yola girmiş olduğundan daha emin biçimde, çok büyük ihtimalle Ortodoksluğun sağlam bir kalesi olmayı sürdürecekti.

Oysa ne İslam'da ne de dünyanın geri kalan kısmında böylesi bir *Protestan Reform* hareketi yaşanmamıştı. Batı açısından Reform hareketleri bütün Avrupa'yı istikrarsızlaştırmıştı; her şeyden öte, Avrupa tarihinin en kanlı savaşlarından biri olan Otuz Yıl Savaşları'na yol açmıştı. Bu savaşlar tamamen dinle ilgili gibi gösterilse de aslında devletler arasındaki güç mücadelelerinin ürünüydü. Reform aynı zamanda, Münster'de olduğu gibi çok sayıda yıkıcı, hatta bazen şiddet yanlısı akımları harekete geçirerek devletlerin *içerisindeki* güç ilişkilerinin yapısını da değiştirmişti. Toplumsal istikrarsızlığı, dinî düşünceler konusunda insanları merkezi denetimden kurtarmış, siyasî ve dinî meseleler üzerinde daha fazla bireysel düşünmeye olanak sağlamış ve sonunda gerçek anlamda bazı radikal görüşlere yol açmış olmasından geliyordu.

Geride bıraktığımız yüzyıl içerisinde din ile siyaset arasındaki ilişkiler üzerine Müslümanlar da çok sayıda yeni görüş geliştirmişlerdir; Müslümanlar arasında da istikrarı bozan kuvvetler doğmuş, kendi yönetim biçimlerini sert biçimde eleştirenler olmuş, siyasî ve sosyal amaçlara ulaşmak amacıyla yeni örgütler kurulmuş, seçilmiş iç ve dış düşmanlara karşı teröre başvuranlar bile olmuştur. El Kaide, istikrarsızlığa yol açan bu güçlerden yalnızca biridir.

Protestan Reformu, pek çok bakımdan, dinin demokratikleştiği bir süreçti: Sağlıklı işleyen demokratik siyasal düzenler yok değildi, ama bireyler kutsal metinleri incelemeye ve dinin anlamını kendilerine göre düşünmeye teşvik ediliyorlardı. Siyasî ve sosyal meselelerde halkın sesinin duyulmaya başlaması da yine bu dönem içerisinde olmuştu. Bu dönem öte yandan, demokratikleşme eğilimlerinin –herkesin kendi ilahiyatçısı olmasının– dinî geleneğe girmesi durumunda doğabilecek radikal sonuçları da göstermektedir. İslamî kökten dincilikte, hatta Hıristiyanlığın günümüzdeki radikal Protestan yorumlamalarının bazılarında Protestan radikalliğin bazı çarpıcı yankıları vardır elbette. Dinle ilgili meseleler üzerinde daha özgür, daha etkin düşünmeyi savunan bu yeni akımlar devletleri, özellikle de otoriter olanları tehdit eder. Aslında siyasî düşüncede özgürlük ile dinî düşüncede özgürlük arasında çok yakın bir bağ vardır; her biri diğerini özgürleştirir.

Doğu Ortodoks Kilisesi'nin hiçbir yerde reform sürecinden geçmemiş olduğunu belirtmek gerekir. Bu da, İslam'ın olmadığı –Ortodoks Hıristiyan olarak kalan– bir Ortadoğu'nun, muhtemelen, İslam'ın egemenliği altındaki Ortadoğu'dan çok daha fazla lâik veya çağdaş olamayacağı anlamına gelir. Açıkçası yakın dönemde İslam'ın Ortodoks Kilisesi'ne göre bazı bakımlardan daha demokratik, halkçı siyasetle daha yakın ilişki içerisinde olduğu aşikârdır. (Bunun iyi mi yoksa kötü mü bir şey olduğu tartışmaya açıktır elbette.)

Bu bölümde son olarak Hıristiyanlıkta çağdaş Hıristiyan düşünce yapısı üzerinde ciddi bir etki yaratmayı sürdüren bazı uç teolojik yorumlamalara bakacağız. Burada da İslamî düşüncedeki radikalliğin unsurları ile çoğu kez çarpıcı paralellikler söz konusudur. Bu bağlamda İslam istisnai, eşsiz bir Ortadoğu olgusundan öte, siyasî uzantılara sahip küresel bir *dinî* değişim sürecinin ya da tam tersi, dinî uzantılara sahip *siyasî* bir sürecin bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır.

On altıncı yüzyıl Protestan Reformu, Batı Kilisesi'nin kurumsal yapısını tamamen yıkmıştı. Bu süreç, muhtemelen kilisenin tarihindeki en yıkıcı, birkaç yüzyıl önce Doğu Ortodoks Kilisesi ile Latin Kilisesi arasında yaşanan Büyük Bölünme'den çok daha önemli bir bölünmeydi. Tüm bunlar Avrupa'nın içerisinde yaşanmış, derin ve kalıcı bölünmelerle sonuçlanmıştı. Batı'da teolojik öğretinin merkezin kontrolünde olduğu bir dünya artık parçalara ayrılmış, bunun sonucunda kilise, devlet ve birey arasında yeni ilişkiler doğmuştu. Ne kilise ne de Batı artık eskisi gibi olacaktı.

Yine de Reform tamamen beklenmedik bir şey değildi. Aslında zamanlaması siyasî karakteri hakkında ciddi ipuçları vermektedir. Rahip Martin Luther, 1517 yılında Wittenberg'deki kilisenin kapısına kiliseye yönelik doksan beş adet suçlama tezini çiviyle çaktığında, kiliseye karşı yüzyıllardır süren memnuniyetsizliği berraklaştırmıştı. Yeni yeni ortaya çıkan lâik Germen prenslikleri ile Kuzey Avrupa devletleri, kilisenin siyasî ve mali işler üzerinde gereğinden fazla söz sahibi olmasına uzun süredir karşı çıkıyorlardı. Avrupa, yüzyıllar boyunca, çeşitli devletlerin papalığı kendi amaçları için ele geçirmeye yönelik kendi aralarında verdikleri alçakça mücadelelere tanık olmuştu. Martin Luther yalnızca teolojiyi tartışan muhalif rahiplerden biri olsaydı Reform asla gerçekleşmezdi. Luther'in hareketi başarısını, kilisenin gücünü olabildiğince azaltma konusunda onunla aynı görüşte olan Germen prenslerinden aldığı doğrudan desteğe borçluydu. Kiliseye yönelik itirazlar çoğunlukla gerçeklere dayanmakla birlikte kilisenin gücüne ve yozlaşmasına karşı yapılan derin siyasî ve ekonomik saldırılara entelektüel ve teolojik bir kılıf olmuştu. Başka şekilde ifade edersek, Luther'in tezleri Avrupa'nın siyasî düzeninin uzun bir süredir yüzleşmeye hazır olmadığı veya istemediği kilise-devlet krizini karar noktasına getirecekti; bu karar anı da 1517 yılında gelecekti.

Reform, kilisenin öğreti, örgütlenme ve hiyerarşi bakımından ciddi biçimde reformdan geçmesini ve Roma'nın merkezi otoritesine son verilmesini istiyordu. Ne var ki değişim, merkeziyetten uzaklaşma ve özgür düşünme süreci ilerledikçe daha radikal düşünceler ortaya çıkmaya başlamıştı; sonunda bu düşünce akımlarının bazıları kilisenin *meşruiyetine*, savunduğu öğretilere, hiyerarşisine, tarihine karşı çıkmaya, kilisenin artık Gerçek Hıristiyanlığın temsilcisi olmadığını söylemeye başlamıştı.

Batı'da kilisenin çok büyük siyasî ve ekonomik güce sahip olduğu türden yakın bir devlet-siyaset ilişkisine benzer bir durum İslam'da yoktu. Bugün İslamcılar –siyasî İslam'ın çeşitli biçimlerini savunanlar– İslam'da din ile devletin ayrılamaz birliğini sürekli olarak vurgulasalar da bu algı aslında büyük ölçüde çağdaş bir ideolojik yapıdır: İslam'da devletin gücü aslında daima devlet adamlarından uzak olmuştu. İslam devletlerinde din yetkilileri kesinlikle ne lideri tayin ediyor ne de devleti kendi kontrollerinde tutuyorlardı. (Bugün İran'da devletin din adamlarının yönetiminde olması son derece dikkat çekici bir istisna, tamamen modern bir Şii icadıdır.) Suudi Arabistan'da bile monarşi pek çok bakımdan dinî kurumlardan daha güçlü ve etkilidir.

Tarihte Müslüman yöneticilerin meşruiyeti Şeriat kanunlarını, en azından teoride, uygulamalarına dayanıyordu, oysa yöneticiler çoğunlukla bu kanunların ruhunu ciddi biçimde uygulamaya koymuyor, ne var ki bu tür dinî sapmalardan ötürü de kolay kolay devrilemiyorlardı. Aslında Orta Çağ'daki bazı Müslüman din adamları, anarşinin (*fitne)* baskıcı yönetimden (*zulüm*)çok daha kötü olduğunu ilan ederek, devlet adamlarına farkında olmadan devleti istedikleri gibi yönetme konusunda açık kart vermişlerdi. Doğrusu İslam tarihinde hiçbir sultan veya Müslüman hükümdar bir başmüftü karşısında IV. Henry'nin yaşadığı şeyi yaşamamıştı. IV. Henry bazı önemli devlet meseleleriyle ilgili papalığın otoritesine karşı geldiği için 1077 yılında Canossa'da Papanın önünde diz çökerek af dilemişti. VIII. Henry ise sırf ka-

rısından boşanabilmek için Roma ile bağını koparmak zorunda kalmıştı. Tüm bunlara baktığımızda, din ile devlet otoritesi arasındaki yakın ilişkinin Hıristiyanlık tarihi boyunca İslam'da eşi görülmemiş biçimde sürdüğünü rahatlıkla görebiliriz.

Önceki bölümlerde, gelişme ve yayılma sürecinde olan yeni dinlerin insanları kendilerine sıkıntı yaşamadan çekebilmek için bir önceki dinin geleneklerini, tapınaklarını, kutsal şahsiyetlerini ve alışkanlıklarını nasıl benimsediklerini inceledik. Hem Hıristiyanlık hem de İslam, gelişme süreçlerinde putperest inançlarla böyle bir ilişki içerisine girmişti; bu dinlerde reform yapan kişiler, putperestliğin bu tür birikimlerini tamamen silerek inancın saf, baştaki haline dönmeyi amaçlamışlardı. Protestan Reformu da kısmen böyle bir amaç güdüyor, Hıristiyanlığın mesajının saf haline ulaşmaya çalışıyordu. "Köktendinci" Müslümanlar da inancın temellerine, esaslarına, saf haline dönmeye çalışmaktadırlar. On sekizinci yüzyıl Suudi Arabistan'ındaki Vahabilik, bu tür onlarca hareketin yalnızca bir tanesiydi; bunlara çoğunlukla "yenilenme" hareketleri (*cedit*) de denir. Yenilenme aslında iki şekilde gerçekleşebilir: Geçmişteki daha saf olarak algılanan bir harekete yönelebilir veya geleneksel metinleri çağdaş anlayışın ışığında yorumlamak için ileriye bakabilir.

Mesela Ortadoğu bölgesi Ortodoks kalsaydı bugünkü durumundan ne kadar farklı olurdu? Üç inanç –İslam, Batı (Katolik) Hıristiyanlığı ve Doğu Ortodoks Hıristiyanlığı– arasında en az değişim geçirmiş olanı muhtemelen Ortodoksluktur. On yedinci yüzyılda Rusya'da, Rus Ortodoks ibadet biçimlerini Yunan Ortodoks ibadet biçimlerine uygun hale getirmek için gerçekleştiren en tartışmalı reformların bazıları, geniş halk kitlelerinden tepki alan siyasî gündeme dayalı reformlardı aslında. Diğer Ortodoks "reformları" ise Rus devletinin kilise üzerindeki de-

netimini güçlendirmişti. Ortodoks Kilisesi, Konstantinopolis'in Batılıların eline geçmesinden bu yana siyasî meselelerden özenle uzak durmuş ve sözünü ettiğimiz üç inanç içerisinde "dünyevi" meselelerle en az ilgilenen ve devlete karşı en itaatkâr olan inanç olmuştur. Siyasî ve sosyal gündemlerle çok fazla uğraşmaktan özenle sakınmıştır. Ortadoğu bugün hâlâ Ortodoksluğun egemenliği altında olsaydı, siyasî ve sosyal meselelerde muhtemelen Latin Hıristiyanlıktan veya İslam'dan çok daha muhafazakâr bir tutum sergilerdi.

Hukukun Kaynağı Olarak Kutsal Metinler

Reform'dan alınan dersler sonucunda temel bir mesele üzerinde kafalarda pek soru işareti kalmamıştır: Devlet veya kilise gibi güçlü kurumlar din üzerindeki kontrollerini kaybettiklerinde din kolaylıkla devlete ve onun yetkilerine yönelik saldırının aracı haline gelebilmektedir. Bazı radikal Protestan hareketlerinde –özellikle de Kalvinizm ve Anabaptizm'de– geniş demokratikleşme ve bireycilik güçleri, kutsal metinlerin daha kişisel ve radikal biçimde yorumlanmasının kapısını açmıştı. Bu sürecin toplum ve yönetim açısından doğrudan etkileri olmuştu.

İslam da bir özgürleşme sürecinden geçerek geçmişin devlet kontrolündeki dinî düşünce yapısından uzaklaşmış ve çeşitli modern İslamcı hareketlerin filizlenmesine zemin hazırlamıştır. Ve devlet kontrolündeki din adamları güvenilirlikleri ile meşruiyetlerini kaybettiklerinde sahneye başkaları çıkıp İslam'ı kendilerine göre yorumlar ve devlete karşı saldırıya geçerler. Bu hareketlerin bazıları, ne kadar katı, sert, radikal veya şiddet yanlısı olsalar da, İslam'ın *yeniden düşünülmesi* sürecinin doğal bir sonucudur. Devlet için çalışan din adamlarının yetki alanına girmeyen, kendisini ibadet ve inancın saflığı gibi "güvenli" sorularla sınırlamayan ve devletin iradesine karşı duran yeni İslamcı hareketler doğmuştur. Bu hareketler yozlaşmış, beceriksiz, baskıcı ve tem-

sil yeteneği olmayan yönetimlerle mücadelede ve Teröre Karşı Küresel Savaşın yarattığı sıkıntılarla daha da kötüleşen sosyal ve ekonomik koşulların iyileştirilmesinde dinin etkin rol oynamasını istemektedir.

İslam'daki bu çağdaş hareketler, seslerini cesurca duyurmaya, siyasî düzeni sorgulamaya, hatta statükoyu İslam'ın ülküleri doğrultusunda değiştirmeye çalışmaktadır. Siyasî sistemin tartışmaya açılması, devlete karşı birikmiş yoğun radikallik ve şiddet duygularını açığa çıkarmıştır. Bazı gruplar İslam'ı çağdaş dünyaya uygun şekilde daha özgürlükçü olarak yorumlamaya çalışırken, bazıları da son derece katı bir yaklaşım sergileyerek kutsal metinlerin kelimesi kelimesine ele alınıp üzerlerinde hiç değişiklik yapılmadan çağdaş koşullara uygulanması gerektiğinde diretmektedir. Protestan Reformu'nda olduğu gibi, İslam'da da Pandora'nın Kutusu açılmıştı. Günümüzün kutuplaşmış dünyasında dinî değerler ile toplumsal ilerleme arasındaki ilişki üzerinde düşünürken Müslüman toplumlarda çok ciddi fikri tartışmalar yaşanacaktır. Aslında bu süreç başlamıştır bile: 11 Eylül olayları ve Teröre Karşı Küresel Savaş radikalleşmeyi ve eş zamanlı olarak da bunun antikorlarının oluşumunu hızlandırmıştır.

Reform döneminde Roma Kilisesi'nin merkezi teolojik otoritesinin çökmesiyle birlikte kapı açılmıştı: İyi (dindar) bir toplumun yaratılmasında dinî metinlerin içeriğinden nasıl yararlanılabilirdi? Gerçeklikte hiçbir dinî metin, toplumun işleyişine anında uygulanabilecek hazır kanun kalıpları sunmaz: Muhafazakâr dindarlar, metinlerden yalnızca değerleri alıp bu değerleri yansıtan yasalar hazırlamaya çalışabilirler. Hıristiyanlık ve İslam, metinlerin ve değerlerin toplum ile yönetime uygulanması konusunda ciddi mücadeleler vermiştir – vermeye de devam etmektedir. Özellikle Protestan Hıristiyanlığı, toplum için düşündüğü teolojiyi ve ahlâki değer yargılarını kutsal metinler temelinde oluşturmaya çalışmıştı, ilk Roma Katolik ve Ortodoks gelenekleri

üzerinde çok önemli bir rol oynayan temsil yeteneğinden yoksun kilise konsüllerinin kararları temelinde değil.

İslam da tam olarak aynı sorunlarla boğuşmaktadır: Bireyin İslam anlayışının şekillendirilmesinde ve İslamî yasaların oluşturulmasında Kuran'ın rolü nedir? Hem İslamcı reformculuk hem de Protestanlık eylemle ve sonuçlarla, yani *uygulamalı* dinî değerler ve bunların sosyal uzantılarıyla ilgilenir, yalnızca soyut teoloji ile değil.

Kalvinizm, Luteryenlik ve Anabaptizm ile birlikte Reform'un üç ana hareketinden biriydi. John Calvin, çok güçlü ve mistik bir dinî deneyim yaşayarak Protestan tarzı inançları benimsemişti --"Tanrı ani bir değişim ile ruhumu uysallaştırdı" – ve dünyanın manevi yapısının yeniden şekillenmesi konusunda Tanrı'nın aracısı olarak ilâhî bir göreve sahip olduğuna inanıyordu. Katolik Fransa tarafından sapkın ilan edilen Calvin, o sırada bağımsızlığını elde etmek için güçlü dış kuvvetlerle savaşan Cenevre'ye sığınır. 1536 yılında Cenevre üç hayret verici radikal karar alır: Manastırların kapatılması, ayin yapılmasının yasaklanması ve papalığın otoritesinin reddedilmesi. Calvin, şehrin "otoriter yönetime", yani Protestan din adamlarının yönetimine –açıkça teokrasiye– sahip olması gerektiğini savunuyordu. Aslında bunu Ayetullah Humeyni'nin İran'daki din adamları yönetimine benzetebiliriz. Calvin, Cenevreli yöneticileri ikna edebilmek ve kilisenin öğretileri ile örgütlenme biçimi yerine kendi otoritesini kabullendirebilmek için tam on dört yıl boyunca yoğun bir mücadele verecekti. Burada, daha sonra Suudi Arabistan'da karşımıza çıkacak Vahabilik'in adeta bir kopyasını görüyoruz. Calvin Cenevre'de "Tanrı'nın Şehri"ni kurmuş ve toplumdaki bütün yasaların kaynağının İncil olduğunu ilan etmişti. İslamî düşüncede de bütün yasaların tek kaynağının Kuran olması gerektiğini

savunan benzer akımlar vardır; aslında Suudi Arabistan Kuran'ı "anayasası" olarak kabul etmektedir.

Calvin, dinî ibadetlerinin unsurlarını tamamen İncil'den almıştı. Daha sonra Vahabilerin de yapacağı gibi, Calvin dinî ibadetlerde müzik aletlerinin, kilise çanlarının ve renkli papaz kıyafetleri ya da sanat eserlerinin kullanılmasına kesinlikle karşı çıkıyordu. Kilisenin geleneksel kutsal günleri ile azizlere ait yortu günlerinin neredeyse tamamını kaldırmıştı. Calvin'in görüşlerinin temelinde insanoğlunun günahkâr ve yozlaşmaya açık olduğu inancı yatıyordu. Katı ahlâkî kurallar uygulamaya konmuş ve bunların ihlal edilmesi durumunda ağır cezalar verilmişti: Dinî yasaları çiğneyenlere aforoz ve sürgün, kutsal şeylere saygısızlık edenlere idam cezası veriliyordu. Barlar kapatılıyor, tiyatro oyunlarının sahnelenmesine ve dans edilmesine izin verilmiyor, bütün halk muhbirler yoluyla sıkı denetim altında tutuluyordu. "Ahlâk polisleri" (Suudi Arabistan'daki din polisi *mutavva* gibi) mahalleleri ziyaret ederek ahlâkî değerlerin korunup korunmadığını takip ediyorlardı. Bütün bedensel zevkler suç sayılıyordu.

Calvin'in amacı Cenevre'yi Tanrı'nın Dünya'daki Krallığı haline getirmek ve günah ile pislikten arınmış bir toplum oluşturmaktı. Calvin ve onun hareketi Protestan Reformu'nun çok önemli bir parçası olsa da, görüşleri Reform'un Luteryen kanadının ruhuyla doğrudan çelişiyordu. Luteryenlik, İncil'i ve Tanrı'nın mesajını yorumlama ve anlamada bireyin şahsi sorumluluğuna vurgu yapıyordu. Kalvinizm, sürekli sağlık sorunlarıyla boğuşarak kuralcı, titiz ve görünüşte neşesiz bir yaşam sürmüş olan Calvin'in ahlâkî görüşünü uygulayabilmek için otoriter yöntemlere başvuruyordu.

Cenevre halkının belirli kesimlerinde çeşitli memnuniyetsizlikler yaşanmış olsa da, İskoç Protestanlığının lideri John Knox şehri "en mükemmel İsa ekolü" olarak tanımlamıştı. Cenevre aynı zamanda bir eğitim merkezi haline de gelmişti; Kalvinist ilkeler doğrultusunda eğitilen misyonerler, "devrimi ihraç etmek"

amacıyla Avrupa'nın dört bir tarafına yayılıyordu. Hareket, yeraltı habercileri ve gizli iletişim yoluyla Kuzey Avrupa, ardından da Amerika'daki noktalara yayılarak kısa sürede uluslararası bir konuma gelecekti.

John Calvin'in Antihiyerarşik Hıristiyanlığı

Yine yasaların ve toplumsal düzenin temeli olarak kutsal metinlerin titiz biçimde yorumlanması konusunda köktendinci İslamcılıkla ciddi benzerlikler söz konusudur. Vahabilik, inancın temel *metinlerine* dönülmesinde ısrar etmesiyle, hem Luteryenlikle hem de Kalvinizmle ciddi benzerlikler taşımaktadır. Kalvinizm hareketi, ilerleyen dönemlerde, tüm inananları temsil edecek bir papazlığın oluşturulmasını savunacaktı. Vahabilik ayrıca kutsal metinler ile alışkanlıkların din adamlarınca yapılmış ilk tefsirlerine körü körüne bağlı kalınmasını, bunların aile yaşamına ve geleneksel dinî alışkanlıklara yansıtılmasına kesin biçimde karşı çıkmaktadır. Bunun yerine, metinlerden kendisine göre bir çıkarımda bulunmasının her Müslüman'ın sorumluluğu olduğunda ısrar etmektedir.

Bireyin miras kalan geleneği eleştirmeden olduğu gibi kabul etmesi yerine kendi inancını ve ahlâkî değerlerini kendince anlamaya çalışmasının kişisel bir sorumluluk olduğunun vurgulanması aslında aydın modernizmin bir özelliğini yansıtmaktadır. Oysa Reform –ve köktendinci İslam– deneyimleri, bireyler kendilerini kutsal metinleri yorumlama konusunda yetkili ve muktedir gördüklerinde ortaya alternatif, yetkisiz, hatta tuhaf görüşlerin çıkabildiğini göstermektedir. Bu durumda, deneyimli Katolik veya Müslüman ilahiyatçılar metinlerin "gerçek" anlamının ne olduğu konusunda kontrolü kaybederler. Aslında Luteryenlik'te din adamlarından kontrolü bırakıp yetkiyi inananların kendilerine teslim etmeleri beklenir. Burada yeniden üç ilahî dinde vahiy yoluyla gelen metinlerle ilgili daimi ikileme dönüyoruz: Bu me-

tinleri anlama yetisi kime bahşedilmiştir? Dinin gerçek geleneklerine kim karar verebilir? Sadece tek bir kaynağın güvenilir, yetkili kabul edilebilmesi mümkün değildir; teolojinin herkese açık bir tartışmanın malzemesi haline getirilmesi de sorumsuz, hatta tehlikeli sonuçlar doğurabilir. İşte Protestan Reformu ve bazı köktendinci İslamcı hareketlerde tam olarak bu durum yaşanmıştır. Köktendinci İslam bu hususta tuhaf veya olağandışı özellikler sergilememekle birlikte vahiyle gelen dinlerin evrim sürecinde tahmin edilebilir bir hat üzerinde ilerlemektedir.

Mesele, Reform süreci ya da Vahabi düşüncesinin ortaya çıktığı dönemdeki önemini korumaktadır. Bugün Arabistan'ın dışındaki çok sayıda din adamı, yerel geleneklere ve anlayışlara tamamen ters "ithal" görüşler olduğunu savunarak, "Vahabi" benzeri bağımsız düşünmeye yönelik akımları ciddi biçimde yermektedir. Hıristiyanlıkta olduğu gibi İslam'da da merkezi "otoriter" din anlayışı ile yerel, geleneksel ve "gayri resmî" kişisel görüşler arasında ciddi bir gerilim vardır. Bireysel yorumlamalar kutsal metinlerin daha derinden anlaşılmasını sağlayabilirken cahilce radikalliğe de zemin hazırlayabilir.

Reform döneminde "dinî görüşlerin çılgınca çoğalabileceği" yönündeki korkuların gerçekliği ortaya çıkmıştı: Protestanlığın ilk dönemleri, mezhep sayılarında ani bir artışa tanıklık etmişti; bu mezheplerin çoğu da İncil'deki metinlere farklı yaklaşımlar sunuyordu. Bu yaklaşımların ve görüşlerin elbette bazı sonuçları olacaktı. Bu yeni yorumlamalar, şiddete başvuran ve çoğu kez yerel güçler tarafından diğer güçlere karşı silah olarak kullanılan yeni radikal siyasî ve sosyal gruplaşmalar yaratmıştı.

(Protestan) *Dictionary of Christianity* bugün 20,800 adet farklı Protestan mezhebi olduğunu tahmin etmektedir; *World Christian Encyclopedia* ise bu rakamı 33,820 olarak göstermektedir. Gerçek rakam tartışmaya açık olsa da, bu rakamlar Reform hareketlerinin ektiği tohumların meyvelerini temsil etmektedir. Bu rakamlar, kilisenin öğretisi ve hiyerarşisi üzerindeki merkezi

kontrolün gevşetilmesinin sonuçları hakkında Katoliklerin taşıdıkları korkuları haklı çıkarmaktadır.

İslam'ın özellikle Sünni mezhebinde de teoloji üzerinde merkezi kontrol veya Papa gibi tek bir yetkili ses söz konusu değildir. Yani bir bakıma Protestanlıkla aynı ikilemi yaşamaktadır. Sünni İslam'da, İslam'ın yorumlanmasına ilişkin sorular üzerinde mutlak ve bağlayıcı bir otoriteyle konuşabilecek bir şahsiyet yoktur. Kahire'deki el Azhar Üniversitesi'nin ilahiyat fakültesinin dekanı bu bağlamda çok büyük saygı görüyor olsa da, onun söyledikleri gerçek otoriteden ziyade geleneği ve Mısır'ın devlet gücünü yansıtmaktadır. Katar'da yaşayan Müslüman Kardeşler hareketinin önemli isimlerinden biri olan Yusuf el Karadavi El Cezire kanalında yaptığı haftalık televizyon programı nedeniyle muhtemelen herkesten daha fazla saygı görmektedir. Karadavi bu programda, dinî meseleler üzerindeki geleneksel İslamcı bakış açılarına çağdaş koşullar altında açıklık getirmeye çalışmaktadır.

Reform, birkaç yüzyıl önce sayısız radikal grup doğurmuştu. İslam tarihinde birkaç aykırı grubu saymazsak, siyasî ve sosyal düşünce alanında en kapsamlı radikal görüşler ancak yirminci yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bu görüşler, daha sonra El Kaide gibi radikal gruplarca uç noktalara taşınacak görüşlerin tohumlarını ekmişti. Mısır'da *Tekfir ve Hicre* adlı –"diğerlerini imansız sayan ve bu kirli dünyadan sığınacak bir barınak arayan"– radikal grup Kalvinist düşünceyle benzerlik taşımaktadır, Kalvinizm teröre başvurmamış olsa da. Bu tarikat, bu dünyada gerçek İslam'ın yok denecek kadar az olduğunu ve bireyin önündeki tek seçeneğin çağdaş Müslüman toplumunu "cahil" veya imansız ilan edip, toplumun yozlaştırıcı etkilerine karşı inançta ve eylemde saflığa ulaşmak için (Kalvin'in Tanrı'nın Şehri gibi) erdemli bir cemaatine sığınmak veya kendi içine dönmek olduğunu vaaz etmektedir.

Peki, tüm bu vaazlar kimleri hedeflemektedir? Ne çarpıcıdır ki, hem Hıristiyanlıkta hem de Müslümanlıkta amaç di-

ğer dinlerden insanların din değiştirmelerinin sağlanması değildir. İslamcıların çoğu için bu *dava*nın amacı, İslam'la ilgili görüşlerinin kusurlu veya hatalı olduğunu düşündükleri diğer Müslümanları değiştirmektir; bu kişileri gerçek inanca dönmeye davet etmektedirler. Bu köktendincilerin pek çoğunun gözünde çağdaş Müslüman toplumu derin bir yozlaşma içerisindedir, ahlâkî yolunu kaybetmiştir, hatta *cahiliye* dönemini yaşamaktadır. Cahiliye, İslam'dan önceki Arap toplumunun yaşadığı durumu ifade eder aslında. Mısırlı İslamî düşünür Seyyid Kutub, yirminci yüzyılın ortalarında, çağdaş Müslüman toplumunun kendi gördüğü haliyle *genel durumunu* tarif etmek üzere bu terimi yeniden yorumlamıştı. Kutub, bu toplumun gerçek inançtan habersiz, cehalet içinde debelendiğini düşünüyordu.

Reform dönemindeki üç ana Protestan akımının içinde muhtemelen en radikal olanı, İslamcıların pek çoğu gibi misyonerlik görevine ciddi bir bağlılık sergileyen Anabaptistlerdi. Anabaptizm; "yeniden vaftiz", yani Tanrı ile yeni ve kişisel bir ilişki oluşturmak üzere yetişkin bir bireyin vereceği bilinçli bir kararı ifade etmediği sürece vaftizin anlamsız olduğu anlamına gelmektedir. Anabaptistler, yetişkinlerin "yeniden vaftiz edilmesi" gerektiğini söylüyorlardı; böylece Tanrı hakkında verecekleri kararın özünün tamamen bilincinde olacaklardı. Anabaptizmin temel görüşlerinden biri de bireyin *yetkilendirilmesi* ve aile geleneği yoluyla geçen inancın körü körüne, eleştirilmeden benimsenmesinin reddedilmesi gerektiğiydi. Benzer şekilde çok sayıda köktendinci İslamcı da inancın sosyal çevre yoluyla geçmesini yeterli bulmamaktadır; onlara göre ancak Müslümanlığa bağlılığını kutsal metinleri şahsen inceleyerek keşfeden ve anlayan kişiler gerçek Müslüman sayılabilir. Tıpkı köktendinci İslamcılar gibi Anabaptistler de kutsal kitapla ilgili muazzam bir bilgi birikimine sahiptiler. Anabaptisler radikalliğin doruğuna, bu bölümün başında anlattığımız, on sekiz ay süren Münster İsyanı ile ulaşmışlardı.

Benzer sosyal koşullar, farklı toplumlarda benzer dinî tepkilere yol açmaktadır. Dönemin teolojiye yoğun biçimde odaklanmasına rağmen, Reform sürecini yönlendiren asıl unsurlar dönemin siyasî ve sosyal kuvvetleriydi. Bu, çok büyük bir değişim zamanıydı: Sosyal ve ekonomik adaletsizliğin simgesi feodal yapı çöküyor, bunun yerine yeni şehirler ve feodalizmin normlarından kurtulmuş yeni bir kent yaşamı, yeni burjuva değerlerinin ve birey haklarının filizlenmesine olanak sağlayan bir ortam doğuyordu. Feodal güçler bu değişimlere karşı direniyordu; prensler de bazen direniş gösteriyor, çıkarlarına göre yer yer destek de veriyorlardı. Yeni kurulan devletler kilisenin mali işlerinin kontrolünü ele geçirmeye çalışmışlardı. En önemlisi, Reform dönemi Germen prensleri ve diğer Kuzey Avrupalı hükümdarlar açısından büyük ve ciddi siyasî anlamlar taşıyordu. Bunların Reform teolojisi üzerinde durdukları nokta, ekonomik ve siyasî çıkarlarının nerede yattığına bağlıydı.

Aynı durumu Mekke'nin kabile değerlerinden daha ticari değerlere geçiş yaptığı, daha geleneksel kabile güvenlik ağlarının ortadan kalktığı ve Muhammed'in sahneye çıktığı değişim dönemindeki karışık ortamda da görüyoruz; İsa da, diğer şeylerin yanı sıra, Galilee'nin Kudüs'ün ekonomik ve dinî gücüne düşman olduğu bir ortamda ortaya çıkmıştı.

Tüm bu süreçlerdeki ortak tema, devlet ile devlet gücünün ilişkisi, yani devlet dinî öğreti üzerindeki kontrolünü kaybettiğinde ne olacağıdır. Bu durumda, özellikle de koşullar kötü olduğunda, çoğunlukla halkın siyasî ve sosyal olaylara, genellikle de radikal biçimde katılımını görüyoruz.

Büyük Dinî Değişim

Hıristiyan Kilisesi'nin temellerine yönelik muhtemelen en büyük ve en kapsamlı saldırı, "Büyük Dinî Değişim" kavramı olmuştur. Belli bir görüşler kümesini ifade eden bu kavram, küçük ama se-

sini bir o kadar duyuran bir azınlığı etkisi altına almayı başarmış, Hıristiyan radyo-televizyon yayınlarında ve gazetelerinde kendisine büyük yer bulmuştur. Bu yaklaşım, kilisenin *kurumsal yapısını* ciddi biçimde eleştirmekte ve bir dizi cesur ve farklı suçlama yöneltmektedir:

- Kilisenin esas öğretileri ve uygulamaları, belki de bazı havarilerin döneminden itibaren, yani ilk günlerden beri çarpıtılmaya, değiştirilmeye ve ciddi biçimde yozlaştırılmaya başlamıştır; kilise, Hıristiyanlık inancının esas ilkelerini savunanlara zulmederek ve bunları aforoz ederek hatalarını katlamaya devam etmişti.
- Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanlığı resmî din olarak kabul etmesiyle birlikte kilise artık dünyevi yozlaşmanın yoluna geri dönüşü olmayan biçimde girmişti; bu olay kiliseyi devletin gücüne bağlamış, devlet de buna karşılık kiliseyi ve öğretilerini kendi amaçları doğrultusunda kullanmıştı. Kilise ciddi hatalar yapmakla kalmamıştır, bu bağlamda değişim veya reform gerçekleştirebilecek durumda da değildir.
- Kilise, öğretilerle ilgili meselelerde kilisenin, hatta Papanın da kesinlikle yanılmaz olduğunu ileri sürdüğünde hatalarına bir yenisini daha eklemiş oldu. Gerçek şudur ki ne Katolik ne de Protestan kilisesi, sonsuza dek *yanılmaz biçimde konuşamayacaktır.*
- "İnsanoğlunun zayıflığı dünyevi, kibirli, tamamen ritüellere dayanan, beşerî özelliklere sahip, çoktanrıcı, büyünün gücüne inanan, insanın becerisine Tanrı'nın eserinden (ilahî inayetten) daha fazla değer veren yanlış bir din oluşturulmasına yol açmıştır." İnsanlar aynı zamanda *geleneği* İncil'deki yazılı ifadelerle eşit düzeyde görme eğilimindedirler.

Bu görüşler, radikal Protestan düşüncenin çeşitli kanatlarından kiliseye yönelik devrim niteliğinde, hatta yıkıcı eleştirileri ifade etmektedir. Farklı dönemlerde varlık gösteren bu kanatlar arasında Anabaptisler, Çağdaş Azizler Mesih İsa Kilisesi, Adventistler ve Yehova Şahitleri sayılabilir. Bu eleştiriler ayrıca, dinin iktidar yoluyla yozlaştırıldığı yönünde suçlaması, kilisenin liberal mezheplerinin görüşlerini temelden sarsmıştır. Ne ilginçtir ki klâsik Şiilik bu noktada çok çarpıcı bir örnektir: Şiilik, din adamlarının devlet ve iktidar ile ilişkiye girerek gerçek inancı yozlaştırdıkları yönünde bir inancı savunmaktadır. Bugün radikal Sünni İslam, Müslümanların devleti kendilerince yeniden düşünmeleri, hatta İslamî meşruiyetten yoksun olduğunda devlete karşı direnmeleri çağrısında bulunmaktadır. Oysa bunlar Sünni İslam için nispeten çok yeni şeylerdir – hatta adaletsiz ve gayrimeşru yönetimlerin devrilmesi gerektiği yönündeki inancıyla Jeffersoncu özellikler taşımaktadır.

Rekonstrüksiyonizm (Yeniden Kuruculuk)

Radikal İslamî düşüncenin bir başka kolu olan Rekonstrüksiyonistler, meselenin özüne inmektedir: Toplumsal düzen içerisinde ahlâkî yapının yerleştirilmesinde ne kadar baskı kullanılması uygundur? Devletin varlığı, tanım itibariyle, toplumun ve düzenin korunması ve anarşinin önlenmesi için baskının kullanılması gerektiğini öngörmektedir; bilinmeyen hususlar ise gereken baskının *ölçüsü*, kullanılacak yöntemler ve bu baskıyı kimin uygulayacağıdır. Bu noktada dinî olduğu kadar sosyopolitik bir meseleyle de karşı karşıyayız çünkü bütün devletler cinayet, suç, vandallık, hırsızlık ve çocuklara yönelik cinsel istismar gibi toplum ahlâkını yakından ilgilendiren belirli hususlarda yasalara sahiptir.

Devlet, toplumda reform yapmak isteyen dinî veya lâik tüm güçler için çekici bir hedeftir çünkü devletin ele geçirilmesi, dinî

değerlerin toplum içerisinde uygulanmasına yönelik – ikna edici veya baskıcı – araçları sağlamaktadır. Aslında bu değerlerin yalnızca dinî nitelikte olması da gerekmez: Örneğin Leninistler, devletin ele geçirilmesini siyasî, ekonomik ve sosyal bir komünizmin uygulanabilmesinin vazgeçilmez bir önkoşulu olarak görmüşlerdi. Gerçek anlamıyla bir İslamî toplum yaratabilmek için İslamî bir devletin güçlerini kullanabilme olasılığı bazı İslamcıları, özellikle eski dönemlerdekileri, ciddi biçimde heyecanlandırmıştı. Zaman içerisinde bu görüş pek çok İslamcının gözünde değerini yitirmiştir; bu kişilerin bazıları, deneyimleri sonucunda, günahkârların devlet tarafından cezalandırılmaları yerine bunun kararının Tanrı'ya bırakılması gerektiği görüşüne yönelmektedir. Bir Türk İslamcının bana söylediği şu sözler bu görüşü yansıtmaktadır: "Cehennemin kapılarını kapalı tutmak devletin görevi değildir; bu kapılar herkese açık olmalıdır."

Bu hususta Hıristiyanlığın bazı unsurları açık benzerlikler sergilemektedir. Geride bıraktığımız yüzyıl içerisinde, Hıristiyan değerlerine dayalı bir devletin yaratılması gerektiğini savunan "rekonstrüksiyonist" bir hareket doğmuştur. Tıpkı Kuran'ın pek çok Müslüman tarafından hukukun kaynağı olarak görüldüğü gibi, Hıristiyan rekonstrüktiyonistler için de Amerika Birleşik Devletleri'nin geleceğine yön verecek olan belge ABD Anayasası değil, İncil'dir. Aile, toplum ve sivil yönetim hukukunun temelini oluşturacak ahlâkî ilkeler İncil'den alınacaktır –Kalvin'in Cenevre'de yapmaya çalıştıklarının izlerini görebiliyoruz. Bazı rekonstrüktiyonistler, Hıristiyan din adamlarının, tıpkı İran'daki teokratik yönetimde olduğu gibi, yönetimi ellerinde tutmaları gerektiğini iddia etmektedir. Devlet yönetimi de Eski ve Yeni Ahit'lerin ahlâkî ilkelerine tabi olacaktır. Bazı rekonstrüktiyonistler kürtaj ve eşcinselliğin yeniden suç sayılması görüşünü desteklemekte, idam cezasını savunmasalar da, Eski Ahit'te idamla cezalandırılması gerektiği belirtilen ensest ilişki, fahişelik, zina, kutsal değerlere saygısızlık, Sebt'e uymamak ve Tanrı

dışında başka tanrılara tapmak gibi yaklaşık yirmi suçun olduğuna işaret etmektedirler. Hiçbir ortak zemine sahip olmadıkları için, Hıristiyan inancını inkâr edenlerle uzlaşma yoluyla hiçbir ilerleme kaydedilemeyeceğini iddia etmektedirler. Etik ve ahlâkî ilkeleri İncil'e dayanmayan kişileri barındırmaları gerekçesiyle çoğulcu siyasî örgütlere karşıdırlar.

Çok sayıda Müslüman'ın – sırf öğretisinin üstünlüğü nedeniyle – İslam'ın bir gün tüm insanlığın dini haline geleceğine inandığı gibi, rekonstrüksiyonistler de bir gün Hıristiyanlığın herkesçe kabul edileceğine ve böylece tüm dünyaya hükmedeceğine inanmaktadırlar. Onlara göre Hıristiyanlığın güç zoruyla dayatılması uzun vadeli amaçları açısından sakıncalı, gereksiz ve zararlıdır; neticede süreç kendiliğinden işleyecektir.

Rekonstrüksiyonistler için *hoşgörü*, yasalar önünde bütün dinî inançların eşit meşruiyete sahip olduğunu belirten nötr bir kavram değildir; aksine, eşit muameleye izin veren, ama tüm öğretileri eşit biçimde *kabul etmeyen* bir "Hıristiyan hoşgörüsü"nden söz ederler. Rekonstrüksiyonistler kişisel *inançları* değil, *kamusal alandaki* eylemleri ve davranışları düzenlemeye çalışmaktadırlar. Bu görüş, yaklaşık olarak aynı koşullar altında Şeriat hukukunun egemenliğini savunan bazı İslamcıların görüşleriyle büyük ölçüde örtüşmektedir. Bu görüşte bir İslam devletinde hoşgörü yalnızca devletin diğer inançlara *hoşgörü* göstereceği anlamına gelir, ne var ki bununla bütün öğretilerin eşit ölçüde meşru sayılacağı söylenemez.

Kendisini rekonstrüksiyonist olarak görenlerin sayısı Hıristiyanların toplam nüfusu içerisinde çok küçük bir parçayı oluştursa da, bunların Hıristiyan Sağ kanadının siyasî görüşleri üzerinde çok ciddi bir etkileri söz konusudur; ki bu etkinin sonucunda "Dominionizm" olarak bilinen çok daha geniş bir akım doğmuştur.

Sosyolog Sara Diamond'a göre Dominionizm kavramının tanımı şöyledir: "İsa dönene kadar bütün devlet kurum-

larını yönetme yetkisini İncil yalnızca Hıristiyanlara vermiştir." Hıristiyanlığın bu biçimi din alanını aşıp siyasetin, hatta milliyetçiliğin alanlarına girmektedir. Araştırmacı Frederick Clarkson Dominionizmi, Amerika Birleşik Devletleri'nin yasal sisteminde ve yönetiminde On Emir'in merkezi rol oynayacağı "Hıristiyan ulusu" konumuna geri dönmesi gerektiğini savunan "Hıristiyan milliyetçiliğinin" geliştirilmesi şeklinde tanımlamaktadır. "Hıristiyan vatanseverliği" üzerine çok sayıda kitap olduğunu belirtelim.

Amerika Birleşik Devletleri'ndeki bu Hıristiyan hareketleri hakkında ciddi tartışma yaşanmaktadır ve bu hareketleri eleştirenler, bunları bir Hıristiyan totalitarizmi uygulamaya çalışmakla suçlamaktadırlar; Dominionistler ise bu suçlamayı kesin ve sert bir dille reddetmektedirler. Bu tartışma, İslamcı hareketin içerisinde –kesinlikle Hıristiyan değil– *Müslüman* ülkelerin reform edilmelerinde veya "İslamlaştırılmasında" zorlamanın yerinin ne olacağı yönündeki tartışmayla çeşitli yönlerden benzerlik göstermektedir.

Kuran oldukça açık biçimde "dinde zorlama yoktur" demektedir (*La ikrahe fiddin* –Kuran, Bakara Suresi:256). Aynı zamanda, İslam eleştirmenleri haklı olarak Kuran'ın tek bir şey söylediğini, ama bunun sosyal yaşamda veya devlet kurumlarındaki uygulamasının bir yerden başka bir yere değiştiğini belirtmektedirler. Kuran'da her biri farklı dönemlerde, farklı koşullar altında gelen ve farklı meseleleri ele alan vahiyleri yansıtan çok sayıda birbiriyle çelişen metin vardır. *Diğerlerinin* üzerinde kutsal metinlerin katı veya hoşgörüsüz yorumlamalarını uygulamaya koymaya çalışanlar bunun için her zaman geniş zeminler bulabilirler. Ya da Luther'in dediği gibi, "Şeytan, kendi amaçları için İncil'den alıntı yapabilir."

Reform döneminde dinî geleneksellik ve Hıristiyanlığın İslam'la olan ilişkileri ünlü bir fizikçi, ilahiyatçı ve bilim adamı olan Michael Servetus'un dâhil olduğu bir davada olduğu ka-

dar çarpıcı biçimde ele alınmamıştır. Servetus, Teslis'in yapısı hakkında Calvin'e sert biçimde karşı çıkıyordu: Servetus, İsa ile Kutsal Ruh'un kendi başlarına var olmayan, Tanrı'nın görünümlerinden ibaret olduğunu iddia ediyordu. Servetus, bununla yetinmeyip, Hıristiyanlık teolojisindeki Teslis kavramının Hıristiyanlığın Müslümanlar ve Yahudilerle olan ilişkilerinde en başından beri ciddi bir engel teşkil ettiğini ilan ediyordu. Katolik bir savcı Servetus'u "Yahudiler ile Türklerin" tarafını tutmakla ve Kuran okumakla suçlar. 1553 yılında Calvin, Servetus'u Cenevre'de kazıkta yakarak öldürtür. Bugün Servetus ilk Üniteryen şehit sayılmaktadır.

Modern Siyasî İslam'da Hıristiyanlığın İzleri

Reform döneminin bu siyasî ve ideolojik çatışmaları, Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde ortaya ilk çıkan temaların altını çizmektedir. Bu ilk dönemlerdeki aykırı görüşler on altıncı yüzyılda, bu kez daha güçlü biçimde, yeniden su yüzüne çıkmıştı; bu görüşleri bu defa yönlendiren başka güçler vardı: Avrupa'daki yeni kent merkezleri, artan ticari hareketlilik, yeni milliyetçilik akımları ve yeni kurulan ulus devletler ile hükümdarların büyük siyasî amaçları. İslam'ın da benzer meselelerle boğuşuyor olması, bu hususların bütün dinler için geçerli olduğunu göstermektedir. Bu mücadeleler ayrıca Müslüman dünyasında yoğun baskı ve gerilimin olduğu bir dönemde yaşanmaktadır. Devlet düzeniyle kurumsal bağı olan her din benzer ikilemlerle karşılaşır. Bu ikilemleri şöyle sıralayabiliriz; din ile siyasî güç arasındaki ilişki, ahlâkî düzenin sağlanmasında baskının rolü ve ahlâkî değerlerin toplumda ve yönetimde siyasî eylem yoluyla uygulamaya konması sorunu. Yine de, din devlet veya resmî denetimden bağımsızlaştırıldığında devlete meydan okumanın ve dinî değerler adına reform talep etmenin siyasî bir aracı olarak kullanılır.

Önceki bölümlerde, dinî öğretinin kontrolünü ele geçirmeye yönelik mücadelenin güç mücadelesinin nasıl hayati bir unsuru haline geldiğini görmüştük. Reform, bu mücadelenin Batı'daki doruk noktasını temsil etmektedir. Geçmişte İslam'ın dinî şahsiyetleri asla devlet yönetimini ve politikalarını Hıristiyanlığın Batı'da on beş yüzyıl boyunca yaptığı gibi belirleyememişti. Bugün yaşanan İslam "reformuyla" bu hikâye değişmektedir. Çağdaş köktendincilerin ortaya çıkmasıyla birlikte İslam artık devletin özel alanından çıkmıştır; "temelden gelmeyen" din adamları, iyisiyle kötüsüyle, hiç olmadığı kadar fazla söz hakkına ve nüfuza sahiptirler. Kendi kendilerini eğitmiş olan bu ilahiyatçılar, İslam'ın sahipliği konusunda devlete meydan okumaktadırlar. Sokakta asılı bir pankartta yazıldığı gibi, "Bu sizin İslam'ınız değil, *benim* İslam'ım." İslam'ı siyasî ve sosyal reformun, İslam'a ya da halka hizmet etmediğini düşündükleri devlet yapısının değiştirilmesinin veya devrilmesinin bir aracı olarak kullanmaya çalışanlar işte bu eğitimli veya eğitimsiz köktendincilerdir.

Kısacası, bugün İslam'daki köktendinci hareketlere baktığımızda ele aldığımız şey Ortadoğu'nun tuhaf bir dinî ürünü değildir. İslam ve Hıristiyanlık, gelişim süreçlerinde ciddi benzerlikler sergilemektedir –aslında devletin gücüyle birlikte var olmaya çalışan dinlerin çoğu benzer süreçlerden geçmiştir. Çağdaş demokratik bir dönemde, "insanların" kendi dinlerinin kontrolünü, dini tarih boyunca ellerinde tutmuş olan seçkinlerin veya devletin ellerinden almaya çalışmaları hiç de şaşırtıcı olmamalıdır. İslam olmasaydı, aynı şey Doğu Ortodoks Ortadoğu'da da yaşanacaktı. İşte bunlar "İslam Reformu'nun" özellikleridir. İyisiyle kötüsüyle.

İKİNCİ KISIM

İSLAM'IN MEDENİYET SINIRLARINDA BULUŞMAK

Samuel Huntington, *Medeniyetler Çatışması* kitabında talihsiz biçimde "İslam'ın kanlı sınırları" ifadesini kullanmıştı. Her yerinde kanın aktığı bir dünyada bir sınırın *kanlı* olması için genellikle iki tarafın gerektiğini unutmamak gerekir. İslam'ı şimdi doğum yeri olan Ortadoğu'dan çok uzaklara götürüp ilişkiye girdiği dört büyük kültürle nasıl bir etkileşim ve birliktelik yaşadığına bakacağız. Bunlar Rus, Avrupa, Hindistan ve Çin kültürleridir.

Öncelikle, din yayıldıkça aslında *Müslümanlardan* –ne düşündükleri, söyledikleri, yaptıkları ve Müslüman olmayan kültürlerle nasıl geçindiklerinden– söz ettiğimizi vurgulamak için "İslam" teriminin alışılmış kullanımından birkaç adım geri atmak istiyorum. Müslümanların kendi kültürlerini ve dinlerini nasıl gördükleri ve bunlara göre nasıl hareket ettikleri, diğer insanların İslam hakkında ne düşündüklerinden çok daha önemlidir. *Neticede İslam, Müslümanların olduğunu söyledikleri ve yaşamlarına yansıttıkları şeydir.* Dolayısıyla İslam, Müslümanlara göre pek çok anlam taşımaktadır.

Müslümanların bazı önemli Müslüman olmayan toplumlarla ilişkilerini yakından incelersek, İslam'ın farklı koşullar altında nasıl bir işlev gördüğünü, esnekliğini ve farklı biçimlere sahip olduğunu daha iyi anlayabiliriz. Ve bu etkileşimlere baktığımızda bir kez daha görüyoruz ki etnik kimlik ve topluluk meseleleri dinî öğreti meselesine oranla çok daha geniş yer kaplamıştır. Müslümanlar, Müslüman olmayan bu kültürlere karşı bir tür amansız düşmanlık ve dinî savaş tutumu mu besliyordu? Ya da

soğuk bir ateşkes, birlikte yaşam durumu mu söz konusuydu? Yoksa bu kültürlerle bazı ortak çıkarlara mı sahipti?

Birazdan ele alacağımız "İslam'ın sınırlarına" ilişkin örneklerin çoğu aslında sınırlarla değil, Müslümanların Müslüman olmayan kültürlerin *içerisindeki*, özellikle de azınlık sıfatıyla kurdukları ilişkileriyle ilgilidir. Müslümanlar, yabancı kültürler içerisinde her defasında yaratıcı ilişkiler geliştirmeyi başarmışlardır. Bununla birlikte, temel bir ilkeden asla sapmamışlardır: Bu devletler veya kültürler içerisinde İslam ve Müslüman toplumunun korunup muhafaza edilmesi. Bu, Müslüman kimliklerinden vazgeçmeye veya egemen kültürü kendi kültürlerini yitirecek kadar özümsemeye, kültürel asimilasyona kesinlikle niyetli olmadıklarını gösterir. Böyle bir şey, yaşadıkları toplumlarla etkin ve katılımcı vatandaşlar olarak bütünleşmedikleri anlamına gelmez elbette. Yahudiler de tarihlerinde çok benzer deneyimler yaşamışlardır; bir yandan toplumlarını korumaya ve kendi görkemli kültürlerinin eşsizliğini muhafaza etmeye çalışırken, diğer yandan da asimilasyona ve yok olmaya karşı bilinçli bir direniş göstermişlerdir. Müslümanların, özleri itibariyle genellikle çok kültürlülüğe pek yatkın olmayan toplumlarda varlıklarını sürdürebilmeyi başarmakla kalmayıp ciddi bir kültürel etkileşim ve paylaşım yaşadıklarını da görüyoruz. Bu dört örneği incelediğimizde Müslümanların farklı stratejilere başvurduklarını görürüz: Uyum sağlama, kaynaşma, tehdit altında olduğunda bazen direniş sergileme, ama Müslüman olmayan devletlerdeki Müslüman azınlık konumlarını tüm gerçekliğiyle kabullenme.

Yine de Huntington'un sınırlarla ilgili kullandığı ifade tamamen yanlış değildi. Huntington, "medeniyetlerin" tarih boyunca aslında önemli fay hatlarını simgeleyebildiklerini hatırlatmaktadır; bunu söyleyen ilk kişi Huntington değildir elbette. Fay hatları, çatışmalara dönüşebilecek her türden *sınırları* ifade etmekte-

dir. Bu sınırlar bir kabile, köy, bölge, ülke içerisinde veya iki kıta ya da medeniyet arasında var olabilir. "Medeniyet" yalnızca bir tür çok geniş topluluktur.

Bir medeniyet veya topluluk ne kadar güçlü biçimde ayakta kalabilir? Bu kesinlikle koşullara bağlıdır çünkü belirli gerilimler altında neredeyse bütün topluluklar küçük parçalara ayrılabilirler. İyi ama topluluklar içerisindeki sınırları yaratan şey nedir – ve bu sınırlar ne kadar sağlamdır? Bu da büyük ölçüde koşullara bağlıdır. Aslında eski bir deyiş işin özünü çok güzel anlatıyor: "Ben kardeşime karşıyım, kardeşim ve ben kuzenimize karşıyız, kardeşim, ben ve kuzenim diğer kabileye karşıyız."

Tüm bunlar çok önemlidir çünkü İslam, Müslümanların her defasında başvurdukları sınırlayıcı çizgi değildir. Savaş hatlarında karşı karşıya gelen *asıl* topluluklar yer yer değişebilir. Bir defasında Hıristiyanlar Müslümanlarla veya Müslümanlar Hindularla, başka bir defa da Sünni Müslümanlar Şii Müslümanlarla karşı karşıya gelebilir. Ya da Türk Müslümanlarla Kürt Müslümanlar. Irak'taki çeşitli Şii milisleri arasındaki mücadeleleri de örnek olarak verebiliriz. Dayanışma birimi sürekli olarak değişmektedir, tıpkı Katolik veya Protestan topluluklarında olduğu gibi. Ciddi biçimde bölünmüş dünyanın Marslıların işgalini püskürtmek için bir araya gelebileceğini hayal edebiliriz mesela.

Hepimiz biliyoruz ki karşımıza geniş çaplı çatışmalardan ziyade *yerel* çatışmalar çıkmaktadır. İşte mesele de burada başlıyor zaten –buna yakınlıktan doğan çatışma diyebiliriz. Müslümanların veya Hıristiyanların kendi aralarındaki çatışmalar, "medeniyet çatışmalarından" çok daha sık rastladığımız bir durumdur. Huntington'un sözünü ettiği türden büyük "medeniyet çatışmaları" çoğunlukla kuramsal veya hayalidir. Bir medeniyetin tamamını başka bir medeniyetle çatışmaya sokmak oldukça zordur – yine de, iletişim imkânlarının geniş çaplı grup dayanışması bilinci oluşmasını oldukça kolaylaştırdığı günümüzde böyle bir çatışma ortamının doğması biraz daha kolaylaşmıştır.

Uzaktaki düşmanı oturma odasındaki televizyonun ekranından insanlara göstererek bu düşmana karşı insanların duygularının harekete geçmesini sağlayabilirsiniz. Düşman ya "Müslümanlar", ya "Hıristiyanlar" ya da "Batı'dır." Papa II. Urban'ın "kâfirlerin" yönelttikleri tehdidi anlattığı ateşli konuşmalarıyla başlatılan Haçlı Seferleri muhtemelen dünyanın o tarihe kadar gördüğü "medeniyetler çatışması" kavramına en yakın olaydı. Ne var ki o dönemde böyle bir *çatışmanın* yaşandığından Müslümanların çoğunun haberi bile yoktu.

Diğer toplumlarda yaşayan Müslüman azınlıkları konusunu ele alırken bu anlattıklarımızın hepsini göz önünde bulundurmalıyız. Bu toplumlarla nasıl bir ilişki içerisinde olacaklardır? Sıkı bir Müslüman bloğu şeklinde mi? *Sırf* Müslüman oldukları için ciddi baskılara veya ayrımcılığa maruz kalmadıkça muhtemelen böyle bir şey olmaz. Daha çok, örneğin bir güney bölgesinin tüm vatandaşlarının kuzey bölgesininkilerle karşı karşıya gelmesi şeklinde bir mesele söz konusudur. Ya da aynı dil grubundan gelen karışık Müslüman-Hıristiyan veya Müslüman-Hindu topluluklarının farklı bir dil grubundan gelen etnik kimliklere karşı birleştiklerini de görebiliyoruz – Şii ve Sünni Türklere karşı birleşen Şii ve Sünni Kürtler gibi. Ne zaman ne olacağını tahmin etmek mümkün değildir. Daha önce belirttiğimiz gibi, her şey koşullara bağlıdır, insanlar ve topluluklar kendi çıkarlarını sürekli olarak yeniden değerlendirdikleri için gruplaşmalar da sürekli değişmektedir. Dolayısıyla, Müslümanların kendi dinlerinden olmayan komşularına, aralarında zaman zaman olduğu gibi kötü bir şeyler yaşanmadığı sürece, sürekli düşmanlık beslediklerini düşünmek oldukça akılsızca olur. Bu yüzden din –özellikle de İslam'ın diğer dinlere karşı olması– çatışma için sağlam bir temel değildir. Müslüman dünyasının Müslüman olmayanlara karşı sürekli bir çatışma hali içerisinde olduğunu varsaymak çok saçmadır. "İslamsız bir dünya" düşündüğümüzde bile elimizde toplumların üzerinde çatışabilecekleri, çatıştıkları ve çatışacakla-

rı çok sayıda fay hattı vardır. Uzun insanlık tarihi boyunca etnik kimlik böyle bir çatışma listesinin muhtemelen en tepelerinde yer almıştır; "etnik kimliği" nasıl tanımladığımızın önemi yoktur.

Batı Karşıtlığı Müslümanların mı Tekelinde?

Diğer toplumlardaki Müslümanların yakından incelenmesi, İslam'a yöneltilen bir başka önyargıya değinmesi açısından da önemlidir. Bu önyargı, İslam'ın temelden Batı karşıtı olduğudur. Oysa gerçek şudur ki bugüne kadar *dünyanın büyük kısmı* Batı'ya hayranlık veya nefret duymak için gerekçeler bulmuştur. Batı dünyasına yönelik öfkenin Müslümanların tekelinde olduğunu söylemek çok zordur – yirmi birinci yüzyılın ilk on yıllık dönemindeki Teröre Karşı Küresel Savaşın yarattığı koşullar Müslümanlar arasında oldukça güçlü bir Amerikan karşıtlığı döneminin doğmasına yol açmış olsa da. Bu durum da er geç sona erecektir. Yine de Amerikan veya Batı karşıtlığı, geçmişte Çin ve Latin Amerika'da olduğu gibi, her an alevlenebilir.

Batı karşıtı düşünce üzerine –esasen "Bizden neden nefret ediyorlar?" sorusuna dayanan– binlerce kitap yazılmıştır ve bu soruya sürekli olarak basit cevaplar verilmektedir. Tartışmanın püf noktası, Batı'nın yapmış olduğu şeylerden dolayı mı bizden nefret ettikleridir. Yoksa bizden yalnızca kendi karışıklıkları, kıskançlıkları ve anlayış eksikliklerini yansıtan gerekçelerden ötürü mü nefret ediyorlar? Bizi sevmedikleri için kendimizi mi yoksa onları mı suçlamalıyız?

Bu sorunun cevabı yoktur. Daha doğrusu, tek bir cevabı yoktur. Bu sorular, kitabımızın tam kalbinde yatmaktadır. Bir yandan "onlar" – Müslümanlar ve diğerleri – bizden onlara yaptıklarımız yüzünden gerçekten de nefret ediyorlar: İşgaller, sömürgeler, imparatorluk yaratma, savaşlar, darbeler, siyasî, ekonomik ve kültürel hâkimiyet, kaynakların ele geçirilip kullanılması, kibir, umursamazlık, Batılı olmayan kültürlere saygı ve anla-

yış gösterememe. Bu argümanları daha önce de duymuştuk ve bunlarda ciddi oranda doğruluk payı olduğunu söylemek gerekir.

ABD'nin dünyanın geri kalan bölümüne yönelik yıkıcı ve zararlı eylemlerinin *tüm mirasını* kabul etmeye pek yanaşmayan Amerikalılar kolaylıkla şu cevabı verebilirler: "Evet, suçlu Amerika!" Bunun üzerine kendi kendine hizmet eden ve rahatlatıcı cevaplar bulmaya çalışırız: "Bizden özgürlüklerimizden ötürü nefret ediyorlar," zenginliğimizi ve yaşam biçimimizi kıskanıyorlar, kendilerine ve hatalarına bakmak yerine Batı'yı suçlamayı tercih ediyorlar. Bu argümanların da doğruluk payı vardır elbette. Ne var ki hikâyenin büyük kısmını anlatmıyorlar.

Batı karşıtlığının kökleri her ne olursa olsun, bu olgu Batı ve Amerika Birleşik Devletleri için bir sorun olmaya devam etmektedir. Tüm bunlar İslam'ın dünyaya bakış açısına ne ölçüde uymaktadır?

Gelişmekte olan ulusların çağdaş Batı'ya, özellikle de ABD'ye yönelik görüşleri aslında hayranlık, saygı, korku ve öfkenin bir karışımıdır. Batı'ya, on altıncı yüzyılda başlayan ekonomik ve siyasî kalkınma dalgası nedeniyle saygı duyulmaktadır. Ne var ki Batı'yı diğer medeniyetlerin yaşam alanlarının içine iten esas unsurlar, Batı'nın yaşadığı teknolojik ve askerî ilerlemelerdi.

Öyleyse Batı karşıtı duyguların içeriği ne ölçüde paylaşılmaktadır? Amerika Birleşik Devletleri'ne karşı geniş bir Batı karşıtlığı cephesi oluşturulması mümkün müdür? Artık "Batı ve diğerleri" şeklinde tanımlanabilecek bir dünyaya doğru mu ilerliyoruz? Bunlar da soyut şeylerdir. Tarihin büyük bölümü boyunca kendi aralarında savaş halinde olan çok sayıda "Batı" vardır aslında. Aynı şekilde çok sayıda "Doğu", çok sayıda "İslam", ve elbette çok sayıda "Diğerleri" vardır. Bu terimler, bizi şu anda ilgilendiren şeyleri değiştirebilecek belirli, anlamlı bir tür siyasî güç oluşturmadıkları sürece herhangi bir yarar sağlamazlar.

Bu günlerde "Diğerleri" arasında Batı'ya veya ABD'ye karşı kendiliğinden bir koalisyon oluşmuş olduğunu söylemek mümkündür. Bush yönetiminin Teröre Karşı Küresel Savaş projesiyle öfkelenmiş, radikalleşmiş, rahatsız, gergin ve aşırı heyecanlı günümüz Müslüman dünyası, muhtemelen tarihinde hiç olmadığı kadar yoğun bir "dayanışma" bilinci sergilemektedir. Böylesi duygusal dayanışma elbette tek bir devlet tarafından kendi amaçları doğrultusunda kullanılamaz, ama bunun kargaşaya, periyodik terör eylemlerine ve ABD'nin uluslararası düzeydeki amaçlarının önünde güçlü engellerin doğmasına yol açabileceğini de hatırlatmak gerekir. Bush yönetiminin, *neo-con* strateji uzmanları tarafından ortaya atılan emperyalist hayalleri ve bunun Clinton yönetimindeki daha yumuşak biçimleri, dünyanın diğer bölgelerinde – Müslüman dünyası, Rusya, Çin ve Latin Amerika'da – daha fazla ABD karşıtı duygular yaratmıştır. Bu güçler bir araya gelerek Amerika Birleşik Devletleri'ne karşı asla ciddi bir askerî tehdit oluşturamayacak olsalar da Amerika'nın küresel stratejisini engellemeye kolaylıkla odaklanabilirler; ki bunu bir ölçüde başarmışlardır da. Bunların pasif-saldırgan tutumları tek başına bile Bush yönetiminin nüfuzunu büyük ölçüde kısıtlamış ve yönetimin istediklerini yapabilme becerisini engellemişti.

Açıkça, "İslam'ın kanlı sınırları" üzerinde daha fazla düşündükçe, aslında sözünü ettiğimiz şeyin karmaşık bir olgular ve olaylar kümesi olduğunu daha yakından görüyoruz. Bu kümenin unsurlarını kültürel toplulukların dış saldırılara karşı korunması, Batı'nın saldırgan eylemlerine karşı ortak öfke ve devletlerin nüfuslarını homojenleştirmeye yönelik çabaları şeklinde sıralayabiliriz. Toplum içerisindeki çatışmanın etkin unsuru olarak İslam'ı cımbızla çekip almak, tarihin bu hassas dönemindeki belirli çatışma vakalarına oldukça seçici bir mikroskopla bakmak olur. İslam doğmasaydı bu tür bir Batı karşıtı gücün de olmayacağına inanmak saflıktan başka bir şey olmaz. Burada ele alacağımız dört medeniyetin –Rus, Çin, Hint– diğer üçünün de kendi-

lerine göre haklı gerekçelerle derin Batı karşıtı duyguları vardır. Müslümanlar da bu kalıplara bir ölçüde uymaktadır.

İlk olarak, hikâyemizin çok önemli devletlerinden biri olan Rusya'yı biraz ayrıntılı biçimde ele alacağız. Bu üç devletin içerisinde Rusya'nın yeri çok ayrıdır: Rusya, Bizans'ın Batı'ya yönelik önyargılı bakışını olduğu gibi miras alarak bunu yoğunlaştırmış, çok sayıda Müslüman'ı sınırlarının içerisine almış ve yüzyıllar boyunca onları önce emperyalist, ardından komünist, son olarak da komünizm sonrası yönetimlerle en iyi biçimde idare etmenin yollarını aramıştır. Son olarak, Rusya bugün hâlâ Ortadoğu ile çok yakın ilişkiler içerisindedir; bunun birçok yönden Batı'nın eylemlerine karşı ortak bir güvensizliğin işareti olduğunu da söyleyebilmek mümkündür.

7

"ÜÇÜNCÜ ROMA" VE RUSYA: RUSYA ORTODOKS MİRASINI DEVRALIYOR

On beşinci yüzyıl yaklaşırken Bizans'ın kaderi yazılmıştı: Bizans ölüyordu, imparatorluğun son kalıntıları da Osmanlıların 1453 yılındaki fethiyle ortadan kalkacaktı. Ancak büyük ana kilise olan Ortodoks Kilisesi kavramı bölgenin her yerinde sağlam biçimde kök salmıştı; yani ölmeyecekti. Bu bölümde Bizans meşalesinin Rusya'ya nasıl geçtiğini göreceğiz. Batı'ya yönelik öfke ve kuşku ateşi Rusya'da harlanarak sonraki beş yüzyıl boyunca yeni bir kimliğe bürünecekti. Ortodoks Kilisesi'ndeki Batı karşıtlığı, İslam Konstantinopolis'te imparatorluk tahtına oturduğu zaman bile sürdürülmüştü.

İslam, eski Bizans İmparatorluğu topraklarının tamamı üzerindeki hâkimiyetini artık büyük ölçüde kurmuş ve sağlamlaştırmıştı –Osmanlı İmparatorluğu pek çok yönden Bizans'a benzeyecekti, sadece artık üzerinde Müslümanlık elbisesi olacaktı. Osmanlılar, çok farklı dinler ve etnik kökenlerden insanlardan oluşan imparatorluğu yönetirken Bizans'ın devlet kurumlarının pek çoğunu miras alıp bunları olduğu gibi yaşatmıştı. Doğu Hıristiyanlığının aldığı yenilgi ve gücünü kaybetmesi çok ağır bir psikolojik darbe olsa da, İslam'ın dünyanın bu Doğu noktalarında Hıristiyanlığın ebedi ölümcül düşmanı haline gelmediğini de belirtmek gerekir; bu nedenle iki din iç içe yaşamıştı. Tebaa konumuna yeni düşmüş Hıristiyanlar ne düşünürlerse düşünsünler, iki tarafın yan yana yaşamasından başka pek seçenek yoktu. Elbette, özellikle de Osmanlı İmparatorluğu yavaşça zayıflamaya

başladığında ve Avrupa'nın desteklediği ayrılıkçı milliyetçi hareketler arttığında, imparatorluğun çeşitli yerlerinde huzursuzluklar yaşanıyor, bölgesel ayaklanma ve isyanlar gerçekleştiriliyordu. Bazı isyanlar çok şiddetli biçimde bastırılıyordu. Aslında yerel Hıristiyanlar geçmişte Bizans egemenliğine karşı da sürekli olarak isyan etmişlerdi. Bu uzun zaman zarfında Müslüman nüfusların da Osmanlı yönetimine karşı yerel isyan girişimleri olmamış değildi.

Büyük imparatorluklar topraklarının herhangi bir köşesinde şiddetli başkaldırılarla her an karşı karşıya gelebilirler. Bir yanda Ortodoksluğun Roma ve Batı'ya karşı bin yıllık güvensizliği, diğer yanda da Ortodoksluğun İslam'la bir arada yaşaması gibi yeni doğan bir zorunluluğu göz önüne aldığımızda aslında İslam'ın bölgede hâkimiyeti tamamen eline alması çok az karışıklığa yol açmıştı. Arap bölgelerindeki geniş Hıristiyan toplulukları, Konstantinopolis'in düşmesinden önce, yaklaşık altı yüz yıldır İslam'ın egemenliği altında yaşamaktaydılar zaten. 1453 yılı belki bir dönüm noktası olarak algılanabilir, ama aslında bölgedeki sürekliliğin gücünü gizliyordu. Anadolu, Levante ve Balkan topraklarının hâkimiyetini ele geçiren, Batı'yla yaşanan bazı yerleşik jeopolitik gerilimleri de miras almış oluyordu. Ve Rusya'da, bu mirasın güçlü unsurlarının doğu Slav dünyasına geçerek Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında yeni karmaşık ilişkiler yarattığını göreceğiz.

Eski Rus tarihî kayıtlarına göre, Katolik ve Ortodoks misyonerler bin yıldan uzun bir süre önce, ilk putperest Rus devletinin doğum yeri olan Kiev'in yolunu tutmuşlardı. Konstantinopolis'in Roma'ya karşı elde etmiş olduğu zaferle birlikte Bulgarlar ve birkaç başka Slav halkı zaten Latin Hıristiyanlığı yerine Ortodoksluğu seçmişlerdi. Kiev Prensi Büyük Vladimir'in bu büyük dinlerin merkezlerine elçiler göndererek bu dinlerin her biri-

nin Rusya tarafından resmî din olarak kabul edilebilmesinin uygunluğunu değerlendirdiği söylenmektedir. Zengin bireysel anlatım kayıtları, elçilerin ülkeye döndüklerinde anlattıkları gözlemlerini aktarıyor:

> Elçiler, Volga'daki Müslüman Bulgarlar arasında memnuniyetin söz konusu olmadığını; buranın temel özelliklerinin keder ve insanı mahveden pis koku olduğunu, alkollü içeceklere ve domuz etine karşı olduğu için bu dinin kendilerine uygun olmadığını belirtiyorlardı. Vladimir'in bunun üzerine "İçki içmek Rusların neşesidir," dediği söylenmektedir.

Vladimir Yahudilere de elçiler göndermiş, "onlara dinleriyle ilgili sorular sordurmuş, ancak Kudüs'ü kaybetmelerinin Tanrı tarafından terkedilmiş olduklarının açık bir kanıtı olduğunu söyleyerek bu dini reddetmişti." Sonuç olarak elinde iki seçenek kalmıştı: Katoliklik ve Ortodoksluk. "Germenlerin kasvetli kiliselerinde Vladimir'in elçileri hiçbir güzellik görmediler; oysa Bizans Kilisesi'nin festivali andıran ayininin gerçekleştirildiği Ayasofya'da müthiş biçimde etkilenerek aradıkları şeyi bulduklarını düşünmüşlerdi: 'Artık cennette mi yoksa dünyada mı olduğumuzu bilemiyorduk, hayatımızda böyle tarifsiz bir güzellik görmemiştik.'" İşte gelecekte medeniyetler açısından çok büyük uzantıları olacak hayati karar bu şekilde verilmişti; Vladimir, Konstantinopolis'le ittifaka girerek teolojik kazançların yanı sıra büyük siyasî kazançlar da elde edecekti.

Rusya'nın din değiştirmesi, Ortodoksluk açısından çok büyük bir jeopolitik ödüldü: Rusya, o dönemden beri, dünyadaki en büyük Ortodoks toplumu olmayı sürdürmektedir. Rusya aynı zamanda Ortodoks Kilisesi'nin büyük bir dünya gücüyle tek dinî bağlantısıdır. Genişleyen Rus İmparatorluğu, denetimi altına gittikçe daha büyük Müslüman nüfuslarını alarak Rusya'yı aynı zamanda önemli bir Müslüman devleti haline getirecekti.

Osmanlılar kuşkusuz Bizanslılardan aldıkları ödülün tarihî ve kültürel özelliğiyle ilgileniyorlardı; Bizans İmparatorluğu'nun çevresindeki bölgeleri yavaş yavaş kendi topraklarına kattıkları dönemden Bizans'ın yönetim ve idari sistemine oldukça aşinaydılar. Sultan Mehmet, hiç vakit kaybetmeden, Konstantinopolis'i yeniden bir uluslararası ve çok kültürlü başkent haline getirmeye çalışmıştı. Şehirden kaçmış olan bütün Hıristiyanları geri dönüp şehri eski kimliğine büründürmeye davet etmişti. Konstantinopolis patriğine imparatorluğun sınırları içerisindeki bütün Ortodoks topluluklarının denetim yetkisi verilmişti. Aslında patrik ve yöneticilerinin Osmanlı Türklerinin yönetimi altında sahip oldukları bu yeni güç, bu durumu eski özerk otoritelerine tecavüz sayan çevredeki Ortodoks topluluklarının öfkesine yol açmıştı. Oysa Ortodoks Kilisesi şimdi Osmanlı İmparatorluğu içerisinde dört yüz yıl sürecek ve her iki tarafı da değiştirecek bir birlikteliğe razı oluyordu.

Kilise aynı zamanda ağır bir kültürel bedel de ödeyecekti. Osmanlı İmparatorluğu içerisinde oldukça büyük bir dinî otoriteyle hareket edebiliyor olsa da, bir Ortodoks devletinin desteğinden yoksun *siyasî* gücü oldukça azalmıştı. Kilise imparatorluk içerisinde gittikçe yalnızlaşmış, Batı'daki fikri ve teolojik akımlarla olan ilişkileri azalmıştı. Kilise kendi içine dönmüş ve daima Ortodoksluğun temel özelliği olmuş olan fikri ve "rasyonel" –kişinin manevi yaşamında inancın ve dinî gizemin önemi– meselelerden uzaklaşmaya devam etmişti. Kilise ayrıca Batı Hıristiyanlığı ile arasında derin bir uçurum oluşturmuştu: Ortodokslar, Latin Katolikliği ile Batı'yı materyalizme, usçuluğa (aklın inanç ve ruhun üzerinde görülmesi), bireyciliğe batmış, papalığın ve kilisenin iktidarla yakın ilişkilere girmesi sonucu yozlaşmış bir halde, tüm bunların sonucunda da manevi boşluk içerisinde görüyorlardı. Ortodoks Kilisesi, kendi manevi özünün doğrudan İsa'nın Latin Kilisesi veya papalığın politikasıyla kirlenmemiş ilk öğretilerinden kaynaklandığını düşünüyordu.

Ortodoksluğun maneviyata ve diğer dünyaya önem vermesinin manevi açıdan yoksullaşan Batı'nın sahip olmadığı şeyleri yansıttığı düşünülüyordu. Bu temalar Ortodoksluğun bilincinin derinliklerinde yatmakta ve söylemlerinde bugüne kadar devam etmektedir.

Rusya ve Üçüncü Roma

Doğu Roma İmparatorluğu yıkılmıştı, ama Ortodoks inancının *emperyalist* geleneğinin Konstantinopolis'le birlikte yok olmasına izin verilemezdi. Rus Çarı III. Ivan hızla Ortodoksluğu resmî din kabul edecek, bununla da yetinmeyip Moskova'yı "Üçüncü Roma" -Roma ve Bizans Hıristiyan tahtlarının varisi– ilan edecekti. Bu iddiasını daha da güçlendirmek için, son Bizans imparatorunun yeğeni Sophia Paleolog ile evlenerek Konstantinopolis'le arasında önemli bir hanedan bağı kurar. III. Ivan ayrıca kendisine arma olarak Bizans'ın –iki başlı kartal– armasını seçer; Rusya bugün hâlâ bu armayı kullanmaktadır.

Kendisine "Üçüncü Roma" unvanını vermek, Moskova açısından imparatorluk iddiasından çok daha öte anlamlar taşıyordu. Gerçek Hıristiyanlık inancını Roma Katolikliği ile İslam'ın sapkınlıkları ve kötülüklerinden koruma konusunda Rusya'ya *mesihe özgü* medeniyetler arası ve manevi bir rol, bir zorunluluk yüklüyordu bu. Rusya'nın bu yeni misyonunun *dinî* özelliğini Pskovlu keşiş Philotheus'un Çar III. Basil'e yazdığı mektupta mükemmel biçimde görmek mümkündür:

> Eski Roma Kilisesi sapkınlığı yüzünden dağılmıştır; İkinci Roma'nın kapıları imansız Türklerin baltalarıyla devrilmiştir; oysa Moskova Kilisesi, Yeni Roma Kilisesi tüm evrenin üzerinde güneşten bile daha parlak biçimde parlamaktadır. Sen, Basil, dünyadaki tüm Hıristiyanları kendi egemenliğin altında topla; Tanrı'nın adıyla tüm gücü kendi elinde tut; sana kar-

şı gelenler Tanrı'nın gazabından korksunlar. Bugüne kadar iki Roma yıkıldı, ama Üçüncü Roma dimdik ayakta duruyor; bir Dördüncüsü asla olmayacak. Senin krallığının başkalarının eline geçmesine izin vermemelisin.

İslam'la veya İslamsız süreklilikler burada bitmiyor. "Üçüncü Roma" kavramı Osmanlıların da bilmedikleri bir şey değildi. Müslüman ve Hıristiyanların Doğu Akdeniz'deki tarihî hayallerinin büyüleyici bir karışımıyla, Sultan İkinci Mehmet fetihten sonra kendisini Bizans'ın imparatorluk geleneğinin varisi ilan etmiş ve *Kayser-i Rum* (Roma İmparatorluğu'nun İmparatoru) unvanını almıştı. Kendi imparatorluğunda uygulamak üzere Bizans'ın belirli saray ve yönetim geleneklerinden faydalanmıştı. Mesela imparatorluğun çok uluslu ve çok dinli yapısını korumaya karar vermişti. Bu konuyla ilgili olarak Türk tarihçi İlber Ortaylı, Sultan Mehmet'in Osmanlı Konstantinopolis'ini artık "Üçüncü Roma" –İtalya'daki putperest Roma'nın ve Konstantinopolis'teki Doğu Ortodoks "Roma"nın varisi– olarak gördüğünü söylüyor: İstanbul'daki "İslamî Roma." Bu görüşe göre, İslam aslında Doğu Hıristiyanlığını reddetmiyordu; aksine, güçlü bir süreklilik içerisinde, Hıristiyanlıktan Doğu'nun imparatorluk geleneğinin büyük kısmını özenle seçerek benimsemiş ve bunları dünyanın gelmiş geçmiş en büyük ve en uzun ömürlü Müslüman imparatorluğuna katmayı başarmıştı. Bu büyük geçişte aslında *imparatorluk hayali* inanca baskın gelmişti.

Bir kitap eleştirmeni, Osmanlılar ve Batı üzerine yazılan bir kitap hakkında şunları söylüyor:

...Habsburglar ile Osmanlılar arasında her iki taraftan da olağanüstü sayıda askerin katılımıyla [Viyana kapıları civarında] yaşanan çatışmalar ve meydan savaşları, "medeniyetler çatışması"ndan daha çok imparatorlukların çarpışması şeklinde tanımlanabilirdi. Çatışmalar esnasında atılan dinî slogan-

lara rağmen, bu mücadelenin İslam ile Hıristiyanlık arasında olması tesadüften öte değildi. Asıl amaç toprak ve daha soyut, ama bir o kadar cazip bir şeydi: Roma İmparatorluğu'nun mirası üzerinde hak iddia etmek... Fatih Mehmet yalnızca iki yüzyıl önce Bizans'ı yıkıp Konstantinopolis'i ele geçirmemiş miydi? Osmanlılar, Bizans'ın geçmişini yok edip silmek şöyle dursun, bu geçmişi üstlenmek istiyorlardı...

Rus Ortodoksluğunun Batı'ya Dair Kuşkuları

İlk putperest Rusların Katoliklik yerine Doğu Ortodoksluğunu seçmelerinden itibaren Ortodoks Kilisesi kültürel görüşüyle Rusya'ya damgasını güçlü biçimde vurmaya başlamıştı; bu görüş, Rusya'ya yüklenen, Yeni İnancı yayarak tüm insanlığın kurtuluşunu sağlama misyonunu da içeriyordu. Bu temaları Rus kültürünün her noktasında görmek mümkündür: Rus mistisizminin derin birikimleri, esrik inanç gelenekleri, gezgin kutsal adamlar, Rus köylüsünün İsa'yı andıran sadeliğine ve Rusların ruhunun saflığına duyulan inanç, İsa Mesih'in Rus toplumundaki yeri (*Boris Godunov* operasının bir sahnesinde akıllardan çıkmayacak biçimde tasvir edilmişti) ve Rusya'nın *medenileştirme misyonu.* Tüm bunlar, Ortodoks inancına sahip kişilerin inançlarının ve kiliselerinin güç ve kibir budalası Batı'nın saldırgan, yayılmacı, materyalist, analitik, bireyci ve yozlaşmış inanç ve kilisesine karşı üstünlüğüne duydukları inancı iyiden iyiye sağlamlaştırmıştı. Rus halk inancındaki bu temalar on dokuzuncu yüzyılda Ortodoksluk ile pan-Slavcılığı öven Rus felsefi düşünce sistemlerinde yüceltilecekti.

Rusya, Batı'ya karşı bugün bile şizofrenik bir tutum sergilemektedir – bunun bir kısmı kimlik mücadelesine bağlıdır. Rusya'da Batı yanlısı görüşler milliyetçi görüşlerle uzun süredir çatışma içerisindedir –bunlar daha sonra "Batılılaşmacı" ve "Slavcı" Ruslar kutuplaşması şekline girecekti. Bir bakıma Slavcılar Rus kültürüne dair romantik bir görüşü ve bu kültü-

rün usçu ve saldırgan Batı'ya karşı duran eşsiz manevi geleneğini temsil eder hale gelmişlerdi. Bu korku asılsız değildi: On dördüncü yüzyıldaki Rusya'ya yönelik Moğol-Tatar tehdidi ortadan kalktıktan sonra Moskova'ya yönelik en tehlikeli dış tehditler sürekli olarak Batı'dan geliyordu: Roma Katolik Polonya, Töton Şövalyeler, Napolyon'un Fransası, Protestan Germen devletleri, İsveç veya Hitler'den.

Ruslar da Batı'nın, onun teknolojik başarıları, güçlü ulus devletleri, ekonomik ve siyasî gücü karşısında aşağılık duygusuna kapılmışlardı. Ian Buruma ve Avishai Margalit, *Occidentalism* adlı kitaplarında, Slavcı Batı karşıtı felsefenin köklerinin büyük kısmının Alman romantik felsefesine dayandığına işaret ediyorlar. Aslında Alman romantik felsefesi de, kısmen, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllardaki baskın Fransız ekonomik ve askerî gücüne karşı gösterilen tepkiyi ifade ediyordu. Fransa, Fransız Devrimi'yle birlikte, Aydınlanma Çağı'nın mantık ve bilimi din ve sezginin üzerinde tutan anlayışının simgesi haline gelmişti. Rusya'ya karşı tüm gücüyle istila başlatıp Moskova'yı ateşe verdikten sonra ayaktakımı Rus kuvvetleri ve (Kutsal Ana Rusya'yı kurtarmak için çalışan tarihöncesi Doğu gücü) "General Kış" tarafından ağır bir yenilgiye uğratılan da görünüşte Batı'nın ta kendisi olan Napolyon yönetimindeki usçu Fransa'ydı.

Rus düşünürlerin bu yayılmacı ve savaşçı Batılı Fransız devletinin temel ideolojisini Rusya'ya ve onun değerlerine yönelik bir tehdit olarak görmüş olmaları hiç de şaşılacak bir şey değildi. Sanayileşmenin acımasızlığına ve vahşiliğine karşı duygu, sezgi, halk sanatı ve doğanın rolünü öven Alman romantizmi, Slavcı Rus düşünce biçimine son derece uyuyordu. Milliyetçi Rus değerlerinin ebedi karakteri Leo Tolstoy ve Fyodor Dostoyevski gibi büyük edebiyatçıların eserlerinde yüceltiliyordu. Rusya on dokuzuncu yüzyılda, Batı felsefesinin materyalist, hatta nihilist temelini eleştiren geniş bir felsefi düşünce birikimi yaratmıştı.

Bu Rus düşünce akımının en etkileyici örneklerinden birini on dokuzuncu yüzyıl muhafazakâr felsefecisi, monarşist-aristokrat Konstantin Leontiev'in eserlerinde bulmak mümkündür. Leontiev, "Bizansçılık" kavramını yaymaya çalışıyordu. Bu kavramı, Rusya'nın gerçek köklerinin Bizans, monarşi ve Ortodoks Kilisesi'ne dayandığı, Rusya'nın "Batı'nın felakete yol açan eşitlikçi, faydacı ve devrimci etkilerine" karşı koyması, bunun yerine "kültürel ve karasal yayılmacılığını doğuya, Hindistan, Tibet ve Çin'e yönlendirmesi" gerektiği yönündeki bir görüş olarak tanımlayabiliriz. Leontiev'in eserlerinde Batı'nın geleceğine dönük yirminci yüzyılın öncesinde yapılmış oldukça ileri görüşlü tahliller de yer alıyordu. Leontiev, Almanya'nın kısa süre içerisinde Avrupa'da "bir veya iki savaşa" yol açacağına, "Rusya'da sosyalist ve zalim yapılı İsa karşıtı birinin önderliğinde kanlı bir devrimin gerçekleşeceğine, bu kişinin yöneticilerinin kendilerinden önceki çarlardan çok daha büyük yetkilere sahip olacaklarına" inanıyordu. Ayrıca etkileyici bir kehanette bulunmuştu: "Sosyalizm, geleceğin feodalizmidir."

Batı'da pek çok kişi, Batı karşıtlığını mantıklı temellere dayalı bir argümandan daha çok patolojik bir vaka olarak görmektedir –onlara göre "Mantıklı düşünen bir insan nasıl Batı karşıtı olabilir?" Diyelim ki Batı karşıtlığında gerçekten de patolojik unsurlar vardır; o halde işgal ve hâkimiyet, ırk ayrımı gibi unsurlara sahip Batı'nın karakterinde ve eylemlerinde de patolojik bulgulardan söz edilebilir. Batı, bu özelliklere sahip tek güç olmayabilir, ama modern çağın büyük bölümünde bu özelliklerini dünyanın diğer güçlerinden çok daha kapsamlı biçimde uygulamaya koymuştur. Dolayısıyla, düşmanlığa yol açan bu olumsuz değerlerin dünyadaki baş uygulayıcısı Batı'dır. Bu süreci bir "medeniyetler çatışması" şeklinde tanımlayanlar olsa da, şu gayet aşikârdır ki çatışma bu medeniyet değerleri temelinde değil, son beş yüzyıl boyunca Batı'nın Doğu'ya yönelik saldırgan tutumlarının temelinde yaşanmaktadır.

Erfurt Üniversitesi'nden Bizans uzmanı Vasilios Makrides'in söyledikleri Amerikalıların hoşuna gitmeyebilir, ama bunları aktarmakta fayda var: "11 Eylül 2001'de Amerika Birleşik Devletleri'nde gerçekleştirilen şiddet içerikli Amerikan karşıtı saldırılarla birlikte Batı karşıtlığı doruk noktasına ulaşmıştır. Bu Batı karşıtlığı biçimleri, emperyalizm ve sömürgecilik dönemlerinin sonrasında Batı'nın dünyanın dört bir yanında yürüttüğü siyasî, ekonomik ve kültürel yayılmacılığın doğal sonuçlarıdır."

Makrides sözlerine şöyle devam ediyor:

> On dokuzuncu yüzyılda Doğu Akdeniz bölgesinde Ortodokslarla Müslümanlar arasında Batı karşıtı koalisyonlar oluşturulmuş olduğunu söyleyebiliriz... Ortodoksların ve Osmanlıların Batı karşıtlıkları birbirinin aynı değildi, ama nihai "işbirlikleri" sıra dışı değildi...On üçüncü yüzyıl Rusya'sında Müslümanlara ve Batılı Hıristiyanlara karşı benzer bir tutumdan söz edilebilir. Çar Aleksandr Nevsky, Müslümanlarla ittifak kurmak, 1248 yılında Papa IV. Innocent'in Roma'yla birleşme teklifini kabul etmek yerine Tatarlar ve Moğollarla bir koalisyon kurmayı tercih etmişti.

Ortodoks dünyası –Rusya, Doğu Avrupa, Balkanlar ve Ortadoğu'nun belirli kesimleri– modern endüstriyel ve ekonomik kalkınmada kuşkusuz Batı Avrupa'nın gerisinde kalmış, bu da doğal olarak Batı karşısında aşağılık duygusuna kapılmalarına neden olmuştur. Batı, Emperyalizm Çağı'nda emperyalist gücünü dünyanın (Çin de dâhil) geri kalan kısmına karşı büyük bir kibirle sergileyerek bu aşağılık duygusunu güçlendirmiştir. Bu Batı karşıtı öfkenin büyük kısmı, on dokuzuncu yüzyılda Çin'de olduğu gibi, Müslüman dünyasının *dışında* doğmuştur, ama Müslümanlar tarafından da paylaşılan bu öfke, Batı karşıtı kişiler arasında bir tür *birliğin* gelişmesine yardımcı olmuştur.

Buna karşılık olarak Batı da Ortodoks dünyasına karşı genellikle mesafeli, küçümseyici, bazen de düşmanca bir tutuma sahip olmuştur. 1054 yılındaki Büyük Bölünme'nin ardından Doğu Kilisesi aslında Roma'nın doğrudan düşmanı olmasa da çok büyük bir rakibi haline gelmişti. Doğu Avrupa ve Balkanlar'da Roma Katolikliği ile Ortodoksluk arasındaki sınır çizgileri üzerindeki tartışmalar günümüzde de sürmektedir –Ukrayna'da Ortodoksluk ile Katoliklik arasında yaşanan gerilimleri ve bölünmeleri, Ortodoks Rusya ile Katolik Polonya arasındaki artık jeopolitik bir kimliğe bürünmüş olan kültürel bölünmeleri ve nefretleri örnek olarak sıralayabiliriz.

Avrupalılar son yüzyıllarda "Avrupa" ifadesini aslında *Batı* Avrupa anlamına gelecek şekilde kullanmışlardır. Doğu Avrupa'yı, kıtanın geri kalanıyla pek bütünleşmeyen farklı bir dünya olarak görüyorlardı. Yalnızca Katolik/Protestan Çek, Polonya ve Macar kültürleri Avrupa'nın kültürel sınırlarının içerisinde kabul ediliyordu. Doğu Avrupa'nın hem Katolik hem de Ortodoks bölgeleri Sovyet İmparatorluğu'nun kontrolüne geçtiğinde iki dünya arasındaki kültürel uçurum daha da derinleşmişti. Avrupa Birliği, Doğu Avrupa'nın Ortodoks devletlerinin birliğe entegrasyonunda Katolik veya Protestan devletlerde yaşamadığı zorluklarla karşılaşmıştır. Dolayısıyla Avrupa'nın Polonya, Çek Cumhuriyeti, Slovakya ve Macaristan'ı *hazmetmesi* çok daha kolay olmuştur; Ortodoks Romanya, Sırbistan, Bulgaristan ve elbette Ukrayna ve Rusya çok daha büyük belirsizlikler taşıyordu.

Kültürel farklılıklar ayrıca kilise ayinleri ve sanatı bağlamında da ifade ediliyordu. Batı, Doğu kilisesi ayinlerinin katı Gregoryen düz kilise şarkılarının yerine, Batı kiliselerinin ayinlerinde müzik aletlerinin kullanılmasına izin veriyordu. Mimaride ise Batı, Ortodoksluğun geleneksel –daha sonra Müslümanların camilerinde kullanılacak bir tasarım olan– kubbeli kilise tasarımını terk ederek Gotik mimarisinin, Ortodoksların deyimiyle, "daha sert ve keskin çizgilerini" benimsemişlerdi. Doğu'daki dinî

sanat ise Bizans dünyasının oldukça idealleştirilmiş ve gelenekselleştirilmiş resim biçimlerine bağlı kalmıştı; Doğu bu tutumuyla Batı'daki nadiren de olsa cesaretle (saygısızca?) Tanrı'yı bile tasvir eden dinî resim sanatının gerçekçilik ve somut anlayışıyla keskin bir ayrılık içerisindeydi.

Yeni Rusya

Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında dağılmasının ardından küllerinden doğan yeni Rusya devleti, o dönemden beri, geleneksel kimliğini ve Rus Ortodoks Kilisesi'nin gücünü eski konumuna getirme süreci içerisindedir. Kilise, Sovyet döneminde çok ağır sıkıntılar yaşamasına ve devlete karşı zorunlu hizmetinde oldukça politikleştirilmiş olmasına karşın, Rus Komünist Partisi'nin Batı'ya yönelik geleneksel korkularını ve antipatisini paylaşmıştı –kilise Katoliklikten korkarken, Marksist-Leninist görüşlere sahip Komünist Parti ise Batı'yı kapitalizmin kalesi olarak görüyordu. Her ikisi de Batı'dan Rusya'ya yönelik, Rus devletini devirmeyi amaçlayan saldırıların tarihinin bilincindeydi.

Benzer kültürel tutumlar devam etmektedir. Batı'ya yönelik aynı korkular, kuşkular ve antipatilerin yeni Rus Federasyonu içerisinde yeniden canlandığını, bu duyguların eski gücüne kavuşmuş Ortodoks Kilisesi tarafından da paylaşıldığını görmemiz hiç de şaşırtıcı olmasa gerek. Sovyet dönemi sonrası Rus devleti, Ortodoks Kilisesi'ni hiç tereddüt etmeden Rus milliyetçiliğinin simgesi ve ayrılmaz bir parçası olarak benimsemişti. Kilise, milliyetçi duyguları harekete geçirebilecek dinî güce sahip olmaya devam etmektedir.

Çağdaş Ortodoksluğun Batı'ya yönelik korkuları asılsız değildir elbette. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Batılı Roma Katolik ve Protestan misyonerlerin Rusya'ya akın edip Ortodoks mezhebine bağlı kişileri Katolikliğe veya Protestanlığa geçirmeye çalışarak Sovyet dönemi sonrasındaki dinî boşluğu

doldurmaya çalışmalarıyla bu duygular daha da yoğunlaşmıştı. Eski Sovyetler Birliği'nde ekonomik koşulların çok ağır olduğu bir dönemde Ortodoksların din değiştirmelerinin kolaylaştırılması amacıyla Batı olağanüstü para harcamıştı. Rus patriği Roma'yı insanların inançlarını parayla *satın almaya* çalışmakla ve yüzyıllardır Katolikliğin hâkimiyetini kurmak amacıyla Ortodoks dünyasının içerisine girmeye yönelik çaba harcıyor olmakla suçlamıştı. Rusya'daki Batılı bir gözlemcinin görüşlerine bakalım:

> Başkentte, St. Petersburg'da ve Rusya'nın diğer büyük şehirlerinde Amerika Birleşik Devletleri, Batı Avrupa, Kore ve Hindistan'dan gelen vaizlerin, din değiştirme görevlilerinin, papazların ve guruların geçit törenini görmemek mümkün değil. Bu kişilerin mesajları metro istasyonlarının duvarlarını kaplıyor, posta kutularının üzerlerini süslüyor, radyolardan yükseliyor ve meraklı üniversite gençlerini etraflarında topluyor... Rusların çoğunun bu yabancı "misyonerlere" karşı kendilerini savunmasız ve hazırlıksız yakalanmış hissediyor olmaları şaşılacak bir şey değil. Bazıları bu dinî akını, tam olarak bastırmak istemese de, frenlemek istiyor. Rus parlamentosu, yakın zamanda, dinî özgürlük yasasında bu duyguları yansıtan iki değişiklik yapmıştır.

2001'deki Dünya Rus Halkları Konseyi'nde söz alan birkaç konuşmacı, Rusya'da yabancı dinî inançlar ve mezheplerin yayıldığına dikkat çekmişti. Rus Parlamentosu, Rusya'da yabancı dinî misyonerlerin eylemlerini kısıtlayan yasalar çıkaracaktı –bu yasalar İslam'a değil, Batı Hıristiyanlığına yönelik çıkarılmıştı. Rusların büyük çoğunluğu, yerli inancın amaçları ve niyetleri kuşkulu dış etkilere karşı korunmasına yönelik bu kararları sonuna kadar destekliyordu. Ortodoks Kilisesi, halktan da aldığı bu güçle, Katolik, Protestan ve özellikle de Evanjelik kiliselerinin Rusya'da misyonerlik çalışmaları yürütmelerini, kilise açmaları-

nı ve örgütlenmelerini zorlaştırmaktadır. *Geleneksel ulusal dinin* bir kez daha kültürel gurur ve milliyetçiliğin temel aracı haline geldiğini görüyoruz; bu olguyu gururun Müslüman dünyasında oynadığı rolde de görebiliyoruz. Müslüman toplumları, zengin ve güçlü özellikle de İslam'ı zayıflatmaya çalıştığını düşündükleri bir Batılı güçle karşı karşıya geldiklerinde *gurur* anında harekete geçer. Bu gurur dinle değil, kimlik ve gelenekle ilgilidir:

> [Ortodoks Kilisesi] büyük bir gururla, 1,005 yıllık bir inanç, ayin, müzik, azizler ve ikon geleneğine işaret etmektedir. Tüm bunlar onu ille de bir devlet kilisesi yapmasa da, pek çok Ortodoks inançlarını devlet dini olarak görmektedir. Bu kişiler sadece Rusya'nın Ortodoks olabileceğini ve tarihsel olarak Ortodoksluğun bir devlet dini olduğunu iddia etmektedirler.

Dolayısıyla Rus devleti milliyetçiliğini, ulusal geleneklerini ve gurur kaynaklarını Rus Ortodoks Kilisesi'nin muhteşem kültürel aracı ile canlandırmaktadır.

Bir zamanlar ateist olan Sovyet siyasî sahnesine Hıristiyan görüşleri yeniden getirilmektedir; Sovyetler Birliği sonrasındaki dönemde politikacıların neredeyse tamamı dinî değerlerin önemine vurgu yapmaya özen göstermiştir. Yabloko adlı siyasî hareketin lideri Grigory Yavlinski şöyle diyordu: "İnançsızlık, sonunda terörü doğuran yozlaşmanın ve bürokrasinin temellerini atar... Tanrı'ya inanmayan bir devlette ekonomik reformlar gerçekleştirmek kesinlikle imkânsızdır."

Rusya Yazarlar Birliği Başkanı Valery Ganichev, korkularını dile getirirken "Rusya, Batı kültüründen aldığı ahlâksızlık hücrelerini klonlamaktadır," diyor ve halktan "ulusun ahlâkî yozlaşmadan kurtarılmasına yardım etmesi için" hükümete baskı yapmasını istiyordu. Ukrayna ve Beyaz Rusya'daki Nasturi ve Monofizit kiliselerinin kontrolünün kimde olması gerektiği konusunda Katoliklik ile Ortodoksluk arasında –hâlâ devam eden–

anlaşmazlık, bu gerilimleri daha da yoğunlaştırmıştı. Bu mesele artık, kaçınılmaz olarak, Rusya ile Batı arasındaki jeopolitik mücadelelerin bir parçası haline gelmiştir.

Ortodoksluk Ayağa Kalkıyor

Din değiştirmeyi iki şeritli bir yol olarak tanımlayabiliriz. Bugün Ortodoks Kilisesi, Ortodoksluğa ilginin dünya çapında büyük bir artış sergilemekte olduğunu ve diğer Hıristiyan mezheplerinden ayrılıp onun "daha saf" dinî mesajını benimseyenlerin sayısının arttığını çok büyük bir memnuniyetle izlemektedir. Dinin maneviyatla, bireyin yaşamını dindarlıkla dolduran Tanrı'nın gizemiyle ilgili olduğunu ilan etmektedir. Kutsal Ruh, bireyi günahlarından kurtarıp ruhunu maneviyatla doldurabiliyorsa, kurtuluşun bu dünyada gerçekleşebileceğini ve öbür dünyaya bırakılmaması gerektiğini de söylüyor Ortodoks Kilisesi. Dolayısıyla ayin; tütsü yakılması, müzik, muhteşem ikonlar, zengin ayin kıyafetleri, esrik coşkunun canlandırılması, kişinin şahsi yaşamında Tanrı'ya öykünmesi, inancın derinliklerindeki gizemlerin zenginleştirilmesi, Tanrı'nın bu dünyadaki ilâhî enerjisinin, öbür dünyayı beklemeden, fark edilmesi ve yaşanması yoluyla kalpleri Tanrı'nın gizemiyle dolduracak, duyuları harekete geçirecek şekilde tasarlanmaktadır. Bunu kısaca, ruhu harekete geçiren dinî bir deneyim olarak da tanımlayabiliriz. Ortodoks inancına mensup kişiler, kilisenin bu ruhanî özelliklerinin Batı'da zaman zaman modaya uygun "sosyal" endişelerle ve siyasî aktivizmle ilgilenen Katolik ve Protestan kiliselerinin içinde bulundukları aşırı dünyevi ortamda yok olmaya yüz tuttuğuna inanmaktadırlar. Amerikalı bilim adamı Nikolai Petro'nun sözleri de oldukça çarpıcıdır: "Yirmi birinci yüzyıl Avrupası günün birinde dinî bir karaktere bürünecek olursa, bu ağırlıklı olarak Doğu Ortodoksluğu olacaktır." Bunu söylerken Ortodoksluğun ruhanî yönüne işaret ediyordu.

Ortodoks ve Latin Hıristiyan dünyaları arasındaki uçurumun İslam'la Hıristiyanlık arasındakinden çok daha eski ve bazı yönlerden daha derin olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Hem Ortodoksluk hem de Latin Hıristiyanlığı jeopolitik güç hususlarından derinden etkilenmiş, teolojiyi bu rekabetin simgesi veya aracı olarak kullanmıştır. Teolojik farklılıklar elbette devam etmektedir, ama birbirleriyle yarışan ulus devletler ve milliyetçilik güçleriyle kurdukları ilişkiler yoluyla yeni bir kimliğe bürünmüşlerdir.

Bu duyguların çok daha çarpıcı bir yankısını bugünkü Lübnan'ın zengin dinî topluluklar yelpazesinde bulmak mümkündür –Sünni, Şii, Maruni Katolik, Roma Katolik, Protestan, Doğu Ortodoks, Dürzî ve diğerleri; bunların arasında Müslümanların psikolojilerine ve siyasetlerine yönelik en sezgisel duyguya sahip olanlar Doğu Ortodoks Hıristiyanlarıdır. Lübnan dışişleri bakanlığına sürekli olarak Ortodoks cemaatinden bir ismin getirilmesi tesadüf değildir. Doğu Ortodoks Lübnanlılar, Hıristiyanlık ile İslam arasındaki dengeyi ve bunların uluslararası siyasetteki karşılıklı etkileşimlerini tüm benlikleriyle anlamaktadırlar. Müslümanlardan Hıristiyanlığın hiçbir mezhebinden görmedikleri kadar bir güven görmektedirler. Ortodoksların bu hassasiyeti kısmen Batı'nın politikalarına yönelik ihtiyatlı tutumdan ve Müslümanlar ile Ortodoksların, ilişkileri daima içten olmasa da, aslında samimi bir geçmişi ve dünya görüşünü paylaştıklarının bilincinde olunmasından kaynaklanmaktadır.

Peki, Rusya kendi sınırları içerisindeki kalabalık Müslüman Rus nüfusuyla ilişkilerini, ayrıca etnik ve ideolojik gerilimlerin evrim sürecini nasıl ele almıştır?

8

RUSYA VE İSLAM: BİZANS YAŞIYOR!

Rusya ve İslam

Rusya, yaklaşık bin yıldır İslam'la iç içe yaşamaktadır; toplam nüfusunun yüzde 12 ila 15'ine denk gelen yaklaşık yirmi milyonluk Müslüman nüfusuyla en büyük Müslüman nüfusuna sahip Batı ülkesidir. Üstelik bu Müslümanlar Batı Avrupa'daki gibi göçmen değil, Rus fetihleri yoluyla Rus İmparatorluğu'nun parçası haline gelmiş yerli nüfusun parçasıdırlar. Müslümanlar, yeni Rusya Federasyonu içerisindeki en büyük dinî azınlığı teşkil etmektedirler ve İslam Rusya'da Ortodoksluğun ardından ikinci büyük din olmayı sürdürmektedir. Moskova, tüm Batı dünyasında en büyük Müslüman nüfusuna sahip şehirdir. Rusya, büyük Müslüman nüfusu sayesinde, merkezi Mekke'de bulunan İslam Konferansı Örgütü'ne gözlemci olarak katılmayı amaçlamaktadır.

Bu hususta belki de en önemli gerçeklik, Rusya'daki Müslümanların neredeyse tamamının etnik kökeninin *Rus* olmadığı, bunların diğer etnik – çoğunlukla Türk olan – gruplara bağlı olduklarıdır. Bu Türk-Tatar-Moğol halklarının bazıları on üçüncü yüzyılda Rusya'yı işgal etmişlerdi ve bunlar Rus halkı tarafından Moskova'yı ellerinde tuttukları birkaç yüzyıl boyunca sürdürdükleri katı yönetimle anılmaktadırlar. Dolayısıyla Rusya'da dinî bir farklılık çoğunlukla *etnik* bir ayrılık anlamına da gelir. Bu insanların çoğunlukla Türk kökenli olmaları, Müslüman olduklarından çok daha önemlidir.

Bizans İmparatorluğu'nu yıkanlar Müslüman Türkler ve Araplar olduğu için, Rusların İslam'a ve Müslümanlara karşı son derece düşmanca bir tutuma sahip olacağını düşünmek o zamanlar oldukça makuldü. Oysa Konstantinopolis'in Türklerin eline geçmesinin suçunu İslam'a atmak çok zordur. Osmanlı Türkleri Müslüman olmasaydılar, zengin ve zayıflamakta olan Yunan Bizans devletini hangi dine sahip olduğuna bakmaksızın fethetmeye çalışmayacaklarını düşünebilir miyiz?

Sovyet döneminin katı ateist politikalarının amacı, Sovyet toprakları üzerindeki bütün dinleri yok etmekti; Sovyetler İslam'a ağır darbe vurmuş olsalar da, onu tamamen yok edememişlerdi. Ve tahmin edebileceğiniz gibi, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının hemen ardından İslam Moskova açısından önemli bir mesele olarak yeniden ortaya çıkmıştı. Altı Müslüman cumhuriyet Rusya'dan bağımsızlığını ilan etmişti – Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Azerbaycan. Rusya'nın Orta Asya'daki bu Müslüman halklara bakış açısı sürekli değişiklik göstermiştir. Önce onları düşman olarak, ardından Çarlığın temel direkleri, Rus İmparatorluğu'nun sadık üyeleri, komünist antiemperyalizmin Doğu'daki olası liderleri, Batı emperyalizmine karşı ideolojik ortakları, güvenilmez milliyetçiler, tehlikeli ayrılıkçılar, teröristler veya bir kez daha, ABD'nin emperyalist gücüne karşı muhtemel müttefikler olarak görmüştür. Rusya örneği, Müslümanların sürekli kökten değişen Rusya gerçeklikleri altında varlıklarını sürdürerek bir Hıristiyan ülkesindeki yaşama nasıl uyum sağlayabildiklerini açıkça göstermektedir. Bu iki tarafın bugün de yeni ortak jeopolitik noktalar keşfetmekte olduklarını söyleyebiliriz.

Komünizmin çöküşünün ardından resmî ateist kampanyaların sona ermesi ve özgürlükler ile kültürel özerkliğin artmasıyla birlikte Rusya Federasyonu'nda İslam'ın profili çarpıcı biçimde yükselmişti. Eski SSCB'nin dışından Müslüman aktivist-

ler Rusya'ya gelerek İslamî görüşleri yaymaya başlamışlardı; bu kişilerin – çoğunlukla şiddet içermeyen, bazen de oldukça şiddet içerikli – siyasî niyetleri de yok değildi. Müslüman Rus halklarının aslında bu tür dinî misyonerlik çalışmalarına ihtiyaçları vardı çünkü altmış yıldan uzun süren Sovyet baskısının altında bunların büyük çoğunluğu dinî ibadetleri ve bunların anlamı hakkında bildiklerinin çoğunu unutmuşlardı – nasıl dua edeceklerini bile unutmuşlardı neredeyse. Rusya'nın her yerinde büyük bir manevi boşluğun olduğu ortaya çıkmıştı; tüm halklar, yaşamlarında yeni manevi içeriğe ve anlama ihtiyaç duyuyorlardı.

Müslüman Rusların ülkenin dışındaki İslamcılarla kurdukları ilişkiler, dinlerine dair bilinçlerinin yanı sıra Müslüman dünyasının dışıyla olan tarihsel bağlarını da güçlendirmişti. Müslümanlar yeniden Mekke'ye hacca gitmeye, daha da önemlisi her türden çağdaş İslamcı düşünceyle yeniden tanışmaya ve Rusya Müslümanlarının daha önce hiç yaşamadıkları kadar politize olmuş Müslüman dünyasıyla yeniden kaynaşmaya başlamışlardı. Bu yeni İslamcı akımların bazıları radikal olsa da, çoğunluğu kesinlikle şiddete karşıydı. Kuzey Kafkasya'nın önemli bir istisna oluşturmaya devam ettiğini belirtmekte fayda var. Buradaki çeşitli etnik gruplar, özellikle de Çeçenler, siyasî bağımsızlıklarını elde etmek için 150 yıldır devam eden silahlı mücadelelerini sürdürmekte ve davalarında İslam'a başvurmaktadırlar. Çeçenlerin 1990'larda Rus askerlerinden aldıkları ağır darbe, Rusya'da ayrılıkçı fikirlere sahip tüm halklara bir mesaj niteliğinde olmuştu: Rus askerleri, Çeçenlerin başkenti Grozni'yle birlikte bazı kasabalarını yerle bir etmiş, binlerce Çeçeni de öldürmüşlerdi. Şehir daha sonra yeniden inşa edilmiştir ve Moskova da bu kez, akıllıca hareket ederek, Çeçenistan'a Rusya içinde önemli ölçüde özerklik vermiştir. Bununla birlikte, dökülen Çeçen kanları, Çeçenlerin yaşadıkları hüsran ve öfke, bazı Çeçen savaşçılarının İslam'ın (El Kaide gibi) daha radikal biçimlerini benimsemelerine yol açmıştır.

Çeçenlerin uzun bağımsızlık mücadeleleri hiç bitmeyecekmiş gibi görünse de, bu mücadelenin Rusya'daki diğer Müslümanları temsil ettiğini de tam olarak söylemek mümkün değildir. Ne var ki, Çeçenlerin silahlı mücadelelerinin özünde bu kez önemli bir fark vardı. Geçmişte bağımsızlık çabalarının öncülüğünü Sufi birlikleri yapıyordu – bunlar, kültürleri dış tehditle karşı karşıya olduğunda ihtiyaç duydukları anda silahlı direnişe başvurabilen mistik hareketlerdi. Bu kez pek çok farklı ulustan, çoğunluğu daha önce Bosna, Keşmir veya Afganistan gibi bölgelerdeki silahlı mücadelelere katılmış olan Müslüman *mücahitler* mücadeleye destek vermek ve daha radikal *cihatçı* öğretileri yaymak amacıyla Çeçenistan'a gitmişlerdi.

Daha gelenekçi Sufi savaşçılar ile çoğunlukla ayrım gözetilmeksizin "Vahabiler" olarak adlandırılan yeni İslamcı militanlar arasında zaman zaman çatışmalar yaşanıyordu. Rusya'nın Çeçenistan'da yarattığı vahşete misilleme olarak Rusya'nın tam kalbinde bazı terör eylemleri gerçekleştiriliyordu. Rusya'daki mevcut *İslamafobinin* muhtemelen en büyük kaynağı Ruslara yönelik Çeçen terörüdür.

11 Eylül olayları ve Washington'un teröre karşı küresel savaş ilan etmesinin ardından Moskova ve Pekin hiç zaman kaybetmeden kendi içlerindeki ayrılıkçı ve İslamcı grupları terörist ilan etmişlerdi: "Teröre Karşı Küresel Savaş", farklı koşullar altında insan hakları ihlalleri olarak algılanabilecek çok sert politikaların uygulanmasına meşruiyet sağlamıştı. 2005 Mayıs ayında Özbekistan'da, Özbek hükümeti isyancı İslamcı protestocuların üzerine ateş açılması emrini vererek yüzlerce Müslüman'ın ölmesine neden olmuştu – hükümet, ölenlerin hepsinin "Vahabi" olduğunu duyurmuştu; Özbek hükümetine bağlı devletin basın organları bu isyancıların uluslararası teröristlerle bağlantılı olduklarını bildirmişti, oysa ulaşılan kanıtlar bu kişilerin Özbek yönetiminin son derece baskıcı yapısını protesto eden çoğunluğu Özbekistan'da yetişmiş İslamcı muhalifler olduğunu gösteriyordu.

Eski SSCB'nin ve bugünkü Rusya'nın Müslümanları günümüz itibariyle küresel Müslüman düşünce akışına fikri açıdan entegre olmuşlardır. İslamî kimlik yükselişte olmakla birlikte Rusya Federasyonu'nun sınırları ve onun çok kültürlü yapısı içerisinde evrimini sürdürmektedir.

İslam, baskı koşulları altında, farklı Müslüman Rusların bir araya gelmelerine yardım eden önemli bir ortak kimlik sağlamaktadır; yine de, İslam'ın Müslümanlar arasındaki bütün etnik ve dilsel farklılıklar arasında bir köprü vazifesi görebileceğini düşünmek hata olur. Etnik Türk halkları kendi aralarında anlaşmazlıklar yaşamaktadırlar ve İslamî birlik şöyle dursun, güçlü bir Türk siyasî birliği bile sergileyememişlerdir. Dolayısıyla İslam yalnızca belirli dönemlerde birleştirici bir etkendir – birleştiriciliğinin gücünü belirleyen de Rusya'nın politikalarıdır. Fakat şu gayet açıktır ki, Rusya'nın Türk halkları Müslüman olmasaydılar bile, yine de güçlü bir bağımsız kimliğe sahip olur, milliyetçilik akımlarının güçlü olduğu ve Rusya'nın kötü yönetildiği bir çağda çok büyük ihtimalle ayrılıkçı dürtüler geliştirirlerdi.

İslam, Rusya'nın hâkimiyetine nasıl girmişti? İslam Rusya'nın bazı bölgelerine Hıristiyanlıktan bile önce ulaşmıştı. Rusya'nın İslam'la ilk ilişkisi savaş meydanında olmuştu. Güneye ve doğuya doğru genişleyen Rus İmparatorluğu, önüne çıkan Müslüman Türk devletlerini ele geçirerek sınırlarına katıyordu. Bu süreçte en dramatik olaylardan biri, Korkunç İvan'ın 1552 yılında Tatar Hanlığı'nın başkenti Kazan'ı ele geçirmesiydi. (Mussorgsky'nin *Boris Godunov* operasındaki sarhoş keşiş bu kuşatmayı müthiş bir aryayla tüm canlılığıyla anlatır.)

Hıristiyanlığın köklü Müslüman Kazan Hanlığı'nın içine yayılması gerektiğini savunarak Rusya'nın Doğu'ya yönelik bu fetih seferlerinin ilk kıvılcımını yakan aslında Ortodoks Kilisesi olmuştu. Fethin hemen ardından kilise Tatar bölgelerinde güçlü bir ku-

rumsal varlık oluşturmuş ve bu bölgelerdeki Müslümanları güç kullanarak Ortodoks Hıristiyanlığına geçirmenin planlarını yapmaya başlamıştı. Rusya'nın Kazan şehrini ele geçirmesi "medeniyetler açısından" çok önemli bir olaydı –bir Rus İmparatorluğu yaratılması ve Moskova hükümdarının yeni bölgeler ve halklar üzerinde etkili bir Çar'a (veya Sezar'a) dönüştürülmesi yolunda atılan ilk büyük adımdı. Çar'ın meşruiyeti ile gücünün Ortodoks inancının yayılmasındaki rolünden kaynaklandığı düşünülüyordu. Bu seferin başında kilisenin metropoliti Makarii vardı:

> Kazan Hanlığı'na karşı Makarii'nin yönetiminde yürütülen savaş, Kilise Askerleri'nin dinî mücadelesine dönüşmüştü. Askerî manevralar başlar başlamaz Makarii, Moskova'nın Kazan yakınlarındaki üssü sayılan Sviask'ta konuşlu Ivan'ın askerlerinden daha erdemli hareket etmelerini istemişti. Makarii ayrıca askerlere kutsal görevlerinde başarıya ulaşmaları durumunda onları Tanrı'nın adına kutsayacağını vaat etmişti. Bu kutsal bir görevdi çünkü Kazanlı Tatarlar "Tanrı'nın sözünü kirletmişler" ve Hıristiyanlık inancına "saygısızlık" etmişlerdi. Makarii, Müslümanların Tanrı'ya karşı bu saygısızlıklarının bedelini "Tanrı'nın gazabıyla" ödeyeceklerini, bunun da kendi ordularına zaferi getirerek Ortodoksluğun kutsal savunucuları rolünü tamamen üstlenmelerini sağlayacağını tahmin ediyordu.

İlk Rusların, tıpkı Haçlılar gibi, Müslümanları başka bir dinin mensupları olarak değil de Hıristiyanlıktan sapmış kişiler olarak gördüklerine dikkat etmek gerekir.

Ortodoks Kilisesi, yeni fethedilen bölgelerde kiliseler, manastırlar ve dinî kurumları kurmuş olsa da, Müslüman topraklarında Hıristiyanlığı yeşertme amacında hüsrana uğrayacaktı. Kilise, Müslüman Tatarların topraklarının ele geçirilip bunların din değiştirmelerinin sağlanmasını kutsal bir görev olarak görürken Moskova aynı görüşte değildi. Moskova, bu askerî se-

ferleri devletin gücünün yayılması politikasının önemli bir parçası olarak değerlendiriyordu. Bu Tatar bölgeleri Müslüman olmasaydılar da Moskova onların üzerine gitmeye dünden hazırdı. Dolayısıyla, Moskova açısından bu insanların din değiştirmeleri, imparatorluğun genişlemesi politikası için dinî bir bahaneden öte değildi.

Moskova'da başa geçen çarlar, özellikle de İslam'ın din değiştirmeye karşı sağlam biçimde durabildiği düşünüldüğünde, böylesine büyük ve köklü bir halkın dinini değiştirmeye çalışmanın çok zor bir şey olduğunu çok geçmeden anlayacaklardı. Tabloda jeopolitik etkenler de yerlerini almıştı: Osmanlı Sultanı, dinî sorumluluklarını taşıdığı Kazan Hanlığı'ndaki Müslümanların esenliklerinden endişe duyduğunu açıklamıştı. Bunun üzerine Çar, bu insanların dinî ibadetlerini yerine getirmelerine izin vereceği konusunda sultana güvence verir. Somut gerçeklikler Ortodoksluk ateşini yaymanın önüne geçmişti.

Yeni ilişkide Hıristiyanlar fetheden Müslümanlar da fethedilen konumunda olsalar da bir tür birlikte yaşama durumu ortaya çıkmıştı. On sekizinci yüzyılın sonunda Çariçe İkinci Katerina, kilisenin İslam'ın yasaklanması ve tüm Müslümanların Hıristiyanlığa geçirilmesi isteğini kesin bir dille geri çevirmişti – kilisenin bu amacının imparatorluğun içerisinde sonsuz bir düşmanlığa ve isyana yol açacağına şüphe yoktur. Moskova bunun yerine, Rus imparatorluğunun çok kültürlü yapısı içerisinde yeni bir uygulamayı hayata geçirmeye karar verir: Ulusal uyum ve sosyal istikrar için İslam'ı doğrudan bir anlaşma yapmaya ikna ederek dini imparatorluğun yapısının temel taşlarından biri haline getirmeyi seçmişti. Katerina, mevcut dindar ve lâik Müslüman yapılarını devlet yönetimine dâhil etmeyi amaçlayan saygılı ve hoşgörülü bir politika benimsemişti. İmparatorluğun Tek Tanrı inancı ile Aydınlanma Çağı'nın dinî hoşgörü kavramlarının ortak kabulüne dayanan siyasî ve toplumsal yapısının temelini din oluşturacaktı. Moskova, "her

bir topluluktaki dinî otoriteyi imparatorluğun yönetiminin bir aracına dönüştürmeyi" amaçlıyordu.

Rusya bu planı sayesinde, imparatorluğun temel sosyopolitik biriminin etnik gruplar yerine dinî toplulukların olmasını sağlamıştı. (Osmanlı devleti, kendi imparatorluğunu dinî toplulukların etrafında örgütleyerek bu ilkenin öncülüğünü yapmıştı.) Rus İmparatorluğu'nda sosyal ve siyasî düzen, devlet tarafından tanınan liderlerin yönetimindeki her bir topluluk içerisinde *dini uyumun* korunması yoluyla mükemmel biçimde muhafaza edilmişti. Dolayısıyla herhangi bir dindeki her türlü dinî veya dogmatik görüş ayrılığı siyasî görüş ayrılığı anlamına geliyordu –bu, Bizans tarihinden de bildiğimiz bir olgudur. Bu toplulukların kendi içlerindeki uyum, topluluğun kimliğinin özünü teşkil eden sağlam dinî inanışların tamamının korunmasına dayanıyordu. Buna karşılık Müslüman topluluklarının liderleri de kendi kararlarının uygulanmasında, dinî geleneklerin, dolayısıyla sosyal düzenin korunmasında Rus devletinin kolluk kuvvetlerine başvuracaklardı.

Peki, Moskova'nın bir Müslüman topluluğunun liderini tayin etmesi İslamî açıdan ne kadar meşru idi? Bir Hıristiyan devleti için çalışan ulemanın meşruiyeti, devlet tarafından atanmaları ve devletten destek görmeleriyle oldukça aşınıyordu. Bağımsızlıklarını kaybediyorlar ve kolaylıkla "kukla" olmakla suçlanabiliyorlardı. Esasında Rus Devrimi döneminde Müslümanların siyasî taleplerinden biri, kendi baş müftülerini tayin etme hakkına sahip olmaktı.

Üç yüz yıllık Romanov Hanedanı boyunca Rus devleti ısrarla yönetim otoritesinin "dine dayandığını" iddia etmişti. Romanov devleti projesi, sonunda "ortak ahlâkî evrene" dayanacaktı. Bu politikalar çoğunlukla başarıya ulaşacaktı. Tıpkı İslam'daki lâik yöneticilerin meşruiyetlerini kabul ettirebilmek için İslam toplumunun ilkelerini ve hukukunu savunmak zorunda oldukları gibi, Romanov Hanedanı'nın Müslüman olmayan yöneticileri de

Müslüman yaşam biçiminin devam ettirilmesine izin verdikleri ve Rusya'nın Müslüman topluluklarındaki İslamî ilkeleri korudukları sürece Müslümanların yöneticileri olarak kabul edilebilirlerdi aslında. Müslüman tebaanın şikâyetleri ve anlaşmazlıkları konusunda karar vermesi için bunları çara iletmelerine izin veriliyordu; böylece çar meşrulaştırılmış ve Müslüman nüfusun birliği, esenliği ve memnuniyeti korunmuş oluyordu. Rus yönetiminin tüm bunları yaparkenki beklentisi, Müslüman nüfusunun Rus monarşisini zaman içerisinde "meşru" göreceği ve bu monarşiye sadakatle bağlanacağı yönündeydi. Rus devleti artık "inancın savunucusu" rolünü üstlenmeye başlamıştı. Savunduğu inanç yalnızca Ortodoksluk değil, aynı zamanda İslam, Yahudilik, Budizm ve daha sonra da Protestanlık ve Katoliklikti.

Çarın dinî farklılıkları kabul etme ve etnik farklılıkları önemsememe yönünde verdiği karar, Rusya'nın Müslümanları arasında etnik bağlardan daha çok dinî birlik bağlarının güçlenmesiyle sonuçlanmıştı. Ancak, Moskova'nın askerî genişleme sürecinde yabancı Müslüman devletlerle doğrudan çatışmaya girdiği zaman Müslümanların sadakatleri sınanacaktı. Bu süreçte Rusya ile Osmanlılar arasında üç yüzyılı aşkın bir süre içerisinde elliye yakın muharebe ve Müslüman İranlılarla dört büyük savaş yaşanacaktı (İngilizler ve Fransızlar, Moskova karşıtı politikalarının bir parçası olarak İran'a belirli aralıklarla destek olmuşlardı). Rusya Müslümanları çoğunlukla Türk kökenli ve Sünni olduklarından, Osmanlı Türklerine İranlılara duyduklarından çok daha fazla sempati duyuyorlardı. Yine de Çar'a bağlılıklarını Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı kargaşaya ve Rus Devrimi'ne kadar sürdüreceklerdi.

İslam ve Ortodoks Hıristiyanlığının Rus İmparatorluğu içerisinde bir arada yaşaması Müslüman halkların tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. İmparatorluktaki Müslümanlar, asimile olmaya veya kişisel ve toplumsal kimliklerini terk edip Rus Hıristiyan olmaya zorlanmadıkları için Rus devletine bağ-

lılıkları daha da artmıştı. Rus İmparatorluğu sınırları içerisindeki Müslüman topluluklarının hiçbirinin homojen bir yapıya sahip olmadığını da belirtmek gerekir; her biri kendine özgü tarihî ve kültürel deneyimleriyle gelişiyordu, tıpkı onlar gibi asimilasyona zorlanmayan ülkedeki Protestan, Roma Katolik, Yahudi ve Budist toplulukları gibi.

Devlet İçinde Din ve Etnik Kimlik Karşı Karşıya Geldiğinde

Devleti dine dayalı topluluklara ayırarak yönetme fikri o dönemlerde ne kadar işe yaramış olsa da, çağdaş gözlemciler bunun çağdışı, farklı ve daha dindar bir yaklaşımın ürünü olduğunu düşünmektedirler. O halde devlet içerisinde *kimliğin* temeli ne olmalıdır? Etnik köken (dil) mi yoksa din mi? Karmaşık çok kültürlü toplumlarda insanları bir arada tutan ana ilke yaklaşık bin yıldır bu iki kavramdan biri olmuştur. Çağdaş Batı'da devlet içerisindeki egemen kimlik kavramı, "vatandaşlık" yoluyla üyelik anlamına gelir – "kimliğimi ne sen sor ne ben söyleyeyim". Bu anlayışta birey devlete bağlılığını itiraf eder, ama kişisel özellikleri hakkında hiçbir şey söylemek zorunda değildir.

Rus İmparatorluğu, komşu Müslüman devletleriyle yaşadığı çok sayıda savaşa rağmen, Osmanlı Devleti ve İran'la etkin diplomatik ilişkilerde bulunuyor ve Osmanlıların kontrolü altındaki Kutsal Filistin Toprakları'nda Ortodoksluğun resmî koruyucusu olarak hareket ediyordu. Moskova, topraklarının dışındaki Müslümanların Rusya hakkındaki görüşlerine büyük önem veriyordu; aynı zamanda, Rus dış politikasının Ortadoğu'daki amaçlarına ulaşabilmek adına Müslüman Rusların gönüllerini kazanmaya çalışıyordu. Böylece Moskova hem Hıristiyan hem de "Müslüman bir güç" olarak konuşabilecekti.

Rus Ortodoks Kilisesi ise bu durumdan çok memnun değildi; Rus devletinin, kilisenin imparatorluk toprakları üzerinde Hıristiyanlığın hedeflerine ulaşmasını engelleyen ekümenikli-

ğini onaylamıyordu. Yazar Dostoyevski gibi milliyetçi Ruslar ise Ortodoks Kilisesi'nin Rusya'nın "ruhunu" temsil ettiğini düşünüyor, Rus devletinin Müslümanlarla uyumlu ilişkiler kurmasına karşı çıkıyorlardı. Dostoyevski, devleti "Müslümanları tektanrıcılıklarından ötürü övmekle" suçluyor, bunu da "Türk sevdalılarının çoğunun saplantısı" şeklinde açıklıyordu. Rusya'nın Doğu'ya hükmedeceğinin devletin kaderinde yazdığına inanıyordu.

Müslümanların Rus hâkimiyetini ne ölçüde kabul ettikleri genellikle Rusya'nın söz konusu dönemdeki politikalarına bağlı oluyordu. Kırılma noktası sanki 1917 yılında yaşanmıştı: Moskova sonunda Bolşevik Devrimi'ne yenik düşmüş, ülkede uzun sürecek, kederlerle dolu bir Sovyet deneyimi başlamıştı. Ama o döneme kadarki yüzyıllar içerisinde ülkede ciddi anlamda tek bir kitlesel Müslüman direnişi gerçekleşmemişti, Rus ordusunun komşu Müslüman ülkelere seferler düzenlediği zamanlarda bile. Müslüman savaşçılar, yani *mücahitler*, çoğu kez kendi geleneksel yerel liderlerine karşı savaşmışlardı –bugün Ortadoğu'da olduğu gibi. Rusya'nın komşu Müslüman ülkelere açtığı savaşı desteklemeyi içlerine sindiremeyen bazı Müslüman Ruslar da, bazen de karşı tarafta savaşmak için, Rusya'dan Türkiye'ye göç etmeye karar vermişti.

Dünyadaki emperyalist güçlerin neredeyse hepsi, tarihte bir noktada, sömürge yönetimlerine destek olmaları ve yerel isyanları önlemeleri için yerel Müslüman seçkinleri kendi taraflarına çekmeye çalışmışlardır. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce ayakta olan Hapsburg İmparatorluğu da aynı şekilde Balkanlar'da itaatkâr Müslüman yöneticileri kendi tarafına çekmeye çalışmıştı. Alman İmparatoru Birinci Dünya Savaşı esnasında tüm Müslüman dünyasında emperyalist İngiliz ve Fransız hâkimiyetine karşı isyan başlatmaya çalıştıysa da başarılı olamamıştı. Fransızlar da Cezayir'i işgal ve ilhakını İslamî meşruiyet zeminine dayandırmaya çalışmış, o da başarıya ulaşamamıştı; tıpkı Almanların İkinci Dünya Savaşı sırasında Kafkasya işgalinde yapmaya ça-

lıştıkları gibi. Japonlar ise İkinci Dünya Savaşı öncesinde ve esnasında Güney ve Güneydoğu Asya'daki Batılı ordulara karşı etkin biçimde savaşabilmek için oradaki Müslümanlarla ittifak kurmaya çalışmışlardı. Yine İkinci Dünya Savaşı'nda Almanlar, Ortadoğu'daki İtilaf Kuvvetleri'ne karşı Arapların desteğini alma çabası içerisinde, Kudüs müftüsünü kendi taraflarına çekmeyi başarmışlardı. Bugün ise ABD, bölge halkları tarafından hoş karşılanmayan ABD politikalarının desteklenmesine yardımcı olabilmeleri için Arap dünyasında halk desteğinden yoksun ve seçilmemiş sayısız lideri desteklemektedir.

Ne var ki Rusya'nın İslam'la ilişkisi Avrupa'nınkine oranla çok daha eski, derin, kapsamlı, hatta sağlamdır. Bunun temel nedenlerinden biri, Rus İmparatorluğu'nun Müslümanlarla doğuya ve güneye doğru karadan genişleme sürecinde karşılaşmış olmasıdır; oysa Avrupalı emperyalist güçler Müslümanlarla ancak işgal amaçlı yaptıkları denizaşırı seferlerinde karşılaşmışlardı. Rusya'da İslam varlığını sürdürmüştür ve bundan sonra da sürdürecektir çünkü Rusya ve İslam en başından beri aynı toprakları paylaşmaktadır. Rusya, vatandaşları arasında önemli sayıda *yerli* Müslüman topluluğuna sahip tek Batılı devlet olma özelliğini korumaktadır.

Ceditçiler

Rusya'daki Müslümanlar daima azami kültürel özerkliğe sahip olmanın peşinde koşmuşlardı; oysa içinde yaşadıkları bu ülke çok yoğun fikri ve siyasî değişim sancıları çekiyordu. Müslümanlar, kendilerini yakından ilgilendiren önemli meseleler üzerinde yapılan tartışmalara kayıtsız kalamazlardı. İşte Rusya'daki Müslümanlar arasında ilk ciddi reform hareketi on dokuzuncu yüzyılın ortalarına doğru ortaya çıkmıştı – Müslüman toplumunun tamamen yenilenmesini amaçlayan *Ceditçiler* hareketi (cedit kelimesi Arapçada yeni anlamına gelmektedir). Rus toplumu

içerisindeki kültürler arası canlanmayı yansıtan Ceditçiler aslında Müslüman dünyasındaki ilk reform hareketlerinin en önemlilerinden biriydi.

Ceditçiler eğitimin önemine ve matematik ile fen gibi uygulamalı konuların müfredata dâhil edilmesine vurgu yapıyorlardı. Bu hareketle birlikte okullar yaygınlaşmış, yayınlanan gazete sayısı hızla artmış ve kitaplar yerel dillere tercüme edilmeye başlanmıştı. Oysa yıkıcı, ayrılıkçı ve Rus toplumunun liberal unsurlarıyla bağlantılı olsalar da Panislamcı ülkülerin ortaya çıkmasından endişelenen Rus İmparatorluğu otoriteleri, bu harekete ihtiyatla yaklaşmışlardı. Yeni bir seçkinler sınıfını eğitecek, bilgilendirecek ve yetkilendirecek, ayrıca kemikleşmiş sosyal düzeni değiştirecek her türlü hareketten korkan feodal görünümlü eski Müslüman seçkinler sınıfı da Ceditçilere muhalefet etmişlerdi. İşte Ceditçilerin devrime veya şiddete başvurmadan ulaşmak istemedikleri amaç kesinlikle buydu. Ceditçilerin ayrılıkçı hareketler başlatma gibi bir niyetleri de yoktu aslında, Rus siyasî yapısı içerisindeki konumlarını güçlendirmeye çalışıyorlardı yalnızca.

Ceditçilerin önde gelen isimlerinden biri olan Kırım Tatarı İsmail Gaspıralı, Rusya'nın reform sürecinden geçen siyasî düzeninde Müslümanların etkinliğini tüm canlılığıyla tasarlamış, bundan yola çıkarak Rusya'yı Müslüman dünyasıyla birlikte çalışmaya davet etmişti:

> ...Rusya, Türkiye ve İran'la iyi ilişkiler kurabilirse doğudaki tüm Müslümanlarla akrabalık kurmuş olacak ve şüphesiz, İngiltere'nin inatla yapmaya çalıştığı şeyi o yaparak *Müslüman ulusları* ile medeniyetlerinin *başına geçecektir.*

Kısaca anlatmak gerekirse, Gaspıralı Rusya'nın Hıristiyan bir ulus olmanın yanı sıra çok büyük bir Müslüman ulusu olma potansiyeli taşıdığını düşünüyordu. Bu hareket aynı zamanda Müslüman ile Hıristiyan kültürlerini kaynaştırmaya yönelik ilk

ve en büyük girişimdi. Din bu kez, Rusya'nın dünyadaki konumuna ilişkin büyük hayaline ulaşmasını engellemek yerine bu yolda yardımcı olmuştu. Bununla birlikte, İslam ya da dinî farklılıklar olmasaydı da Rusya geniş Türk nüfuslarının entegrasyonunda yine de ciddi sıkıntılar yaşayacaktı.

Rusya'daki Müslümanların eğitim, reform ve siyasî yaşama katılım yönündeki hareketleri on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru çarpıcı biçimde hız kazanmıştı. Seçkinler, etnik kökene vurgu yapan yeni bir siyasî dönemde kimlik üzerine ateşli tartışmalar yapıyorlardı. Ruslar bile "Batı"ya mı, farklı bir Ortodoks dünyasına mı yoksa bir bağlamda Asya'ya mı ait olduklarından tam olarak emin değildiler. Müslümanlar da kendilerine benzer sorular soruyorlardı: Öncelikli olarak Müslüman mı, Rus vatandaşı mı, Türk mü yoksa Tatar mıydılar? Gerçek anlamda Rusya'ya "ait"ler miydi?

Rusya'da 1905 Devrimi'nin ardından Çar II. Nikolai, liberalleşmeye yönelik bir meclis (Duma) açılması benzeri önemli siyasî adımlar atmaya zorlanmıştı. Stratejilerini belirlemek üzere 1905 yılında topladıkları Birinci Rus Müslümanlar Birliği Kongresi'nde Rusya Müslümanları kendi siyasî hareketlerini ideoloji yerine din temelinde örgütlemişlerdi. Bu hareketin iki temel amacı vardı: Daha büyük dinî ve kültürel özerkliğe, Rus halkıyla eşit statüye sahip olmak. Çoğunluğu Türk kökenli olan Rusya Müslümanlarının İslam'ı birleştirici unsur olarak etnik değil de dinî gerekçelerle seçmiş olmalarının Rus İmparatorluğu'nun örgütlenmesinde temel bir unsur olduğunu unutmamalıyız.

Bu yeni hareketin politikaları ılımlı ve merkeziyetçiydi. Rusya'daki tüm Müslümanların ortak amaçlar doğrultusunda bir araya getirilmeleri hedefleniyordu. Bu amaçlar arasında toprağın adil biçimde paylaşımı, Müslüman topraklarının kamulaştırılmasına son verilmesi, basın, örgütlenme ve din özgürlüğü ve anayasal bir monarşi gibi noktalar vardı. Parti yönetimi Rus siyasî sahnesinde kendisine yer edinmek istiyor ve içişleri bakan-

lığına partinin Rusya karşıtı ya da ayrılıkçı olmadığı, çara bağlı olduğunu taahhüt ediyordu. Bu Müslüman birliği sonraki birkaç seçimde Duma'da otuz ila kırk arası sandalye kazanmayı başaracaktı. Birlik dinî alanda ise ilginç biçimde Müslüman ulema hiyerarşisinin radikal bir reformdan geçmesini ve baş müftünün doğrudan halk tarafından seçilmesini istiyordu. Bu ikinci istek o güne kadar hiçbir Müslüman ülkede dile getirilmemişti. Bu adımlar, ulema içerisindeki gelenekçi ve muhafazakâr kanatların hâkimiyetinin kırılmasına yardım etmişti. Ne var ki Müslüman Birliği yalnızca birkaç yıl içerisinde parçalanmaya başlayacaktı. Bu parçalanma kısmen etnik ve bölgesel etkenlerden kaynaklanırken kısmen de Rus Sosyalistlerle ilişkilerde daha solcu bir duruş benimseyen bazı delegelerden ötürü ideoloji kaynaklıydı. Kısacası, İslam artık sosyal tutkal işlevi görmüyordu ve Rusya Müslümanları etnik, bölgesel, sınıfsal ve ideolojik farklılıklar sergiliyorlardı. Müslümanların geniş bir kültürel yelpazede özgürce hareket edebildikleri koşullar altında İslam kimliği artık baskın unsur olmaktan çıkmıştı. Birinci Dünya Savaşı'nda Rus Ordusu'na bir milyondan fazla Müslüman Rus katılmış, bunların pek çoğu da güneydeki Osmanlı kuvvetleriyle savaşmıştı –ve tüm bunlar, Osmanlıların Hıristiyanlara karşı tüm Müslümanları Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında savaşmaya çağırdığı *fetvalarına* rağmen yaşanmıştı.

Tüm bunlara baktığımızda çarlık emperyalizmi döneminin temel özellikleri olarak Müslümanların Hıristiyan bir imparatorluğa oldukça başarılı biçimde entegre edilmelerini, Müslümanların siyasî örgütlenmende etnik mi yoksa dinî temeli mi kullanacakları konusunda kararsızlık yaşamalarını ve Rus siyasî düzenine çok büyük ölçüde bağlı kalmış olmalarını sıralayabiliriz. Müslümanların, içinde çok az solcu veya aşırı dinci partiyi barındıran, daha sonra "burjuva milliyetçiliği" şeklinde tanımlanacak siyasî yapıları ana görüşten kopuk sayılamazdı. Her şeyden önemlisi, "kanlı sınır" diye bir şey söz konusu değildi. Bu

durum, kendilerine kabul edilebilir düzeydeki bir siyasî düzende azınlık olarak yer alma imkânı tanındığında Müslümanların başarılı biçimde katılım sağladıklarını gösteren en güzel örneklerden biridir. Hatta siyasî/ideolojik ve tamamıyla Müslüman blokları olmayan geniş kapsamlı siyasî partileri desteklediklerini de söyleyebiliriz. Bununla birlikte, toplumsal kimliklerinin temel bir özelliği olan dinî kimliklerinden de genellikle vazgeçmezler. Sovyet dönemi tüm bunları nihai bir sınamaya tabi tutacaktı –kırılma noktası da işte o zaman yaşanacaktı.

Rus Devrimi ve Bolşeviklik

Sovyet dönemi, Müslüman Rus toplumunun karmaşık evrim sürecinde yeni ve şiddet içerikli bir dönemin kapılarını açacaktı. Yeni komünist (Bolşevik) yöneticiler başlangıçta İslam'ı kendi taraflarına mı çekeceklerine, ortadan mı kaldıracaklarına yoksa din yerine etnik temele dayalı bir siyasî yapı oluşturarak gücünü mü kaybettireceklerine karar verememişlerdi. Sonunda etnik yaklaşımı seçmişler, bunda biraz da başarıya ulaşmışlardı. Bu arada 1916 yılında, Rus Devrimi'nden bir yıl önce, Orta Asya'da uzun vadeli sonuçları olacak ciddi bir Müslüman Türk isyanı patlak vermişti; isyan, Müslümanları askerlik yapmaya zorlayan yeni çarlık politikalarına ve savaş ekonomisinin yarattığı diğer sıkıntılara karşı verilen sert bir tepkiydi. Basmacı İsyanı olarak adlandırılan bu isyan, başta Sovyetler Birliği'nin Özbek ve Tacik bölgelerinde olmak üzere, ara ara parlayarak yaklaşık on beş yıl sürmüştü. Bu isyanın bu şekilde sürmesini sağlayan ise Sovyet diktatörlüğüne ve katı ateizmine düşmanlık geliştirmiş olan bağımsızlık yanlısı çok sayıda Orta Asyalı Müslüman'ın milliyetçi ve dinî tutkularıydı. İsyan sonunda Kızıl Ordu tarafından bastırılmış olsa da, Müslüman Ruslar arasında derin öfkeler olduğunu ortaya koymuştu. İsyanın bastırılmasında eski Türk subayları ve İngiliz istihbaratından da destek alınmış ol-

ması da Müslümanların dış güçlere karşı sadakat meselesini sorgulamalarına yol açmıştı. Basmacı İsyanı, Moskova'nın ülkedeki Müslüman nüfusuyla ilişkilerinde çok dikkatli hareket etmesi gerektiğinin açık bir işaretiydi.

Aslında Sovyet yönetiminin ilk zamanlarında Komünist Parti İslam'ı kendi amaçları için *kullanmak* ve komünist devrimini tüm dünyaya yayma ve Asya, Afrika, Latin Amerika'da Batı egemenliğine son verme amacında Müslüman vatandaşlarını yanına çekmek için olağanüstü çabalar harcamıştı. Sovyetlerin en büyük hedeflerinden biri, İngiliz egemenliğindeki Hindistan'dı. Rusya'nın hemen sınırında bulunan bu sömürge devleti tarihinde Müslümanların ateşlediği İngiliz karşıtı isyanlara tanıklık etmişti.

1921 yılında toplanan destansı ve renkli Bakü Doğu Halkları Kongresi'nde Sovyetler dünyanın dört bir yanındaki sömürge ve yarı sömürge ülkelerinden yaklaşık iki bin delegeyi bir araya getirerek Batılı sömürgeci güçlere karşı devrim eylemi planlamaya çalışmıştı. Sonuç bildirgesi Moskova'daki Bolşevik yönetimi tarafından titizlikle hazırlanmış olsa da, bu kongre sömürgecilik karşıtı mücadeleye büyük soluk kazandırmıştı. Müslüman ülkelerinin bu devrim hareketlerinin ön cephesinde yer alacağını düşünen Moskova, Sovyet dış politikasının çıkarlarını Batı'ya karşı geliştirmekte Müslümanlardan faydalanmaya çalışmıştı.

İslam adı Bakü Konferansı'nın toplantı tutanaklarında doğrudan geçmiyordu; Moskova'nın asıl niyeti, Müslüman halklarının farklı *milliyetçiliklerini* komünizm ile aynı hizaya getirmekti. Oysa daha önce belirttiğimiz gibi, İslam *Müslüman olmayan* güçlerle karşı karşıya geldiğinde daima milliyetçi dürtülerle ittifak içerisinde olmuştur. Bunun üzerine Sovyet strateji uzmanları, özellikle Lenin ve Zinoviev, İslam toplumunun muhafazakâr unsurlarını devre dışı bırakıp Müslüman gruplar arasında devrimci güçler oluşturmanın yollarını aramışlardı. Bu strateji uzmanları, bu kez daha lâik anlamda olmakla birlikte *cihat* keli-

mesini bile kullanıyorlardı; "emperyalizme karşı kutsal savaştan" ve Doğu'nun ezilmiş tüm halklarını özgürlüğe kavuşturacak Moskova'daki dünya devriminin merkezine yapılacak bir tür yeni "hac" yolculuğundan söz ediyorlardı. Bununla birlikte Moskova, İslam ve milliyetçiliğin Basmacı İsyanı'nda da kullanılmış olan iki yüzü keskin bıçak olduğunun da tamamen farkındaydı. Bu bıçaklar imparatorluğun Müslüman bölgelerinde her an Sovyet yönetimine karşı çevrilebilirdi.

Mir Sait Sultan Galiyev: Komünist-Müslüman-Milliyetçi

Marksist-Leninist ideolojinin Müslüman toplumlarıyla ilk buluşmasının muhtemelen en canlı örneği, Volga bölgesinden Müslüman Tatar Mir Sultan Galiyev'in 1917 yılındaki Bolşevik Devrimi döneminde Komünist Parti'ye katılmasıydı. Galiyev, antiemperyalist Bolşevik hareketinde önemli bir figür haline gelecekti. Sultan Galiyev, Rus İmparatorluğu içerisindeki çeşitli Müslüman halkları arasındaki etnik farklılıkların ancak ortak İslam kültürüyle aşılabileceğini öne sürerek "tamamen Müslümanlardan oluşan bir komünist parti" oluşturulmasını istiyordu. İslamî bir çehre kazandırıldığı takdirde Marksizmin Müslüman kitlelerine ulaşabileceğine inanıyordu. Dolayısıyla Müslüman dünyasında Avrupa emperyalizmine karşı gerçekleştirilecek komünist devrimi destekleyebilecek güçlü bir Müslüman komünist partisinin oluşturulmasını hayal ediyordu. Din ve etnik köken artık iç içe olmaya başlıyordu.

Kendisi de ateist olan Sultan Galiyev yine de Kuran'ı ve Şeriat hukukunu baştan aşağı incelemiş ve Sovyet yetkililerini İslam kültürünün Müslümanların yaşamlarındaki gücünden ve derinliğinden dolayı uyarmıştı. Galiyev Sovyet sistemi içerisinde hızla yükselerek Milletler Halk Komiserliği'nin başkanı olmuş ve Josef Stalin'in yönetimindeki uluslar politikasının şekillenmesinde önemli bir şahsiyet konumuna gelmişti.

Sultan Galiyev'in Komünist Parti'ye girmesinin belki de temel nedeni, kendisinin ateşli antiemperyalist ümitleriydi. Galiyev, Bolşevikleri tek kurtarıcı olarak görmüştü:

> Ben bu andan itibaren Bolşeviklerin yanında yer alacağım... çünkü Bolşevik davasının haklılığına tüm kalbimle inanıyorum. Bunu biliyorum; böyle düşünüyorum. O yüzden bu inancı içimden hiç kimse çıkaramaz. Şimdi görüyorum ki devrimin başında vaat edilenleri yalnızca bazı Bolşevikler yerine getirebilmiştir. [Ama Birinci Dünya Savaşı'nı] bitiren de onlar oldu. Ulusların kaderlerini yeniden kendi ellerine vermeye yalnızca onlar çalışıyor. Dünya savaşının gerçek nedenini sadece onlar ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Mısır, Hindistan, Afganistan, İran ve Arabistan'a zulmeden İngiliz emperyalizmine karşı savaş ilan ettiler. Fas, Cezayir ve Afrika'nın diğer Arap devletlerini köleleştiren Fransız emperyalizmine başkaldıran da onlardır. Nasıl olur da onların yanında yer almam? Görüyorsunuz, Rusya'nın tarihinde bugüne kadar asla dile getirilmemiş şeyleri açıkça söylüyorlar. Rusya'daki ve Doğu'daki tüm Müslümanların özlemini dile getirerek, İstanbul'un Müslümanların elinde olması gerektiğini ilan ettiler. Onlar bunu söylerken Kudüs'ü ele geçiren İngiliz birlikleri de Yahudilere şunları söylüyorlardı: "Hemen Filistin'de toplanın, size Avrupalı bir devlet kuracağız."

Müslüman bir komünist partinin kabul edilemez olduğunu ve bunun Müslüman toplumu içerisindeki burjuva güçlere tehlikeli bir ödün vereceğini düşünen Stalin ve Sovyet yönetimi bu fikri anında reddedecekti. Moskova, Müslümanlar arasında böyle bir harekete yalnızca "proleter" sınıfının birliğine dayalı bir partinin önderlik edebileceğinde ısrar ediyordu –oysa o dönemde tarımla veya ticaretle uğraşan Tatarlar arasında proleter sınıfının varlığından söz etmek pek mümkün değildi. İşte Galiyev bu noktada işareti almış ve Sovyet Komünist Partisi'nin bu ha-

yalini asla kimseyle paylaşmayacağını anlamıştı. Bunun üzerine, Müslümanların çarlık zulmünden kurtulmalarının aslında bir anlam ifade etmediğine, bunun yerine sözde Rus proleter sınıfı anlayışının altında ezilmeye başladıklarına ikna olmuştu. Tatarların çıkarlarının Rusya'nın emperyalist çıkarlarıyla bağdaşmadığına ve komünizmin ulusları emperyalizmden kurtarmak bir yana, emperyalizmin farklı bir biçimi olduğuna inanmıştı. Sultan Galiyev sonunda Stalin tarafından tutuklatılacak, diğer binlerce Müslüman Türk milliyetçisiyle birlikte 1940 yılında idam edilecekti.

Sultan Galiyev, önemli bir komünist aktivistin, teorisyenin çarpıcı bir örneğiydi ve Müslüman solunun önemli bir sözcüsüydü. Galiyev'in suçlanması, hapse atılması, sürgün edilmesi, dışlanması, sonunda da idam edilmesiyle sonuçlanan olaylar, İslam kültürünün Avrupa –hatta Sovyet– emperyalizmi karşısında büründüğü "milliyetçi" kimliğin müthiş kanıtlarıdır aslında. Açıkçası Sultan Galiyev'in Stalin'den kopması, ardından da Müslümanların *milliyetçi* çıkarlarını benimsemesi gibi olgular Komünist Parti içerisinde yeni bir terimin oluşmasına yol açmıştı: Sultan Galiyevcilik. Bu terim, komünistlerin Rusya'daki Müslüman topluluklarının içerisinde var olan gizli milliyetçilik unsurlarından duydukları korkuyu ifade edecekti. "Marksist-Leninist ideolojinin yerine milliyetçiliğin geçmesine izin verildiğinde olanları görüyorsunuz işte," sözü komünistlerin dillerine adeta pelesenk olmuştu. Bu arada Sovyetler de farkında olmadan İslam'ı "etnik kimliğe" dönüştürmek için çok büyük çabalar vermişlerdi. Teröre Karşı Küresel Savaş'ta Amerikan politikaları da aynı şeyi yapmıştır.

Netice itibariyle, Müslüman Rus toplumunun Doğu'nun ezilen halklarına komünist antiemperyalist mesaj götürerek taşıdığı devrim potansiyeline rağmen Sovyetlerin bu girişimi müthiş bir başarısızlıkla sonuçlanmıştı: Müslümanlar, daha sonraki Sovyet politikalarına ve Sovyetlerin Müslüman Türk kültürü-

neyönelik baskılarına derin düşmanlıklar beslemeyi sürdürecekler-di. 1926 yılına gelindiğinde İslam'ı artık esasen Bolşevik karşıtı bir güç olarak gören Moskova, Müslüman nüfusları arasında ateizm propagandası yapmak ve tüm inananları devletin yönetim kademelerinden çıkarmak üzere Militan Ateistler Birliği adı altında bir örgütlenme oluşturmuştu. Sovyet yetkililerinin ateist ideoloji yaymaya ve tüm dinleri sindirmeye yönelik çabaları Müslümanların gözünde Sovyet rejiminin işlediği en büyük günahtı. Müslümanlar dinî ibadetlerini ve geleneklerini gizli biçimde korumaya ve sürdürmeye çalışmışlardı; karanlık Sovyet yönetimi yıllarında bir miktar İslamî bilginin canlı tutulmasında Sufi ağları çok büyük rol oynamıştı.

Çarlık Rusya'sı imparatorluğun siyasî ve sosyal örgütlenme temeli olarak dini kullanmış iken, Bolşevik komünistler ise adeta *u* dönüşü yaparak, böl ve ele geçir anlayışı içerisinde, Sovyet İmparatorluğu'nun örgütlenmesinin temelini etnik gruplara dayandırmanın çabasına girmişlerdi. Dolayısıyla Sovyetler, örneğin geniş bir Türk etnik yapısıyla çalışmak yerine her bir ayrı Türk dili –Özbekçe, Tatarca, Kazakça, Kırgızca, Türkmence, Azerice vs.– için farklı siyasî cumhuriyetler kurmuşlardı. Etnik kimlik artık İslamî kimliğin ve olası panTürkçü milliyetçi görüşlerin yıkılmasında kullanılacak araç haline gelmişti.

1979 yılında Moskova'nın Afganistan'da yeni bir komünist yönetim oluşturmak için bu ülkeyi işgal etmesiyle birlikte Sovyetlerin İslam'la mücadelesi yeni dış politika boyutları kazanmıştı. Çok kısa bir süre içerisinde İslam adına Sovyet işgaline karşı kutsal bir savaş veren silahlı bir isyan tüm Afganistan'a yayılacaktı. Batı'nın, özellikle de ABD'nin büyük desteğini alan Sovyet karşıtı *cihat,* sekiz yıl süren bir mücadelenin ardından Sovyetleri Afganistan'dan çıkarmayı başarmıştı. Afganistan'da bulunan Sovyet askerlerinin arasında çok sayıda Müslüman Sovyet de vardı ve bu askerler, Sovyetlerin İslamî bir direniş hareketini bastırmaya yönelik politikalarına belirli ölçüde karar-

sızlıkla yaklaşıyorlardı. Ve Sovyetlerin Afganistan'dan yenilgiyle geri çekilmesinin ardından Afgan ve yabancı *mücahitler* "İslam'ın bir süper gücü yendiğini" ilan edeceklerdi. Bu mesaj, mutsuz Müslüman Rusların dikkatinden kaçmayacaktı.

SSCB'nin 1991 yılında dağılması, Sovyet İmparatorluğu'ndaki Müslümanlar açısından bir dönüm noktası olmuştu. Çok geçmeden –biri dışında hepsi Türkî– beş Müslüman cumhuriyet yeni "devlet" olarak, sözde etnik temelde, tam bağımsızlığını elde etmişti ve neticede bunların çoğu Türk kökenliydi. Yeni ve oldukça küçülmüş Rus devletinin sınırları içerisinde yaşamaya devam eden Müslüman halklarına –yine katı etnik çizgiler çerçevesinde– çok daha büyük özerklik verilecekti. Bu bölgelerin bazılarında, özellikle Çeçenistan'da yaşanan huzursuzluklar, genellikle İslam adına savaşan Çeçenlerin yaklaşık 150 yıllık bağımsızlık mücadelesi ateşinin henüz sönmemiş olduğunu gösteriyordu. Rusya'da kalan Müslümanların çoğunluğu (kendilerini devasa Rus denizindeki küçük adacıklar olarak görerek) Rusya'dan ayrılma fikrinin kolay ve uygulanabilir olmadığını düşünerek İslam'a ulusal kimliklerinde yeniden önemli bir yer vermeye çalışırken diğer yandan da etnik farklılıklarına gururla vurgu yapmaktadırlar. Bazı İslamcılar öyle olmasını istese de bu farklı etnik Müslüman gruplar aslında İslam temelinde birleşmiş değildirler.

Ve karşımıza yine aynı sorular çıkıyor: Bunlar öncelikle Müslüman halkları mı yoksa etnik/ulusal Tatar, Özbek, Kazak, Tacik vb. grupları mıdır? Yoksa geniş bir panTürkçü grubun bir parçası mıdırlar? Ya da Rus vatandaşları mıdırlar? Gerçek şu ki, bu sıraladığımız seçeneklerin her biri veya hepsi birden koşullara göre gerçekleşebilir. Bu seçenekler aslında birbirinden bağımsız değildir. Herhangi bir zamanda hangi kimliğin baskın geleceği de koşullara bağlıdır.

Sovyetler Birliği'nin Müslümanlara ve İslam'a çok büyük zulümler çektirdiği, dünyanın her yerindeki Müslümanların çoğu

tarafından bilinmekteydi. Bu insanlar aynı zamanda, Batı'nın sömürgeci ve emperyalist güçlerine karşı jeostratejik dengenin sağlanmasında SSCB'nin oynadığı hayati role de büyük değer veriyorlardı. SSCB'nin varlığı ve iki kutuplu bir dünya, küçük devletlerin Batılı eski emperyalist devletlerin mutlak egemenliği altına girmelerini önleyerek bu devletlere manevra alanı sağlıyordu. SSCB'nin dağılması Müslüman dünyasını ve tarafsız devletlerin büyük çoğunluğunu büyük bir ümitsizliğe düşürecekti: Bu devletler elbette komünizm taraftarı değillerdi, ama bu dağılma sonucunda iki kutuplu dünya düzeninin ortadan kalkacağını ve dünyanın tek küresel süper gücü karşısında daha savunmasız kalacaklarını biliyorlardı.

Avrasyacılık

Bu bölümü, Avrasyacılık ideolojisine genel bir bakış atarak sonlandıracağız: Bush'un stratejisi sonrasında değişen ortamda ortaya çıkan ve ortak bir Batı karşıtı, Amerikan karşıtı bakış açısına sahip tuhaf arkadaşlardan –Rusya, Çin ve Müslümanlardan– söz edeceğiz. Açıkça görünüyor ki bu Amerikan karşıtlığı tamamen jeopolitik durumla ilgilidir, dinle değil. Rusya'daki Müslümanların bazı radikal unsurları ile bazı Rus etnik milliyetçileri arasında Batı'nın yeni bir emperyalist güç olma yolunda ilerlediğine dair ortak bir kuşkuya dayanan yeni bir gizli yakınlaşmanın olduğunu gösteren bazı ipuçları vardır. Bu öyle büyük halk kitleleri tarafından destek gören bir hareket olmamakla birlikte, gelecekte beklenmedik ilginç yönlere girebilir.

Avrasyacılık olgusu, bu kitabın bazı kilit argümanlarını kanıtlamaktadır aslında. Bu argümanların bir tanesi, çok köklü antiemperyalist Batı karşıtı eğilimlerin Ortadoğu'nun tarihî sınırlarıyla sınırlı kalmadığı, daha genel anlamda Asya'nın dört bir yanına yayılmış olduğudur. Bir diğer argüman ise Rus, Çin ve Müslüman kültürlerinin farklı kültürel dallarının birleştikle-

ri kadar ayrıldıkları noktalar da olduğu, bununla birlikte ortak Amerikan ve hegemonya karşıtı temaların bunların bir araya getirilmelerine yardım ettiğidir.

Avrasyacı düşüncenin tarihi, Batı'nın niyetlerine karşı bir güvensizliğin ve Batı'ya yabancılaşmanın karışımı olan çok eski Rus düşüncesine kadar uzanmaktadır. Bu düşünce biçimi, Rusya'nın amaçlarından ve kültüründen oluşan alternatif bir dünyaya, Rusya'nın Batı'ya oranla çok daha derin ve manevi bir projeyi temsil ettiği yönündeki mistik bir görüşe vurgu yapmaktadır. Her şeyden de önemlisi, Rusya'nın aslında kendisine dünya tarihinde önemli bir rol ve misyon yükleyen Asya'nın derin geleneklerinde bir yere sahip olduğunu savunmaktadır –buna Rusya'nın kendi kendine tayin ettiği kaderi de diyebiliriz. Ayrıca Batı'nın hâkimiyetine *karşı* durulmasında, dünyadaki güç dengelerinin yeniden sağlanmasında ve alternatif bir dünya görüşü oluşturulmasında kendi kimliğine ve geleneklerine en yakın müttefikin Rusya olduğunu ileri sürmektedir.

George W. Bush yönetiminin Teröre Karşı Küresel Savaş kapsamında Özbekistan, Kırgızistan, Gürcistan, Azerbaycan ve Tacikistan'da Amerikan askerî üsleri kurması ve mümkün olduğunca çok sayıda eski Sovyet cumhuriyetini NATO'ya üye yapmaya çalışması, Rusya'nın Batılı kuşatmaya ilişkin korkularını yoğunlaştırmıştı. Rusya'ya göre tüm bunlar, Amerikan gücünü Rusya'nın eşiğine getirmeyi amaçlayan oldukça tahrik edici, hatta saldırganca adımlardı; bu tür olaylar, Amerika'nın stratejik tecavüzüne karşı direnebilmek için Rusya'nın yeni jeopolitik destek kaynakları bulması gerektiğini gösteriyordu. Bu yeni destek Müslüman dünyasından ve Doğu'dan gelecekti.

Bu Avrasyacılık görüşü, Rus Slavcılığının gelenekleriyle Rus Ortodoksluğunu bir araya getirmektedir; bu görüşü daha kapsamlı bir ifadeyle, Müslüman devletler ve Çin'in, hatta Hindistan ve Japonya'nın çıkarlarını kapsayan bir uyum şeklinde tanımlayabiliriz. Geçmişte çoğu zaman Rusya'nın muhalifleri, rakipleri,

hatta düşmanları konumunda olan dört medeniyetin yakınlaşmasını veya işbirliği içine girmesini düşünmek çok tuhaf gelebilir. Avrasyacılığın (bu dört medeniyeti bir araya getirerek) önemli Asya devletlerine yönelik geçmişteki nefretlerin yerine yeni ortak çıkarlar koymaya çalışması, Batı'nın – şimdi Amerika'nın – hegemonya ve küresel hâkimiyet isteğine duyulan güvensizliğin bir ölçüsüdür.

Slavcılığın en eski köklerinden faydalanan Avrasyacılık akımı 1920'lerde doğmuştu. Bilim adamı Dmitry Shlapentokh, Avrasyacılığı bir argüman olarak şöyle yorumluyor: "Rusya; Slav/Ortodoks ve çoğunluğu Türk olan Müslüman halkların eşsiz bir karışımıdır. Rusya'nın doğal müttefikleri Rusya'nın dışındaki Slavlar değil, Rusya'daki Müslümanlardır." Avrasyacılar Rusya'yı Avrupa'nın değil, iki ana etnik unsurunu Rus ve Türklerin oluşturduğu Avrasya kıtasının bir parçası olarak görmektedirler. Rusya'nın siyasî yapısı içerisinde gördüğümüz Rus Ortodoksluğu ve İslam'ın bir arada yaşaması fikri bu yeni görüşte de yer almaktadır. Kuşkusuz bu iki taraf birbirine karşı ciddi oranda kuşkuyla yaklaşmaya devam etmektedir ve hiçbiri diğerine karşı hâkimiyetinden vazgeçmeye niyetli değildir. Halk düzeyinde baktığımızda ise Rus toplumunda derin Müslüman karşıtı –hatta ırkçı– akımlar olduğunu söyleyebiliriz. Yine de, son on yıllık dönemde Türkiye ile Rusya arasındaki yeni siyasî ve jeopolitik uzlaşmalar, bu ilginç düşünce ekolüne çok daha büyük önem katmaktadır. Batı'nın jeopolitik niyetlerine dair Ortadoğu'daki eski kuşkular, hepsi ortak köklerden gelen bu üç kültürde – Bizans Ortodoks, Rus Ortodoks ve İslam – sürekli olarak canlanmaktadır. Tüm bunlar, İslam'ın olmadığı bir dünyanın Batı'ya ne şekilde tepki verebileceğinin çok güçlü göstergeleridir.

Rusya, kökü Ortodoksluğa dayanan eşsiz tarihî karakterini asla kaybetmek istemeyecektir. Ayrıca Batı bugüne kadar Rusya'yı tamamen Batı'nın bir parçası olarak görmemiştir. Rusya'nın stratejik yöneliminin sadece Batı'ya doğru olduğu da

söylenemez; Rusya'nın ebedi Avrasyalı ve Ortodoks karakterine vurgu yaparak, Doğu kültürleri içerisinden de müttefikler aramaya devam edecektir. Rusya'nın, çok sayıda Orta Asya devletini kapsayan ve Afganistan, İran, Pakistan ve Türkiye'den büyük destek alan Çin ve Rusya'nın hâkimiyetindeki Şanghay İşbirliği Örgütü'ne ciddi bağlılığı da bu yönelimi açık biçimde sergilemektedir. Neticede jeopolitik durum dine baskın gelir –bu bağlamda İslam, Batı'nın gücüne ve niyetlerine karşı kuşkunun veya korkunun yarattığı geniş jeopolitik kekin üzerindeki kremadan başka bir şey değildir.

Aslında açık bir Avrasya doktrini olsa da olmasa da Rusya, Ortadoğu ile derin ilişkiler kurmaya ve sürdürmeye devam etmektedir. Bunu yaparken üç amaç gütmektedir: Amerika'nın Asya'daki hegemonyacı yayılmacılığına karşı destek toplayabilmek için kendisini Müslüman dünyasının dostu olarak tanımlamak ve bu amacı doğrultusunda kendi sınırları içerisinde yaşayan Müslümanlardan yararlanabilmek ve onları Rus Federasyonu içerisinde memnun etmek. Rusya'nın İran'la yakın ilişkileri ve bu ülkeye verdiği destek ve Türkiye ile ilişkilerinin son on yıllık dönemde iyice derinleşmesi, bu çabanın önemli göstergeleridir. Bu durum, Pers ile Sami halklarının Ortadoğu'yu Büyük İskender'in veya Avrasya'yı Roma İmparatorluğu'nun saldırılarına karşı korumak için verdikleri mücadeleye benzetilebilir aslında. İslam oynanan bu oyuna katılmıştır sadece. Sonuç olarak, Rusya ile İslam arasındaki bu karmaşık ilişki her ne olursa olsun, bunun "İslam'ın kanlı sınırları" şeklinde adlandırılması çok zordur.

9

BATI'DAKİ MÜSLÜMANLAR: SADIK VATANDAŞLAR MI YOKSA GİZLİ DÜŞMANLAR MI?

11 Eylül olayları, Batı'da dikkatleri Müslüman toplulukları üzerine tarihte hiç olmadığı kadar çekmişti. 11 Eylül saldırılarını gerçekleştirenlerin saldırı planlarının çoğunu Almanya'da hazırlamış ve Batı'da oldukça uzun süre geçirmiş olmaları, Avrupa'daki Müslümanların zaten sorunlu olan profillerini eşi görülmemiş düzeylere getirmişti. Batı'daki Müslümanlar artık çadırın içinde gizlenen, saldırı işaretini bekleyen gizli düşmanlar mıydılar? Güvenlik kaygılarının yarattığı bu yeni ortamda tütmeye devam eden korkuların dumanında Avrupalılar ile Amerikalılar Müslümanlık karşıtı duygularını artık açık biçimde ifade edebiliyorlardı.

Şiddet daha sonra Avrupa'nın kendi içinde yaşanacaktı. Mart 2004'te Madrid'deki bir trenin vagonlarına yerleştirilen bombaların patlaması sonucu 191 kişi ölmüş ve 1800'den fazla kişi yaralanmıştı. Saldırının El Kaide'den ilham alan, ama bu örgütle açık bağlarının olduğu tespit edilemeyen Kuzey Afrika'dan gelen Müslümanlar tarafından gerçekleştirildiği ortaya çıkarılacaktı. Kasım 2004'te ise Hollanda, Hollandalı yazar ve yönetmen Theo van Gogh'un güpegündüz bıçaklanarak vahşice öldürülmesiyle sarsılacaktı; van Gogh'u öldüren kişi, Irak savaşına tepki olarak radikalleşmiş olan Fas doğumlu bir Hollanda vatandaşıydı. Kendisi de katili kadar aşırı dindar olan van Gogh daha öncesinde Yahudilerle alay etmiş, İslam karşıtı olduğunu açıkça dile ge-

tirmiş ve "İslam'ın kadınlara yönelik ayrımcılığını" protesto etmek amacıyla çektiği bir kısa filmde bir kadının çıplak bedeninin üzerine Kuran'dan ayetler yansıtmıştı. Bu cinayet, dinlerine onun uğruna adam öldürecek kadar önem veren bazı kişileri barındıran göçmen toplulukların varlığını gözler önüne sererek Avrupa'nın liberal çevrelerinde bile bir dehşet dalgasına yol açmıştı.

Temmuz 2005'te ise birkaç İngiliz vatandaşının Müslüman Londra metrosuna düzenledikleri intihar saldırıları sonucunda 52 kişi ölmüş ve yaklaşık 700 kişi de yaralanmıştı. Alınan bilgilere göre bombacılar İngiltere'nin Irak savaşına girmesine duydukları öfkeden ötürü bu saldırıyı gerçekleştirmişlerdi. Ardından Haziran 2007'de, biri İngiliz doğumlu Irak kökenli doktor olan iki Müslüman propan kutularıyla dolu bir kamyonla Glasgow havalimanından içeriye girmeye çalışmıştı. Hiç kimsenin ölmediği bu saldırı girişimi, birkaç kişinin yaralanmasıyla atlatılmıştı. Bu kişilerin saldırı gerekçeleri de Irak'ta yaşananlarla ilgiliydi.

Kasım 2007'de ise Fransız kültürüne ve ekonomisine entegrasyonda yaşadıkları sorunlara sinirlenen Afrikalı ve Arap göçmen gençlerin çıkardıkları ve günlerce süren isyanda, herhangi bir terörist taktiği uygulanmamış olsa da, çok sayıda araç yakılmıştı.

Tüm bu olaylar Avrupa'daki Müslümanların varlığını gündemin bir numaralı noktası haline getirerek bu kişilerin sadakatleri ile asimile olma istekleri ve becerileri konusunda soruların sorulmasına yol açmıştı: İslam'ın, Müslüman göçmenleri diğer göçmenlerden ayrı özel bir kategoriye koyan çok "farklı" bir özelliği mi var? Bu soruyu şöyle de sorabiliriz: Bu kişiler Müslüman olmasalardı aynı sorunlar ve meseleler kökten farklı olur muydu? Kesinlikle *hayır*.

Önde gelen Avrupalı Müslümanlardan biri olan Tarık Ramazan, "'sorunun İslamlaştırılması' tuzağı" olarak adlandırdığı tuzağa düşülmemesi, yani Müslüman toplumlarının yaşa-

dıkları sorunların bir şekilde İslam'a bağlanmaması gerektiği yönünde uyarıda bulunuyor. "Evet, sosyal sorunlarımız var, ekonomik sorunlarımız da var, hatta kentsel sorunlarımız da var. Ama bunların dinle uzaktan yakından alâkası yoktur. Bunların yalnızca sosyal politikalarla alakası var... Ama sosyal sorunlara verilecek cevapları olmayan siyasetçilerimiz, bu sosyal sıkıntıların bu insanların Müslüman veya Arap olmalarından kaynaklandığını söyleyerek işin içinden çıkmaya çalışıyorlar." Kısaca söylemek gerekirse Avrupa, bu küreselleşme çağında İslam olmasaydı da gelişmekte olan ülkelerden gelen göçmenlerin yaratacağı büyük sorunlarla karşılaşacaktı, ki öyle de olmaktadır.

Avrupa, Müslümanlar açısından Rusya, Hindistan veya Çin'den çok daha farklı bir "sınırı" temsil etmektedir. Avrupa'daki Müslümanlar yerli değildirler; yakın geçmişte, çalışmak ve aile kurmak amacıyla Müslüman olmayan ülkelere göç etmek üzere anavatanlarından bireysel ve gönüllü olarak ayrılmış göçmenlerdir bunlar. Başlangıçta bazıları Avrupa'da, ekonomik durumlarını düzeltene kadar, geçici olarak çalışmayı düşünmüş olsa da gün geçtikçe kararları değişmektedir: Artık gittikleri ülkenin vatandaşlığına geçmeye çalışıyorlar ve toplum içinde azınlık statüsüne sahip olmayı kabulleniyorlar.

Bugünkü çok kültürlü Avrupa'da yaşam, dünyanın diğer bölgelerinin çoğunluğundan oldukça farklı olmakla birlikte ortaya yeni ve karmaşık kimlik meseleleri çıkarmaktadır. Aslında Avrupa'ya giden ilk Müslümanlar, etnik köken ve din gibi şeylerin yaşamın artık önemli özellikleri olarak görülmediği bir Avrupa toplumuyla karşılaşmışlardı; toplu göçler başladığında ise bu durum değişecekti. Avrupa deneyimi Müslüman göçmenler ve dünyanın diğer gelişmekte olan ülkelerinden gelen insanlar için oldukça yeni bir durumdu.

Kuzey Amerika'nın aksine Avrupa özü itibariyle bir göçmen toplumu değildir; Avrupa, çoğunlukla muhafazakâr yaşam biçimlerine sahip eski ve köklü Batı Avrupa milliyetleri ve kültür-

lerinden oluşmuştu. Avrupa elbette "Öteki" Müslümanlara tarihî bir düşman –genellikle uzaktaki düşman– olarak çok uzun zamandır aşinaydı. Avrupa, Müslüman İspanya'dan gelen Arap kuvvetlerini 732 yılında püskürtmeyi başararak bir Müslüman istilası ve Avrupa'nın İslamlaştırılması olasılığını sonsuza dek ortadan kaldırdığını düşünmüştü. Avrupalılar Haçlı Seferleri sırasında Müslümanlarla savaş meydanlarında karşı karşıya gelmişlerdi. Kral Ferdinand ve Kraliçe Isabella, modern Avrupa'nın Müslümanlara ve Yahudilere yönelik ilk etnik temizlik programını başlatarak İspanya'da varlığını yaklaşık yedi yüzyıl sürdüren çok kültürlü Müslüman-Yahudi-Hıristiyan toplumunun varlığına 1492 yılında şiddetli biçimde son vermişlerdi. Polonya kuvvetleri 1683 yılındaki Viyana Kuşatması'nda Osmanlı ordularının ilerleyişini durdurarak Osmanlıların Doğu Avrupa'da ulaştıkları sınır noktasını belirlemişlerdi. Daha sonra Avrupa hareket geçerek dünyadaki neredeyse tüm Müslüman ülkeleri işgal edip buralarda hüküm sürmeye başlamıştı. Bu sürecin ardından da Avrupa, Müslüman halkların sömürgecilik karşıtı direnişlerini bastırmaya çalışacaktı; Müslüman topraklarında petrol arama ve üretim faaliyetleri Avrupa'nın elindeydi, ta ki milliyetçi hareketler buna bir son verene kadar. Fransızların Cezayir'in denetimini ellerinde tutmaya çalışmaları çok kanlı bir sürece dönüşmüş ve Cezayirliler Fransa'da nefret odakları haline gelmişlerdi. Dolayısıyla, Avrupa'nın İslam'la ilgili tarihî hafızasında pek de olumlu izler yoktu. Ancak, yirminci yüzyılın ortasından itibaren çok büyük sayılarda Müslüman göçmenin gelmesiyle birlikte Müslümanlarla tamamen yeni ve beklenmedik bir ilişki doğmuştur.

Avrupalı Müslümanlar Kimlerdir?

Bugün Müslümanlar Avrupa Birliği'nin toplam nüfusunun yaklaşık yüzde 5'ini oluşturmaktadırlar. Yaklaşık 4,5 milyonla en bü-

yük Müslüman nüfusuna sahip ülke Fransa'dır; onu 3 milyonla Almanya, 1,6 milyonla İngiltere ve her birinde yarım milyondan fazla Müslüman'ın yaşadığı İtalya ve Hollanda izlemektedir. Avusturya, İsveç ve Belçika gibi ülkelerin her birinde de yarım milyona yakın Müslüman yaşamaktadır. Tüm bu Müslüman nüfusunun yaklaşık yarısı, sözünü ettiğiniz ülkelerde doğmamıştır.

Avrupa'ya ilk ciddi Müslüman göçmen akımı, Avrupalıların yapmayı istemedikleri türden işleri yapacak vasıfsız işçilere ihtiyaç duyulması üzerine 1960'larda başlamıştı. "Misafir işçiler" sayfası işte böyle açılmıştı. Her iki tarafın başlangıçta geçici bir süreç olarak gördüğü bu dönem, çok geçmeden yarı kalıcı hale gelmişti. Avrupa devletleri misafir işçilerin ailelerini getirmelerine izin verdiklerinde bu göçmenlerin sayısı daha da artacaktı. Göçmenlerin sosyoekonomik geçmişleri Avrupa açısından çok büyük bir sorun teşkil ediyordu: Bunların çok büyük çoğunluğu, Avrupa'nın sosyal düzenine uyum sağlama ve entegre olma becerisinden oldukça yoksun, vasıfsız ve eğitim seviyesi düşük işçilerdi; sonuç olarak farklı etnik kökenlilerin oluşturdukları azınlık mahalleleri doğacaktı. Avrupa'ya vasıfsız işçi olarak giden Müslüman göçmenler ile Kuzey Amerika'ya giden vasıflı Müslüman göçmen işçiler arasında müthiş farklar vardı.

Bu insanlar Müslüman dünyasının farklı bölgelerinden gelmektedir: Fransa'da çoğunluğu Kuzey Afrika'dan, İngiltere'de Güney Asya'dan ve Almanya'da Türkiye'den, daha sonra da Bosna ve Kosova'dan gelenler oluşturmaktadır. Etnik açıdan baktığımızda Avrupalı Müslümanların toplamının yüzde 45'ini Araplar oluştururken onları sırasıyla Türkler ve Güney Asyalılar izlemektedir. Diğer Müslüman grupların sayıları oldukça azdır. Tüm bu rakamlardan açıkça görüldüğü gibi, Müslüman nüfusu hem coğrafi hem de dil bakımından farklı özelliklere sahiptir ve tek bir parça olarak görülmesi kesinlikle mümkün değildir.

Sorbonne Üniversitesi'nden siyaset bilimci Jocelyne Cesari, işsizlik oranlarından yola çıkarak şu tespitte bulunuyor:

"Avrupalı Müslümanların sosyoekonomik durumu müthiş bir hassasiyet sergilemektedir." Müslüman göçmenler arasındaki işsizlik oranı Müslüman olmayanlara oranla oldukça yüksektir. Örneğin Hollanda'da Faslıların yüzde 31'i, Türklerin ise yüzde 24'ü işsizdir. İşin daha da kötüsü, 1995 yılında Müslüman gençler arasındaki işsizlik oranı, aynı eğitim düzeyindeki göçmen olmayan gençler arasındaki oranının tam iki katıydı. İngiltere'de ise Bangladeş ve Pakistanlı göçmenler arasındaki işsizlik oranı yerli halk arasındaki oranının üç katıydı ve banliyölerde yaşayan Bangladeşlilerin neredeyse yarısı işsizdir. Daha da kötüsü, "... bu durum, İngiltere'de doğup eğitim alan nesiller için de geçerlidir."

Mesele aslında derin bir açmaz içerisindedir çünkü işçi ve eğitim seviyesi düşük Müslümanlar asimile olmakta, hatta Avrupa kültürüne uyum sağlamakta büyük güçlük çekmektedirler; sonuç olarak kendilerini dışlanmış hissediyorlar, yabancı gözüyle bakılıyorlar, çoğunlukla yabancılaştıklarını hissediyor, en sonunda da kendi kültürel kabuklarına çekilerek Müslümanların asimilasyona karşı gösterdikleri direncin simgesi haline geliyorlar. Karşılıklı öfkeler yoğunlaşmakta ve her iki taraf da giyim, yiyecek ve dile farklı anlamlar ve duygular yüklemeye başlamaktadır. Hollanda belki de bu sorunun en ciddi örneklerinden birini temsil etmektedir. Hollanda parlamentosunun 2004 yılındaki bir raporunda yazılanlar son derece çarpıcıdır: "Farklı etnik kökenli insanlardan oluşmuş bir toplum anlayışı büyük bir başarısızlıkla sonuçlanmıştır, azınlıkların büyük mahalleleri ve alt kültürleri ülkeyi bölmektedir ve kutuplaşma tehlikesi yalnızca Müslümanların *Hollandalı* yapılmalarıyla mümkündür." Aslında bu çok üzücü bir sonuçtur çünkü önerilen çözüm –"Müslümanların *Hollandalı* yapılmaları"– doğru bir tanım değildir. "Hollandalı" yapılmak ne anlama geliyor? Görülebilir fiziksel özellikler dışında geleneksel Hollanda vatandaşlarından ayırt edilemeyecek durumda olmak mı? Yoksa kendi anavatanlarının eski dilsel ve kültürel özelliklerinden tamamen arınma-

ları anlamına mı gelir? Veya sahip olunması gereken belirli asgari "Hollandalı" özellikleri mi vardır? Çok sayıdaki ülkede yaşanan deneyimlerden yola çıkacak olursak asimilasyonun, bırakın gerçek asimilasyonu, ciddi kültürel etkileşimin gerçekleşmesi için bile birkaç kuşağın geçmesini gerektiren bir süreç olduğunu görürüz.

Bununla birlikte, İslam bu sorunla doğrudan ilgili değildir çünkü gelişmekte olan ülkelerden gelen her ırk ve renkten *eğitimsiz* işçi grupları da benzer asimilasyon sorunları yaratmaktadır. Yine de, bu insanlar arasında ortaya çıkmış olan çarpıcı bir sosyal etkene bağlı olarak İslam etkenini tamamen göz ardı edemeyiz. Bu etken, *yeni oluşan Avrupalı Müslümanlar kimliğidir.* Anavatanlarıyla doğrudan bağları bulunan Cezayirli, Türk veya Pakistanlı göçmenlerin ikinci kuşakları Avrupa'da –etnik kökene dayalı kimlikten oldukça farklı– yepyeni bir "Müslüman kimliği" oluşturmuşlardır. Bu Müslüman kimliği, yeni kuşakların anavatanlarıyla gevşeyen bağlarının doğrudan bir sonucudur aslında. Ebeveynlerinin içinden geldikleri kültürle aralarında neredeyse hiç bağ kalmamıştır. Müslüman kimliği, Avrupa'da yeni azınlıklar olarak ayrımcılığa maruz kalmak gibi ortak sosyal deneyimleri bulunan etnik gruplara ortak bir bağ sunmaktadır. Bu ikinci kuşak göçmenler Avrupa doğumludur, Avrupa dillerini ana dilleri gibi konuşmakta ve Avrupa'da eğitim görmektedirler. Yine de sosyoekonomik gerekçelerle yabancılaştırılmakta ve dışlanmaktadırlar, bu yüzden de onları bir araya getirebilecek başka türden bir kimliğin yokluğunda ırklar arası yeni bir kimlik olarak "İslam"a yönelmektedirler. Oysa İslam kimliğine yönelmeleri, din sonrası dönemi yaşayan Avrupa'da ciddi kuşkular yaratmaktadır.

Bu kriz aslında çift yönlü bir yoldur. Göç sorununun bir sonucu olarak bugün kendi kimlik krizini yaşayan Avrupa, küreselleşme ve çok kültürlülük meselelerini yeniden değerlendirmektedir. Ortadoğu'da yaşanan şiddetin Avrupa'daki Müslüman nüfusuyla

çoğunlukla pek ilgisi olmasa da, Avrupalılarda İslam'a karşı daha derin korkuların canlanması için Avrupalı-Müslümanların içinde bulundukları birkaç ufak şiddet eylemi yeterlidir –bu da karşılık olarak göçmenlerin Müslüman kimliklerini güçlendirmektedir. Aslında bu bir tür kısır döngüdür. *Etnik unsurlardan* arınmış yeni bir "Müslüman" kimliğinin benimsenmesi, daha geniş kapsamlı asimilasyona mı, yoksa sonunda asimile edilebilmesi çok daha zor olacak yeni bir sosyal birliğin güçlendirilmesine mi yönelik bir adımdır?

Avrupalıların asimilasyon süreçleriyle ilgili endişeleri asılsız değildir elbette. Müslümanlar, kültürlerinin dayanma gücüne, gururuna ve tarihsel bilincine, ayrıca İslam kültürü ile toplumunu koruma yönündeki kararlılıklarına bağlı olarak, tamamen hazmedilmesi en zor kültürel gruplardan biridir. Bunun ötesinde, İslam bu birinci kuşak göçmenlere asimilasyon sürecinin zorluklarını daha iyi savuşturmalarına yardım eden yeni bir sosyal güç katmaktadır.

Bugün mesele etnik veya dille ilgili olmaktan çok öte, bir "Müslüman" kimliğinin korunmasıyla ilgilidir. Kişi kendi isteğiyle Hollanda dilini öğrenip toplumun içinde mutlu biçimde yaşamayı isterken, diğer yandan Müslüman kimliğini de bırakmak istemeyebilir. Bugün Batı kökenli olmayan azınlıkların çoğu için tam asimilasyon, kendi kültürlerini tamamen kaybederek Hollanda kültürünü birebir özümsemeleri anlamına gelmesi nedeniyle artık geçerli bir kavram değildir. Mesele aynı anda hem Hollandalı hem de Müslüman olmanın nasıl sağlanacağıdır, ki bu imkânsız bir şey değildir. Eğer bu Hollanda'nın medeni değerlerini kabul etmek, dürüst vatandaşlar olmak, toplumsal yaşama gönüllü olarak katılmak ve Hollanda yaşamına katkıda bulunmak anlamına geliyorsa Hollandalı olmak son derece mümkündür. Ve nesiller içerisinde bu mesele şiddetini kaybedebilir.

Bu ikilemle uzun yıllar önce Yahudilerin Amerikan toplumunda asimile edilmeleri konusundaki endişeleri arasında çar-

pıcı benzerlikler vardır. Sözü Amerikalı uzman Eric Goldstein'a verelim:

> On dokuzuncu yüzyılın özellikle son çeyreği, Orta Avrupa'dan gelen Yahudi göçmenlere sosyal entegrasyon açısından eşi görülmemiş fırsatlar sunmuştu. Bu fırsatlar Yahudileri mutlu etmiş olsa da, kendileriyle toplumun geri kalanı arasında hangi sınırların olacağı konusunda endişeler doğurmuştu. Bu endişeler çoğunlukla Yahudilerin entegrasyon dürtüleri ile özgün bir Yahudi kimliğini koruma istekleri arasındaki gerilimden kaynaklanıyordu. Yahudilerin zulümlerle ve toplumsal dışlanmayla dolu tarihleri onlara kolay kolay pes etmeyen ve toplumsal varlıklarını sürdürmeye çok büyük önem vermelerine yol açan güçlü bir azınlık toplumu bilinci aşılamıştı. Sosyal bağlar, geçmişte varlıklarını sürdürebilmelerini sağlamış koruyucu güç olarak görüldüğü için Yahudilerin büyük çoğunluğu bu bağları koparmak istemiyordu.

Bunlar, yok olma noktasına gelecek kadar asimile olmaya genel olarak karşı çıkan hünerli bir tarihî ve kültürel azınlık olan Yahudi topluluğunun mantıklı endişeleridir esasen. Yahudiler Amerikan ve Avrupa kültürüne uzun süre boyunca pek entegre olmamışlar ve ayrımcılığa maruz kalmışlardı. Üstüne üstlük, Yahudiler yıllarca, günümüzdeki İslamî terörü andıran, radikal hareketler ve anarşist terörle ilişkilendirilmişlerdi.

Bugün Müslümanlar, Yahudilere göre birçok yönden oldukça farklı bir konumdadırlar. Yoğun açık ve gizli kuşkuların hedefi haline gelmişlerdir; hatta yasal zeminde, güvenlik meseleleriyle ilgili hemen her konuda ayrımcılık yaşamaktadırlar. Batı'daki Müslümanlar doğru politik söylemlerden nasiplerini henüz alamamışlardır; özellikleri ve kültürleri Batı toplumu tarafından Afrika kökenli Amerikalılara, Yahudilere veya Amerika'nın yerlilerine karşı artık kesinlikle yapılmayan biçimde alay, küçümseme ve nefret konusu edilmeye devam etmektedir.

Dolayısıyla temel argüman, Müslüman dünyasında yoğun jeopolitik gerilimlerin yaşandığı bir dönemde farklı ırklardan insanların geniş çaplı göçünün yarattığı sorunlar etrafında dönmektedir. Bunun ötesinde, İslam'ın diğer göçmen gruplarının çoğunun arasında olmayan türden güçlü bir sosyal tutkal ve geniş uluslararası bağlar kurduğuna da pek şüphe yoktur. Oysa Amerika Birleşik Devletleri tarihinde "hazmedilemeyen" veya "asimile edilemeyen" azınlık gruplarına tanıklık etmiştir; doğrusu Yahudilere bir zamanlar "ayrılıkçı" sıfatı yapıştırılmıştı. Ayrılıkçılık, belirli ölçüde, sosyal bir alternatifin olmamasını ifade etmektedir.

Sol ile İslam'ın Tuhaf İttifakı?

Son yıllarda *neo-conlar* ve Siyonizm yanlısı gruplar arasında Sol ile İslam'ın tehlikeli ve tuhaf bir ittifak geliştirmekte olduklarına dair endişeler başgöstermiştir: Avrupa temelli ittifakta "anlaşma şu şekildedir; Sol partiler, Müslümanlara ayrıcalıklar ve finans desteği vermenin yanı sıra yeni Müslümanların gelmeleri için sınırları biraz daha açmanın karşılığında çok sayıda yeni müşteri, yani seçmen kazanmaktadırlar."

İkinci birleşme noktası ise solcuların İslamcılarla paylaştıkları "Amerika nefretidir." Dolayısıyla İslamcıların, solcuların Amerika ve Batı'ya yönelik eleştirilerinden faydalanırken diğer taraftan da sol kanattaki aynı Amerikan karşıtı içgüdüleri güçlendirdikleri söylenmektedir. Amerikalı eleştirmen William S. Lind şunları söylüyor: "Londra'daki [Temmuz 2005] bombalamalarının yaşanmasına ve Avrupa ile ABD'de çok sayıda benzer eylemin yaşanacak olmasına zemin hazırlayan şey kesinlikle Marks-Muhammed Paktı'dır. İki ezeli düşman Marksizm ve İslam bir kez daha şeytan pazarlığı yaparak ortak bir düşmana karşı, Hıristiyan Batı'nın kalıntılarına karşı birbirlerine yardım etmektedir."

Bu argümanların ilginç yanı, neo-conların aslında doğruluk payı olan bir unsuru anlayabilmiş olmalarıdır: Dünyada Batı'nın hâkimiyet ve ABD'nin hegemonya geleneklerine karşı çıkan, bunların etkilerini önlemek için işbirliği yapmayı amaçlayan farklı siyasî gruplar arasında bir işbirliği kurulması olasılığı. Oysa neo-conlar ise ABD'nin tek kutuplu Amerikan hegemonyası düzenini sonsuza dek korumak için verdiği çabayı "Yahudi-Hıristiyan geleneğinin korunması" şeklinde tanımlamayı tercih etmektedirler. Yahudi-Hıristiyan geleneği Batı kültürünün bir parçasını temsil etse de, Amerikan küresel hegemonyası çok daha büyük anlamlar taşımakta ve diğer güçlerin "İsrail'e ve Yahudi-Hıristiyan geleneğine duydukları nefretten" çok daha öte endişeler duymalarına yol açmaktadır. Müslüman karşıtı sağ görüşlü bir internet sayfasındaki şu yorumu okumakta fayda var:

> Sürgündeki İranlı Emir Tahiri bu "kırmızı-siyah" işbirliğini fark etmiştir. Tahiri'ye göre Avrupa'nın keskin solcuları "Müslümanları kıtanın yeni alt tabakası" olarak görmektedirler: "Avrupa'daki Marksist-İslamcı koalisyon tutarlı bir siyasî platform teşkil etmemektedir. Bu ideoloji üç tema etrafında şekillendirilmiştir: ABD'ye duyulan nefret, İsrail'i haritadan silme hayali ve küresel ekonomik sistemin çökmesi isteği.

İşte Müslümanların Avrupa toplumuna entegrasyonunu güçleştiren ve küresel ideolojik mücadeleyi Avrupalı Müslümanların zihinlerine sokan savaş hatları bu şekilde çizilmektedir.

Müslümanların Başka Toplumlardaki Bağlılıkları

Sayısız İngiliz yorumcu, İngiltere'deki Müslümanların İngiliz siyasî düzeninin dışında durduğunu anlatmaktadır. Aslında ilk kuşak göçmenler açısından bu söylem genellikle doğrudur çünkü bu kişiler kendi anavatanlarındaki deneyimleri sonucunda siya-

sete katılımın tehlikeli bir süreç olduğunu, hatta can güvenlikleri için yabancı bir ülkeye kaçmalarına bile yol açabileceğini görmüşlerdi.

Oysa Emin Nasır, İngiltere'deki ilk kuşak Müslümanların siyasete aktif katılım sağladıklarını ve kendilerini ilgilendiren yasalar ile bireysel özgürlükler konusunda toplum desteği elde etmek için örgütlendiklerini iddia ediyor. Özellikle Blair hükümeti döneminde konuşma özgürlüğü yoluyla Müslüman topluluğuna sıkıntılar yaşatan antiterör yasaları Müslümanların siyasî örgütlenme sürecini hızlandırmıştı.

Uyum sağlama konusunda çok şaşırtıcı bir örnek daha verebiliriz: Bugün Fransa'daki tüm Müslüman öğrenci nüfusunun yaklaşık yüzde 10'u Katolik okullarına gitmektedir. Elbette bu oranın nedenlerinden biri Müslüman okullarının sayısının yetersiz olmasıdır. Ne var ki çok önemli bir tespiti daha belirtmek gerekir; Müslüman ebeveynler dinin yaşamdaki rolü konusunda Katolik okullarının çok daha olumlu bir bakış açısı sunduğuna ve İslam'a lâik devlet okullarından çok daha fazla anlayış gösterdiğine inanmaktadırlar. Müslüman ebeveynler ayrıca bu okulların ahlâkî davranışlara verdikleri önemi de beğenmektedirler. Öğretimin Katolik teolojisi yönleri onları pek endişelendiriyormuş gibi görünmüyor, ayrıca Katolik okullarında Fransız devlet okullarının aksine kız öğrencilerin sınıfa başörtüsüyle girmeleri yasak değildir. Dinî düzeyde baktığımızda bu okullarda sonraki nesillere dinler arası anlayış konusunda ciddi bir temel bırakacak sağlıklı bir ilişkinin varlığından söz edebiliriz.

George W. Bush yönetimi Müslüman dünyasındaki krizi alevlendiren ve derinleştiren yıkıcı politikalar izlemiş olsa da, Müslümanların topluma entegre edilmelerinde Amerikan toplumu Avrupalılardan çok daha başarılı olmuştur. Öncelikle, Kuzey Amerika'ya göç eden Müslümanların çoğunluğunu meslek sahibi, daha iyi eğitimli ve kültürel geçişi Avrupa'daki vasıfsız işçi göçmenlere daha iyi yapabilme becerisine sahip kişiler

oluşturuyordu. Buna ek olarak, Kuzey Amerika toplumları zaten göçmen toplumları oldukları için özleri itibariyle çok kültürlü yapıları Avrupa'nın oldukça ötesindedir. Amerika Birleşik Devletleri'nin Kuzey Avrupalı beyaz Protestanlardan oluşan bir toplum olarak kalması gerektiğine inanan Amerikalı şovenist bir azınlığın dışında, Amerikalıların büyük çoğunluğu yeni göçmenlerin gelmesinin kültürlerini kökten değiştireceğini düşünmemektedir. İskandinav ülkeleri, Hollanda veya Belçika gibi Avrupa ülkelerinin nüfusları Amerika'ya oranla çok daha azdır; bu ülkelere önemli sayıda göçmenin gelmesi özenle korudukları geleneksel kültürlerinin yapısını değiştirmeye başlayabilir. Bu ülkelerin tarihlerinde çok kültürlü olmak gibi bir beklentileri olmamıştı ve göçmen akınları onlar açısından tam bir şok etkisi yaratmıştı.

İslam konusunda Avrupa'daki en önemli uzmanlardan biri olan Tarık Ramazan, entegrasyonun çift yönlü bir yol olduğunu vurguluyor. Müslümanların içine girdikleri yeni toplumlarda kendilerini öncelikle *sorumluluklarına* adamalarını, bundan sonra hakları için mücadele vermeleri gerektiğine inanıyor Ramazan. Ona göre, Avrupa'ya özgürce göç etmiş olan Müslümanlar Avrupa'nın kültürünü, dillerini ve tarihsel deneyimleri sonucunda oluşmuş psikolojisini yalnızca kabul etmek değil, aynı zamanda anlamak zorundadırlar. Müslümanlar ne bu deneyimin dışında yaşayabilirler ne de bu kültüre mesafeli durabilirler –bunları yapmaları da Avrupa'nın yaşam biçimlerinin tüm özelliklerini kabul edecekleri anlamına da gelmez elbette. Ramazan ayrıca Avrupalı Müslümanlar arasında 'toplumsal süreçlere katılmak istemeyen *dar görüşlüler* ve gelenekçiler' olduğunu da belirtiyor. "İçimizde elbette 'Avrupalı olan her şey İslamî geleneğe karşıdır,' diyenler de var. Ama kendisini Avrupa'da anavatanındaymış gibi hisseden kişilerin oluşturduğu Müslüman çoğunluğu Avrupa gerçekliğinin büyük bir parçasıdır." Ve bu gerçeklik, sürekli bir evrim ve entegrasyon süreci içerisindedir, zira

Avrupa toplumlarında yeni Müslüman nesilleri doğup büyümeye devam etmektedir.

Ramazan, Avrupa'nın bireye dilediği şeyi yapma özgürlüğü veren müthiş bir kültürü temsil ettiğini belirtiyor; hiç kimse Müslümanları başkalarının yaşam biçimlerine ayak uydurmaya zorlamamaktadır. Avrupa'nın yaşam biçimlerinde bazı değişimler gerçekleşmesi gerektiğine inanıyorlarsa bu değişimler için oy sandığına gitmeleri gerekir. Ama Avrupalılar da entegrasyonun Müslümanları geleneksel Danimarkalılar veya Hollandalılarla aynı biçimde yaşamaya zorlamaması gerektiğini anlamak zorundadırlar. Avrupalılar "entegrasyonun" yapısının da değişmekte olduğunu görmeliler: Avrupa, Müslüman göçmenlerin aniden sarsıcı bir etki yarattıkları durağan ve devinimsiz bir kültüre sahip değildir. Avrupa kültürü iki bin yılı aşkın bir süre içerisinde çeşitli kültürler, istilacılar, barbarlar, savaşlar ve dış etkiler tarafından şekillendirilmiştir. İslam, Orta Çağ'da Avrupa kültürünün gelişmesine ve Yunan felsefesinin bu kültüre taşınmasına çok büyük katkılarda bulunmuştu. Dolayısıyla Avrupalılar da küresel etkenlere açık geleneksel kültürlerinin değişmesini, hatta evrim geçirmesini bekleyebilirler.

Ramazan ayrıca, hepimizin birden fazla kimliğe sahip olduğumuz gerçeğine atıfta bulunarak kimlik sorunlarına değinmektedir. Dolayısıyla Müslümanlara "Hangi kimliğin önce geliyor, Müslümanlık mı yoksa Alman olmak mı?" diye sormanın hiçbir anlamı yoktur. Ramazan kendisini "İsviçreli, akademisyen, erkek, Müslüman, Filistin asıllı, Avrupa kültürüne bağlı vs." şeklinde tanımlıyor. Duruma göre farklı kimlikler ortaya çıkabilmektedir.

Benzer sorunlar Amerika'da da yaşanmaktadır. Buradaki sosyal zorluklar çoğunlukla "Meksikalılar veya zenciler" şeklinde ırkçılığa dönüşmektedir. Aslında yıllar önce "asimile olmaları mümkün görünmeyen" İtalyanlar, Macarlar, İrlandalılar, Roma Katolikler, Yahudiler ve Çinliler açısından bunu söyleyebiliriz.

Esasen Müslümanların Amerika ve Avrupa toplumlarına entegrasyonu etrafında dönen sosyal meseleler yok değildir ve bu sorunlar her yere ve gruba göre farklı kimliklere bürünmektedir. Bununla birlikte bu sorunlar entegrasyon ve kabul süreciyle zaman içerisinde kendiliğinden çözülmektedir. Barack Obama'nın Amerikan başkanı seçilmesi, Amerika'nın asimilasyon tarihinin önemli bir dönüm noktasının simgesidir, tıpkı Amerika'nın ilk Roma Katolik başkanının, John F. Kennedy'nin seçilmesi gibi.

Batı'da İslam Karşıtlığı

Batı'da İslam ile Hıristiyanlığın amansız bir mücadelenin içine girmiş olduğunu düşünen kişilerin varlığı durumu iyileştirmemektedir –bunların söylediklerinin El Kaide fanatiklerinin dünya görüşlerinden farkı yoktur. 2008 yılındaki seçim döneminde Cumhuriyetçi başkan adayı John McCain'in din konularında danışmanlığını yapan Ohio'daki Columbus World Harvest Kilisesi papazı Rod Parsley'in yazdıklarına bakalım örneğin:

> İslam'ın gördüğümüzün ötesinde gerçek yapısını anlamamızın ne kadar önemli olduğunu size anlatabilmem mümkün değil... İslam'la tarihsel çatışmamızı anlamadığımız sürece ülkemizin ilâhî amacına tam olarak ulaşabileceğine inanmıyorum. Bu ifadenin çok uç gibi göründüğünü biliyorum, ama bunun taşıdığı anlamlardan çekinmediğimi de belirtmeliyim. *Gerçek şu ki Amerika, kısmen, bu yanlış dinin yok edilmesi niyetiyle kurulmuştur* ve 11 Eylül 2001 tarihinin artık göz ardı edemeyeceğimiz bir savaş çağrısı olduğuna inanıyorum.
>
> Kristof Kolomb 1492 yılında Yeni Dünya'ya yelken açarken diğer hayallerinin yanı sıra en büyük amacı İslam'ı yenmekti. Kolomb, Yeni Dünya'nın zenginlikleriyle güçlenmiş Avrupa ordularıyla İslam ordularını yenilgiye uğratmanın hayalini kuruyordu. İşte Amerika'ya hayat veren şey, kısmen de olsa, bu hayal olmuştu.

Ünlü evanjelist Franklin Graham 11 Eylül 2001 saldırılarının ardından NBC habere şu açıklamalarda bulunmuştu: "Biz İslam'a saldırmıyoruz, ama İslam bize saldırdı. İslam'ın Tanrısı bizim Tanrımızla aynı değil. O, Hıristiyanlık veya Yahudi-Hıristiyan inancının Tanrısının oğlu değildir. Çok farklı bir Tanrıdır ve İslam'ın da kötülüklerle dolu şeytani bir din olduğuna inanıyorum."

Ünlü neo-con bilim adamı Bernard Lewis ise Avrupa'daki mevcut demografik eğilimlerin sonunda Müslüman bir Avrupa'ya yol açabileceği endişesini dile getirmiştir. Oysa gerçek rakamlar durumun öyle olduğunu söylemiyor. Sağ kanattan başka yorumcular da gelecekte Avrupa'nın "Avrabistan"a dönüşebileceği şeklinde kuramlar ortaya atıyorlar. İslam hakkında etrafı telaşa verenler iddialarını desteklemek için az sayıdaki radikal İslamcı din adamının kışkırtıcı görüşlerine işaret etmektedirler. Böylesi kışkırtıcı sözler söyleyenlerden biri de bir zamanlar Londra televizyonlarının değişmeyen yüzü olan Suriyeli Şeyh Ömer Bekri Muhammed'in söylediklerine yer verelim:

> Neden Usame bin Ladin'i lanetleyeyim ki? Tony Blair'i lanetliyorum, George Bush'u lanetliyorum. Ne Usame bin Ladin'i ne de başka bir Müslüman'ı asla lanetlemem... Biz, sivillerle sivil olmayanlar veya masumlarla masum olmayanlar arasında bir ayrım yapmıyoruz. Sadece Müslümanlarla kâfirler arasında ayrım yapıyoruz. Ve bir kâfirin hayatının hiçbir değeri yoktur. Kutsiyeti de yoktur.

Antwerp'de yaşayan Lübnanlı Dyab Abu Jahjah ise Batı'nın asimilasyon ülküsünü "kültürel tecavüz" şeklinde tanımlıyor ve Avrupa'daki bütün Müslümanları tek bir bağımsız topluluk haline getirmeyi amaçlıyor.

Başta İngiltere olmak üzere Batı'nın çeşitli ülkelerindeki camilerde görev alan bu radikal din adamlarının pek çoğu aslın-

da ölçüyü aşan ve tahrikçi şahsiyetlerdir. Tüm demokratik toplumlardaki aykırı isimler gibi bunlar da topluma iyi baskı uygulamaktadırlar. Ne yazık ki Teröre Karşı Küresel Savaşın ortasında bu tür sözler iki kat kışkırtıcı olabilmekte ve az sayıda da olsa bazı gençlerin şiddet eylemlerine yönelmesine yol açabilmektedir. Bununla birlikte, ifade özgürlüğüne getirilecek kısıtlamalar yasal sınırlara özen gösterilerek belirlenmelidir. Geneli temsil etme yetkisi ve hakkı olmayan bir grup aşırıcı insanın yaptığı konuşmalar İslam'ın Avrupa'daki veya dünyanın herhangi bir yerindeki gerçek yapısının temsilcisi şeklinde algılanmamalıdır. Yani esasen küçük olan bir sorun büyük bir soruna dönüştürülmemelidir.

Psikolojik çaresizlik ve getto yalnızlığı içerisinde yaşayan bazı Müslümanlar ne yazık ki bu aykırı komplo teorilerine ve Batı'nın sömürgeci döneminde yaptığı acımasızca eylemlerin –gerçeklik payı olan, ama tarihsel bakış açısından yoksun– abartılı yorumlarına çabucak kanabilmektedirler. Yelpazenin diğer ucuna baktığımızda ise biz Batılılar, Batı'nın sömürgecilik deneyiminin özünde sömürgelerde yaşayanlar açısından olumlu, faydalı ve iyi niyetli olduğuna inanacak şekilde yetiştirilmekteyiz; bu yüzden, Batı'nın sömürge döneminde yaptığı acımasızlıklara dair somut kanıtlara dayanan suçlamalar bile Batılılar tarafından çoğunlukla aşırı veya marjinal oldukları gerekçesiyle anında reddedilmektedir. Dolayısıyla Müslümanların geçmişle ilgili tarihsel iddialarını savunmaları Batı'da hiç de kolay bir iş değildir; Batı'nın politikalarını eleştiren *Batılı* eleştirmenlere bile ABD'nin yaygın medyasında pek yer verilmemektedir.

İşin en rahatsız edici noktası, Müslümanların temel *insaniyetlerini* sorgulayan sağ görüşlü ideologların oldukça sıra dışı sözleriyle karşı karşıya olmamızdır. Bu kişiler Müslümanları, *küresel medeniyete katılamayan* bir kültürün ürünleri olarak görmektedirler, sanki İslam bu medeniyetin oluşturulmasında çok önemli bir rol oynamamış gibi. Böylesi bir suçlama geçmişte baş-

ka medeniyetlere de yöneltilmiş midir? Aslında on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda Doğu Avrupa'da toplu katliamlarla sonuçlanan korkunç süreçte Yahudilere karşı da benzer bir söylem kullanılmıştı. Ve bu olaylarda söz konusu olan sadece etnik ayrımcılık değildi; Yahudi kültürüne karşı ırkçı kuramlar ortaya atılıp duruyordu. Bu olaylar hafızalarda canlılığını korumaktadır.

Bugün çok ciddiymiş gibi görünen bazı tartışmalara tanık oluyoruz: Müslümanlar modernleşebilir mi, kendilerini modernlikten soyutlamış durumda mıdırlar, onlara Batı'da gerçekten de yer var mı? Müslümanların Batı'yı demografik açıdan ele geçirmenin planlarını yaptıkları, İslam'ı dayatmayı planladıkları ve militan bir İslam'ın ona karşı koyma iradesinden yoksun bir liberalliğe bağlanmış beceriksiz Avrupalıların elindeki Hıristiyanlığı silip süpüreceği yönünde endişeler açıkça dile getirilmektedir. Cepheler oluşturulmuş ve sancaklar kaldırılmıştır. Yahudi deneyiminin tekrarlanması gibi ürkütücü bir senaryoyla karşı karşıya kalmamız bile söz konusudur ve Müslümanlar pek çok bakımdan Avrupa toplumunun yeni Yahudileri haline gelmişlerdir. Önemli sayıda Yahudi'nin mevcut İslamafobi kampanyalarının altında Nazi öncesi Almanya'sının ve Avrupa'daki soykırımların zihniyetine ve ruh haline dair belirtiler yattığını bizzat tespit etmeleri oldukça kayda değerdir; bu durumu ürkütücü bulmakta ve yüksek sesle dile getirmektedirler.

Avrupalı Müslümanlar ve Lâiklik

Müslümanların lâiklikle yaşadıkları sorunları ele alan sürekli tartışmalara dönelim. "Müslüman" kimliğinin varlığı, özellikle de Fransa'da, Fransızların lâiklik kavramını (*laicite)* tehdit etmektedir. *Laicite*, kilise ile devletin ABD'deki gibi kesin çizgilerle birbirinden ayrılmasından ziyade, devletin dini *denetim* altında tutması anlamına gelir. Bu katı lâiklik Fransa'nın kendi Müslüman nüfusuyla birkaç alanda çatışma yaşamasına neden olmaktadır.

Özellikle eğitim alanında devlet okullarında bireylerin dinlerini bireysel olarak ifade etmelerine izin verilmemektedir, kız öğrencilerin okullarda başörtüsü takmaları yasayla yasaklanmıştır. Bu durum ülkedeki Müslüman topluluğu için ciddi bir mesele ve kültürel simge olarak varlığını sürdürmektedir. Dine –bir kimlik simgesi olarak– çok büyük önem veren büyük ve yeni bir azınlığın varlığı Fransızları ve genel olarak Avrupalıları, çok kültürlülüğün yarattığı şartların Fransız lâikliğiyle çatıştığı bir dönemde *laicite*nin anlamını yeniden düşünmeye zorlamaktadır. Genel olarak dindarlıkları düşük düzeyde olan Avrupalılar artık dinin toplumdaki ve toplumun yaşamındaki rolünü yeniden gözden geçirmek zorunda olduklarını görüyorlar. Avrupalıların geçmişteki kanlı "din savaşlarının" ardından kapattıklarına inandıkları bir meseleyi yeniden canlandıran bu sorun zaman zaman ciddi sıkıntılara yol açmaktadır.

İşin ilginç yanı, Katolik Kilisesi'nin bu olguyu, kesinlikle onaylamamakla birlikte, fark etmiş olmasıdır. Katolik Kilisesi'nin dinler arası ilişkiler bölümünün başında bulunan Kardinal Jean-Louis Tauran, bugün Avrupa'da din hakkında tarihte hiç olmadığı kadar konuşulduğunu ve yazıldığını söylüyordu. "Bu elbette Müslümanların sayesinde oluyor... Bir zamanlar Tanrı'ya toplumda yer verilmesini istemiş olanlar bugün Avrupa'da önemli bir azınlık konumuna gelmiş olan Müslümanlardı... Farklı kültürlerin ve dinlerin bir arada olduğu bir toplumda yaşadığımız aşikâr. İçinde dinin olmadığı tek bir medeniyet bile yoktur... Dolayısıyla dinler diyalog halinde olmaya mahkûmdurlar."

Lâikliğin güçlü savunucuları –ki bu kişiler özel yaşamlarında çoğunlukla dindar değildirler– Danimarka'daki karikatür olayında bu meseleyi gündeme taşımaya çalışmışlardı. Kendini liberal lâik olarak adlandıran birkaç kişi Muhammed Peygamber'i aşağılayan karikatürler yayınlayarak siyasî açıdan doğru söylemlerde bulunmak zorunda olmadıklarını, ifade özgürlüklerini ve din karşıtı tutumlarını sergilemek istemişlerdi. Müslüman dünyası,

planlı ve kasıtlı bir saygısızlık olarak algıladığı bu olaya beklendiği gibi çok sert bir tepki vermişti.

İfade özgürlüğü ile dinî hassasiyetler arasında bir uçurum yaratan bu olaydan nasıl bir sonuç çıkarmalıyız? Danimarkalılar elbette her konu üzerinde ifade özgürlüklerini kullanma hakkına sahiptiler. Oysa asıl sorulması gereken soru, sırf bu haklarını göstermek için Müslümanların peygamberiyle alay etmelerinin ne kadar akıllıca ve duyarlıca bir hareket olduğuydu. Ve bu olay, tüm Müslüman dünyasının Teröre Karşı Küresel Savaş kapsamında kendisini kuşatma altında hissettiği bir dönemde yaşanıyordu. Karikatür olayı inançlı Danimarkalılarla inançsız Danimarkalılar arasında bir uçurum yaratmanın aksine inançsız Danimarkalıların Avrupa'da söz hakkına veya statüye sahip olmayan küçük, kısıtlı imkânlara sahip ve korkutulmuş bir azınlığın en büyük kültürel simgesiyle –İslam'la– aralarında bir uçurum oluşturmuştu. Müslümanlar bu olayı varlıklarına yönelik doğrudan bir saldırı ve varlıklarının alay konusu edilmesi şeklinde algılamışlardı. Bu olayları Yahudilerin Tanrı'nın Seçilmiş Halkı olmalarıyla alay edilmesine ve Yahudi Soykırımının güldürü ve hiciv malzemesi haline getirilmesine benzetebiliriz. (Bugün Almanya'da Yahudi Soykırımı'nı inkâr etmek yasalara göre suçtur. 2006 yılında Fransa Parlamentosu ise Osmanlıların Birinci Dünya Savaşı esnasında gerçekleştirdikleri Ermeni soykırımını inkârı yasaklayan bir yasayı kabul etmişti.)

Asgari düzeyde bakılacak olursa, Danimarkalıların bu eyleminin tamamen yasal olmakla birlikte basiretten, hassasiyetten ve toplumsal idrakten yoksun olduğunu söyleyebiliriz. Aslında Batı bu noktada kutsal ve sorgulanması pek mümkün olmayan iki değerin uzlaşmazlığını yaşamaktadır: Batı'da ifade özgürlüğünün kısıtlanması olasılığının bile tartışılması mümkün değildir –bu hak kutsaldır. Müslümanlar arasında ise, hatta dinle pek ilgileri olmayanlar için bile, İslam ile peygamberinin alay konusu edilmesi ve saygısızlığa maruz bırakılması olasılığının tartı-

şılması imkânsızdır – bunlar kutsal şeylerdir. (Olumlu bir not: Avrupa ve Kuzey Amerika'daki Müslümanlar arasından, kendi Müslüman toplumlarını Müslümanların kendilerine duyulan nefret ve ayrımcılıkla ilgili korkularını uyandırmayacak şekilde nazikçe alaya alan stand-up komedyenleri çıkmaktadır.)

Seçkin bir örgüt olan Uluslararası Kriz Grubu 2006 yılında Paris'te yaşanan isyan olaylarıyla ilgili analizinde bu ikilemi mükemmel biçimde tahlil etmişti:

> Gençlerin, en azından Fransa'daki (ve belki de İngiltere'deki) radikal eylemleri ve isyanları siyasal İslam'ın *varlığını* değil, bunun *olmadığını, olamadığını* yansıtmaktadır... Siyasal İslam mevcut durumun taşıdığı sorunları çözmekte başarısız olmuştur. Sonuç olarak, gençler Salafisme yönelmişlerdir. Salafismi, Müslüman olmayan toplumdan uzaklaşıp Fransız toplumunu ve kültürünü reddeden bir içe dönüşü savunan dar bir yorum temelinde İslam'a bireysel sadakate vurgu yapan dar görüşlü, Kuran odaklı bir hareket şeklinde tanımlayabiliriz. Dolayısıyla bu mücadele siyasî değil de kültürel bir savaşa yönelmektedir. Bu da karşılığında sosyal ve ekonomik sorunların siyasetten bağımsız hale gelmesine yol açmakta, tehlikeli bir siyasî boşluk ve sıkıntılarını dile getirip bunların düzeltilmesini talep etmek için sisteme siyasî kanallardan dâhil olma konusunda gençlerde bir *isteksizlik* yaratmaktadır. Bu da hayal kırıklığı içerisinde, öfkeli ve örgütsüz halde tehlikeli bir gençlik kitlesi yaratmakta, bu gençlerin sıkıntılarını başka şekilde ifade etmelerine neden olmaktadır. "Kötü yaşam koşulları, yüksek işsizlik oranı, toplumsal ayrımcılık ve son olarak İslam'ın aşağılanması gibi hususların harekete geçirdiği gençler duygularını cihat yanlısı Salafisimle ve isyanlarla göstermeye başlamışlardır."

Müslümanlığa geçmiş bir İngiliz şunları yazmıştır:

Bizim [Müslümanların] yeni bir gündeme ihtiyacımız var. Ve bunun kesinlikle İslamî liberalizm şeklinde tanımlanmaması çok önemlidir. Dinde liberalizmin inancın zayıflamasına yol açma gibi bir alışkanlığı vardır. Bunun yerine yeniden geleneğimize dönüp onu derinlemesine işleyerek [peygamberimize] ilk inananların yaşadıkları türden erdemli bir birlikte yaşamın yolunu açacak kaynakları çıkartmaya çalışmalıyız.

Sırf Şeriat hukukunun katı ve dar yorumlarına bağlı kalmak adına geleneğimizi terk edersek *davanın* [İslam adına verilen mücadelenin] başarıya ulaşamayacağı da ortadadır. Ortak zemine, değerli bir şeye sahip olduğumuzu, daha da önemlisi bir arada olmamızın önemli olduğunu gösteremediğimiz sürece komşularımız davetimize karşılık vermeyeceklerdir. Radikal ve katı İslamî gündemler genellikle gerginlikleri, kibirleri ve sefaletleri yüzlerinden okunan sevimsiz bağnazlar tarafından yönlendirilmektedir.

Cesaret veren başka işaretler de vardır. Katar merkezli oldukça popüler Islam Online adlı Müslüman web sayfasını açıp oradaki soru-cevap bölümüne bakın. Bu web sayfası tüm zamanların en saygı duyulan ve sözü en çok dinlenen din adamlarından biri olan Şeyh Yusuf el Karadavi ile yakın ilişki içerisindedir.

Sayfadaki en son soru-cevap yazışmalarından biri şöyledir:

Soru: Sayın din âlimlerimiz, Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan bir Müslüman olarak buradaki halkıma, yani ülkeme karşı ödevlerimin ne olduğunu öğrenmek istiyorum. Mevcut kriz ortamında bir yandan dinî görevlerimi yerine getirirken diğer yandan ülkeme nasıl destek olabilirim? İslam bu konuda ne diyor?

Cevap: Bu sorunun cevabını Kuzey Amerika Fıkıh (Hukuk İlmi) Konseyi Başkanı Dr. Müzemmil H. Sıddıki veriyor.

Öncelikle, 11 Eylül'den sonraki Amerika'nın eski Amerika olmadığını anlamalıyız. Pek çok şey değişmiştir, değişmektedir ve değişecektir de. Şimdi biz Müslümanlar kendimizi göz-

den geçirip bazı düşünce ve davranış biçimlerimizi değiştirmeliyiz. Kendi kabuğumuzdan çıkmalıyız artık. Önemsiz farklılıklarımızı bir kenara koyup birlikte çalışmaya başlamalıyız. Barış, uyum, iyi niyet ve iyi bir toplum için kendimizi, İslamî değerlerimiz ile ilkelerimizi tanıtmalı ve bu toplumun her alanına tam katılım sağlamalıyız, bunları yalnızca kendimiz için değil aynı zamanda tüm Amerikalılar için yapmalıyız.

...İyi aileler kurup aile bağlarımızı sağlam tutmamız çok önemlidir, ama yalnızca kendi ailelerimizle sınırla kalmayıp tüm insanları ailemizin bireyleri olarak görmeliyiz...

Din yalnızca bazı ibadetleri yerine getirmek değildir, aynı zamanda iyi davranışlar ve ahlâkî erdemler geliştirmektir de. Din, yoksullara ve muhtaçlara yardım etmektir. Komşularımızı sevmek ve onlarla iyi geçinmektir...

Tüm insanların adaletten ve huzurdan payını alması için çalışmalıyız. Bakış açımız dar değil, aksine evrensel olmalıdır...

Adalet, yanlışın doğru yöntemlerle düzeltilmesini gerektirir. Adaletsizlik bir başka adaletsizlikle düzeltilemez. İki yanlış bir doğru etmediği gibi başarıya giden her yol da mubah değildir.

İslam ve Sosyal Bilimler Fakültesi dekanı ve Kuzey Amerika Fıkıh Konseyi Başkanı Dr. Taha Cabir al-Alvani'ye kulak verelim.

Ünlü Müslümanlar âlimler, genel anlamda Batı'da ve özelde ise ABD'de yaşayan her Müslüman'ın aynı toplumun üyeleri olarak bir arada yaşayan insanlara, Müslüman olup olmadıklarına bakmaksızın, daha iyi bir yaşam oluşturulması sürecinde oynayacağı bir rol olduğunu açıkça ifade etmişlerdir. İslam, Müslümanlara yaşadıkları bütün toplumlarda aktif ve proaktif olmalarını emreder... Elbette toplumda proaktif olmak, bir Müslüman'ın sırf hükümetin bazı politikaları bunlara ters düştüğü için sahip olduğu dinî öğretileri tehlikeye atması anlamına gelmez; nerede ve hangi makamda olursa olsun doğruyu ve adaleti savunmalıdır.

Son olarak, tüm dinlerde olduğu gibi, pek çok Müslüman da kendi dinî otoritelerinin görüşlerini ve kararlarını bilmek ister, ama sonunda Batılı bir toplumda İslamî ilkeleri nasıl koruyacaklarına ve nerelerde ufak tavizler verebileceklerine kendileri karar verir. (Papa doğum kontrolü yöntemlerini yasaklamış olsa da, İtalya'da Katolik inancına sahip bireyler arasındaki doğum oranı Avrupa'daki en düşük seviyelerden biridir.) Neticede Müslümanlar da kendi sağduyuları ile din adamlarının geleneksel yorumlamaları arasındaki dengeyi kurmaktadırlar. Dahası, pek çoğu din adamlarının görüşleriyle çelişme olasılığına pek aldırmadan kendi yaşam biçimlerini sürdürmeye devam etmektedir. Müslümanların çoğu din adamlarının tüm görüşlerini tartışılması imkânsız dogma olarak kabul etmemektedir; zira din adamlarının görüşleri ciddi farklılıklar göstermektedir. Ülkelerinden hoşnutsuz biçimde ayrılarak Batı'ya gelen milyonlarca Müslüman, başka dinlerin egemen olduğu ülkelerde yaşamanın kendileri açısından sorun yaratmayacağına, her nesil yeni bir şeyler öğrenerek ve daha da entegre olarak Müslüman yaşam biçimlerini en iyi şekilde sürdüreceklerine inanmaktadır.

Bu kesinlikle İslam'la değil, entegrasyon ve çok kültürlülüğün karmaşık ve değişken dinamikleriyle ilgilidir. Avrupalılar da Müslüman kültürünü yeni Avrupa'nın bir parçası olarak kabul etmelidirler –Yahudi, Hindu ve Çin kültürleri bugün Batı'nın çok kültürlülük zenginliğinin parçası olarak benimsenmektedir. Çok kültürlülük ve göçmenlerin entegrasyonu gibi sorunları İslam'a bağlamaktan özenle sakınmalıyız.

Çok kültürlülük alanındaki ilerleme hakkında son bir not daha belirtelim. İngiliz gazeteci ve yazar William Dalrymple bir yazısında şöyle diyor: "11 Eylül, bin Ladin, *Medeniyetler Çatışması* benzeri şeylerin egemen olduğu bir dünyada 1990'lı yıllarda ABD'de eserleri en çok satan şairin bir medresede Şeriat hukuku eğitimi veren klâsik İslam eğitimi almış Müslüman bir din adamı olduğuna inanmak neredeyse imkânsızdır." Sözünü ettiği kişi

elbette Celaleddin Rumi'den başkası değildir. En sevilen Sufi şairlerden biri olan İran/Türk asıllı Orta Çağ şairi Rumi'nin şiirleri adeta dünya açısından manevi bir merhem niteliğindedir. Aslına bakılırsa İslam'ın insanlık medeniyetine en görkemli katkılarından biri maneviyatıdır. Din, kimlik, vatandaşlık, hoşgörü ve aidiyet konularında bitmek bilmeyen tartışmaların Müslümanlar ile Batılıların sıkıntılı siyasî ve kültürel yaşamlarında bu manevi temalara daha fazla yer açılması çok olumlu sonuçlar doğurur açıkçası.

10
İSLAM VE HİNDİSTAN

Geride bıraktığımız elli yıllık dönemde dünya çoğunluğunu Hinduların oluşturduğu Hindistan ile Müslüman Pakistan arasında üç savaşa tanık olmuştur; iki taraf arasındaki bir sonraki savaş nükleer bir mücadeleye dönüşebilir. Sorunun temel kaynağı çoğunlukla Keşmir anlaşmazlığıdır; Keşmirli Müslüman özgürlük grupları Hindistan'ın, onlara göre, baskıcı yönetimine karşı bir gerilla savaşı vermektedirler. Ayrıca, genellikle Pakistan'la bağlantılı şiddet yanlısı İslamî gruplar Hindistan'da çeşitli kanlı terör eylemleri gerçekleştirmiştir. 1947 yılında İngilizlerin çalışmaları sonucunda Hindistan'ın bölünmesini ne Hindistan ne de Pakistan halkları unutmuştur. Hindistan'daki Müslümanların yeni Pakistan devletine, Pakistan'daki Hindu ve Sihlerin Hindistan'a göç ettikleri bu süreçte karşılıklı saldırılarda milyonlarca Hindu, Sih ve Müslüman ölmüştü. Burada yaşananlar bir "medeniyetler çatışması" değilse nedir?

İslam'la diğer kültürler arasındaki –medeniyetler arası ilişkiler açısından ele aldığımız– tüm "sınırlar" içerisinde Hindistan en kritik medeniyetlerden birini temsil etmektedir. İslam (Pakistan ve Bangladeş'te yaşayan Müslümanlar nedeniyle) Hindistan'ın sadece sınır komşusu değildir. Hindistan'da bin yıldan uzun bir süredir, Hindularla zengin ve karmaşık ilişkiler içerisinde olan çok sayıda Müslüman yaşamaktadır. Hindistan tarihinin her safhasında Müslümanlar çok farklı roller oynamışlardır: Ülkenin güneyinde İslam'ı yayan barışçıl tüccarlar, kuzeyinde Orta Asya'dan gelen fetihçi savaşçılar, görkemli Babür İmparatorluğu'nun doğ-

masını sağlayan tarihteki en büyük (İslam-Hinduizm) "ortak medeniyetlerden" birinin kurucuları ve ortak yaratıcıları ve son olarak, 1947 yılında yenilgiye uğrayarak bir kısmı yeni Pakistan devletini kuran, geri kalanı da Hindistan içerisinde azınlık statüsünde kalan Müslümanlar. Hindistan'daki Müslüman topluluğu fiili ayrımcılığa maruz kalmakta ve ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmektedir. Hindistan ayrıca İslam'ın ilişki içerisinde olduğu, *Hıristiyan olmayan* ilk sınırı temsil etmektedir.

İslam'ın olmadığı bir dünyaya ilişkin alternatif senaryolarımızda Hindistan'daki çizgiler pek belirgin değildir. Bir bakıma, İslam olmasaydı durumlar çok farklı olabilirdi: Mesela dünya Babürlerin Hinduizm ile Müslümanlığın karışımından oluşan görkemli medeniyetinden mahrum kalacaktı. Tabii bunun yanı sıra Hindular, Müslümanlar ve Sihler arasında yakın tarihe damgasını vurmuş çirkin dinî mücadelelerin bazılarına da tanıklık etmek zorunda kalmayacaktık. Dolayısıyla bu bağlamda asıl sorulması gereken ilginç sorular şunlar olmalıdır: Hindular ile Müslümanlar arasındaki dinî çatışma kaçınılmaz mıydı? Aralarındaki sınır illa kanlı mı olmalıydı? Bugün neden bu noktadayız? Ve bu yaşananlar dinle ne kadar alakalıdır? Veya sorunun köklerini İngilizlerin Hindistan'daki sömürgeci yönetiminin kendi çıkarlarına hizmet eden politikalarında da bulabilir miyiz?

İslam'ın Hindistan'la ilk karşılaşması, Müslümanlar açısından çok büyük ve yeni bir fikri sınırı da ifade ediyordu aynı zamanda: Hinduizm köklü, geniş, karmaşık ve çok yönlü bir din olmasının yanı sıra, İslam'ın Ortadoğu dinlerinden sonra ilişkiye girdiği ve bu dinlerle pek ilgisi olmayan ilk dindi. Hinduizm çoktanrıcı anlayışı, geleneklere uymayan bol miktarda dinî imgeleri, hayvansal, beşeri ve mitolojik özelliklerin şaşırtıcı bileşimi ve çeşitli Hindu mezheplerinin dinî sanatlarında çıplaklık ve yarı çıplaklık unsurlarını barındırılmasıyla Müslümanlar açısından olduk-

ça farklı bir deneyimi temsil ediyordu. Tüm bunlar sonuç olarak Hinduizm'i tüm dinler içerisinde ulemanın karşı karşıya geldiği, İslamî açıdan, muhtemelen en "şaşırtıcı" din konumuna getiriyordu. Oysa gerçekler karşılıklı ödünler verilmesini gerektirecek ve Hinduizm ile Müslüman toplumu arasında gergin bir birliktelik oluşacaktı.

İslam'ın Hindistan'daki tüm geçmişine dair farklı yorumlama ekollerine rastlamamız hiç de şaşırtıcı değildir. Tüm milliyetçilikler tarihi geçmişe dönük okurlar; tarihçiler, ulusları ve topraklarıyla ilgili bugüne ve geleceğe dair iddialarını destekleyecek kanıtlar bulmak için geçmişe dönüp orada araştırma yaparlar. Hindu milliyetçileri için Hindu dini Hindistan toprakları üzerindeki en derin köke sahip varlıktır; bu toprağa giren herhangi başka bir din ya Hinduizm'in bünyesine girerek orada hazmedilir ya da hoş karşılanmayan davetsiz bir misafir gözüyle bakılır. Dolayısıyla hem İslam'a hem de Hıristiyanlığa, teolojik gerekçelerden daha çok siyasî ve kültürel gerekçelerle, bu ikinci pencereden bakılır. Bu her iki din de Hinduizm'i kendi çıkarları için kullanmaya çalışmıştı. Bugün Hindistan'ın dünya çapında en iyi bilinen simgesinin İslam mimarisinin en mükemmel örneklerinden biri olan Tac Mahal'in olması Hindu milliyetçilerini derinden üzmektedir. Oysa Babürlerin ortak medeniyetinden yoksun bir Hindistan bugün kültürel açıdan pek zengin bir yer olmazdı elbette.

Aynı tarihle ilgili daha liberal görüşlü anlatımlar ise Hint-İslam medeniyetinin zengin meyvelerinden gururla söz etmektedir. Her iki kültürün de birbirini derin biçimlerde etkilemiş olması, yaratıcı hazmetme yetenekleri ile esneklerinin kanıtıdır. Ne var ki bugün Hindistanlı Müslümanlar bir zamanlar hükmettikleri ve şekillenmesine yardım ettikleri büyük Hint toplumu içerisinde çeşitli imkânlardan yoksun azınlık konumuna düşmüşlerdir. Dışarıdan gelip önce zirveye çıkmışlar, ardından dibe vurmuşlardı ve şimdi de çağdaş Hindistan devletinin yeni koşulları

içerisindeki azınlık konumları üzerinde derin derin düşünmektedirler. Hindistanlı Müslümanların İslam'ın çok kültürlü bir toplumdaki yeriyle ilgili en ince ve kapsamlı görüşe sahip olmalarının nedeni belki de tarihte geçtikleri bu farklı evrelerdir.

Hindistan, Müslümanların yaşamlarına dikkate değer biçimlerde dokunmuştur. Öncelikle, İslam'ın esasen kılıç zoruyla gelmediği Güney ve Güneydoğu Asya'nın pek çok bölgesinden biridir Hindistan. Arap deniz tüccarları ile Hindistan'ın güneybatı sahili arasındaki ticaret ilişkileri İslam'dan çok önce kurulmuştu. Hindu kayıtları, Hint yarımadasındaki ilk Müslüman yerleşiminin yedinci yüzyılın başlarında yine Arap tüccarlar tarafından gerçekleştirilmiş olduğunu gösteriyor. Söylenenlere göre Hindistan'daki ilk cami, Muhammed Peygamber'in hayatta olduğu 612 yılında bugünkü Kerala eyaletinin Kodungallur bölgesinde inşa edilmiştir.

Tarihçiler, İslam'ın doğasının Hindistan'ın kuzeyinde ve güneyinde çok önemli farklılıklar gösterdiğini belirtmektedirler. Güneyde İslam sahneye ticaret ve misyonerlik çalışmalarıyla çıkmıştı; kuzeyde ise yüzlerce yıl sonra Orta Asya'dan gelen istilacılar tarafından getirilmişti. Bunun sonucunda Müslümanlarla Hindular arasındaki gerilimler kuzeyde güneye oranla çok daha fazla dile getirilmektedir. Neticede güneyde Müslüman nüfusu yerel kültüre yavaş yavaş entegre olurken kuzeyde ise İranlılar, Araplar, Türkler ve Moğollardan oluşan ordularıyla bu kültürü istila etmişlerdi.

Müslüman Arap orduları Hindistan'ın kuzeyine ilk kez Şam merkezli Emevi Hanedanı'nın idaresinde girerek yarımadanın batı ucundaki Sind eyaletini fethetmişlerdi. Müslümanların sonraki askerî istilaları onuncu yüzyıldan Afganistan'dan gelecekti; sonunda Orta Asya'dan gelen büyük Türk-Moğol komutanı Babür Şah 1526 yılında Delhi'yi ele geçirerek Babür İmparatorluğu'nu kuracaktı. Babür İmparatorluğu, en güçlü olduğu dönemde, Hindistan'ın neredeyse tamamı üzerinde hüküm

sürmüştü. Babürler Türk-Moğol ve İran kültürünün bir karışımını temsil ediyorlardı aslında ve Hindistan'a getirilen bu iki dil Hint kültürü ve dili üzerinde çok büyük etkiler bırakacaktı.

Brookings Enstitüsü uzmanlarından Stephen P. Cohen'e söz verelim:

> Hint Yarımadası'nı fetheden kuvvetlerin [Yunanlılar, Hunlar, İskitler ve Müslümanların] hepsi bu bölgeyi dış güç üslerinin bir uzantısı olarak görmüş olsa da daha sonrasında dünyaya Hint merkezli gözlerle bakmaya başlayacaklardı. Hint toplumunun hazmetme becerisi daima etkileyici olmuştur...[İslam] da yeni askerî teknolojiler, teolojiler ve siyasî görüşler getirmiş, oysa İslam öncesi Pers kültürüne yaptıklarını tekrarlamayarak Hint medeniyetini yok etmemişti. Neticede Babürlerin yönetiminde Hindistan imparatorluk sistemi içerisinde yeniden birleştirilmişti. Bu yeni düzen içerisinde İslam tıpkı Hinduizmi sarsıp dönüşüme uğrattığı gibi kendisi de Hindu kültüründen derin biçimde etkilenmişti.

Sufi İslam, karma yapısıyla, çok sayıda Hindu'yu cezbetmiş ve İslam'ın ilk etkisinin yumuşamasına yardımcı olmuştu. Ancak Müslüman din adamları sınıfı Hindular ve Hinduizmle ilişkilerin nasıl olması gerektiği konusunda asla bir fikir birliğine varamamışlardı. Ünlü Müslüman bilim adamı ve matematikçi Biruni, on birinci yüzyılın ortalarında Hindistan'da kaldığı dönemde toplumu yakından incelemiş, pek çok tanrısal varlığı barından Hinduizm inancının esasen tektanrılı bir inanç olduğu sonucuna varmıştı:

> Hindular Tanrı'nın bir, sonsuz, başı ve sonu olmayan, özgür iradesiyle hareket eden, her şeye kadir, her şeyi bilen, canlı, yaşam veren, hükmeden ve koruyan bir varlık olduğuna, O'nun egemenliğindeki herkesin eşsiz olduğuna ve O'nun hiçbir şeye hiçbir şeyin de O'na benzemediğine inanırlar.

Peki ya Hinduizmde tapılan onca "put" ne anlama geliyordu? Biruni, Hinduların ibadetlerinin esasında bu inanca bağlı alt tabakalardan insanların teolojik cehaletlerini, aynı zamanda Hinduizmin İslam'la tektanrıcı anlayışı paylaşan yüce bir felsefesi kavram olduğunu yansıttığına inanıyordu. Bu yoruma ister katılalım, ister katılmayalım – ki ulemanın büyük çoğunluğu katılmıyordu –bu sözler kesinlikle bir Müslüman âlime aitti.

Hindistan'daki ulemanın büyük çoğunluğu açısından Hinduların "Kutsal Kitabın İnsanları" arasına dâhil edilmeleri teolojik anlayışlarına aykırıydı, buna mukabil zorla İslam'a geçirilmeleri uygun bir seçenekti. Aşırı hararetli bazı ulema mensupları Hinduların din değiştirmeye zorlanmalarını, hatta bunu kabul etmemeleri durumunda ölümle cezalandırılmalarını savunuyordu. Hindistan'ın çeşitli bölgelerinde Hindu tapınaklarının yıkıldığı, bazılarının da camiye dönüştürüldüğü yönünde tarihsel kayıtlar mevcuttur. Aslında şiddet kullanımdan daha çok, Babür imparatorlarının kelle vergisini arttırarak yoksul Hinduları sırf bu vergiden kurtulmak için Müslümanlığa geçmek zorunda bırakmaya çalıştıklarına dair bilgiler vardır. Bununla birlikte, Hinduizmin katı kast sisteminden kurtulmak veya egemen kültürel düzenin parçası olabilmek için, kastın alt tabakalarından çok sayıda Hindu'nun Müslümanlığa geçmiş olduğu da kanıtlarla sabittir. Ne var ki sonunda Babürler ülkenin çoğunluğunu İslam'a geçiremediklerinde –ve geçiremeyeceklerini anladıklarında– durum bir tür *soğuk bir birlikteliğe* dönüşmüştü, en azından ulemanın bakış açısından. Sonuç itibariyle, teolojik açıdan kabul edilemez ve ters olsa da, Hindular Kutsal Kitabın bir tür *sözde* insanları sınıfına girmişlerdi.

Öte yandan bir Hindu tapınağını yalnızca birkaç Müslüman ziyaret ederken çok sayıda Hindu ise Hindu senkretizminin*

* Çeşitli düşünce ekollerinin uygulamalarını ve yollarını harmanlayarak, ayrı veya çelişkili inançları birleştirmek veya birleştirmeyi denemek.

veya panteizminin* ifadesi olarak Müslümanların ibadethanelerini rahatça ziyaret ediyordu. Hinduların insanları kendi inançlarına çekme gibi bir niyet ve çabaları da yoktu – dinleri, yeni kişilerin geçişini kabul etmeyen kapalı bir sistemdi; kişinin bu sisteme doğması şarttı. Bir kişi Hinduizme geçmek istiyorsa belirli bir kastın ve topluluğun mensubu olması şarttı; ya belirli bir topluluğa mensup değil veya herhangi bir kan bağı yoksa bu *yabancı* hangi kasta kabul edilecekti? Kişi, herhangi bir kastla doğuştan bir bağa sahip değilse Hinduizmin kuramsal sosyal *arafına* terk ediliyordu. Ve böylece başka beklenmedik kaynaşmalar ortaya çıkıyordu. İslam esasen diğer dinî geleneklerin kendisine entegre olmasına sıcak bakmaz. Yine de Hindistan, İslam ile Hinduizmin kaynaşması sonucunda ortaya çıkan büyüleyici bir deneyime, Babür'ün torunu Büyük Ekber'in (1542-1605) yaratıcı zekâsının parlak buluşuna tanıklık etmişti. Ekber, imparatorluğun dört yüz yıllık tarihi içerisinde tüm Babür hükümdarlarının en müstesnası olarak göze çarpmaktadır.

Ekber, Hindistan'da çeşitli inançların birbirleriyle rekabet içerisinde olduğunun bilincindeydi: İslam (Sünni, Şii ve İsmaili), Hindu inancının sayısız mezhebi, Cainizm, Zerdüştlük, Hıristiyanlık ve Yahudilik. Ekber, dinlere büyük hoşgörü ve merakla yaklaşıyor, teolojik ve ahlâkî meseleler üzerinde tartışmak üzere çeşitli dinlere mensup kişileri bir araya getiriyordu. Bu fikir alışverişlerinin sonucunda Ekber'in hiçbir dinin tüm gerçekliğin üzerinde tekele sahip olmadığı sonucuna vardığı söyleniyordu; bunun üzerine devrim niteliğinde bir adım atarak kendisine özgü yeni bir din yaratmıştı. İlahî Din adını verdiği bu yeni inanç İslam, Hindu ve diğer Vedik inançlarının yanı sıra Hıristiyanlık ve Yahudilikten de bazı görüşlerin bir karışımını temsil ediyordu. İlahî Dini yayarak ülke içinde dinî farklılıklardan arınmış bir birlik oluşturmayı ümit ediyordu – buna bir nevi dinî *Esperanto* denebilir aslında.

---

* Panteizm ya da Tümtanrıcılık: Evrenin tümünü Tanrı olarak kabul eden felsefi görüş.

Müslümanlar, İslam teolojisinden önce var olan Yahudiliğe ve Hıristiyanlığa elbette aşinaydılar. Dinî çeşitliliğe hoşgörü gösterilmesine vurgu yapan İlâhi Din ayrıca mistisizm, felsefe, etik ve doğaya tapma unsurlarını da içeriyordu. Tanrılar, peygamberler, kutsal kitaplar veya din adamlarının hiyerarşisi gibi şeyler söz konusu değildi. Bu projeyi kutsal değerlere tam bir saygısızlık sayan ulemanın büyük çoğunluğu, imparatorun ortaya attığı bir şeyle ilgili konuşurken dikkatli olmaları gerekse de, onlara göre "putperest" görüşlerin bir harmanı olan bu yeni inancı iğrenç olarak nitelemişti. Sonunda bu yeni din saray duvarlarını aşamayacaktı; çok tuhaf bir inançtı ve sosyal ya da kültürel temelden yoksundu. Yine de tüm inançları bir araya getirmeyi öngören muazzam bir hayaldi ve Ekber bugün, ulema arasında pek seveni olmasa da, Hinduların çoğunluğu tarafından hatırlanmaktadır.

Bu dinî karışım biraz anlaşılmaz gibi gelse de Babürlerin Hindu ve İslam tarzını İranlıların zevkleriyle harmanlayarak oluşturdukları muhteşem mimarileri için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. İmparatorluğun dünya medeniyet tarihine yaptığı en ünlü ve dayanıklı katkı belki de buydu. Babürlerin harika kamu binaları görkemli sanat eserleri olarak bugüne kadar ayakta kalmıştır. Bunların içerisinde kuşkusuz en mükemmel ve ünlü olanı Tac Mahal'dir. Çoğunlukla kırmızı kumtaşından yapılmış onlarca sarayı, kaleyi, camiyi, medreseyi de unutmamak lazım. Babür tarzı, dünyanın her yerindeki İslam mimarisini etkilemiştir, hatta Hindistan'daki kudretli İngiliz yönetiminin bir simgesi olarak bugün bile İngiltere'de kamuya ve şahıslara ait sayısız binayı süslemektedir.

Babür hanedanı ayrıca engin bir şiir kültürü yaratmış ve Hint klâsik müziğinin temellerini atmıştı. Bugün dünyada en bilinen Hint yemekleri Kuzey Hindistan mutfağına aittir. Eski Hint mutfağı ile İran yemeklerinin mükemmel bir karışımı olan bu mutfak *moghlai* olarak bilinmektedir. İki kardeş dil olan Hintçe ve

Urduca, Kuzey Hindistan dilbilgisi temeline dayanan Farsça, Arapça ve Türkçe sözcük hazinelerinin karışımını temsil etmektedir. Bugün bu diller Kuzey Hindistan ve Pakistan'ın egemen dilleri olmayı sürdürmektedir. Kısaca söylersek, Babür unsurunu çıkardığımızda çağdaş Hint medeniyetinin anlaşılması, hatta neredeyse tanınması mümkün değildir. Yine de bu gerçeklik bazı Hindu milliyetçileri rahatsız etmektedir.

Karşılıklı etkileşim açısından bakıldığında Hinduizmin İslam üzerindeki en önemli kültürel etkilerinden birinin çok da olumlu olduğunu söyleyemeyiz. Bu etki, Hint Müslümanlara uygulanan Hindu kast sistemiydi. Hindu kast sistemine göre, birey kast hiyerarşi içerisinde ömür boyunca doğduğu yerde kalır; kasttaki bu konumların dinsel ve sosyal açılardan değişmesi söz konusu değildir. Bir Brahma rahibi (yüksek kast) kendisinden alt tabakada olan biriyle herhangi bir fiziksel temasta bulunamaz, bulunduğu takdirde ise ibadet ederek arınması gerekir. İzin verilen mesleki ve sosyal parametrelerin menzilini kişinin kast hiyerarşisindeki yeri belirler. Uzun süreler bu kast sistemine maruz kalmış olan Hindistanlı Müslümanlar sonunda bu sistemin bazı unsurlarını benimsemişler, bunun sonucunda da Müslüman toplumu Eşraf (asiller) ve Ahlâf (alt sınıflar) olarak gayri resmî biçimde iki kasta bölünmüştü. Hindistan'daki Müslümanlar kuzeyden gelen ilk Müslüman istilaları döneminde ülkenin nüfusunun çok küçük bir dilimini teşkil ederken, zaman içerisinde çok sayıda Hindu İslam'a geçecek, düşük kast statülerinin sosyal kalıntılarını da çoğunlukla beraberlerinde getireceklerdi. Ülkenin bölündüğü tarihte Hindistan'daki Müslüman nüfusunun toplam nüfusa oranı yüzde 14'e ulaşmıştı.

İslam'da herhangi bir teolojik ölçü, yani Müslümanlar arasında kast sistemi gibi bir şeyin kabul edilmesi mümkün değildir; Kuran, yalnızca daha dindar olanların Tanrı'nın gözünde diğerlerine karşı üstün olduklarını açıkça belirtmektedir. Oysa Hindistan'da yan yana yaşayan dinlerin birbirlerini kültürel olarak bilfiil etkilediklerini görüyoruz.

Tüm bunlara baktığımızda karşımıza çarpıcı birkaç bakış açısı çıkmaktadır. Öncelikle, İslam Hindistan'a tıpkı güneyde olduğu gibi ticaret ve misyonerler yoluyla girdiğinde herhangi bir anlaşmazlık yaşanmamıştı. Hindistan'ın güneyindeki Müslümanlar etnik olarak çoğunlukla Hindu komşularına benzerler. Oysa Hindistan'ın siyasî gücünün merkezi olan kuzeyde etnik farklılıklar kesinlikle mevcuttu: Orta Asya'dan gelen Türk-Acem Müslümanlar, iktidarlarını kaybedenlerin öfkeli gözlerle baktıkları, kolaylıkla ayırt edilebilir yabancı işgalcilerdi. İkinci olgu ise, zaman zaman dinler arası şiddet eylemleri yaşanmış olsa da, "birbirine uymayan" teolojilerin insanların günlük ilişkilerinin koşulları altında bir arada yaşamayı, hatta birbirlerini etkilemeyi başarmış olmalarıydı. Üçüncü olarak, İran'daki İslam ile Fars, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türk-İslam kültürü ile Bizans kültürlerinin karışımlarına benzeyen türden olağanüstü bir kültürel karışım doğmuştu.

Dolayısıyla, "kanlı sınırlar" tanımı kültürel ve dinî etkileşimlerin yanı sıra zengin etnik kaynaşmayı içeren bu olağanüstü dinamiği pek ifade edememektedir. Zerdüşt İran Hindistan'ı fethetmekten sakınır mıydı? Hindistan'ı fethi hangi yönlerden farklı olurdu? Orta Asyalı *Müslüman olmayan* Türkler Hindistan'ı kuzeyden fethedecek diğer gruplara katılmaktan çekinirler miydi? Öyle görünüyor ki İslam merkezi bir rol oynamamıştı.

Bölünme: Müslümanlar Şimdi Neredeler?

Babür İmparatorluğu'nun işgalci İngiliz emperyalizmi karşısında yavaş yavaş çökmesiyle birlikte Babür sistemi gücünü kaybetmeye, bununla beraber Müslümanların toplumdaki statüleri de kademeli olarak gerilemeye başlamıştı. Yönetimlerine Müslümanların Hindulara oranla çok daha büyük direniş sergilediklerini fark eden İngilizler, sistem içerisinde daha "güvenilir" ve "itaatkâr" olduklarını düşündükleri Hindulara öncelik vermişlerdi.

Aslında Müslümanlar İngiliz yönetimine karşı çeşitli direniş eylemlerinde çok etkin roller oynamışlardı. Örneğin 1857 yılındaki Büyük Hint İsyanı, İngilizlerin tüfeklerinde kullandıkları mermi fişeklerinin yapımında domuz yağı kullanıldığı söylentisi üzerine Müslüman sepoyların ayaklanmalarıyla başlamıştı. Sonunda Hindular da benzer direniş eylemleri sergileyeceklerdi. İngilizlerin yönetimindeki Hindistan'da siyasî ve sosyal huzursuzluk öyle bir noktaya gelmişti ki ulusal bir isyanın başlaması için bu kadar küçük bir kıvılcım yeterli olmuştu. Soruna yönelik taktiksel yaklaşımları çoğunlukla farklı olsa da Müslümanlar ve Hindular İngiliz gücüne ve egemenliğine karşı genellikle bir araya geliyorlardı.

Görkemli Babür yönetimi yavaşça yıkılırken ya da İngilizler tarafından ele geçirilirken Müslümanlar çok geçmeden kendilerini Hindistan sistemi içerisinde güçten yoksun bir azınlık, İngilizlerin gözünde ise kısmen şüpheli konumunda bulmuşlardı. Bazı İngilizler, Müslümanların "her türlü yabancı egemenliğine karşı direniş" gösterip göstermediklerini anlamaya çalışıyordu. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Hindistan'ın İngiliz egemenliğinden kurtuluş günü yaklaşırken Müslümanların öncelikli kaygıları, bağımsızlığını kazanacak Hindistan'daki azınlık haklarının korunmasıydı; doğrudan demokratik düzene geçilmesi durumunda kesinlikle söz hakkı olmayan bir azınlığa dönüşmekten korkuyorlardı. Sonuç olarak Müslümanlar, kalıcı bir azınlık statüsünde olmayacakları bir tür konfederasyon sistemini savunuyorlardı (azınlıkların sistemi oy sandığında değiştirme olasılıklarının neredeyse sıfıra yakın olduğu tüm demokratik sistemlerde yaşanan bir ikilemdir bu aslında). Dahası Hindistan'daki Müslümanlar bırakın homojen bir yapıya sahip olmayı, kendi aralarında sınıf, bölge, hatta dil farklılıklarına göre bölünmüşlerdi.

Neticede Hindistan'ın Hindistan ve Pakistan devletlerine bölünmesi Müslümanların tercih ettikleri sonuç olmamıştı. Oysa

olayların seyri ve gelecekteki bağımsız Hint devletinin merkezi gücünü Müslümanların ne kadar kısıtlayabileceklerine dair Hinduların taşıdıkları kaygılar birdenbire bölünmenin herkes için en uyun seçenek gibi görünmesine neden olmuştu.

İlginçtir, Hindistan'daki Müslüman ulemasının büyük çoğunluğu ülkenin bölünmesini, hatta bağımsız yeni bir Müslüman Pakistan devletinin kurulmasını onaylamıyordu. Müslümanların tamamının Hindistan'ı terk edip Pakistan'a gitmeyeceğini ve geride kalan Müslümanların ezici Hindu çoğunluğunun yanında çok daha küçük bir azınlık haline geleceklerini sezmişler ve bunda da yanılmamışlardı. 1947 yılında İngilizlerin idaresinde yürütülen etnik temizlik projesi kapsamında yeni oluşturulan bu sınırlardan iki tarafa yaklaşık on dört buçuk milyon insan geçmişti. Bu geçişler esnasında çok büyük ve korkunç şiddet eylemleri yaşanmış, üç dinî grup

–Sihler, Müslümanlar ve Hindular– birbirlerine karşı korkunç katliamlar gerçekleştirmişlerdi. Bunun sonucunda yeni göçmenler –Pakistan'a taşınan Müslümanlar, Hindistan'a gelen Sihler ve Hindular– bu süreçten travma ve öfke içerisinde çıkmışlar ve yeni toplumlarında müthiş bir dinî hoşgörüsüzlük sergilemeye başlamışlardı. Siyaset her iki ülkede adeta dinî saatli bombalar yaratıyordu. Pakistan'a göç etmeyerek Hindistan'da kalan Müslümanlar açısından durum aslında daha da kötüleşmişti: Sayıları, dolayısıyla siyasî nüfuzları azalmakla kalmamış, Hinduların egemenliğindeki yeni devlete sadakatleri sorgulanır hale gelmişti. Sonraki yıllarda Pakistan ile Hindistan arasında yaşanan üç savaşta Hindular Hindistanlı Müslümanlara çoğunlukla güvenilmez, potansiyel gizli düşman gözüyle bakmışlardı.

Keşmir'deki durum da aynı ölçüde hassastı. Keşmir, kendine özgü tarihi ve etnik yapısıyla Müslümanların çoğunlukta olduğu bir eyaletti (1947 yılında nüfusun yaklaşık yüzde 77'si Müslüman'dı). İngilizler 1947 yılında eyalete Hindistan'da kalmaya veya Pakistan'a katılmaya karar vereceği bir referandum

hakkı verme sözü vermişlerdi; sonunda Hindistan, kaybedeceğinden emin olduğu referandumdan cayacaktı. Kendilerine seçme hakkı verilmediği için hâlâ kızgın olan Müslüman Keşmirlilerin büyük çoğunluğu bu haklarını elde edebilmek için yoğun mücadele vermeyi sürdürmektedir; Hint yetkilileri Keşmir'i akılsızca ve düşüncesizce, gereksiz bir baskıcı anlayışla yönetmişlerdir. Pakistan ile Hindistan arasında kısmen Keşmir nedeniyle patlak vermiş ve tamamını Pakistan'ın kaybetmiş olduğu üç savaş nedeniyle bölgede Pakistan'ın Keşmirli ayrılıkçı hareketlere gizli destek vererek Hindistan'a baskı uygulamaya çalıştığı rahatlıkla görülebilmektedir. Bu uzun süreli mücadele Pakistan-Hindistan ilişkilerini bugün bile olumsuz etkilemekte ve bölge terörünün en önemli kaynağını teşkil etmektedir.

Bugün Hindistan'daki Müslümanların sayısı, yeniden artarak, ülkenin genel nüfusunun yüzde 13'ünü oluşturmaktadır. Ne yazık ki ülkedeki Müslüman topluluğu bölünmüş durumdadır: Bir tarafta daha dinci unsurlar Hindulardan ayrı yaşayabilecek bağımsız bir Müslüman topluluğunun oluşturulması yönünde baskılar yapmaktadır – Müslümanların Hindistan coğrafyasında ne kadar dağınık yaşadıkları düşünüldüğünde bu amaç aslında hayalden öte bir şey değildir. Topluluk kimliğini ne pahasına olursa olsun geliştirmeyi amaçlayan bu politika esasında Müslümanları Hint toplumu içinde daha da yalnızlaştırmıştır. Diğer taraftan, küçük bir Müslüman grubu ise topluluk kimliğini aşıp lâik Hint devletine entegre olmayı amaçlamaktadır. Onlara göre topluluk kimliğine sığınmak güvensizlikten ve korkudan kaynaklanan, entegrasyon için uğraşmak ise güven ve iyimserlikten kaynaklanan bir eylemdir. Her iki taraf da kendi tutumlarını destekleyecek geçerli argümanlar bulabilmektedir elbette.

Oysa seçim yalnızca Müslümanlara bağlı değildir: Ürkütücü bir *Hindu* etnik/dinî milliyetçi hareket ortaya çıkmış ve dini Hinduizm olan bir devletin doğuşunun yolunu tıkadığını düşündüğü Hindu olmayan grupları, özellikle de Müslümanları hedef

almıştır. Bharatiya Janata Party (BJP) adındaki bu hoşgörüsüz hareket geçmişte Hindistan'ın ulusal politikasını yönlendirmiştir, aynı potansiyele hâlâ sahiptir ve bugün pek çok eyaletin kontrolünü elinde tutmaktadır. Hindu milliyetçilerinin Müslüman topluluğuna yönelik ciddi bir tehdit oluşturan şiddet eylemleri Müslümanları etnik kimliklerine dayanan izole bir duruş sergilemeye zorlamaktadır.

Hindu milliyetçiliği –*Hindutva*– yalnızca din temeline dayandırılabilir çünkü "Hindu" etnik kimliği diye bir şey yoktur; Hindular da Müslümanlar gibi çok farklı etnik çevrelere ve dillere sahiptirler. Hindu milliyetçileri, daha lâik Hindu liderlerinin aksine, Müslümanları ülkelerinden kovup bir Hindu devleti oluşturmanın önündeki en büyük engeli kaldırmalarına imkân tanıyacak 1947 yılındaki bölünmeyi sonuna kadar desteklemişlerdi. Bu milliyetçilerin Müslümanlar, Sihler ve Hıristiyanlara duydukları öfkenin bir kısmı, bunların varlıklarının lâik ve çok kültürlü bir Hint devletinin ayakta kalmasını gerektirdiği gerçeğinden kaynaklanmaktadır. Oysa onların amacı da böyle bir devlet yapısını ortadan kaldırmaktır. Ve ne ironiktir ki bugün *lâik* devleti hiçbir Müslüman ülkesinde olmadığı kadar güçlü biçimde destekleyenler de yine Hindistan'daki Müslüman nüfusudur; bir azınlık olarak kendi kültürlerini, toplumlarını ve dinlerini resmî bir Hindu devletine karşı korumada lâik bir devlet yapısının sağladığı faydaların bilincindedirler. Hindistanlı Müslümanlar çoğunlukla bu ülkedeki kültürlerinin Pakistan'dakine oranla çok daha zengin olduğunu düşünürler. Pakistan'daki kültürel birikimlerine derin bir mirastan yoksun feodal bir birikinti gözüyle bakarlar. Babür İmparatorluğu'nun, Lahor kenti dışındaki tüm görkemli kültürel mirasları bölünmenin ardından Hindistan'da kalmıştı.

Böylesi bir ortamda topluluklar arasında öfke eksik olmaz elbette. Hindistan'ın kuzeydoğusundaki Ayodhya kenti, her iki taraf açısından duygu yüklü bir bölge haline gelmiştir. Güzelliği ve

etkileyici tapınaklarıyla ünlü bu kent, Hindistan'da Hindular açısından kutsal sayılan altı bölgeden biridir. Bundan dokuz yüz yıl önce Afganistan'dan gelen Müslüman kuvvetlerinin saldırısına uğrayan kent talan edilmişti. Babür İmparatorluğu'nun kurucusu Babür Şah'ın daha sonra burada bir cami inşa ettirmiş olduğu söyleniyordu. Daha sonra Hindular ise bu caminin Rama'ya ait bir tapınağın toprağının üzerinde inşa edilmiş olduğunu iddia edeceklerdi; bununla ilgili kesin kanıtların olmadığını da belirtmek gerekir. BJP, 1992 yılında Babür ve Müslüman Hindistan kavramına karşı önemli bir Hindu muhalefeti sergilemeye karar verirken kendisine seçtiği bölge burasıydı. Uzun bir hazırlık çalışmasının ardından BJP yaklaşık 150,000 Hindu'dan oluşan muazzam bir kalabalığı toplamayı başarmıştı. Ellerine kazma verilen bu insanlar Babri Camii'ne saldırarak camiyi yerle bir etmişlerdi. Her iki taraf açısından yoğun sembolik anlamlar içeren bu olay Hindistan çapında karşılıklı misilleme eylemlerine yol açmıştı. 2005 yılında silahlı beş Müslüman bölgedeki geçici yeni Rama tapınağını bombalamaya kalkışmıştı. Başarısızlıkla sonuçlanan eylemlerinde yalnızca kendileri ölmüştü.

Merkezi Mumbai'de (Bombay) bulunan Hindu milliyetçisi Shiv Sena partisinin kurulması, Maharashtra eyaletindeki dinî ve etnik duyguları daha da kutuplaştırmıştır. Mumbai'ye Hindistan'ın güneyinden gelen göçmenlere düşmanca yaklaşan bu hareket özellikle, Mumbai nüfusunun yaklaşık yüzde 15'ini oluşturan Müslümanları hedef almaktadır. Hareket uluslarüstü değerler ve söylemler benimsemiştir ve Müslüman mahallelerine gözdağı vermek amacıyla sokak haydutlarını bünyesine katma ve kentin yönetimini elinde tutma konusunda uzmanlaşmıştır. 1992 yılında Mumbai'de Müslümanlara karşı yaşanan ürkütücü ayaklanmalarda çoğunluğu Müslüman 900 kişi ölmüş, onlarca kişi de diri diri yakılmıştı; resmî bir araştırma komisyonu ayaklanmaların arkasında Shiv Sena partisinin olduğunu tespit etmişti. Bunlara karşılık olarak 1993 yılının Mart ayında Mumbai'de on

üç güçlü bombanın patlatılması sonucunda 250 kişi ölmüştü; bu eylemlerin Müslüman bir mafya örgütü tarafından gerçekleştirildiğine dair ipuçlarına ulaşılmıştı. Bu tür karşılıklı misillemeler zaman zaman diğer bölgelerde de yaşanmaktadır.

Aralık 2001'de ise oldukça çirkin bir saldırı gerçekleşmişti: Silahlı beş Müslüman gündüz vakti Yeni Delhi'deki Hindistan Parlamento binasını basmış, saldırı sadece güvenlik görevlileri ile saldırganların ölmesiyle atlatılmıştı. Oysa devletin böylesine önemli bir simgesine yapılan bu saldırı tüm ulus üzerinde olağanüstü bir şok etkisi yaratmıştı. Hint makamları, saldırganların Laşkar e Taiba (İyilerin Ordusu) ve Jaish-e-Mohamed (Muhammed'in Ordusu) örgütlerine mensup olduklarını belirlemişti. Pakistan merkezli bu gruplar son yıllarda Keşmir'de gerçekleştirdikleri eylemlerde Pakistan'ın desteğini almışlardır.

2002 yılı ise Gujarat eyaletinde Müslümanlara karşı aşırı şiddetli ayaklanmalara sahne olacak, yaşanan olaylarda yaklaşık iki bin Müslüman ölecekti. İngiliz *Guardian* gazetesi olayları şöyle anlatıyordu:

> Bölgede yapılan bir araştırmaya göre Hindistan'ın Gujarat eyaletinde Müslümanlara karşı gerçekleştirilen şiddet olaylarında, aralarında 400 yıllık ihtişamlı bir caminin de bulunduğu iki yüz otuz eşsiz İslam yapıtı yıkılmış veya yağmalanmıştır. Uzmanlar verilen zararın Afganistan'daki Bamyan Buda heykellerinin yıkılmasına ya da Tibet manastırlarının Kızıl Muhafızlar tarafından yerle bir edilmesine eşdeğer olduğunu söylemektedir. Yaşanan diğer karışıklıklarda Hindu çeteleri camilerin narin bölmelerini paramparça etmiş, Fars yazıtlarına tuğlalar fırlatmış ve eski Kuran'ları yakmışlardır... Toplumsal savaşa muhalif Sapara örgütünün üyesi olan ve olaylarla ilgili tüm bu ayrıntıları veren Teesta Setalvad, "Tüm bunlar bir kültürü tamamen silmeye yönelik bir girişimdir," diyor.

Dolayısıyla, Müslüman *mücahitlerin* Aralık 2008'de Mumbai'de gerçekleştirdikleri korkunç terör saldırısı da bu sürecin bir parçası olarak görülmelidir: Kamuya açık yerlere ve büyük otellere yönelik saldırılarda yaklaşık iki bin kişi ölmüştü. Hindistan'daki Müslümanların bu olaylarda belki hiç parmakları yoktu ya da içlerinden küçük bir grubun parmağı vardı, ama netice itibariyle en büyük zararı onlar görecekti. Bunların sonucunda Müslümanların toplumsal güvensizlikleri yoğunlaşacak ve temel Müslüman kimliği, Müslüman dünyasının genelindeki Müslüman topluluklarının adeta ortak özelliği olan savunma konumuna geçecekti.

Hindistan'daki toplumsal gerilimlerle ilgili 1995 yılında ABD Kongresi Kütüphanesi tarafından hazırlanan bir çalışma, Hindistan'daki bu toplumsal şiddet olaylarının büyük kısmını "eski öfkeler" veya köktendincilikten ziyade sosyoekonomik sorunlara ve Hintli siyasetçilerin 1980'lerden beri izledikleri sorumsuz stratejilere ve taktiklere bağlıyordu. Bu çalışma ayrıca ülkede hızlı kentleşme ile geçim için farklı gruplar arasında yaşanan yoğun rekabetin istikrarı bozan bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Kongre Kütüphanesi'nin çalışmasının ortaya koyduğu bir diğer gerçeklik ise Hindistan'ın siyasî sürecinin yapısında, siyasetçileri sırf kısa vadede oy kazanmak için dinî duyguları tehlikeli biçimde sömürmeye ve Hindu çoğunluğun şövenist eğilimlerinden faydalanmaya yönlendiren değişimlerdir. Keşmir'de Müslüman gerilla grupları ve Pencap'ta Sihler tarafından gerçekleştirilen şiddet eylemleri Hindu çoğunluğunun "dinî azınlıklar hükümetten özel tavizler koparabilmek için saldırganca taktiklere başvuruyorlar" yönündeki duyguları körüklemektedir. Çalışma şu ifadelerle bitiyordu: "Hindistan'daki dinî gerilimlerin militanlar, suçlular ve siyasetçiler tarafından kendi çıkarları için kullanılması, Hindistan'daki dinî duyguların ne kadar büyük bir sömürü nesnesi haline geldiğini açıkça göstermektedir."

Time dergisinin 2003 yılındaki bir sayısında Hindistan'daki ayaklanmalarla ilgili özel haberinde ülkedeki Hindu ve Müslüman nüfusları arasında rahatsız edici bir bölünmeden söz ediliyordu. Haberde sırf şiddet olaylarıyla ilgili şu sözler yer alıyordu:

> Hindistan'daki Müslümanların şiddet eylemlerinin kurbanları olma olasılıkları Hindulara göre çok daha fazladır. Resmî polis kayıtları, ülkenin bağımsızlığını elde etmesinden bu yana yaşanan tüm toplumsal karışıklıklarda ölenlerin ve mülkleri zarar görenlerin dörtte üçünün Müslüman olduğunu göstermektedir; Gujarat'taki [2002 yılındaki] ayaklanmalarda bu oran yüzde 85'e ulaşmıştı.

Hindular (2003 yılı itibariyle) yaklaşık altı bin kişinin ölümüne yol açmış olsalar da, tecavüz, kundakçılık veya cinayet suçlamasıyla neredeyse tek bir kişiye bile dava açılmamıştı. Hindistan'ın BJP yönetimindeki yerel veya ulusal yönetimlerinin Hindu kaynaklı şiddet eylemlerine verdikleri dolaylı destek pek gizlenmemektedir.

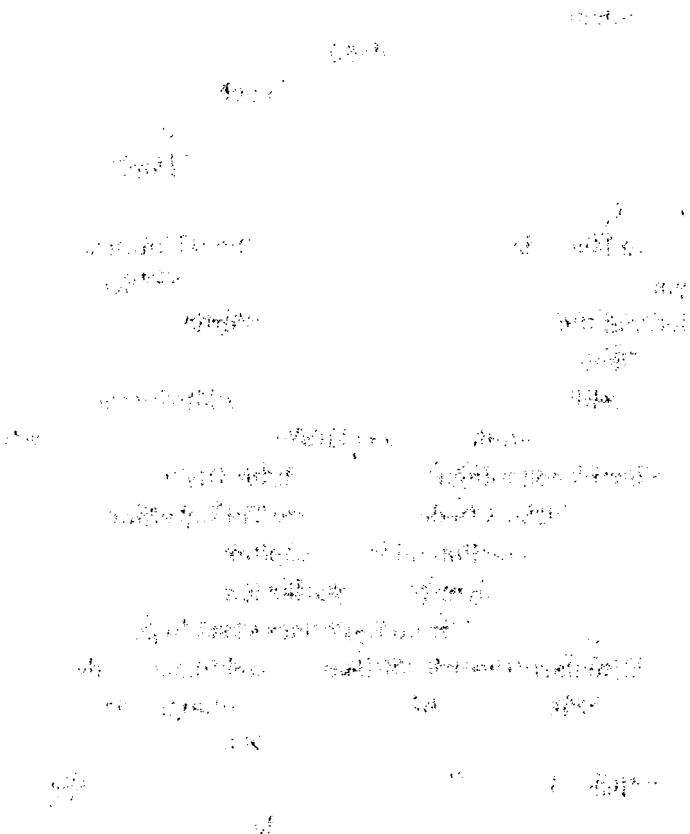
Time ayrıca şehirlerde Müslümanların yüzde 40'ının gelir yelpazesinin en alt diliminde yer aldığını, bu oranın Hindularda yüzde 22 olduğunu belirtiyordu. Müslümanlar nüfusun yüzde 13'ünü teşkil etmelerine rağmen kamu sektöründe yalnızca yüzde 3 gibi bir istihdam payına sahiptirler, özel sektörde Hindu işverenlerin yanında çalışanların oranı ise daha da azdır. Yine şehirlerde Müslümanlar arasında okuma yazma bilmeyenlerin oranı yüzde 30 iken Hindular arasında bu oran yüzde 19'dur. Ilımlı bir Hindu partisinin Hintli lideri K. C. Tyagi, konuyla ilgili şu yorumda bulunuyordu: "Hindistan'da genellikle Müslümanlara bizden yerine *onlardan* şeklinde davranma eğilimi vardır. Ve bu eğilim kendisini korkunç biçimlerde göstermektedir. Bugün bile Müslümanlar, genellikle, Hindistan'ın genel yapısının bir parçası olarak kabul edilmemektedirler."

Hindistan'da milliyetçiliğin (milliyetçiliklerin) ortaya çıkması aslında eylem halindeki pek çok güç için çağdaş bir araç niteliğindedir. Bu güçleri sömürgecilik karşıtı tepkiler, "vatanseverlik" ve milliyetçilik, etnik, sınıfsal ve bölgesel farklılıklar, son olarak da ekonomik rekabet şeklinde sıralayabiliriz. Hindistan'ın yakın tarihindeki can sıkıcı olaylar, günümüzdeki milliyetçiliğin demokratik bir düzen içerisinde bile ne kadar çirkin bir yüz sergileyebileceğini göstermektedir.

Her şeye karşın Müslümanların Hindistan'daki tarihsel deneyimleri, Müslümanlar ile Hinduların birbirlerine büyük değerler kattıkları verimli bir birlikteliği ortaya koymaktadır. Bugün bu iki kültür ayrılmaz biçimde iç içe geçmiştir, aralarında medeniyet "sınırlarından" bahsetmek mümkün değildir ve Hindistan devletinde yeni birlikte yaşam biçimleri bulmaktan başka pek seçenekleri yoktur. Bu bağlamda İslam'ın Hindistan'da tarihin seyrini, çoğunlukla entegrasyon, asimilasyon ve kaynaşma yoluyla değiştirmiş olduğunu söyleyebiliriz. Hindistan'ın dört bir yanına dağılmış biçimde yaşayan Müslümanlar birbirlerinden çok farklı özelliklere sahiptirler. Oysa ne ironiktir ki "İslam" bugün bile pek çok Hindu'nun sayısız meseleyle ilgili kızgınlıklarının kaynağı olarak görülmektedir. Dinle ilgisi olmayan bu meseleler tamamen güç ve nüfuz için verilen çeşitli toplumsal mücadelelerle ilgilidir. Bu bağlamda Müslümanlar toplumun oyun sahasında birbirleriyle yarışan çok sayıda gruptan yalnızca bir tanesidir. Kendi zayıf ulusal kimliğiyle boğuşan, jeopolitik korkular yaşayan, Keşmir ve Afganistan'la uğraşan Pakistan'ın rolü de sorunu şiddetlendirmektedir. Günümüzde her iki taraftan dar görüşlü güçlerin birbirine geçmiş bu köklü kültürel bağları koparmaya çalışmaları kesinlikle bir trajediye yol açacaktır.

O halde şunları sorabiliriz: Hindistan'da İngiliz yönetimi veya denetimi olmamış olsaydı bu ülke sonunda yine bölünür müydü? Babür İmparatorluğu görkemli döneminin ardından yıkılmak yerine iyice zayıflamış olsaydı, Hindular ile Müslümanlar

kendi çıkarlarını korumak ve federal temelde olsa da birleşik bir Hindistan hedefine ulaşmak için organik bir çözüm bulma yoluna giderler miydi? Çok büyük olasılıkla evet. Üstelik bölünme sürecinin, bırakın Hindu ve Müslüman aktörler tarafından bizzat gerçekleştirmesi, tasarlanması bile çok büyük olasılıkla mümkün olmayabilirdi; unutmayalım ki bu bölünmeyi mümkün kılan, emperyalist bir gücün olağanüstü müdahalesi ve ezici otoritesi olmuştu. Hiçbir şeye çözüm getirmemiş olan bu talihsiz, belki de gereksiz bölünmenin neden gerçekleştiğine dair verilebilecek en iyi cevap aslında "İslam"dan daha çok Hindistan'da yedi yüzyıldan uzun süren İngiliz egemenliğidir.

11
İSLAM VE ÇİN

İslam ile Çin arasındaki yakın ilişkilerin Batı'da çok az kişi farkında olsa da Çin, dünyada en büyük Müslüman nüfusuna sahip ülkelerden biridir. Ülkenin genelinde yaklaşık yirmi milyon Müslüman yaşamaktadır –bu rakam pek çok Arap ülkesindeki Müslüman sayısından fazladır. Oysa bu Müslümanlar arasında ciddi bir ayrım söz konusudur. Çin'deki Müslümanların yaklaşık yarısı etnik olarak, kökleri ülkeye ilk yerleşen Müslümanlara dayanan Arap ve Acem karışımı olan *Han Çinlileri*dir. Bunlara *Hui* veya *Hui-Hui* denmektedir. Bunlar yalnızca Çince konuşurlar ve İslam'dan kaynaklanan birkaç temel kültürel farklılık dışında diğer Han Çinlilerine benzer bir yaşam biçimine sahiptirler. Zaman içerisinde etkileyici biçimlerde kaynaşmış olan Han ve Müslüman unsurları Çin kültürü içerisinde oldukça rahat bir birliktelik sergilemektedirler. Çin'deki Müslümanların geri kalan yarısı ise etnik ve dilsel olarak oldukça farklıdırlar ve bunların büyük çoğunluğu Türk kökenlidir. Ülkenin en batısında yaşayan Uygurlar Çin'deki en büyük Türk grubunu teşkil etmektedirler. Hui Müslümanları Çin toplumunun yaşamına iyice entegre olmuşken aynı şeyi Uygurlar için söylemek mümkün değildir. Çin makamlarının Uygurlara kuşkulu gözlerle ve sertlikle yaklaşmaları, Uygurların İslam'a bağlılıklarıyla derinleşen sorunun özünde etnik bir yapıya sahip olduğunun altını çizmektedir.

"İslam'ın kılıç zoruyla yayıldığı" yönündeki yaygın, bir o kadar da yanlış görüşe Çin örneğinde de rastlıyoruz. Müslüman

kaynaklarına göre İslam Çin'e peygamberin ölümünden yaklaşık 18 yıl sonra, 651 yılında Halife Ömer'in bir elçisi tarafından deniz yoluyla Kanton üzerinden getirilmişti. Muhammed Peygamber'in ünlü bir hadisi vardır: "İlim Çin'de olsa gidip alınız." Müslüman tarihine göre Tang hanedanının imparatoru Canton'a bir cami inşa edilmesini emretmişti; Çin'in ilk camii olan bu yapı bugün hâlâ ayaktadır. İslam'ın Konfüçyüsçülüğün öğretilerine uyduğuna inanan imparator, Arap ve Acem tüccarlara bölgedeki ilk Müslüman yerleşimlerini kurma izni vermişti. Dolayısıyla Çinlilerin Canton'da Müslümanlarla ilk ilişkileri barışçıl ve verimli olmuştu; Müslümanların ticari becerileri ve ilişkilerini İslam döneminden önceki Arap tüccarlardan bilen Çin toplumunda Müslümanlara yer verilmişti. Çin, Müslümanların olağanüstü denizcilik becerilerini ve bunların nüfuzunu ve sınırlarını genişletmesinde kendisine sağlayabileceği faydaları çok geçmeden fark edecekti. Bunun sonucunda Song Hanedanı (960-1279) dönemine gelindiğinde Müslümanlar Çin'in ithalat-ihracat endüstrisini ellerine almışlardı; Gemicilik Genel Müdürlüğü makamında sürekli olarak bir Müslüman oturuyordu.

Çin'in kuzeybatı sınırlarında ise Çin ile İslam arasında uzun vadede derin jeopolitik sonuçlar doğuracak oldukça farklı türden bir jeopolitik olay yaşanıyordu. Batıya doğru genişleyen Tang Hanedanı'na ait güçler Orta Asya'ya girerek 751 yılında (bugün Kırgızistan sınırları içerisinde bulunan) Talas'ta Abbasi halifeliğine bağlı Arap güçleriyle karşı karşıya gelirler. Arapların Çinli güçleri yenilgiye uğratmaları, Çin'in Orta Asya'daki ilerleyişine son vermişti. Pek çok uzman Talas Savaşı'nı stratejik ve medeniyetler açısından belirleyici bir dönüm noktası olarak görmektedir: Orta Asya Çin egemenliğine girmemişti, daha da önemlisi, bölgede İslam'ı seçen Türk boylarının sayısı artmaya başlamıştı. Yüzyıllar boyunca göç halinde olacak bu Türk boyları sonunda dinlerini Akdeniz ve Anadolu'daki Bizans dünyasına taşıyacaklardı.

Müslümanlar, zamanla birlikte, imparatorluğun yönetimiyle daha yakından ilgilenmeye başlamışlardı: Yuan (Moğol) Hanedanı Batı'yla ticari bağlarını geliştirmede Müslümanları kullanmıştı. Batı'da Şam'a kadar giden Moğol orduları yüz binlerce Arap, Acem ve Orta Asyalı Türkü toplayarak –maliye ve vergilendirme, takvim hazırlama ve Pekin'de yeni başkentin inşa edilmesi konularında– imparatorluğun yönetilmesine yardım etmeleri için bunları Çin'e göndermişlerdi. Orta Asya Türklerinin Çin'e ilk büyük akınları bu süreçte yaşanmıştı. Müslümanlar yönetici ve valilik görevlerine atanıyordu, pek çoğu da Çin kültürü içerisine Müslümanlar olarak tamamen entegre olmuştu. Tüm bunlar Hui Çinlilerinin farklı kan bağlarının oluşmasına yardım etmişti.

Ming Hanedanı (1368-1644) Müslümanlar açısından oldukça verimli bir dönem olmuştu. Başlangıçta Arap ve Acem tüccarların soyundan olmayan yabancılar olarak algılanan Hui Müslümanları tam olarak bu dönemde Çin kültürüne gerçek anlamda entegre olmuş ve Çince isimler kullanmaya başlamışlardı. Nanjing'de önemli İslam ilmi merkezleri kurmuşlardı; İslam çalışmalarında kullanılan kültürel diller Arapça ve Farsçaydı. Bu dönemde Müslüman olmayan Çinlilerle evlenen Müslümanların sayısının giderek artmasıyla kültürün *yabancı* unsuru olmaktan çıkmaya ve dış görünüş olarak "Çinlilerden ayırt edilemez" duruma gelmeye başlamışlardı. Bu süreçler yaşanmasıydı Huilerle ilgili karşımıza şöyle bir tablo çıkabilirdi: "Genetik olarak pazaryerinde iş yapma konusunda maharetli olduklarına inanılsa da, [kendine özgü] ortak bir dilleri, ortak toprakları veya ortak ekonomik yaşamları yoktur." Tüm Huilerin tek ortak noktası İslam ve onun kültürle ilintili uygulamalarıdır. İslam, Çin'de çok eskiden beri var olması nedeniyle, o dönemlerden günümüze kadar Çin İmparatorluğu'nun resmî yerli dinlerinden biri olarak görülmektedir. Farklı etnik kimliklere sahip, Han kültürüne karşı bugün bile direniş gösteren diğer Müslüman azınlıkların aksine Hui Müslümanları esasen Han kültürüne sahip ve Çin toplumuy-

la daha fazla kaynaşmış olmaları nedeniyle sonraki Çin hanedanlarının olumlu yaklaşımını ve güvenini kazanmışlardı.

On beşinci yüzyılın başlarında Çin tarihinin en etkileyici deniz seferlerinden biri, Çinli bir Müslüman olan Amiral Zheng He tarafından gerçekleştirilecekti; imparator tarafından Hint Okyanusu'na gönderilen Amiral Zheng He Çin'e, batıda karşılaştığı Müslüman krallıklar ve bunların kültürleri hakkında kapsamlı bilgilerle dönmüştü.

Kültürel Etkileşimler

İslam, tıpkı Rusya ve Hindistan'da olduğu gibi, Çin'de de yaygın Çin kültürüne çeşitli alanlarda etkileyici biçimde uyum sağlamıştı. Ve Çin'de, dünyanın diğer yerlerinde de olduğu gibi, İslam inancını arılaştırmayı, İslam dışındaki düşünce ve uygulamaları inançtan temizlemeyi ve İslam'ın özüne odaklanmayı amaçlayan yenilenme hareketleri doğmuştu. Birbiriyle çelişen bu eğilimler –yeni fikirlerin benimsenmesi ve yeniliğe karşı durulması– Çin'deki İslam'ı derinden etkilemişti.

Çin'deki Müslüman düşünürler, Çin'in engin felsefi düşünce birikiminden etkilenmişlerdi. Bununla ilgili tarihçi Jonathan Lipman'a sözü verelim:

> Görünen o ki İslam'ın Çin'de Konfüçyüsçü düşünce biçiminden etkilenmiş olması eski Ming ve zayıflamakta olan yeni Çing İslam'ına taze, yeni kan ve yeni bir yaşam pompalamıştı... Bir Çinli-İslamcılar grubu doğmuştu. İslam dininin öğretilerini inceleme, düzenleme ve özetleme sürecinde Kofüçyüsçü dili ve görüşleri sistematik biçimde kullanıyorlardı; eşsiz Çin tarzıyla Çin dilinde bir dizi İslamî eser yazarak eksiksiz bir Çin-İslam düşünce sistemi oluşturmuşlardı. Çin'deki Müslümanların Han Kitab –Çin külliyatı– adını verdikleri bu eserler Çin-Müslüman toplumu üzerinde mutlak bir etki yaratmıştı.

Çin'de camilerin tamamı Çin'in geleneksel tapınak ve pagoda tarzında inşa edilmişti. Hui Müslümanlar ayrıca eşsiz bir Çin-Arap alfabesi oluşturmuşlardı. İslam ile Çin kültürleri arasında ortak noktalar bulmaya çalışan Müslüman âlimler ise en uygun felsefi mukabillerini Konfüçyüsçülükte bulmuşlardı. Çin'in en önemli Müslüman âlimlerinden Yusuf Ma Dexin iki kültürün bir sentezini oluşturmaya çalışmıştı. Güneybatıdaki Yunnan eyaletinde doğan Dexin 1841 yılında hacca gitmiş, Ortadoğu'da kaldığı sekiz yıllık sürede Kahire'deki El Ezher Üniversitesi'nde çalışmış, ardından Osmanlı İmparatorluğu'nu baştan sona, Kudüs'e kadar dolaşmıştı. Arapça ve Farsçayı mükemmel derecede bilen Dexin, Kuran'ı Çinceye tercüme eden ilk kişiydi. Çin'e döndüğünde beraberinde Ortadoğu'daki en yeni İslamî ve siyasî düşünce akımlarına dair ciddi bir birikim getirmişti.

Doğaüstü dinî anlayıştan ziyade felsefe etrafında dolaşan "lâik" ve ahlâkî yönelimini göz önünde bulundurduğumuzda Müslümanlığın Konfüçyüsçülüğe doğru yönelmesi ilk bakışta tuhaf görünebilir. Konfüçyusçülük esasen etik ve ahlâkî bir çerçeve sunması itibariyle teolojik düzeyde İslam'a çok daha yakın gelmişti. Konfüçyüsçülüğün Çin'deki tüm dinlerin içerisinde en "Çinli" olması da Müslümanlar açısından çok önemliydi. Böylelikle, Çing Hanedanı yetkililerinin baskıcı ve kuşkucu bakışlarının altında yaşayan Müslümanlar, düzeni, adaleti, iyi yönetimi savunan ve İmparatoru destekleyen İslam'ın Konfüçyüsçülükle ne kadar çok ortak yanı olduğu konusunda otoriteleri ikna edebileceklerdi.

Bazı Müslümanlar, Konfüçyüsçülüğü İslam'ın Çinliler arasında yayılmasında bir geçit olarak kullanabileceklerine inanıyordu. Müslüman inancının temel yapısı Konfüçyüsçü düşüncenin duygulardan arındırılmış, dünyevi, tanrı inancından yoksun ahlâkî ilkelerin çok ötesine geçtiğinden, bu iki din arasında tam bir uyum sağlamak daima çok zor olmuştu. Dahası, Çin kültürünün güçlü etnik merkeziyetçiliği uzak ve egzotik Mekke'nin

İslam inancının merkezi olarak kabul edilmesini daha da zorlaştırıyordu. Dolayısıyla Müslümanlar Han Çinlilerinin arasından İslam'a yeni üyeler katmakta pek başarılı olamamışlardı. Hint kökenli, Çin'e yabancı, çok soyut, bu dünyayla bağı olmayan ve Müslümanların tanrı anlayışlarına uymayan Budizm'le bir bağ kurulması ise Müslümanlar açısından çok daha zor bir şeydi.

Çing Hanedanı (1644-1911)

Çing Hanedanı'nın doğuşu Müslümanlar açısından keskin bir dönüm noktası olmuştu. Çin tarihinde Mao'nun 1970'lerdeki Kültür Devrimi'ne kadar belki de yaşadıkları en kötü dönemdi bu. Etnik olarak Han değil de Mançu (Altay) kökenli olan bu hanedan Hui Müslümanlarına karşı sert, ayrımcı, düşmanca bir tutum sergiliyor ve onlara kesinlikle güvenmiyordu. Yeni camiler inşa edilmesini ve Mekke'ye hacca gidilmesini yasaklayarak Müslümanları anında yabancılaştırmışlardı. Bu ayrımcı ve dışlayıcı yönetim anlayışı sonunda iki büyük Müslüman isyanına yol açacaktı: Güneybatıdaki Yunnan eyaletindeki Panthay İsyanı (1855–1873) ve kuzeybatıdaki Tungan (Hui) İsyanı (1862-1877). Bu iki isyan sürecinde, yönetimin zaman zaman soykırıma yaklaşan politikaları sonucunda birkaç milyon insan hayatını kaybetmişti. Bu kanlı isyanların yaşandığı dönemlerde binlerce Hui Rusya'nın Orta Asya bölgesine kaçmıştı. Bugün hâlâ aynı bölgede yaşayan Tunganlar olarak bilinen bu halk, Çin'le bağları olan büyük bir azınlık grubu olarak varlığını sürdürmektedir. Çing hanedanına karşı isyan edenler yalnızca Müslümanlar değildi elbette; hanedan yıkılma sürecinde ilerlerken Çin'in dört bir yanında kargaşalar ve isyanlar yaşanıyordu. Burada varılacak önemli bir sonuç; Müslümanların, tıpkı Çing hanedanının, ardından da Rusya ve Çin'deki komünist partilerin baskıcı yönetimlerinde olduğu gibi, kendilerine berbat koşullar sunulmadıkça ciddi bir isyan girişiminde bulunmamış olduklarıdır.

Mistisizme verdiği önemle dinler arası ilişkileri kolaylaştıran Sufizm, Çin'e Orta Asya üzerinden gelerek Müslüman dünyasını yönünü batıya çevirmeye teşvik etmişti. Ortadoğu'nun bizzat yenilik hareketleri doğurduğu bir dönemde az olmakla birlikte önemli sayıda Çinli Müslüman İslam üzerinde çalışmalar yapabilmek için Mısır, Arap Yarımadası, Osmanlı İmparatorluğu ve başka yerlere gitmeyi başarmıştı. Yeni Öğretiler adı verilen bu yeni fikirleri Çin'e taşıyarak İslam'ın buradaki geleneksel, neredeyse sabitleşmiş biçimlerini değiştirmeye çalışmışlardı. Yeni Öğretilerin Çin'le tanıştırılması bir bakıma Müslüman dünyasındaki birbirinden uzak unsurlar arasındaki ilişkinin zihinsel düzeyde yenilenmesini sağlamıştı; ilimle uğraşan bu şahsiyetler Çin İslam'ını İslam'ın anavatanındaki düşünce yapısıyla daha yakın bir uyum içerisine sokmanın yollarını arıyorlardı.

Çin 1930'lı yıllara girerken önde gelen Müslüman âlimler, Müslüman topluluğunu güçlendirebilmek adına, hâlâ Han Çinlileri'nin kültürüyle düşünce sentezine varmanın ve çağdaş eğitim ile bilime önem vermenin çabası içerisindeydiler. Bu âlimlerin pek çoğu, Çinli Müslümanların elde etmeye çalıştıkları türden kültürel güvenliği yalnızca güçlü, düzenli ve iyi yönetilen bir Çin'in sağlayabileceğine inanıyordu. Bu çabaların amacı, "İslam'ı, temel ilkelerinden taviz vermeden Çin'in siyasî, fikri ve kültürel dünyasında daha anlaşılabilir, ahlâkî ve etkin bir konuma getirmekti."

Ne var ki Çin Komünist yönetimi tüm bunlara bir son verecekti. Bu yönetim, özellikle Kültür Devrimi zamanında, İslam'ın yanı sıra tüm dinleri ve geleneksel değerleri sert biçimde bastırmıştı. Çin'deki tüm camiler tahrif edilmiş, yıkılmış veya kapatılmıştı, tıpkı diğer inançların ibadethanelerine yapıldığı gibi. Oysa Hui Müslümanları komünizm sonrası Çin'de büyük bir geri dönüş yaşamışlardır ve bugün Çin'in her yerindeki nüfuzları artmaktadır. Hui ve Orta Asya Müslümanları Çin destanlarında

(yakın zamandaki ünlü *Kaplan ve Ejderha* filminde olduğu gibi) gözde bir romantizm kaynağı olmuşlardır, ayrıca Çin'in giyim ve müzik kültürleri üzerinde önemli bir etkiye sahiptirler. Çin'in şehirlerinde Müslüman lokantaları da yaygındır. Çin mutfağında pek yer almayan çok sayıda lezzetli kuzu yemeğinin yanı sıra *helal* yemekler sunmaktadırlar. Müslüman olmayan Çinlilerin de buralara sıklıkla gitmeleri bu nedenlerden ötürü olsa gerek. Hui Müslümanlarının "Çin'in birlikte yaşam modelleri" olarak ülkenin dış ilişkilerinde gittikçe daha önemli rol oynayacakları da ortadadır.

1995 yılında Kuala Lumpur'da Doğu Asya'nın dört bir yanından âlimleri bir araya getiren önemli bir seminer gerçekleştirilmişti: Uluslararası İslam ve Konfüçyüsçülük Semineri: Medeniyetler Diyalogu. Malezyalı seçkin devlet adamı ve İslamî düşünür seminerin açış konuşmasında şunları söylemişti:

> ...ülküleri ve tarihsel deneyimleri, din, etik ve ahlâk gibi değerlerin kamusal alandan çıkarılmasına karşı çıkmaları açısından İslam ile Konfüçyüsçülük arasında birtakım çarpıcı benzerlik vardır. İslam'ın lâikliğe, yani siyaset ile diğer toplumsal meselelerin din ve erdemden ayrı tutulması fikrine karşı olması, Profesör Tu Wei-ming'in *Way, Learning and Politics* adlı güzel kitabında sunduğu Konfüçyüsçülüğün bakış açısından farklı değildir. Konfüçyüsçülüğün devlete duyulan güveni geri kazandırma ve toplumu ahlâklı bir yapıya dönüştürme projesini benimsemek hiçbir Müslüman için zor değildir aslında.

Uygurlar

Çin'deki Müslüman nüfusunun, etnik kökeni Han olmayıp çoğunlukla Türk kökenli olan (Farsça konuşan küçük bir Tacik grubunu da içeren) diğer yarısına baktığımızda karşımıza tamamen farklı bir hikâye çıkar. Bu grupların içerisinde en büyüğü, on mil-

yona yakın nüfusları ile Sincan eyaletinde yaşayan Uygurlardır. Rusya'daki Müslümanların genişleyen Rus İmparatorluğu'nun bünyesinde hazmedildikleri gibi, Uygurlar da Çin'e öncelikle imparatorluğun genişleme sürecinin parçası olarak dâhil edilmişlerdi. Bu Türk ve Tacik azınlıklar Çin'in merkezinden çok uzakta, Pakistan ile Kazakistan sınırlarındaki batı bölgelerinde yaşamaktadırlar. Tarihsel açıdan konuşacak olursak, Çin devletinin parçası haline ancak yakın dönemde gelebildiklerini söyleyebiliriz. Geniş Orta Asya Türk kültürünün ayrılmaz bir parçasını oluşturan Uygurlar, Orta Asya'daki diğer Türk halklarıyla, özellikle de tarih boyunca özel bir yakınlık duydukları Özbeklerle yakın ilişki içerisindedirler. Dolayısıyla bu azınlıklar etnik, kültürel ve dinî açılardan Hanlardan çok farklıdırlar; bu da sonuç olarak oldukça farklı kimliklerin oluşmasına ve Han devletinin azınlıkları içinde *eritme* dürtüsüne karşı olası direnişin kuvvetlenmesine yol açmaktadır.

Çin'deki komünist yönetim, özellikle Kültür Devrimi sürecinde, ülkedeki azınlıkların pek çoğunun kültürlerini tahrip ederek bunları yabancılaştırmıştı. Uygurlar, Çin devletinin özerkliklerini ve kültürlerini baltalayan politikalarına karşı uzun yıllardır silahlı direniş göstermektedirler. Genellikle anlık gelişen bu silahlı veya silahsız direnişler polis güçleri tarafından çoğunlukla bastırılmış olsa da tamamen son bulmamıştır çünkü Uygurlar Pekin'in kendilerini Çinlileştirmeye yönelik çabalarına güçlü biçimde tepki vermeye devam etmektedirler.

Bu korkuları da yersiz değildir elbette. Pekin yönetimi, "asi" bir azınlık üzerinde denetim sağlamanın bir yolu olarak çok sayıda Han Çinlisini Sincan eyaletine göç etmeye teşvik etmektedir; bu göçmenler, anavatanlarına gelen Han yerleşimcilerin yükselen dalgasında boğulacak Uygurları alt etmeye yönelik amansız bir çabanın bir parçasıydılar sadece. Zaman içerisinde on milyon Uygur, Çin'de 1,2 milyarın üzerindeki Han Çinlisinin karşısında kimliklerini ve kültürlerini korumakta zorlanacaklardır. Belki de

öyle bir zaman gelecek ki Uygur kültürü turistlerin ilgisini çeken antika bir nesne veya geçmişe ait bir müze eserinden öte bir şey olmayacaktır. Çin, Amerika'nın başlattığı Teröre Karşı Küresel Savaştan vakit kaybetmeden yararlanarak, Uygur ayrılıkçılarının Washington'un mücadele ettiği aynı terör ağının parçası olduklarını ilan etmişti.

Pekin'in sorununun aslında İslam'la değil de etnik azınlıklarla olduğu gün gibi ortadadır. Hele bir de bunların eşsiz etnik kimliklerini kuvvetlendiren farklı bir din de varsa sorun daha da şiddetlenmektedir. Bununla ilgili örnek olarak Müslüman Uygurları, Budist Tibetliler ve Moğolları verebiliriz; hem dinî hem de etnik farklılıkları, kültürel varlıklarını bir tür özerklik altında koruma kararlılıklarını arttırmaktadır.

Pekin, gelecekte Asya'da sahip olacağı gücün Müslüman devletler ve halklarla yakın ilişkiler geliştirilmesine dayandığının farkındadır. Hayati öneme sahip enerji sektörünün Sincan'dan Hazar Denizi'ne kadar çoğunlukla Müslümanların elinde olduğu herkesçe bilinen bir gerçektir elbette. Uygurların veya Tibetlilerin ayrılıkçı, direnişçi, şiddet eylemlerini son zerresine kadar sona erdirmeye çalışıyor olsa da, "İslam'ın kanlı sınırları" ifadesinin Pekin yönetimi açısından geçerli bir varsayım olmadığı söylenebilir. Sincan'daki mücadeleyi muhtemelen yalnızca küçük bir *cihatçı* azınlık sürdürecektir. Ne var ki bunların çabalarının pek etkisi olmayacaktır çünkü Çin yönetimi sessiz ve derinden giderek Uygurların farklı özerk toplum konumlarına son vermeye çalışmaktadır.

Çin, Müslüman dünyasının genelinde, Amerika'nın Müslüman dünyasında gücünü sınırsızca kullanmasına karşı önemli ve olumlu bir denge unsuru olarak görülmektedir. Çin, yalnızca Orta Asya gibi kendisine daha yakın bölgelerdeki Müslümanlar açısından daha belirsiz bir tablo çizmektedir. Neticede bu bölgelerdeki Müslümanlar Çin'in geçmişteki yayılmacılığına ve sırf demografik ağırlığını kullanarak diğer kültürle-

ri "içine çekmesine" (boğmasına) yakından tanıklık etmişlerdir. Burada bile Çin ile Rusya'nın birbirlerine karşı denge işlevi görmeleri Müslümanlara nefes alma imkânı vermektedir.

Tüm bunlardan, Çin'deki asıl sorunun İslam değil, farklı etnik kimlikler olduğunu görüyoruz. İslam olmasaydı da bu etnik gruplarla yaşanan sorunlar çok farklı olmazdı açıkçası. Çin'in Han Müslümanları esasen Müslüman ve Çin kültürlerine entegre olmuş, bu iki kültür arasında bağlar kurmaktadırlar. Etnik olarak birbirinden çok farklı bu Müslümanlar aslında etnik bir ayrılıkçı savaş vermektedirler, Çin'le yaşadıkları dinî farklılıklar ise bu savaşı körüklemektedir yalnızca.

ÜÇÜNCÜ KISIM

İSLAM'IN ÇAĞDAŞ DÜNYADAKİ YERİ

12

SÖMÜRGECİLİK, MİLLİYETÇİLİK, İSLAM VE BAĞIMSIZLIK MÜCADELESİ

Müslümanların geçtikleri uzun ve hüzünlü yolu kısaca şöyle tanımlayabiliriz: Müslümanlığın görkemli dönemi, yavaş yavaş güç kaybetmesi, Batı'nın yükselişi, Müslüman dünyasının Batılı emperyalist güçlerin eline geçmesi, sömürgecilik karşıtı mücadele, günümüzde Batı'nın neo-emperyalist kontrol ve müdahale politikalarına duyulan öfke. Müslüman dünyasının Batı ve Amerika Birleşik Devletleri'yle bugünkü ilişkilerinin kalbinde bu hikâye yatmaktadır. Müslüman dünyasından doğan kargaşa ve öfkenin anlaşılabilmesi açısından İslam'ın geçtiği bu süreçlerin iyi tahlil edilmesi şarttır. Bu; Ortadoğu ve Müslüman dünyasındaki gerçek, somut ve olumsuz bir dizi olaya dayanan memnuniyetsizliklerden oluşan bir hikâyedir. İslam elbette bu hikâyeye odak, renk ve kuvvet katmaktadır, ama kesinlikle hikâyenin merkezinde değildir.

"Müslüman dünyası" diyorum ama gerçekte sorunlar İslam'la tanımlanan bir dünyayla sınırlı değildir. Sözünü ettiğimiz devletler, dünyanın gelişmekte olan bölgelerinin Afrika, Asya ve Latin Amerika'dakilere benzer mücadeleler ve öfkeler sergileyen üyeleridir. Sömürgecilik ve emperyalizmden kaynaklanan sorunlar İslam olmasaydı da aynı ölçüde yaşanırdı. Oysa *kendini bilen dünya çapında bir Müslüman kültürünün* varlığı kaçınılmaz olarak Müslümanların şikâyetlerine çok daha fazla odaklanılma-

sına yardımcı olmaktadır. Dahası, direniş psikolojisi nihayetinde Müslümanlığın kültürel ve tarihsel bağlamına yerleştirilmiştir. Örneğin Çinliler Batı'nın hâkimiyeti meseleleriyle ilgili eşit hassasiyetlere sahip olmakla birlikte, bunları kendi kültürel söylemleri ve tarihsel bağlamlarına yerleştirmektedirler.

Müslümanlar tarihteki rollerinden en başından beri emindirler –yüksek İslam medeniyetinin başarıları, Tanrı'nın İslam projesine gülümsediğinin açık bir işaretiydi. Bu yeni dinin elde ettiği erken başarı hayret vericiydi; peygamberin ölümünden sonraki yalnızca birkaç on yıllık dönemde Asya ile Kuzey Afrika'nın yarısına yayılarak görkemli, dayanıklı kültürler ve imparatorluklar kurulmasına vesile olmuştu. Müslümanlar sanat, kültür, felsefe, askerî beceriler ve teknolojide yüzyıllar boyunca dünyanın büyük kısmına öncülük etmiş olması bu dinin yandaşlarına, gelişmekte olan bu medeniyette *doğru* bir şeyler olduğunu gösteriyordu.

O zamanın dünyasında İslam'ın sınırlı etkiye veya ilişkiye sahip olduğu tek bölge Batı Avrupa'ydı. Reform ve Coğrafi Keşifler sonrasında ulus devletlerin hızlı biçimde doğmasıyla birlikte denge Batı ile Doğu medeniyetleri arasında değişmeye başlamıştı. Müslüman kültürleri ve devletleri yaratıcı özelliklerini kaybetmiş ve gerilemeye başlamışlardı.

Müslümanlar, Batı Avrupa ile rollerin böylesine çarpıcı biçimde yer değiştirmiş olmasının derin üzüntüsünü bugün bile yaşamaktadırlar: Neden böyle olmuştu, nerede yanlış yapılmıştı ve Müslümanlar şaşalı günlerine nasıl dönebilirler? Bu duruma İslamî değerleri kaybettikleri için mi düşmüşlerdi? Bu dönem Avrupa'nın gücünün yükselişe geçerek Müslüman dünyasının tamamına önce meydan okumasına, ardından bu dünyada hâkimiyet kurmasına, sonuç olarak da Müslümanların bu güce karşı direniş sergilemelerine tanıklık etmişti. Müslümanların gü-

nümüzdeki antiemperyalist psikolojilerinin temelini bu deneyimler oluşturmaktadır.

Medeniyetlerin kuvvetleri yükselişleri ve çöküşleri hakkında fikir sunar; bu olgu İslam medeniyeti için de geçerlidir. Medeniyetlerinin gerileme evresinde ahlâkî istikametini kaybetme olasılığı dindar Müslümanların canını epeyce sıkmaktadır, oysa Doğu'nun gerileme ve Batı'nın da yükseliş dönemleriyle ilgili belirtilmesi gereken daha nesnel başka gerekçeler de vardır. İslam'la pek alâkası olmayan bu etkenler çoğunlukla dünyadaki siyasî ve jeopolitik değişimlerin yanı sıra diğer dış unsurlarla ilgilidir. Sözün kısası, İslam hiç doğmamış olsaydı da bu olayların çoğunun seyri çok büyük ihtimalle çok daha farklı olmayacaktı. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında Çin'de medeniyet anlamında bir tükeniş yaşandığını, benzer olaylara tarihte sıklıkla tanık olduğumuzu unutmayalım.

Kültürel ve Fikri Etkenler

İslam en şaşalı döneminde küreselleşme hareketinin muhtemelen en önemli ilk örneğiydi. Roma İmparatorluğu'ndan daha geniş bir alana yayılarak bilinen dünyanın geniş bölgelerini ortak bir İslam kültürüyle birbirine bağlamıştı. Bu süreçte Arapça ve Farsça da ortak dil işlevini görmüştü. Oysa bir zamanlar yenilikçi ve araştırmacı fikri bir toplumu ifade eden bu medeniyetin belirli sınırlar içinde kalmasına, beslenememesine yol açan şey ise evrenselci ruhun zayıflamasıydı. Ve o zamanlar bile inancı dar, kuralcı kalıplar içerisinde yorumlayanlar ile daha geniş ve medeniyet bağlamında yorumlayanlar arasında bir mücadele başlamıştı.

İslam'ın fikri canlılığı ile merakının ölmesi –önemli yeni fikri üretimin olmamasıyla medeniyetin bir anlamda tükenmesi– İslam teolojisi, felsefesi, ilmi ve teknolojisinde yaratıcı düşüncenin zayıflamasına yol açmıştı. İslam'la ilgili çalışmalarda düşünce ve sorgulamanın yerini alışkanlıklar ve dar bir kalıpçılık al-

mıştı. Kemikleşen düşünce yapısı, İslam'ın kendi kutsal metinleri ile güvenilir kaynaklarının önceki yüzyıllardaki gibi tarihsel bir incelemeden geçirilmesini bile engelliyordu. Müslümanlığın fikri canlılığının zayıflamasını en açık biçimde İslam ilminin çöküşünde, daha da kötüsü, Batı'daki bilimsel ve teknolojik gelişmelere karşı genel ilgisizlik halinde görmek mümkündü. Bu ilgisizlik, söz konusu teknoloji İslam'ın kapısına dayanıp onu istila edene kadar sürecekti. Müslüman reformcuların pek çoğu, Batı'nın bu meydan okuması karşısında bile, Batı'ya her şeyden önce bir teknolojik donanım deposu gözüyle bakıyor, bu donanıma işlerlik kazandıran son derece önemli kültürel ve fikri *yazılıma* duyulan ihtiyacı göremiyorlardı.

Müslüman dünyasının gerilemesinde önemli dış jeopolitik etkenler de büyük bir rol oynamıştı. On üçüncü yüzyılda Moğolistan'ın bozkırlarından gelen Moğolların vahşi saldırıları Müslümanlığın büyük kent merkezlerini talan etmişti. Onlarca şehir kütüphaneleri, nüfusları ve zenginlikleriyle birlikte yok edilmişti; Müslümanlar bu ağır darbenin izlerini tam olarak silemeyeceklerdi. Ardından on altıncı yüzyılda İran'da bir Şii devletinin kurulması Sünni Müslüman dünyasını fiziksel olarak bölerek Avrasya'daki Sünni Müslümanlar arasında bir zamanlar kolaylıkla gerçekleştirilen iletişimi ve ticari ilişkileri zorlaştırmıştı. Avrupa'da yeni ulus devletlerin doğuşu ve bunların denizcilik alanındaki etkili imkân ve kabiliyetleri, Akdeniz ile Doğu arasındaki ticaretin kara yollarından denize kaymasına neden olmuştu. Müslüman krallıklarının kara ticaretini uzun zamandır tekellerinde tutmaları, Batı'nın Asya üzerinden gerçekleştirilen ticarete doğrudan katılmasını zorlaştırmıştı. Asya'dan gelen vebanın on dördüncü yüzyılın başlarında Doğu Akdeniz'de baş göstermesi, karayolu ticareti konusunda Batı'nın şevkini daha da kaçıracaktı. Bunun üzerine, kara yolculuğunun tehlikelerini ve zorluklarını yaşamamak adına, Doğu'ya deniz yoluyla ulaşmanın arayışı içerisine girilecekti.

Doğu'ya uzanan yeni deniz yollarının bulunması doğal olarak denizcilikle ilgili yeni teknolojilerin bir sonucuydu. Batılılar bu teknolojileri kullanırken Arap ve Müslümanların önceki yüzyıllarda geliştirdikleri denizcilik becerileri, Hint Okyanusu'nun büyük kısmını keşfetmiş olmaları, ayrıntılı harita yapma ustalıkları, pusulayı kullanma ve açık denizlere uygun gemi yapımı gibi üstün başarılarından çokça faydalanmışlardı. Bu gelişmiş denizcilik becerileri Yeni Dünya'nın "keşfedilmesini" sağlayacaktı. Avrupa'nın Atlas Okyanusu üzerinden gerçekleştirilen deniz ticaretini ilerletmeye odaklanması dünya tarihinde Avrupa'yı olağanüstü ölçüde zenginleştiren, Avrupalıları Doğu Asya'yı daha da keşfetmeye teşvik eden ve bir zamanlar Asya ticaretini ellerinde tutan Müslüman gemicilerin rolünü ikinci plana atan yeni bir bölüm açmıştı.

Medeniyetlerin yükselişleri ile çöküşlerini önemli çevresel değişimler de ciddi biçimde etkilemişti elbette. Jared Diamonda, medeniyetler beşiği olarak anılan Bereketli Hilâl'in ormanların tahrip edilmesi, kuraklık, doğal ve hayvan kaynaklarının azalmasının bölgenin gücünü kaybetmesine neden olduğunu ileri sürmektedir. Roma İmparatorluğu'nun çökmesinin üzerinden çok uzun zaman geçmiş olmasına karşın Batı Avrupa, Orta Çağ'ın sonlarına kadar, dünya medeniyetinin genel gelişimine çok az katkıda bulunmuştu. Bu arada, Avrupa'nın ılıman iklimi, verimli toprakları ve zengin bitki örtüsü yeni medeniyetsel enerjisiyle birleşince, geçmişteki (çevreleri eski verimliliğini kaybetmiş) Doğu toplumlarının başarıları ile becerileri üzerine inşa edilen yeni ve güçlü bir Batı medeniyetinin doğuşuna zemin hazırlamıştı.

Harvard Üniversitesi Uluslararası Kalkınma Merkezi'nden Jeffrey Sachs da iklimsel ve ekolojik değişimlerin etkisine işaret etmektedir: Avrupa ılıman bir iklime sahipken Ortadoğu'da aşırı bir kuraklık yaşanıyordu: "Osmanlı İmparatorluğu'nun nihai olarak yıkıldığı on dokuzuncu yüzyılın başlarında Avrupa kömür, hidroenerji, kereste ve demir cevheri gibi önemli kaynak-

mıştı. Kemikleşen düşünce yapısı, İslam'ın kendi kutsal metinleri ile güvenilir kaynaklarının önceki yüzyıllardaki gibi tarihsel bir incelemeden geçirilmesini bile engelliyordu. Müslümanlığın fikri canlılığının zayıflamasını en açık biçimde İslam ilminin çöküşünde, daha da kötüsü, Batı'daki bilimsel ve teknolojik gelişmelere karşı genel ilgisizlik halinde görmek mümkündü. Bu ilgisizlik, söz konusu teknoloji İslam'ın kapısına dayanıp onu istila edene kadar sürecekti. Müslüman reformcuların pek çoğu, Batı'nın bu meydan okuması karşısında bile, Batı'ya her şeyden önce bir teknolojik donanım deposu gözüyle bakıyor, bu donanıma işlerlik kazandıran son derece önemli kültürel ve fikri *yazılıma* duyulan ihtiyacı göremiyorlardı.

Müslüman dünyasının gerilemesinde önemli dış jeopolitik etkenler de büyük bir rol oynamıştı. On üçüncü yüzyılda Moğolistan'ın bozkırlarından gelen Moğolların vahşi saldırıları Müslümanlığın büyük kent merkezlerini talan etmişti. Onlarca şehir kütüphaneleri, nüfusları ve zenginlikleriyle birlikte yok edilmişti; Müslümanlar bu ağır darbenin izlerini tam olarak silemeyeceklerdi. Ardından on altıncı yüzyılda İran'da bir Şii devletinin kurulması Sünni Müslüman dünyasını fiziksel olarak bölerek Avrasya'daki Sünni Müslümanlar arasında bir zamanlar kolaylıkla gerçekleştirilen iletişimi ve ticari ilişkileri zorlaştırmıştı. Avrupa'da yeni ulus devletlerin doğuşu ve bunların denizcilik alanındaki etkili imkân ve kabiliyetleri, Akdeniz ile Doğu arasındaki ticaretin kara yollarından denize kaymasına neden olmuştu. Müslüman krallıklarının kara ticaretini uzun zamandır tekellerinde tutmaları, Batı'nın Asya üzerinden gerçekleştirilen ticarete doğrudan katılmasını zorlaştırmıştı. Asya'dan gelen vebanın on dördüncü yüzyılın başlarında Doğu Akdeniz'de baş göstermesi, karayolu ticareti konusunda Batı'nın şevkini daha da kaçıracaktı. Bunun üzerine, kara yolculuğunun tehlikelerini ve zorluklarını yaşamamak adına, Doğu'ya deniz yoluyla ulaşmanın arayışı içerisine girilecekti.

Doğu'ya uzanan yeni deniz yollarının bulunması doğal olarak denizcilikle ilgili yeni teknolojilerin bir sonucuydu. Batılılar bu teknolojileri kullanırken Arap ve Müslümanların önceki yüzyıllarda geliştirdikleri denizcilik becerileri, Hint Okyanusu'nun büyük kısmını keşfetmiş olmaları, ayrıntılı harita yapma ustalıkları, pusulayı kullanma ve açık denizlere uygun gemi yapımı gibi üstün başarılarından çokça faydalanmışlardı. Bu gelişmiş denizcilik becerileri Yeni Dünya'nın "keşfedilmesini" sağlayacaktı. Avrupa'nın Atlas Okyanusu üzerinden gerçekleştirilen deniz ticaretini ilerletmeye odaklanması dünya tarihinde Avrupa'yı olağanüstü ölçüde zenginleştiren, Avrupalıları Doğu Asya'yı daha da keşfetmeye teşvik eden ve bir zamanlar Asya ticaretini ellerinde tutan Müslüman gemicilerin rolünü ikinci plana atan yeni bir bölüm açmıştı.

Medeniyetlerin yükselişleri ile çöküşlerini önemli çevresel değişimler de ciddi biçimde etkilemişti elbette. Jared Diamonda, medeniyetler beşiği olarak anılan Bereketli Hilâl'in ormanların tahrip edilmesi, kuraklık, doğal ve hayvan kaynaklarının azalmasının bölgenin gücünü kaybetmesine neden olduğunu ileri sürmektedir. Roma İmparatorluğu'nun çökmesinin üzerinden çok uzun zaman geçmiş olmasına karşın Batı Avrupa, Orta Çağ'ın sonlarına kadar, dünya medeniyetinin genel gelişimine çok az katkıda bulunmuştu. Bu arada, Avrupa'nın ılıman iklimi, verimli toprakları ve zengin bitki örtüsü yeni medeniyetsel enerjisiyle birleşince, geçmişteki (çevreleri eski verimliliğini kaybetmiş) Doğu toplumlarının başarıları ile becerileri üzerine inşa edilen yeni ve güçlü bir Batı medeniyetinin doğuşuna zemin hazırlamıştı.

Harvard Üniversitesi Uluslararası Kalkınma Merkezi'nden Jeffrey Sachs da iklimsel ve ekolojik değişimlerin etkisine işaret etmektedir: Avrupa ılıman bir iklime sahipken Ortadoğu'da aşırı bir kuraklık yaşanıyordu: "Osmanlı İmparatorluğu'nun nihai olarak yıkıldığı on dokuzuncu yüzyılın başlarında Avrupa kömür, hidroenerji, kereste ve demir cevheri gibi önemli kaynak-

lara sahipti. Müslüman ülkeler on dokuzuncu yüzyılda sanayileşme için şart olan bu kaynaklardan çoğunlukla yoksundular. Petrol yatakları ancak Avrupalılar sömürgeci yönetime başladıklarında keşfedilip işletilmeye başlanmıştı." Aslında kentleşmeyle ilgili bilgiler her şeyi anlatıyor. 800 yılında Ortadoğu ve Batı Avrupa'nın her ikisinin de nüfusu kabaca otuz milyon civarındaydı. Ortadoğu'da nüfusu elli binin üzerinde on üç şehir varken, Avrupa'da bu sayı yalnızca birdi: Roma. 1600 yılına gelindiğinde ise denge çarpıcı biçimde değişmişti.

Avrupa'nın Doğu'yu ve Yeni Dünya'yı deniz yoluyla keşfetmesi, Avrupa'nın Asya kıyılarında uzun yıllar sürecek varlığının temellerini atmıştı. Avrupalılar buraları önce ambar olarak, ardından sömürgeciklerinin ileri karakolları olarak kullanmış, sonunda da sömürge yönetimleri ve imparatorlukları kurmuşlardı. Sırasıyla Portekiz, İspanya, Hollanda, Fransa ve İngiltere kendi ileri karakollarını oluşturmuşlardı. Doğu Akdeniz'in büyük kısmı Müslüman gölü olarak kalsa da, Batı'nın emperyalist genişlemesi yüzyıllar sürecek bir emperyalizm çağını açıyordu. Avrupalılar karşılıklı hak iddiaları konusunda müzakereler etmiş, hatta savaşmışlardı, fakat bu emperyalist kazanımlar sonunda –sömürülen halklar açısından olmasa da en azından bu devletlerin kendi aralarında– yasal bir kimliğe büründürülmüştü.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonu itibariyle –Suudi Arabistan çöllerinin en ücra yerleri ile Afganistan'ın büyük kısmı dışında– Müslüman dünyasının neredeyse tamamı Avrupa'nın sömürgeci yönetiminin altına girmişti. Ve bu denizaşırı emperyalizm oyununda Avrupalı güçlerin büyük çoğunluğu yer alıyordu: Portekiz, İspanya, Hollanda, Fransa, Britanya, Almanya, Belçika ve İtalya. Emperyalizm tarzları çok ciddi farklılıklar gösterse de, bu emperyalist güçlerin tamamı sömürgeleştirdikleri insanların öfkelerine ve direnişlerine maruz kalıyordu.

Sömürgecilik ile emperyalizmin tamamen Batı'ya özgü olgular veya günahlar olduğunu iddia etmek elbette yanlış olur.

Neticede imparatorluklar çeşitli zamanlarda dünyanın neredeyse her yerinde normal siyasî düzenin bir parçası olmuşlardır. Fakat Batı sömürgeciliğinin kendine özgü birkaç özelliği de yok değildi: Öncelikle, etnik ve kültürel açıdan tamamen farklı insanların yaşadığı denizaşırı bölgelerde emperyalist denetim noktaları oluşturabilmeleri için Avrupalıların çok uzak mesafeleri kapsayan *deniz yolculukları* yapmaları gerekiyordu. Avrupalılar, ele geçirdikleri bölge halklarını yumuşatma sürecinin bir parçası olarak buralara genellikle Hıristiyan misyonerler gönderiyorlardı. Bu emperyalizm tarzı Avrupalı olmayan imparatorlukların neredeyse tümünün tarzlarına tamamen aykırıydı. Bu ikinci gruptaki imparatorluklar kademeli, adım adım genişlemeyle oluşan birbirine *bitişik* kara imparatorluklarıydı. Genişleyen kara imparatorlukları ele yeni geçirdikleri *bitişiklerindeki* bölgelere oldukça aşinaydılar ve yüzyıllardır karşılıklı toprak mücadelesi verdikleri bu bölgelerle kültürel açıdan da ilişkilere sahiptiler.

Bitişik imparatorluklar çoğunlukla yalnızca fiili siyasî hâkimiyetlerini genişletiyorlardı. Avrupa emperyalizmi, imparatorluğun çıkarları ile işgal edilen yerin başkenti arasında yasal, organik ilişkiler kurarak bu yeni hâkimiyet biçimlerini meşrulaştırmaya çalışıyor, Avrupa'nın genelinden de onay bekliyordu. Sırasıyla Fransa ve Belçika tarafından resmen ilhak edilmiş Cezayir ile Kongo'yu örnek verebiliriz. Batı'nın uluslararası düzeninin "yasal" onayını alan bu dayatmacı yasal hâkimiyet, yerel ulusal egemenliklere karşı daha büyük bir hakaret niteliğindeydi. Öz itibariyle çok büyük farklılıklar gösterseler de ne kara ne de deniz yoluyla gerçekleştirilen emperyalist genişleme artık kesinlikle erdemli bir tutum değildir.

Son olarak, istikrarı en çok bozan, en sıkıntı veren türden emperyalizm, ele geçirilen yerlere yabancıların yerleştirilmesini kapsayan türden emperyalizmdi –yerleşimci sömürgeciliği. Bu insanlar denizaşırı diyarlardan gelip toprağı ele geçiriyor, buralara yerleşiyor ve yerel halk üzerinde idari yönetim kuruyor-

lardı. Bunlar şiddet yaşanmadan düzeltilmesi mümkün olmayan en zor türden sömürgecilik durumlarıydı. Bu tür ciddi gerilimlere ve kanlı olaylara pek çok yerde tanık olmuşuzdur: Güney Afrika, Zimbabve, Portekiz Angolası, Cezayir, İsrail'deki Avrupalı Yahudilerin yerleştikleri Filistin toprakları.

Sömürgeciliğin Müslüman Toplumları Üzerindeki Etkisi

Emperyalist yönetim anlayışı; yerli alternatiflerin organik biçimde gelişimini teşvik etmeden geleneksel liderlik ve yönetim yapılarını parçalayarak, geleneksel kurumları yıkarak ve kültürel kalıpları altüst ederek Müslüman dünyasının doğal gelişimini bozmuştu. Emperyalizm, yabancı kültürel araçlar ile yapıların tamamının ihraç edilerek Doğu'ya dayatılması anlamına geliyordu. Bu tür yabancı yapılar söz konusu bölgedeki mevcut medeniyete genellikle başarılı biçimde *iliştirilememektedir*. Bu yabancı hâkimiyet hortlağı Müslüman toplumlarına bugün bile musallat olmaya devam etmektedir; bu hâkimiyet artık klâsik sömürgecilik biçimine sahip değildir elbette.

Avrupalı emperyalist yönetim yapıları her şeyden önce başkentin ekonomik, siyasî ve stratejik çıkarlarını temsil edecek şekilde tasarlanmıştı, sömürgenin geniş çaplı ulusal kalkınmasının yapısal gerekliliklerini değil. Atanan yerli yöneticilerin bağımsız otoriteleri yok denecek kadar azdı ve asıl görevleri kapağı kapalı tutup başkentin çıkarlarını korumaktı.

Sömürgeci yönetim altında ulemanın konumu da oldukça alçalmıştı. Yönetimlerle bağları olan İslamî kurumlar, özellikle de hukuk sistemi, zayıflatılmış, sınırlandırılmış veya ortadan kaldırılmıştı. Ulemaya kişisel ve aile hukuku gibi nispeten daha önemsiz konular devredilmişti. Ulemanın idari ve hukuki alanların dışına itilmesi, İslamî kurumların çağdaş koşullar altında gelişme ve çağdaşlaşma kabiliyetine ağır bir darbe vurmuştu. Yerel yönetim gelenekleri organik olarak gelişemiyor, günlük yönetim sü-

reçlerinden uzaklaştırılan İslamî kurumlar da zayıflayarak güdükleşiyor ve gelişen toplumların gerekliliklere artık ayak uyduramıyorlardı. Böylece tamamen geride bırakılan geleneksel yönetim, bağımsızlıktan sonra ülke içerisinde yeni bir güç ilişkisi kurmaya çalışırken bu durumu öfke kaynağı olarak kullanıyordu.

Cezayir örneği, kültürel etkisi açısından son derece korkunçtu. Fransa tarafından resmen ilhak edilen Cezayir'in verimli topraklarına on binlerce Avrupalı yerleşmişti. Sömürgeci otoritelerle yakın ilişkiler içerisinde bulunan, Cezayirlilerden oluşmuş Fransızca konuşan tamamen yeni bir idari seçkinler sınıfı doğmuştu. Dünya görüşleri çoğunlukla Fransız kültürünün unsurlarını barındırmaya başlayan bu seçkinler yavaş yavaş ülkenin Arap köklerinden uzaklaşıyorlardı. Bunlar, sonunda, toplumun içine yerleştirilmiş saatli bir bomba haline geleceklerdi. Teknik ve idari açıdan daha ileri düzeydeki Fransız toplumunun kültürünün benimsenmesi esasen Cezayir'e büyük faydalar sağlayabilirdi, ancak sekiz yıl süren silahlı bağımsızlık mücadelesinin ardından Fransızlaşmış seçkinler sınıfı kendisini oldukça kararsız bir durum içerisinde bulmuştu: Daha çok Fransız *mı yoksa* Cezayirli miydiler? Bu durumda karşımıza daha kapsamlı bir soru çıkıyor. Bir ülkenin seçkinler sınıfının nüfusun geri kalanının kullandığından tamamen farklı bir dilde eğitilmesi topluma yapılan bir hizmet midir? Dil farklılığı sürdürülerek seçkinler ile nüfusun geri kalanı arasındaki kültürel uçurumun kalıcı hale getirilmesi halinde, ana dilleri Arapçayla eğitim alan yeni bir yerli seçkinler sınıfı doğup da Fransızlaşmış seçkinlere karşı iktidar mücadelesine giriştiğinde ortaya ciddi siyasî ve sosyal çatışmalar çıkar. Bu durumda dil, hatta kültür de birleştirici olmaktan çok öte, ayrıştırıcı bir unsur haline gelir. Cezayir'in mevcut sancılı siyasî yapısında bu sorunlar henüz çözüme kavuşturulmamıştır.

Avrupa'nın on dokuzuncu yüzyıldaki tüm müdahale girişimleri karşısında egemenliğinin özünü *korumayı* başarmış olan başlıca devlet Osmanlı İmparatorluğuydu. Din ile devlet arasın-

daki ilişki hakkında en kapsamlı tartışmaların da –Türk kültürel geleneğinin evriminin doğal süreci içerisinde– bu imparatorlukta yaşanmış olması hiç de şaşırtıcı değildir. Bugün Türk siyasî kurumlarının, birkaç tökezleme dışında, Müslüman dünyasının neredeyse başka hiçbir yerinde olmadığı kadar istikrarlı ve "organik" olmalarının nedeni de budur.

Bununla birlikte, diğer yerlerde, Avrupa'nın sömürgeci yönetimi İslamî kurumların gelişen toplumların içerisinde organik gelişim sergileme olasılıklarını ertelemişti. Sonunda devletin siyasî evrim süreci içerisinde engelleyici bir rol oynar ve geleneksel ile Batılı davranış biçimleri arasında toplum genelinde duygusal çelişkiler yaratır hale gelen günümüzdeki pek çok İslamî kurumun katı ve güçsüz yapıya sahip olmasının temel nedenlerinden biri de bu tarz sömürgeci yönetimdir. Tüm bunlardan yola çıkarak, İslam'ın devlet içerisinde "normal" evrim sürecinin engellenmesinin Müslüman dünyasının genelinde tehlikeli gerilimler yarattığı ve İslamcı hareketler arasında aşırı radikalliğe zemin hazırladığı yönünde güçlü bir argüman ortaya atılabilir.

Aynı durum sömürgeciliğin eğitim politikası için de geçerlidir: İslamî eğitimin büyük ölçüde kenara itilmesi sonucunda sistemde çağdaş zorlukların üstesinden gelecek köklü bir değişime yönelik normal organik toplumsal baskılar ortadan kalkmıştı. Rus İmparatorluğu'nda Batı'nın Kafkasya ve Orta Asya'daki Müslüman nüfuslarını sıkıştırması, *Cedîtçi* yani yenilikçilik hareketi yoluyla eğitimde reform gerçekleştirilmesine yönelik yerli unsurların güçlü çabalar sergilemesine yol açmıştı. Eğitim, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok sayıda reformcu kesimi içerisinde de ilerlemişti.

Emperyalist Girişimden Sömürgelerin Bağımsızlaşmasına

Bugün Müslümanlar için ivedilikle çözülmesi gereken birkaç meseleden biri kuşkusuz Batı'nın müdahaleci ve neo-emperyalist

politikalarından kurtulmaktır. "Yeni emperyalizm" terimi ABD'de bir tür Marksist çağrışıma sahiptir; dolayısıyla pek çok kişi tarafından ideolojik bir jargon olduğu gerekçesiyle doğrudan reddedilmektedir. "Amerikan emperyalizmi" ifadesi de diğer insanları gücendirebilir, her ne kadar son birkaç on yıllık dönemde bu konu üzerine ABD'de yüzlerce kitap yazılmış, bir o kadar da çalışma gerçekleştirilmiş olsa da. Bu terimler Soğuk Savaş döneminde Marksist, Komünist ve Üçüncü Dünya söylemlerinde bol bol kullanılmıştı. Komünizmin bu terimi benimsemesi elbette onu geçersiz kılmaz: Batı dünyası, en az dört yüzyıl boyunca, dünyanın geri kalanı üzerinde büyük kâr ve dokunulmazlıkla emperyalist gücünü kullanmıştı. Amerika Birleşik Devletleri bugün, kendi hesaplamalarına göre, iradesini şu veya bu yolla uygulamaya koyma kararlılığıyla neredeyse tüm alanlarda dünyanın tek egemen gücüdür. Bu olgu pek çok kişi tarafından "hegemonya" veya emperyalist güç şeklinde tanımlanmaktadır. Bazı neo-con düşünürler ise Amerikan İmparatorluğu kavramını açıktan açığa kullanmaktadır. Adına ne denirse densin, önemli olan olgunun kendisidir.

"Emperyalizm" terimi çok da yanlış sayılmaz aslında: Resmî Batı emperyalizmi tarihinin sona ermesinden sonra bile modern çağda yeni emperyalizm biçimleri doğmuştur. Özellikle Ortadoğu'da İngilizler, "bağımsızlığını" yeni elde etmiş devletlerin çoğunun yönetimini elinde tutmak için buralarda göreve itaatkâr kişileri getiriyorlardı. Bu kişilerden ise, kendi halklarından destek görmeseler bile, Batı'nın ihtiyaçlarına ve önceliklerine karşılık vermeleri bekleniyordu. İran, Irak, Mısır ve Suriye'de Batı yanlısı yöneticiler ile onların halkları arasındaki gerilimler kırılma noktasına ulaşıp bu kişilere karşı askerî darbelerin gerçekleştirilmesiyle devrimler yaşanmıştı. Benzer süreçler Cezayir, Libya, Tunus, Ürdün ve Yemen'de de yaşanmıştı. O dönemden beri Arap dünyasındaki ve diğer bölgelerdeki liderlerin büyük çoğunluğu Batı tarafından desteklenmekte, göreve seçimle gelme-

yen bu kişiler halkın destek vermediği Batı yanlısı politikalar izlemektedir.

Yeni emperyalizm Müslüman dünyasında varlığını iki nedenle güçlü biçimde sürdürmektedir: Enerji kaynakları ve nakliye yolları nedeniyle Müslüman dünyasının büyük kısmı ciddi ölçüde jeo-stratejik öneme sahiptir; dünya üzerinde zayıf ve itaatkâr yönetimlerin görev başında olduğu son bölge de yine burasıdır. Yabancı devletlerin hâkimiyetlerini doğrudan dayatma çabaları uzun zamandır azalmakta, bunun yerine yeni mekanizmalara başvurulmaktadır: ABD tarafından yapılan büyük ekonomik yardımlar, ABD'nin kontrolündeki Dünya Bankası'ndan kredi kullanımının sağlanması, askerî satışlar, diplomatik destek, askerî üslerin kurulması, düzenli siyasî müdahale, bölgesel politikaların manipüle edilmesi, askerî tehditler, bu devletlerde kişisel özgürlükler ile insan hakları ihlallerine neredeyse tamamen sessiz kalınması.

Tüm bunlar; söz konusu ülkelerde öfkeye yol açması, yöneticilerin itibarını zayıflatması, yöresel radikalliği ve şiddeti doğurması itibariyle ters etkilere sahip politikalardır. Bu tür uzun vadeli siyasî ve ekonomik müdahalecilik Ortadoğu'da yepyeni bir hal almıştır; Teröre Karşı Küresel Savaşın başladığı tarihten itibaren bu müdahaleci anlayış, köklerini genişletip derinleştirerek olumsuz duyguların yoğunlaşmasına ve iyice kök salmasına yol açmıştır.

Antiemperyalist İsyan

Müslüman dünyasında yabancı hâkimiyetine karşı isyan ve mücadele aslında sömürgecilik karşıtı hareketin tarihinde, şaşırtıcı biçimde, çok *geç* başlamıştı. Geçmişe dönecek olursak, İngiliz, İspanyol ve Portekizli efendilerine karşı ilk başkaldıranlar Amerikalılar olmuştu. Oysa bu isyanlar yerli halkların Avrupa'nın sömürgeci yönetimine karşı bir mücadeleden daha

çok, kendi metropollerinin sıkı denetim altında olmasına karşı çıkan *Avrupalı sömürgelerin* isyanını ifade ediyordu. Bu durum daha sonraki dönemlerde dünyanın başka bölgelerindeki sömürgecilik karşıtı mücadelelerden oldukça farklıydı.

Sömürgecilik karşıtı veya kendi geleceğini tayin etmeye yönelik hareketlerin bir sonraki önemli aşamasına on dokuzuncu yüzyılda Müslüman Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Balkanlardaki bir dizi *Hıristiyan* isyanında tanık olacaktık. Bu isyanların başarıya ulaşmasının en önemli nedenlerinden biri, Osmanlı devletinin gücünü ve büyüklüğünü azaltmak, bu devleti yıkmak ve bölgede yeni müşteriler kazanmak amacıyla bu Hıristiyan isyanlarını desteklemeye dünden hazır olan Avrupalı güçler ile Rusya'nın desteğinin alınmış olmasıydı. Bu isyanların Hıristiyan yapısı, Osmanlı egemenliği altındaki Müslüman nüfusların devlete bağlılıklarıyla taban tabana zıttı. Neticede Müslümanlar, imparatorluğun belirli yerel politikaları nedeniyle türlü sıkıntılar yaşamış olsalar da, kendilerini hâlâ çok uluslu bu meşru İslam devletinin parçası olarak görüyorlardı. Bunun doğal sonucu olarak, Müslüman yöneticiler Hıristiyan azınlıkların Batılı devletlerin en ufak bir işaretiyle birlikte isyan edebilecekleri yönünde endişeler taşımaya başlamışlardı. Aslında bundan yaklaşık yüz elli yıl önce Müslüman liderler, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı isyan başlatan Hıristiyanlar yüzünden "*Hıristiyanlığın* kanlı sınırları" ifadesini çok büyük rahatlıkla kullanabilirlerdi. Osmanlı İmparatorluğu zaman zaman Müslümanların da yerel isyanlarına tanık oluyordu; bunlar elbette çok daha dar kapsamlı isyanlardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'nın ardından yıkılması, Arap dünyasının büyük kısmı açısından "bağımsızlık" anlamına gelmeyecekti. Savaşın hemen ardından olayların seyri çarpıcı biçimde değişecek, Avrupalı güçler hiç vakit kaybetmeden Arap dünyasının büyük kısmını "mandaları" ve emperyalist hâkimiyetlerinin altına alacaklardı. Dolayısıyla,

Avrupa emperyalizmine karşı Müslümanların başarılı isyanı ancak yirminci yüzyılda gerçekleşebilecekti. İki önemli istisna vardı elbette: 1857 yılında Hintlilerin ülkelerindeki İngiliz sömürge yönetimine karşı gerçekleştirdikleri isyanda ve Afganların İngilizlerin kendi toprakları üzerindeki emperyalist girişimlerini püskürtmelerinde Müslümanlar çok önemli rol oynamışlardı. Bağımsızlığını kazanan ilk Müslüman devlet 1919 yılında Afganistan olacaktı. Onu Irak izleyecekti, ama Irak 1932 yılında İngiltere'den sözde bağımsızlığını ilan edecekti. İngilizler, dolaylı hâkimiyet ve halk tarafından istenmeyen askerî varlığı yoluyla Irak'ın yönetimine ve politikalarına 26 yıl daha tamamen hükmetmeye devam edeceklerdi. Diğer Müslüman devletlerin çoğu sınırlı veya sözde bağımsızlıklarını ilan edecek, bunu da genellikle Batı tarafından seçilmiş yöneticilerin idaresi altında ve ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gerçekleştireceklerdi. Pek çok Müslüman devletin bağımsızlığını oldukça geç elde etmiş olması, antiemperyalist duyguların Müslümanlar arasında tüm canlılığını bugün bile korumasının nedenini açıklamaktadır; bu arada, Batı'nın neo-emperyalist siyasî müdahaleleri oldukça yoğun biçimlerde sürmektedir.

Bağımsızlık Mücadelesi İslam mı? Milliyetçilik mi?

Yabancı hâkimiyetine karşı direniş sergilenmesi tüm kültürlerde adeta temel bir içgüdüdür. Müslüman dünyasına hükmeden sömürgeci güçler tebaalarından etnik olarak farklı olmanın yanı sıra farklı bir dine de sahiptiler: Müslüman Doğu dünyasını veya Hindu Hindistan'ı ya da Konfüçyüsçü/Budist Çin'i sömürgesi haline getiren Hıristiyan Batı. Sonuç olarak, emperyalist güce karşı gösterilen direniş, bu güçle olan hem etnik hem de dinî farklılıklara vurgu yapmaktadır. Din önemli bir fay hattı ve buna ek olarak da etnik direniş mücadelesini "kutsamanın" bir yolu olarak kullanılamaz mıydı? Elbette kullanılabilirdi, ki kullanılmıştı da.

Milliyetçilikle birleşince en büyük etkiye sahip olan dinler, vahiy yoluyla geldikleri yönünde teolojik bir kesinliğin söz konusu olduğu tektanrılı dinlerdir.

Aslında din bazen etnik kimlikten çok daha etkili bir birleştirici güç olabilmektedir çünkü – en azından etnik kan bağları baskın çıkana kadar belirli bir süre için – daha yüce bir güce başvurmaktadır. Antiemperyalist mücadelede İslam'ın düzenli olarak devreye sokulmaya çalışılmış olması hiç de şaşırtıcı olmasa gerek. Oysa söz konusu olan sömürgecilik karşıtı direnişti, bir din savaşı değil. Bu direniş, uluslararası çapta uyumlu bir dinî harekete değil, her ülkenin etnik temeline dayanıyordu. Müslümanların sömürgecilik karşıtı direnişlerinin Hıristiyanları, Budistleri, Hinduları, Konfüçyüsçüleri ve Avrupa'nın hâkimiyetine karşı olan diğer unsurları barındıran geniş, küresel bir sömürgecilik karşıtı hareketin parçası olduğunu da unutmamalıyız.

Müslüman dünyasında emperyalist güçlere karşı direnişin en çarpıcı örneklerinden biri de Sufi gruplarından gelmişti. Sufi cemaatler genel olarak İslam'a daha dingin ve mistik bir yaklaşıma sahip olarak bilinseler de, toplumun en iyi biçimde örgütlenmiş ve en uyumlu grupları arasında yer almaktadırlar. Aşırı baskı dönemlerinde İslam kültürünü ve geleneklerini korumaya, yabancı işgale karşı direniş ve gerilla savaşı başlatmaya hazır örgütler – diğer bir deyimle, sivil toplum kuruluşları – teşkil ederler. Sufiler uzun zamandır Asya, Ortadoğu ve Afrika'nın dört bir yanında onlarca özgürlük mücadelesinde yer almışlardır. Sufi gruplar ayrıca Sovyetlere karşı direnişte, daha sonra Amerika'nın Afganistan'ı işgali ile Irak'taki Amerikan işgal güçlerine karşı verilen mücadelelerde çok önemli bir rol oynamışlardı. Ne var ki, İslam'ı direnişin *kaynağı* olarak görmek son derece yanlış olur; aksi takdirde, Müslümanların Müslüman olmasalardı yabancı hâkimiyetine isyan etmeyeceklerine inanmamız gerekirdi.

Şimdi de biraz Batı'ya dönelim. ABD'de 1930'larda başlayan Siyah Müslüman hareketi, siyahların baskıcı beyazlarla ara-

larındaki mevcut toplumsal farkların yoğunlaştırılmasında dinin kasıtlı biçimde kullanıldığını göstermektedir. Yirminci yüzyılın başlarında Amerika'da Elijah Muhammed ve sonrasında Malcolm X önderliğindeki siyah milliyetçi liderler, Afrika kökenli Amerikalıları Afrikalı köklerine daha yakın bir din olan İslam'ı kabul ederek "köle zihniyetinden" kurtulmaya çağırıyorlardı. Afrika kökenli Amerikalılar beyaz nüfusla zaten *ırk* bakımından ayrılıyorlardı; Elijah Muhammed, farklı *dinî* kimliklerine de vurgu yaparak bu mücadeleye güç katmayı amaçlıyordu.

Bu arada, Batı dünyası antiemperyalist İslamcı hareketleri kendi amaçları doğrultusunda kullanmaktan asla sakınmamıştır. Washington, Soğuk Savaş döneminde, SSCB'nin Müslüman halklarını "Sovyet gücünün yumuşak karnı", Moskova'ya karşı kullanılabilecek potansiyel bir güç olarak değerlendiriyordu. ABD yanlısı diktatörlerle sıklıkla gizli anlaşmalar yapan Washington, pek çok ülkedeki İslamcıları yerel komünist partilerle mücadele etmeye teşvik ediyordu. Bununla ilgili en iyi bilinen örnek elbette ABD'nin 1980'lerde Afganistan'daki Sovyet işgalinde *mücahitlere* verdiği destekti. Dönemin ABD Başkanı Ronald Reagan bu mücahitleri "ahlâkî açıdan Amerika'nın Kurucu Babaları'na eşdeğer" şeklinde tanımlamıştı. Oysa Müslümanlar yabancı emperyalist girişimleri püskürtmede çoğu kez çok fazla dış desteğe ihtiyaç duymamışlardır.

Müslüman Kimliğinin Rolü Neden Artıyor?

Her birey birden fazla kimliğe sahiptir: Aile, sülale, bölge, etnik köken, milliyet, din, cinsiyet, sınıf, gelir, meslek, uğraş. İç içe geçmiş bu çeşitli kimlikler yerine göre ön veya arka plana geçmekte, günlük yaşamımızın çeşitli safhalarında aktif hale gelmektedir: Aile ve sülale dinî törenlerde, kutlamalarda ve sosyal destek ağlarında; siyasî kimlik seçimlerde; milli kimlik askerlik hizmetinde; dinî kimlik görkemli vaftiz törenlerinde; mesleki kimlik iş ya-

şamında ve dernek çalışmalarında; cinsel kimlik karşı cinsin varlığında, kadınlar için ise ayrımla karşılaştıklarında baskın çıkar. Sınıf dayanışmaları, ekonomik sıkıntı ve toplu pazarlık dönemlerinde etnik kimliğin önüne geçebilmektedir. Farklı koşullar farklı kimlik tepkilerine yol açmaktadır.

1920 yılında liberal Berlin'de yaşayan bir Yahudi'ye kimliği sorulduğunda muhtemelen sırasıyla "Alman, biyoloji öğretmeni, sosyalist ve Yahudi" şeklinde cevap verirdi. On beş yıl sonra Nazilerin yönetiminde ise Yahudi kimliği ölüm-kalım meselesi gibi ezici bir önceliğe sahip olacaktı. Amerikan işgali esnasında Bağdat'ın Şii bir bölgesinde yaşayan Iraklı bir Sünni için Sünni kimliği ölüm-kalım meselesi olabilirken, *Iraklı* kimliğinin pek önemi yoktu. Herkesin siyasî altyapısı ile dilinin neredeyse aynı olduğu Bosna'da 2001 yılında en önemli kimlik din kimliğiydi; oysa on yıl öncesinde Tito'nun Yugoslavya'sında dinî kimlik hiçbir öneme sahip değildi.

Tüm Müslüman dünyasının kendisini kuşatma altında hissettiği bir dönemde Müslüman kimliği Müslümanların çoğunluğu açısından genellikle en önemli kimlik konumuna gelmektedir. Malezya'daki Müslümanlar Filistinlilerin, Keşmirliler Çeçenlerin, Nijeryalılar Iraklıların ve Afganlar da Somalilerin öldürülmesini televizyondan izlemektedirler. Toplumlara şiddet ve Teröre Karşı Küresel Savaş egemen olduğunda diğer kimliklerin çoğu önemini kaybeder. Oysa olayların normal seyri bu değildir. Müslüman kimliği, diğer kimliklerin önüne çoğunlukla sıkıntı dönemlerinde geçmektedir. Bu durumda İslam geniş ve uluslararası bir dayanışma çağrısına dönüşür. Aslında mücadelelerin çoğu yerel ve etnik kökenlidir. Batı'nın politikasının en temel hedeflerinden biri, bu bölgelerin sakinleşmesini, buralarda yaşamın yabancı askerî güçlerin kışkırtıcı varlığından uzak biçimde daha normal hale dönmesini sağlamak olmalıdır. Böylece Müslümanlık, bireyin yaşamındaki onlarca kimlik içerisindeki normal yerini alacaktır. Müslümanların, yaşamlarının büyük

bölümünde, Müslümanlıklarının dışında düşünmek zorunda oldukları çok sayıda başka şey vardır.

Topluluklar kendilerini diğer topluluklara karşı korumak zorunda kaldıklarında, söz konusu yabancılara karşı ortak zemin oluşturmaya çalışırlar. Günümüzdeki İslam kimliğine bu bağlam çerçevesinde bakmamız gerekiyor. Bundan elli yıl önce Ortadoğu'da milliyetçilik İslam'dan çok daha büyük bir birleştirici güç olarak görünüyordu. Oysa bugün Müslüman olmanın içerdiği anlamlar küresel ölçekte tarihte hiç olmadığı kadar büyük öneme sahiptir. Dış müdahalelere karşı halkın desteğini toplamaya çalışan Müslümanlar, daha fazla insanı en etkili biçimde bir araya hangi kimlik getirecekse ona başvurmaktadırlar.

Araplar, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından, çok sayıda etnik kimliği barındıran Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrıldıklarında açıkçası İslam bu süreçte *herhangi bir rol* oynamamıştı; neticede bu iki Müslüman taraf arasındaki bir mücadeleydi. Çatışma Arap ve Türk tarafları arasında yaşandığı için yalnızca etnik kimlik bir dayanışma çağrısına dönüşebilmişti, İslam değil. Etnik milliyetçilik, Arap dünyasında Avrupa'nın müdahalesine ve yeni emperyalizm anlayışına karşı direnişin temeli olarak büyük önem kazanmıştı. Özellikle 1950 ve 60'lı yıllarda Mısır devlet başkanı Cemal Abdül Nasır bu süreçte etkin rol oynamıştı. Milliyetçi Arap hareketinin temel zaafları karşısında milliyetçilik bir güç olarak değerini kaybetmiş ve yerini İslam kimliği almıştı – bu safha henüz sona ermemiştir.

On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda etnik kökenli milliyetçilik ile savaşların dünya çapında yol açtığı dehşetlere tanıklık ettikten sonra, sınırların oluşmasındaki en etkili temelin etnik köken olup olmadığını rahatlıkla sorabiliriz. Yoksa sosyal örgütlenmenin belki de daha "üstün" bir biçimi olan bir tür çok etnik kökenli bir düzenin yaratıcısı mıdır? ABD, Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda gibi göçmen toplumları, deneyimleri sonucunda bugün, çok sayıda etnik kökeni barındıran düzenlerin tek bir et-

nik kimliğe dayalı düzenlere oranla çok daha geniş bir hoşgörü ortamı yarattığına inanmaktadırlar. Gerçi o zamanlarda bu göçmen devletlerin çok fazla seçenekleri yoktu.

Müslüman dünyasında ise etnik kimliğin sosyal ve siyasî örgütlenme açısından en iyi temeli sağladığına dair bir kanaat söz konusu değildir. İslam, bir yandan farklılıkların zenginlik anlamına geldiğini beyan ederken, diğer yandan da milliyetçi unsurları dar görüşlü ve bölücü şeklinde tanımlamaktadır. "Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık." (Kuran: Hucurat Suresi) İslam'ın bakış açısından, birlikteliği dinin sancağı altında gerçekleştirmeyi amaçlamak çok daha iyidir çünkü İslam çok daha geniş insan kitlelerini kucaklamaktadır ve kişi istedikten sonra Müslüman olmamasının önünde hiçbir engel yoktur. Dolayısıyla, dayanışmayı herhangi bir etnik kimlik temelinden ziyade İslam temelinde sağlamaya çalışmak çok daha yüce bir kavramdır. Söz konusu Müslüman olmayanlara karşı bir mücadele olduğunda da İslam oldukça etkin bir dayanışma çağrısı işlevi görebilmektedir.

"Milliyetçilik" kavramının şeytani ve bölücü bir Batılı icadı olduğunu düşünen pek çok İslamcı, bu saydığımız nedenlerden, Arap milliyetçiliği ülkülerine düşmanca yaklaşıyordu. Aslında en büyük korkuları Türkiye örneğinde gerçeğe dönüşecekti. Osmanlı İmparatorluğu'nun varisi olan çağdaş Türk devletinin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, milliyetçi yeni Türk devletindeki İslamî gücün bağımsız araçlarının neredeyse tamamını ortadan kaldırmış, Türkiye'nin Müslüman komşularına ve genel olarak da İslam'a karşı dostça olmayan bir tutum benimsemişti. Bununla da kalmamış, tüm Sünni Müslümanların İslamî lideri konumundaki halifelik makamını da kaldırmıştı. Bu olayı, bir İtalyan başbakanının papalık makamına son vermesi şeklinde de tanımlayabiliriz. Milliyetçi farklılıklarla bölünmüş bir İslam dünyası müdahaleci Batı karşısında son derece güçsüz görünmektedir.

Bu bağlamda, Batı dünyasının başlattığı, Teröre Karşı Küresel Savaşta olduğu gibi büyük ölçüde İslam'a yönelik olduğu algılanan savaşlar aslında İslam'a daha büyük bir rol yüklemekte ve Müslüman dayanışmasını olağanüstü seviyelere taşımaktadır.

Emperyalizmin Müslümanlara Bıraktığı Trajik Miraslar

Sömürgeci yönetimin en zararlı yönlerinden biri; sömürgeci güçlerin sınırları kendi ulusal ihtiyaçları veya diğer sömürgeci güçlerle rekabetleri doğrultusunda keyiflerine göre yeniden çizmeye çalışmalarıydı. Bu süreçte etnik gruplar çoğunlukla bölünüyor, siyasî ve sosyal yaşamların birlikteliği arasındaki doğal çizgiler ortadan kaldırılıyor, yeni yönetimlerin keyfi çizgileri belirleniyordu. Araplar kendi başlarına bırakılmış olsalardı bugün varlığını sürdüren Arap devleti sayısı kesinlikle çok daha az olurdu. Bugünkü Suriye, Lübnan, Ürdün ve Filistin'i kapsayan Büyük Suriye gibi bir tabloyla karşı karşıya kalabilirdik. Yeni kurulan bu yapay devletlerin yönetilmesi, özellikle de sözde bağımsızlıklarını elde etmelerinin ardından, Arap liderler açısından çok daha sıkıntılı bir hal almıştı. Yeni kurulan bu devletlere olan "bağlılık" da yapaydı ve sınır anlaşmazlıkları, tıpkı bölünen halkların yeniden birleşmek için giriştikleri etnik mücadele ve müdahaleler gibi, bu sürecin doğal sonuçlarıydı. Siyasî kalkınma çoğunlukla binlerce kilometre ötedeki devletlerin emperyalist ihtiyaçlarına uygun biçimde sürdürülmek zorundaydı.

Ekonomik kalkınma, devletin kendi toptan ekonomik kalkınmasının gereklerini karşılamak yerine emperyalist gücün ekonomisinin tamamlayıcı unsuru haline getiriliyordu. Sömürgeci güçler sömürgelerinin büyük kısmında kuşkusuz altyapıya önemli yatırımlar yapıyorlardı, ama bu yatırımlar bile kendi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelikti; bölgesel kalkınmaya çoğunlukla önem verilmiyordu. Örneğin Afrika'daki demiryolları hammadde kaynaklarından deniz kıyılarındaki depolara uzanırken iki devleti

birbirine nadiren bağlıyordu. Kültürel açıdan ise bu sömürgelerin her birine yeni, keyfi bir kültürel karakter veriliyor, belirli etnik gruplar ve dillere ayrıcalık tanınıyor ve bu ayrıcalıklar sağlanırken sömürgeci gücün politikalarına uyum ve itaat göz önünde bulunduruluyordu. Tüm bunlar arkalarında siyasî, ekonomik, sosyal ve psikolojik saatli bombalar bırakmıştı; bu bombalar da patlayarak çözülmesi çok uzun zaman alacak iç gerilimler yaratmaya devam etmektedir.

Dünya Bankası baş ekonomisti Nobel ödüllü iktisatçı Joseph Stiglitz sorunu şöyle tanımlıyor:

> Sömürgecilik, gelişmekte olan ülkelerde karışık bir miras bırakmıştır – oysa ortada apaçık bir sonuç vardı, o da buralardaki insanların acımasız biçimde sömürülmüş olduklarını düşünüyor olmalarıydı... Onlarca sömürgenin İkinci Dünya Savaşı'nın ardından siyasî bağımsızlığını elde etmesi ekonomik sömürgeciliğe son vermemişti elbette. Afrika gibi bazı bölgelerde sömürü – çok düşük ücretler karşılığında doğal kaynakların çıkarılması ve çevrenin tahrip edilmesi şeklinde – açık biçimde devam ediyordu. Başka yerlerde ise bu süreç biraz daha üzeri örtülü biçimde yürütülüyordu. Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası gibi küresel kurumlar ise dünyanın pek çok yerinde sömürgecilik sonrası denetim biçiminin araçları olarak görülüyordu. Bu kurumlar, Amerikalılar tarafından "serbest ve zincirlerinden kurtulmuş piyasalar" şeklinde ülküleştirilen bir kavram olan piyasa liberalizmini ("neoliberalizmi") dayatıyorlardı. ...Serbest piyasa ideolojisi, yeni sömürü biçimleri için adeta bir bahane haline gelmişti.

En önemlisi, Batı'nın ardı arkası kesilmeyen müdahalelerinin en önemli gerekçelerinden biri de Müslüman dünyasının zengin petrol ve enerji kaynakları olmuştur. Batılı ülkeler petrolü ele geçirmek, petrol şirketlerini, fiyat politikaları ve gelirleri kontrolleri altına almak, petrolle ilgili en iyi anlaşmaları yapabil-

mek, siyasî ve silahlı müdahalelerde bulunabilmek amacıyla liderleri kendi amaçları doğrultusunda kullanabilmek için yoğun çabalar harcamaktadırlar. İran'ın petrollerini millileştirmesinin önüne geçmek amacıyla, ülkenin demokratik yollarla seçilen ilk başbakanı 1958 yılında ABD ve İngiltere tarafından devrilmişti. Petrol politikası, büyük güçler tarafından Müslüman toprakları üzerinde ve ötesinde oynanan oldukça tehlikeli, yüksek riskli bir oyun olarak varlığını sürdürmektedir.

Sömürgecilik Karşıtı Radikalizm ve İslam

Emperyalizm daima antiemperyalist tepkiler doğurur. Antiemperyalist hareketler, amaçlarına ulaşabilmek için, farklı zamanlarda farklı ideolojiler benimsemiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Ortadoğu'nun ideoloji sahnesine sol görüşlü milliyetçi ideoloji hâkim olmuştu. Nasır'ın Mısır'dan yaydığı milliyetçi mesaj yankılanmaya devam etmektedir: Batı'nın Ortadoğu'ya müdahale etmesinin kınanması, Müslümanlardan kendi enerji kaynakları üzerinde bağımsız denetime sahip olmalarının istenmesi, Batı ülkelerinin Ortadoğu'daki askerî üslerinin kaldırılması ve malları ile mülkleri ellerinden alınmış Filistinlilerin kanayan yarasına adil bir çözüm bulunması çağrısı.

1950 ve 60'lı yıllarda Batı'nın Ortadoğu'daki çıkarlarına yönelik en büyük tehdit olarak Arap *milliyetçiliğinin* görüldüğünü zaman zaman unutuyoruz. Böylesi bir ortamda Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere, İran ve Suriye'deki liderleri devirmek, Mısır'ın siyasî sahnesini kendilerine göre düzenlemek amacıyla gizli operasyonlar düzenlemek zorunda kalmışlardı. (Ne yazık ki ABD, yirmi birinci yüzyılda bile, Arap veya başka milliyetçilikleri yok sayabileceğine ve çiğneyebileceğine inanmaktadır – Irak ve Suriye'deki krizlerin nedeni de bu anlayıştır aslında.) Bu tarihlerin öncesinde ise, bugün kulağa hayret verici gelse de, ABD ve İngiltere İslamcıları çoğunlukla milliyetçi Arap yönetimleri-

ni ve Sovyetlerin bölgedeki çıkarlarını zayıflatmanın silahı olarak görmüştü.

Özellikle Amerika Birleşik Devletleri, çeşitli ülkelerde kendisine yakın yönetimleri görevde tutabilmek amacıyla, düşmanca yönetimleri gizli operasyonlar veya doğrudan askerî müdahaleler ile devirmekten asla çekinmemiştir. Bu müdahale listesi baş döndürücüdür: Kore (1950-1953), İran (1953), Guatemala (1954), Kosta Rika (1955), Suriye (1957), Endonezya (1958), Dominik Cumhuriyeti (1960), Peru (1960), Ekvador (1960), Kongo (1960), Vietnam (1961-1973), Küba (1961), Brezilya (1964), Şili (1972), Angola (1975), Nikaragua (1981), Lübnan (1982-1984), Granada (1983), Panama (1989), Irak/Kuveyt Körfezi (1991), Somali (1993), Bosna (1994-1995), Kosova (1999), Afganistan (2001- devam ediyor) ve Irak (2003- devam ediyor).

Washington, 1950'lerin sonlarında Mısır'da Nasır yönetimine muhalif Müslüman Kardeşler örgütüne para sağlamış, Suudileri de aynı şekilde muhalefet etmeye zorlamıştı. Ayrıca bu örgütle birlikte çalışarak 1962 yılında Yemen'de Nasır yanlısı yönetimin devrilmesine yardımcı olmuştu. İsrail de aynı oyunu oynamıştı: İsrail, İslamcıların milliyetçilere oranla daha rahat yönetilebilir oldukları gibi aptalca bir inanç içerisinde, 1960'lı yıllarda Hamas lideri Şeyh Ahmet Yasin'i hapisten çıkarmış ve Yaser Arafat önderliğindeki Arap milliyetçisi Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ)'ne karşı kullanacağı bir araç olarak İslamcı Hamas'a para aktarmıştı. Aynı İsrail 2004 yılında Ahmet Yasin'i bir suikast sonucu öldürecekti.

Müslüman dünyasındaki farklı ideolojik hareketlerin gücünün ve rolünün yapay olarak çarpıtılmasında belirli ölçüde sorumluluğu bulunan ABD, geriye dönüp kendisine musallat olan kötü miraslar yaratmıştır. İslam olmasaydı da Washington, dönemin radikal milliyetçi hareketlerini zayıflatacak veya yok edecek başka ideolojik kuvvetler bulacaktı.

Yabancı hâkimiyetine direniş sergileyenler yalnızca Arap milliyetçileri değildi elbette. Yüzyılın ortalarında geniş bir milliyetçi liderler grubu oluşmuş, bu liderler 1955 yılında Bağlantısızlar Hareketi NAM'ı kurmuşlardı. NAM, Soğuk Savaş döneminde kendisini Sovyetler Birliği ve Batı kampları arasındaki "üçüncü kuvvet" olarak konumlandırmıştı. Bu hareketin liderleri, gelişmekte olan ülkeleri, stratejik hâkimiyeti elde etmeyi amaçlayan neo-emperyalist Batılı güçlere karşı durarak egemenlik haklarını korumaya çağırıyorlardı. Bu hareketin Batı emperyalizmine karşı SSCB'ye meyil göstermesi nedeniyle Washington NAM'ın tüm üyelerini bir tehdit olarak algılıyordu.

Bağlantısızlar Hareketi platformu 1979 yılında yayınladığı Havana Deklarasyonu'nda, "emperyalizme, sömürgeciliğe, yeni sömürgeciliğe, ırkçılığa, Siyonizm'e, yabancı devletler tarafından gerçekleştirilen her türden saldırıya, işgale, hâkimiyete, müdahaleye veya hegemonyaya, ayrıca büyük güçlere ve blok siyasetine karşı verdikleri mücadelelerinde bağlantısız ülkelerin ulusal bağımsızlıkları, egemenlikleri, toprak bütünlükleri ve güvenliklerinin" korunması çağrısında bulunmuştu. Birleşmiş Milletler'e üye ülkelerin yaklaşık *üçte ikisi* NAM'a da üye olmuştu. Bugünün penceresinden baktığımızda bu deklarasyonun söylemlerinin hâlâ geçerli olduğunu söyleyebiliriz.

(İsrailliler, NAM'ı İsrail karşıtı bir yapı olarak görmek için her türlü gerekçeye sahiptiler, ki NAM da zaten İsrail karşıtıydı. Yine de NAM'ın İsrail'e muhalefeti antisemitizme değil, yaklaşık 750,000 Filistinli mültecinin evlerini ve topraklarını kaybetmesi pahasına yalnızca Yahudilerden oluşması tasarlanan Siyonist bir devlet kurulması fikrini destekleyen dışlayıcı Yahudi milliyetçiliği ideolojisine yönelik tepkisine dayanıyordu. İsrail devletinin kurulmasına Batı'nın güçlü biçimde destek olması Müslüman dünyası ve pek çok başka Üçüncü Dünya devletinde, İsrail'in Batılıların Ortadoğu'ya hükmedebilmek amacıyla bölgenin tam ortasına yerleştirdikleri bir canavar olduğu yönünde endişeler

yaratmıştı. Sonrasında yaşanan olaylar bu kuşkuları gideremeyecek, dahası körükleyecekti.)

Filistin sorunu, İslam'ın meselenin kökleriyle ilgisi olmadığını gösteren en önemli örneklerden biridir. İslam'ın Filistin sorununun yaratılması ve Arap-İsrail krizinin başlangıcıyla uzaktan yakından alakası yoktur. Filistin sorunu, Batı'daki Yahudi cemaatlerinden büyük para yardımları alan Doğu Avrupa Yahudilerinin on dokuzuncu yüzyıl ve yirminci yüzyılın başlarında önce yavaş yavaş, ardından daha hızlı biçimde Filistin topraklarına göç etmeleriyle başlamıştı. Avrupa'da özellikle İtalyanlar, Almanlar, Macarlar, Slavlar ve Türkler arasında diğer dışlayıcı etnik milliyetçi hareketlerin yaşandığı bir dönemde yeni Siyonist hareket doğmuştu. Yahudilerin Avrupa'da, özellikle de Doğu Avrupa'da kendilerine karşı uzun yıllardır yapılan ayrımcılık karşısında dışlayıcı bir milliyetçi/dinî hareket oluşturmak için her türlü gerekçeleri vardı üstelik. Siyonist ideolojinin tüm Filistin'i Yahudilerin yeni anavatanına dönüştürmeyi öngördüğü açık biçimde ortaya çıktığında ise Filistinliler, topraklarına yönelik bu büyük Avrupalı yerleşimciler akınından gittikçe endişelenmeye başlamışlardı.

Yahudileri Filistin'e gitmeye zorlayan son olay ise tek sorumlusunun Avrupalıların olduğu o büyük felaket olmuştu: Yahudi Soykırımı. Yeni Yahudi devletinin temellerinin atıldığı süreçte İsrail'in gerçekleştirdiği etnik temizlik ve sindirme operasyonlarında yaklaşık 750,000 Filistinli yerlerinden edilmişti. Filistinliler, haklı olarak, Avrupalıların günahlarının bedelini ödemeye büyük öfke duymaktadırlar. İslam olmasaydı Hıristiyan Filistinlilerin topraklarını Yahudilere seve seve vereceklerini veya bu toprakları geri almak için gerilla eylemleri gerçekleştirmeyeceklerini düşünmek de doğru olmaz. Doğrusu Filistinli Hıristiyanlar İsrail'e karşı gerçekleştirilen gerilla hareketlerinde önemli roller oynamışlardır. Bu Filistin-Yahudi etnik çatışması

son yıllarda her iki taraf açısından da dinî anlamlara bürünmüş olsa da, İslam'ın bu çatışmanın kökeniyle hiçbir alakası yoktu.

Açıkçası Filistin'deki bağımsızlık hareketleri ideolojik dönüşümlerinde üç farklı safhadan geçmişlerdir: Arap milliyetçiliği safhası, Marksist-Leninist safha ve son olarak İslamcı safha. Bununla birlikte, hepsinin ortak hedefi bağımsız Filistin devletini kurmaktı. Kısacası, Filistinlilerin davası değişmemişti, değişen yalnızca başvurulan ideolojik araçlardı – daimi sıkıntılar, değişen ideolojiler.

Tüm bu olaylar, gelişmekte olan ulusların tam bağımsızlık arayışlarındaki politikaları ile hassasiyetlerinin temelinde yatan tutkuları çarpıcı biçimde gözler önüne sermektedir. Müslüman dünyası ise bu hareketin yalnızca bir parçasıdır. İslam ise Batı'nın müdahaleciliğine karşı direnişin bir aracı veya sancağından öte bir işlev görmemektedir. İslam olmasaydı antiemperyalist duygular ve direniş daha az olmazdı, ama direniş hareketi İslam'ın kattığı ilave duygusal ve ideolojik güçten yoksun kalabilirdi.

İstilacılar, işgalciler veya baskıcılar Müslüman olmadığı sürece, bunlara karşı mücadelede milliyetçilikle birlikte İslam'a da sürekli olarak başvurulacaktır.

13
SAVAŞ, DİRENİŞ, CİHAT VE TERÖRİZM

Dünya üzerinde Batı'nın bu denli yoğun ve sürekli müdahalesine Ortadoğu kadar muhtemelen başka hiçbir bölge maruz kalmamıştır. Bunun birkaç nedeni vardır: Batı'ya yakınlığı – ki aynı Batı daha sonra güçlü yayılmacı dürtüler geliştirecekti; Ortadoğu'nun zengin enerji kaynakları ve buna bağlı olarak sahip olduğu olağanüstü mali nüfuz; uluslararası jeopolitikada bin yıl boyunca Doğu-Batı kavşakları şeklinde sahip olduğu stratejik konum. Önceki bölümde sömürgeciliğin, emperyalizmin ve neo-emperyalizmin birkaç yüzyıllık süreçte yarattığı etkiden ve ABD'nin müdahaleci anlayışının günümüzde yoğunlaştığından söz ettik.

Bu müdahalecilik tarihinin yarattığı öfke, hüsran ve radikalizm birikimini açık biçimde görmek mümkündür. Belki de asıl sorulması gereken soru 11 Eylül saldırılarının nasıl gerçekleşmiş olduğu değil de, neden daha önce gerçekleşmemiş olduğudur. Küreselleşen dünyada radikal Ortadoğulu grupların sıkıntılarını ifade ederken, mücadelelerini Batı'nın tam kalbine taşımaları bizi neden şaşırtsın ki? Batı'nın uzun yıllardır devam eden eylemlerine karşılık olarak direniş veya şiddet eylemleri sergilenmesini öngörmek için çok akıllı olmaya gerek yok elbette. Batı'nın bu noktada geriye dönüp, Müslüman dünyasıyla veya İslam'la bugün onlardan gördüğü şiddetli karşılığı hak edecek ne gibi sorunları olduğunu düşünmesi son derece samimiyetsizce bir tu-

tumdur. Müslüman dünyasından bugün bu karşılıkları almasında kendisinin son iki yüzyıldan uzun süredir yürüttüğü politikaların etkisini veya rolünü bir türlü görememektedir Batı.

Şiddete başvurulması da kimseyi şaşırtmamalıdır. Durumlar kötüleştiğinde karşılığı ilk ılımlılar mı yoksa radikaller mi verir? Bu bağlamda Usame bin Ladin, Ortadoğu kuyusunun kafesindeki kanaryadır –Ladin'in ilk şiddet eylemleri, Ortadoğu'da şartların iyice kötüye gittiğini göstermektedir. Gerçek radikaller şiddete ilk kez başvuruyorlarsa, onlarla aynı ortamı ve kuşkuları paylaşan daha ılımlı güçler onların ne kadar gerisindedir? Kullandığı yöntemler tamamen mazur görülmese de, Ortadoğu'da bin Ladin'e karşı halk arasında, destek olmasa da, dile getirilmeyen yoğun bir sempati olduğunu biliyoruz.

Tüm bunların sonunda, direnişin temel nedeninin İslam, *medreseler* veya radikal ideoloji olduğunu iddia etmek analitik olarak pek sağlıklı değildir. Direniş ile şiddet içerikli tepkilerin oluşumu ve canlandırılmasında dinî ve ideolojik etkenlerin belirli ölçüde rol oynadığına elbette şüphe yoktur, ama bunlar kesinlikle sorunun *kaynakları* değildir. Sorunun kaynağını karıştırmak gibi bir lüksümüz olabilir mi? Ya da yüzyıllardır Batı yüzünden türlü sıkıntılar yaşamış olan insanların aslında Müslüman olmasalardı bu sıkıntıları pek de önemsemeyebileceklerini varsayabilir miyiz?

Aslında Ortadoğulular öfkelerini ifade edecek bir araç arıyorlarsa, dini yani İslam'ı seçmemeleri için bir neden var mı? Din ve dinsel sapkınlık, Ortadoğu'da geçmişi Hıristiyanlığın ilk dönemlerine uzanan direniş politikasının çok eski sancaklarıdır. İslam, davalarının adil olduğuna inanan kişilere saygılı olunmasını emreder ve bu kişilere erdemli olma hissi verir –bu durumda davanın ulusun, yani *ümmetin* dış müdahaleye karşı korunması olduğunu da belirtelim.

İslam'ı bir kenara koyarsak, Ortadoğu Batı'ya karşı direnişini başka ne türlü formüle edebilir? İnsanlar hangi sancak altın-

da toplanabilir? Nasır'ın yönetimindeki Mısır'da Arap milliyetçiliğinin 1950 ve 60'lı yıllarda böyle bir araç olarak kullanıldığını görmüştük. Ne var ki bu araç başarılı olamayacak, İngiliz-Fransız-İsrail askerî birliklerinin ortak görev kuvveti 1956 yılındaki Süveyş krizinde Nasır'ı devirmeye çalışacaktı. Marksizm-Leninizm de ideolojik bir araç olarak parlak bir dönem yaşamış olsa da neticede çok az şeyi değiştirebilmişti. Dolayısıyla, bölgenin kültüründe derin kökleri olan ve bölgenin davası adına halkın desteğini alabilme kabiliyetine sahip İslam, en azından öngörülebilir gelecek için, en yeni ve en güçlü ideolojik eylem aracıdır.

Ruslar dış dünyanın kendilerine karşı politikalarına itiraz ettiklerinde halkın desteğini hangi araçla toplayabileceklerdir? İkinci Dünya Savaşı'nda Stalin kendisini Üçüncü Reich'ın ordusunun saldırısı karşısında bulduğunda, Marksizm-Leninizm'in insanların kalplerinde bir direniş ateşi yakamayacağını çok iyi biliyordu. Bunun üzerine Rus milliyetçiliğine yönelmiş, sonrasında da çaresizlik içerisinde toplanma noktası olarak Kutsal Ana Rusya'nın simgesi olan Ortodoks Kilisesi'ne sarılmıştı. Japon İmparatorluğu, İkinci Dünya Savaşı öncesinde, Asya'daki yayılmacı ve emperyalist politikalarına Japon halkının desteğini alabilmesini sağlayacak bir araç bulmaya çalışmıştı; Japon halkının ruhunun canlandırılması için Şinto dininin kutsal karakterine, hatta Budizm'in çeşitli biçimlerine başvurulmuştu. Sri Lanka'da ise ülkenin çoğunluğunu oluşturan Budist Singala halkı, ayrılıkçı Hindu Tamillerine karşı verdikleri mücadelede halktan aldıkları desteği sağlamlaştırmak amacıyla Budist keşişleri devreye sokmuşlardı. Hitler, Almanya'nın verdiği savaşta kilisenin desteğini almak için uğraşmıştı. Amerika Birleşik Devletleri'nde bile savaş zamanlarında ana kiliselerin çoğundan, (Protestan, Katolik ve Yahudi) din adamlarından ulusal mücadeleye dinî meşruiyet vermeleri istenmektedir.

Bu bağlamda, Müslüman halklarının Batı hâkimiyetine karşı verdikleri mücadelede –yerel milliyetçiliklerle birlikte– İslam'a

başvurulmaması istisnai bir durum olurdu. Bu kuvvetler, yabancı bir tehdit karşısında birbirlerini tamamlar. Washington, anlaşılabilir biçimde, İslam'ın ABD'nin askerî eylemlerine karşı güçlü bir direniş ve şiddet aracı olarak kullanılmakta olduğu yönünde endişeler taşımaktadır. ABD'nin Ortadoğu'nun kendisine karşı direnmeyip Amerika'nın stratejik hedeflerine boyun eğmesini beklemesi ne kadar gerçekçi olabilir ki? Böyle bir şeyin olması söz konusu değildir; politika yapıcıların gerçeklikten kopuk biçimde kurdukları hiçbir beklenti gerçekleşmeyecektir. ABD çoğunlukla gerçeklikten kopuktur çünkü *gerçekliği* kendisinin yarattığına inanır. Dolayısıyla, kusurların ve sorunların aracını –bu durumda İslam'ı– direniş sorununun kaynağıymış gibi incelemek esas noktayı tamamen kaçırmak demektir. Yaptığınız şeyin başkaları açısından ciddi bir mesele olabileceği gerçeğini inkâr etmeniz uygun bir yol mudur? İşte İsviçreli bilim adamı Tarık Ramazan'ın "sorunun İslamlaştırılması" dediği şey budur.

Robert Kaplan, İslam unsurunun sorunla bir şekilde ilgili olduğunu iddia ederek, konu hakkında biraz farklı bir yaklaşım sunuyor. İddiasına kulak vermekte fayda var:

> Amerikalı etnolog ve doğubilimci Carleton Stevens Coon 1951 yılında İslam'la ilgili şunları yazmıştı. "İslam, on dört yüzyıllık bir dönem boyunca gittikçe fakirleşen bir ortamda milyonlarca insanın en uygun biçimde yaşamasını ve mutlu olabilmesini sağlamıştır." Yalın, açık biçimde ifade edilen mesajının yanı sıra, İslam'ın savaşçı kimliği ezilmiş insanları cezbetmektedir. Neticede savaşmaya hazır bir dindir. Çevresel gerilimler, artan kültürel hassasiyet, kontrolsüz kentleşme ve mülteci göçleri tarafından yönlendirilen siyasî bir çağ, hâlihazırda dünyanın en hızlı büyüyen dini olan İslam'ın adeta yayılması ve kuvvetlenmesi için mükemmel biçimde yaratılmış bir çağdır. (İslam Batı Afrika'da yayılıyor olsa da, animizm ile bir arada yaşaması bir şekilde onu aksatmaktadır: Bu durum, Müslümanlığa geçen kişilerin Batı karşıtı aşırıcılar olma

olasılıklarını azaltmakla birlikte, İslam inancının suça karşı daha az etkili bir panzehir haline geldiği zayıf bir biçiminin doğmasına yol açmaktadır.)

Kaplan'ın görüşleri, İslam'ın yabancı müdahalelere karşı etkili bir toplanma noktası olduğunun altını çizmektedir. Oysa İslam olmasa da, ciddi gerginliklerin veya şiddetin yaşandığı koşullar altındaki kültürlerin çoğundan şiddet içerikli tepkiler vermelerini rahatlıkla bekleyebiliriz.

---

11 Eylül saldırılarıyla ilgili televizyonda yapılan yayınlar akıllardan hiç çıkmayacak görüntüler sunmuştu: Saldırıların büyüklüğü ve cüretkârlığı, yarattığı vahşet, ölü sayısı ve masmavi bir gökyüzünde yükselen siyah dumanlar insanları dehşete düşürmüştü. Bu görüntüler faklı izleyicilere farklı hikâyeler anlatmaktadır aynı zamanda.

Pek çok Amerikalı ve bazı Batılı izleyiciler açısından hikâye apaçık ortadadır: Amerika Birleşik Devletleri, bağnaz katillerin gökyüzünden vahşi saldırısına uğradığında dünyada barışı korumak için elinden gelen her şeyi yapmaktaydı. Bu olayın anında cezalandırılması ve benzer bir eylem gerçekleştirilebilecek herkesin kökünün kazınması gerekiyordu. İçinde Amerika'nın müttefikleri bile bulunan Müslüman kültürünün bu tür korkunç eylemler yaratmasına yol açan şey neydi, yanlış neredeydi? Kısacası, onlara göre dünya tarihi 11 Eylül'le başlar.

Dünyanın farklı bölgelerindeki pek çok insan, ki bunların içinde Batılılar da vardır, olaylara daha farklı bir gözle bakmaktadır. Saldırı elbette sarsıcı, çirkin ve ölen siviller açısından tam bir trajediydi. Oysa kesinlikle beklenmedik bir şey olmamalıydı bu. ABD'nin Ortadoğu'daki politikaları ve Müslümanların pek çok mesele üzerinde uzun zamandır artmakta olan öfkeleri düşünüldüğünde, Müslümanların er ya da geç intikam alacakları kaçınıl-

maz bir durumdu. Aslında tarih 11 Eylül'le başlamıyordu, bu yalnızca uzun bir giriş bölümüydü. Amerika Birleşik Devletleri aynı küresel hâkimiyet, siyasî ve askerî müdahale politikalarını yürüttükçe ve Amerikan karşıtı duyguları besledikçe bu tür saldırılara davetiye çıkarmayı sürdürecektir. Evet, bu olaylar son derece korkunçtu korkunç olmasına da, belki de Washington'un durumun ciddiyetini görmesi ve yeniden bir değerlendirme yapması için bir uyarı işareti işlevi de görebilirler. Bu görüşün ABD dışında dünyanın her yerinde oldukça yaygın olduğunu belirtmek gerekir.

Davanın Haklılığı

Kendi toplumlarının derin sorunlarla dolu olduğunu Müslümanların çoğunluğu kabul etmektedir. Bununla birlikte, Batı hâkimiyetine direnme, hatta ihtiyaç olduğunda karşı saldırıya geçme hakkına sahip oldukları konusunda pek de şüpheleri yoktur. Aslında bir Müslüman veya herhangi bir insan için kişinin yaşamını bir davaya adaması, davanın haklı ve değerli olduğunu gösterir. Oysa savaş ile din arasındaki bu bağlantı, bütün büyük dinî geleneklerde karmaşık etik sorunlar yaratmaktadır. Savaşın ahlâkî temelleri üzerine Hıristiyan düşünce geleneği Aziz Augistine zamanına kadar uzanmakta ve ortaya kesin bir cevabı olmayan bir soru koymaktadır: Bir savaşı ne "haklı" kılar? Savaşın haklılığı üzerine geleneksel Batılı ahlâkî düşünme biçimi en az iki farklı unsur içerir: Savaşa gitme *nedenleri* ve *savaştaki* etik davranış biçimleri. Klâsik Batılı düşünce aynı zamanda çeşitli başka kriterler de ileri sürmektedir: Bu kriterler; anlaşmazlığın çözülmesi için *alternatif* yollar bulunmasının yerine savaşa girişme *gerekliliği*, savaşın kapsamı, savaş çağrısında bulunan makamın meşruiyeti, davanın haklılığının ölçüsü, yaşanacak yıkımın oranı, son olarak da savaş zamanında geri hizmette olanların, sivillerin ve sivil altyapıların konumu ile ilgilidir.

Ölüm ve yıkımın askerî operasyonların ortasında kol kola gezdiği bir ortamda savaş etiğinden söz etmek aslında çok anlamsızdır. Ve mutlak olan bir şey var ki o da bir kişinin canının alınmasının ahlâki olmadığıdır. Yine de savaş zamanında etik veya ahlâkî ilkeler tamamen göreceli dir: Kimin adaleti geçerli? Nasıl bir oran söz konusu? Sivil zayiatlarla ilgili sınırlar neye göre belirlenir? Kim hangi ölçüde haklıdır? Tarihte savaşa giden devletlerin neredeyse tamamı, adaletsiz bir düşmanın karşısında kendilerinin haklı olduğunu iddia ederler, genellikle de buna inanırlar.

Demokratik toplumlarda bu ikilem çoğunlukla büyümektedir: Devletin savaşın seyrinde ahlâkî belirsizlikle ilgili herhangi bir düşünceyi onaylaması, kendi askerleri ve halkı arasında huzursuzluğa davetiye çıkarır ve davanın ilan edilen haklılığına ve uygulanmasına zarar verir. Böylece düşmanı şeytanlaştırma ve mücadeleyi siyah-beyaz ahlâkî terimlerle boyama ihtiyacı doğar. Bir savaşın seyrinin televizyon ve İnternet üzerinden çeşitli bakış açılarından izlenebildiği çağdaş iletişim çağında sorun daha da karmaşıklaşmaktadır. George W. Bush yönetimi, Irak Savaşı'nın kanlı ayrıntılarının gösterilmemesi konusunda Amerikan medyasına ciddi oranda sansür uygulamayı başarmıştı. Uydu üzerinden yayın yapan Arap televizyon kanalı El Cezire'nin bombalamaların ve çarpışmaların civar bölgelerdeki halk üzerinde yarattığı etkiyi tüm canlılığıyla olay yerinden görüntüler eşliğinde aktarması, Washington açısından çok büyük bir saygısızlık olarak değerlendiriliyordu. Ölen Amerikalıların, bazen de sivillerin görüntülerinin Amerikan medyasına yansıtılmamasına özen gösteriliyordu. En kolay yürütülen savaş, insanî sonuçlarının gözlerden uzak, görünmez ve soyut olduğu savaştır.

Cihat

*Cihat*la ilgili kuramlar ve onun etrafında yazılanlar, Hıristiyanlığın "adil savaş" kuramına denk sayılır aslında; cihat kavramı,

Müslümanların savaştaki eylemlerini belirlemek ve sınırlamak üzere tasarlanmıştır. *Cihat,* günümüzde Batı'nın İslam'la ilişkilendirdiği muhtemelen en tartışmalı ve tahrik edici kelimedir; medyada bu kelimenin bizzat *cihatçılar* veya İslam'ı eleştirenler tarafından kullanılmadığı tek bir gün bile yoktur. Çok sayıda gözlemci, Batı'nın gücüne, barış ve istikrar ortamına yönelik *cihatçı* meydan okumanın korkunç yapısını haklı çıkarmaktan başka pek bir işe yaramadığını düşündükleri bu kelimenin kökenini ve kullanımını büyük bir merakla araştırmaktadır.

Kuran'da ve Hadislerde *cihadın* çok sayıda anlamı vardır. *Cihat* kelimesi Arapçada "çaba" veya "mücadele" anlamına gelmektedir. Genel olarak ise bireyin erdemli bir yaşam sürmek, kişisel yaşamında dinî değerlere bağlı kalmak, kendi kişiliğiyle örnek teşkil etmek suretiyle İslam'ın yayılmasına yardım etmek ve İslam inancını geliştirmek için verdiği mücadeleyi ifade eder. *Cihat* kelimesi bu bağlamda daha iyiye doğru kişisel bağlılığa ilişkin oldukça olumlu dinî çağrışımlara sahiptir. Arapça konuşma dilinde sıklıkla "Elimden gelenin en iyisini yapmaya çalışacağım" anlamında da kullanılır. Muhammed Peygamber'in tanımladığı "büyük *cihat"* veya kişisel *cihat* işte budur.

Yine peygamber tarafından tanımlanan "küçük *cihat"* ise temel zorunlulukların İslam ve *ümmetin* savunulması ve korunması olduğu bir askerî mücadele kapsamındaki askerî çabaları ifade ediyordu. Medine'de yeni yeni büyüyen Müslüman topluluğunun Mekke'den gelen putperest güçlerin yıllar süren kuşatması altında olması nedeniyle topluluğun savunulması hem Kuran'ı oluşturan vahiylerin hem de peygamberin şahsi kaygılarının merkezinde yer alıyordu. Ancak, ilk Müslüman topluluğu iç istikrarını sağladıktan hemen sonra askerî yayılmacılık safhasına geçecekti. İslam yayılırken büyük toprakların denetimini ele geçirme konusunda karşılaştığı başka devletler ve imparatorluklara karşı savaşlar verecekti.

İslam hukuku, savaştaki davranış kurallarına ilişkin uzun esaslar belirlemişti: Kadın ve çocuklar hedef alınmayacak, orantısız güç kullanılmayacak, sivil yapılar gereksiz yere yıkılmayacak, *cihat* ancak meşru bir lider veya devlet başkanı tarafından ilan edilecek ve *cihat* kuralları dışında verilen bir savaş meşru sayılmayacaktı. Tarihî kayıtlarda Muhammed Peygamber'in askerlerine bizzat "kadınlara, çocuklara, yaşlılara ve tapınaklar ile manastırlardaki insanlara zarar vermekten sakınmalarını" emrettiği aktarılmaktadır. Mesela Orta Çağ'da ulema, düşman kalelerine karşı mancınık kullanmanın yasal olup olmayacağı üzerinde tartışmıştı. Ne yapacağı önceden kestirilemeyen bu tür silahların askerlerin yanı sıra sivillere de zarar verebileceği düşüncesiyle ulemanın büyük kısmı mancınık kullanımına karşı çıkmıştı.

Hıristiyanlığın savaşla ilgili ahlâkî öğretileri gerçek savaş zamanında nasıl suistimal edilmişse, İslamî ilkeler de aynı akıbete uğramıştır. Bizleri sivil ölümlerinin insanî boyutundan uzaklaştırmak amacıyla yaratılmış bir terim olan "yan hasar," ABD'de sıklıkla kullanılmaktadır. İkinci Dünya Savaşı'nda Hamburg ve Dresden bombardımanları ve nükleer silahların Hiroşima ve Nagazaki'de tarihte ilk kez kullanılması, neredeyse tamamen sivil halkı hedef alan eylemlerdi.

Von Clausewtiz'in belirttiği gibi, savaşı tetikleyen duygudur, ki duygu da daima niyeti aşar. Savaş başladığı anda karşılıklı öfkeler birikir, sonu gelmez akılsızca bir şiddet sarmalının içerisinde vahşet karşı vahşeti doğurur.

Cihat günümüzde dinle ilgisi olmayan pek çok anlamda da kullanılmaktadır; tıpkı İngilizcedeki "Haçlı seferi" ifadesinin suçla mücadele veya uyuşturucu karşıtı kampanyalar bağlamında kullanıldığı gibi. Hindu lider Mahatma Gandhi'nin İngilizlere karşı verdiği mücadele ve Tunus'un lâik devlet başkanı Habib Bourgiba'nın ulusal ekonomik kalkınma seferberliği Arapçada *cihat* anlamına geliyordu. Bazı kadınlar kadın özgürlüğü, bazı insanlar da sadece ahlâklı ve sosyal bir düzen için verdikleri mü-

cadelede *cihat* kavramını benimsemişlerdir. Oysa bu terim çoğunlukla Müslüman topraklarını Batı'ya karşı savunan ve sayısız Batılı devlete, özellikle de Müslüman dünyasına yönelik askerî operasyonlarda yer almış olanlara, saldırganca eylemler gerçekleştiren kişiler için kullanılmaktadır. Açıkçası bazı Vahabiler ve ateşli Salafiler bile Şiilere karşı verdikleri savaşı haklı çıkarmak için, yanlış biçimde, bu terime başvurmaktadırlar.

Savunma ve saldırı zaman içerisinde gittikçe iç içe geçmiş, *cihat* kavramı çoğunlukla Müslümanların askerî seferlerindeki savaş anlamında kullanılmaya başlanmıştı. Müslüman devletler sık sık başka Müslüman devletlerle savaşmışlardı; bu savaşların İslam'ın yayılmasıyla uzaktan yakından ilgili olmadığı aşikârdı. On dokuzuncu yüzyılda Sudan'daki isyan lideri "Mehdi", Osmanlı İmparatorluğu'na karşı isyanını *cihat* olarak adlandırmış ve tüm Türklerin öldürülmesi çağrısında bulunmuştu. Vahabiler ise Vahabi olmayan Müslümanların neredeyse tamamına karşı *cihat* ilan etmişlerdi. Kısacası, bu terim yüzyıllar içerisinde yoğun biçimde kullanılmış ve suistimal edilmiş ve bugün Müslüman dünyasında Batılı güçlere karşı direnişte yeniden esas anlamına dönmüştür.

Bazı radikal gruplar bu terimi Müslüman dünyası içerisindeki iç siyasî rakiplerine karşı bile kullanmaktadırlar. Bazı radikaller ise daha da ileri giderek *cihad*ın İslam'ın (namaz kılmak, oruç tutmak, hacca gitmek, zekât vermek, kelime-i şahadet getirmekten sonra) "altıncı şartı" olduğunu ilan etmektedir. İsmi ne olursa olsun, uluslararası hukuk yabancı askerî güçlerin işgali veya istilası altındaki bir halka silahlı direniş hakkı vermektedir.

Batı müdahaleciliği deyince akla artık kaçınılmaz olarak *cihat* kavramı gelmektedir: Bu iki kavram adeta birbirine güç veren, birbirini haklı çıkaran, birbirinden bağımsız var olamayan kavramlar haline gelmiştir. Üstelik *cihat* kavramı Amerika'da yaygın bir çalışma alanı yaratmıştır; her iki tarafın sıkı yandaşları sorunun doğası hakkında ateşli tartışmalar yapmaktadırlar.

Bu çalışmaların büyük çoğunluğu, mücadelelerin gerekçelerini saptamak amacıyla Ortadoğu ve Müslüman kültürlerinin, ayrıca İslam'ın çeşitli patolojilerini bulmaya çalışmaktadır; bu bağlamda *cihat*, sorunun belirtisi veya ifadesi olmaktan öte "sorunun" ana kaynağı haline gelmektedir.

Aşırı radikal ve şiddet yanlısı grupların Batı'ya duyulan öfkeyi savaş zamanlarında yoğunlaştırabilmek adına İslam'ı kendilerine göre aşırılık sınırlarında yorumlamalarının yanı sıra *cihat* terimini de suistimal ettiklerine kuşku yoktur. *Cihat* kavramı diye bir şey olmasaydı Müslüman dünyasının Batı'ya karşı gerilla savaşı vermeyeceğine inanmak ne kadar gerçekçi olur? Neticede ABD'nin Saddam Hüseyin'e yönelik harekâtı tamamen siyasî özelliğe sahipti ve bu harekâta karşı ilk direniş işaretleri İslam'la veya *cihat*la hiç alâkası olmayan Baasçı ve milliyetçi güçlerden gelmişti. Bununla birlikte, *cihat* daha sonra Irak'ın ABD savaşına ve işgaline karşı direnişinin merkezinde yer alacaktı. Yine burada da sorunun kaynağını İslam'a bağlamak gibi bir yanılgıya düşüyoruz.

Adil Otorite ve Usame bin Ladin

Birinci Körfez Savaşı'nda Amerikan askerlerinin Kuveyt'e özgürlük getirmek için Suudi Arabistan'a yerleştirilmeleriyle *cihat* sorunu yeniden gündeme gelmişti. Klâsik İslam hukuku, diğer Müslümanları öldürmek için *Müslüman olmayan* kişilerle işbirliği yapan bir Müslüman yöneticinin meşruiyeti konusuna çok büyük önem verir. Bu tür bir işbirliği belirli durumlarla sınırlandırılmıştır ve dar kapsamlı anlaşma şartlarının belirlenmesini gerektirir; Suudi Arabistan örneğinde Suudi uleması, yapılan uzun tartışmaların sonunda, Amerikan kuvvetlerinin Suudi topraklarına krallığı Irak'ın olası bir işgaline karşı savunma amacıyla geçici olarak girmelerine izin vermişti, varılan anlaşmaya göre bu askerler savaş biter bitmez ülke topraklarını terk edeceklerdi.

Oysa Amerikan askerleri savaşın bitiminde ülkeyi terk etmemişti. Ulema bu durumu anlaşmanın ihlali olarak görse de çoğunluğu bununla ilgili Suudi devletini suçlamaya cesaret edememişti. Usame bin Ladin ve çok sayıda din adamı ile vatandaş bu konuda devleti suçlayacaktı; bu mesele ayrıca bin Ladin'in Amerika'nın bölgedeki askerî politikalarına yönelik ilk kınamasının önemli bir parçasını teşkil ediyordu. Bin Ladin 1996 yılında *Guardian* gazetesinden Robert Fisk'e verdiği röportajda şunları söylüyordu:

> Amerikan askerleri iki kutsal mekânı [Mekke ve Medine] barındıran Suudi Arabistan'a girdiklerinde, Amerikan askerlerinin müdahalesine karşı *ulemadan* [dinî otoritelerden] ve ülkenin dört bir yanındaki Şeriat hukuku öğrencilerinden sert bir itiraz yükselmişti...
>
> ...Sokaktaki insan ülkesinin dünyadaki en büyük petrol üreticisi olduğunu bilmektedir, oysa aynı insan ağır vergiler altında ezilmekte ve devletten yeteri kadar hizmet alamamaktadır. İnsanlar artık ulema üyelerinin camilerde yaptıkları konuşmaları çok iyi anlıyorlar: Ülkemiz bir Amerikan sömürgesi haline gelmiştir. Amerikalıları Suudi Arabistan topraklarından atmak için tüm kararlılıklarıyla uğraşıyorlar...
>
> Amerika'ya karşı verilen savaşta sonunda tüm Müslümanlar bir araya geleceklerdir... Amerikan askerlerinin Suudi Arabistan'ı er ya da geç terk etmek zorunda kalacaklarına, Amerika'nın Suudi halkına karşı ilan ettiği savaşın aslında tüm Müslümanlara karşı ilan edilmiş bir savaş olduğuna inanıyorum. Amerika'ya karşı direniş Müslüman ülkelerinin pek çok yerine yayılacaktır.

Bin Ladin'in Suudi halkı ile diğer Müslümanların dikkatini Suudi toprakları üzerindeki yabancı askerlerin meşruiyetine çekmeye çalışarak ortaya meşru bir dava koyduğunu anlamamız için Ladin'in olaylarla ilgili yorumlarını kabul etmek zorunda değ-

liz. Oysa bin Ladin, ABD'nin Suudi Arabistan'daki varlığından yola çıkarak, ardından saldırılarının kapsamını genişleterek, büyük davasını bu zemin üzerine inşa etmeye başlamıştı. Açıkçası bin Ladin'in davası 11 Eylül ve sonrasında başlatılan Teröre Karşı Küresel Savaşın ardından Müslüman dünyasında çok büyük önem kazanmıştı. Bu olaylar, öfkeli ve fanatik Müslümanlar arasındaki terörizme ve intihar bombacılığı eylemlerine yönelme arzusunu yoğunlaştırmıştı. Burada söylem dışında İslam'dan pek söz etmek mümkün değildir; esas olan jeopolitik durum ve milliyetçi Suudi-Müslüman çıkarı algısıdır.

Oysa dinî söylemleri köklü kurumların otoritesinden yoksun aşırılıkçı bir *cihatçı* örgüt olan El Kaide bu dili kullanıyordu. Tamamen ılımlı bir dinî kuruluş olan Kahire'deki El Ezher Üniversitesi İslamî Araştırmalar Akademisi'ne bakalım. Bu akademi, ABD'nin 11 Mart 2003'te Irak'a karşı başlattığı saldırının hemen öncesinde adeta *fetva* niteliği taşıyan bir bildiri yayınlamıştı:

> ... en güçlü ve tehlikeli imha silahlarına sahip askerî birliklerin temsil ettiği bu gayrimeşru ve saldırganca savaşa karşı tüm Müslümanlar güçlerini birleştirmelidir... Bu askerî birliklerin ana amacı kuşkusuz Arap ve Müslüman ümmetimiz ve dinî inancımız olan İslam'dır. Bu birlikler ümmetimizin milyonlarca üyesinin yanı sıra inancımızı, kutsal mekânlarımızı ve Araplar ile Müslümanların sahip oldukları tüm güç ve zenginlik kaynaklarını hedef alacaklardır. Bu hedeflere ulaşmanın ilk safhası Irak'a saldırıp topraklarını ve zengin petrol rezervlerini ele geçirmektir... Akademi, İslam Zirvesi'nin Irak'a yönelik saldırıya karşı çıkan ve krizin çözülmesinde barışçıl yollara başvurulması gerekliliğine vurgu yapan kararını sonuna kadar desteklemektedir... Tüm bu mevcut olayların ışığında insanların çoğu Irak'a saldırının kaçınılmaz olduğunu düşünmektedir. İslam hukukuna göre, düşmanın bir Müslüman ülkesini işgal etmesi durumunda *cihat* tüm Müslümanların

bireysel yükümlülüğü haline gelir. Arap ve Müslüman ümmetimiz, bizi toprağımızdan, inancımızdan, onurumuzdan ve saygınlığımızdan mahrum etmeyi amaçlayan zalim bir harekâtla karşı karşıya gelecektir... Akademi, tüm Araplara ve Müslümanlara olası saldırılar karşısında pes etmemeleri çağrısında bulunmaktadır, zira Allah O'nun dinine inanları muzaffer kılacaktır.

Kasım 2004'te Suudi üniversitelerindeki seçkin yirmi altı Suudi din âlimi ve profesörü, Irak'taki savaşı kınayan bir *fetva* yayınlamıştı. Öncelikle barışçıl yolların zorlanması gerektiğini belirten bildirileri şöyle devam ediyordu:

İşgalcilere karşı verilen *cihatta* yer almanın aklı başındaki herkes için bir yükümlülük olduğuna kuşku yoktur. Bu, saldırgana karşı mücadele sınıfına giren savunmaya dönük bir *cihattır*. Bu durumda koşullar *cihadın* başlatılıp sürdürülmesinden oldukça farklıdır. Genel bir önderliğe ihtiyaç yoktur. *Cihat* ancak mümkün olduğunda uygulamaya konmalıdır (İçinizde Allah korkusu olsun yeter). Bu işgalciler kuşkusuz saldırgandırlar ve tüm ilâhî yasalar, bunları rezil duruma düşürene kadar savaşılmasına izin vermektedir. Buna ek olarak, insanların yaptıkları tüm yasalar da aynı şekilde uluslara direnme hakkı tanımaktadır. Aslında ilk *cihat* iznini Allah vermiştir: "Kendileriyle savaşılanlara (müminlere), zulme uğramış olmaları sebebiyle, (savaş konusunda) izin verildi. Şüphe yok ki Allah, onlara yardıma mutlak surette kadirdir." [Kuran: Hac Suresi]. Allah, insanların yaşamlarının veya Şeriat'ın adaleti ile gücüne bağlılığın korunması söz konusu olduğunda savaşılmasını emretmiştir. Dolayısıyla direniş meşru bir hak olmanın yanı sıra, Irak halkını bir zamanlar İngiliz işgalcilere direndikleri gibi kendilerini, onurlarını, topraklarını, petrollerini, bugünlerini ve geleceklerini bu sömürgeci koalisyona karşı korumaya zorlayan dinî bir görevdir aynı zamanda.

Irak'ta yaşayan ihtiyatlı ve muhafazakâr Şii lider Ayetullah Sistani bile, Irak'taki Amerikan askerlerine karşı meşru müdafaa kapsamında savaş verilmesinin meşru olduğunu belirten kararlar yayınlamıştır. Bu kararlar, bu savaş bağlamında ortaya koyulan ve *cihat* ile savaş için uygun İslamî koşulları özetle açıklayan çok sayıda karar ve fetvadan yalnızca birkaç tanesidir. İşgalci bir güce karşı direniş dünyanın her yerinde doğal bir durumdur; İslam'ın bu direnişe meşruiyet katması ise davaya güç katmaktadır.

Terörizme Başvurmanın Gerekçeleri

Terör ve intihar saldırıları Batı'nın Müslümanların savaş zamanındaki eylemleriyle ilgili sözlüğüne girmiştir. Amerika Birleşik Devletleri, İkinci Dünya Savaşı esnasında Japon kamikazelerin Amerikan savaş gemilerine düzenledikleri intihar saldırılarına tanık olmuştu elbette. Terörizmin güçsüzlerin silahı olduğu herkesçe bilinen bir gerçektir oysa. Hamas lideri Şeyh Ahmet Yasin'in zamanında söylediği gibi, Filistinlilerin elinde savaş uçakları ve yüksek irtifalı bombardıman uçakları olsaydı kesinlikle bunları kullanırlardı. Kuzey Amerika'daki Devrim Savaşı'nda bölgede bulunan İngiliz askerleri, kendileriyle cephe savaşına girmek yerine gerilla yöntemlerine başvuran Amerikan kuvvetlerini gayrimeşru eylemlerde bulunmakla suçlamışlardı. Bugün Amerika Birleşik Devletleri de savaşı, kesinlikle ezici bir üstünlüğe sahip olduğu standart askerî operasyonlarla sınırlandırmaya çalışmaktadır.

Peki, sorun esasen İslam'la mı ilgilidir? Ya da bu meselelerin daha kapsamlı politika analizleri ve yaklaşımları gerektiren siyasî ve sosyal kökenleri mi vardır? Elinizdeki bu kitap, sorunun esasen "İslam"la değil, güçsüzlerin silahlarına başvuran Müslümanları etkileyen jeopolitik ve sosyal meselelerin mirasıyla ilgili olduğunu iddia etmektedir. Terör eylemlerinin farklı yerler ve dönem-

lerde çok eski ve uzun bir tarihi vardır. Son yüzyılda bu tür çarpıcı eylemler gerçekleştiren örgütlerin bazılarını şöyle sıralayabiliriz: Vietcong, Bask bölgesinin bağımsızlığını savunan ETA; Peru'daki Aydınlık Yol; Türkiye'deki bir Kürt örgütü olan PKK; İran'da İslam Cumhuriyeti'ne karşı mücadele veren İranlı bir grup olan MJK; Sri Lanka'daki Tamil Kaplanları; Hindistan'daki Sihler; Hindistan'daki Komünist Parti; yine Hindistan'daki Naksallar; İrlanda'daki IRA; İsrail'deki Kach; Kolombiya'daki Kızıl Tugaylar; Aum Shinrikyo; FARC vs. Bununla birlikte, son yıllarda, Batı'yla yaşanan yeni anlaşmazlıklarla birlikte listedeki Müslüman örgütlerin sayısı çarpıcı ölçüde artmıştır.

Ne uğruna ölüyoruz? Ölümün özel koşulları ona daha büyük bir anlam mı yüklemektedir? Başkaları –aile, sülale, kabile, ulus– için veya Tanrı uğruna ölmek: Tüm bunlar, tarih boyunca en yüksek dereceden kutsiyet, onur ve toplumsal dayanışma ile ele alınan olaylardır. Ölümün, özellikle de şiddet eylemi sonucunda meydana gelen ölümün bir anlamı olmalıdır. Hayatta kalanlar ve ölenlerin yakınları doğal olmayan ve zamansız bu ölüm olgusunun anlamı veya amacıyla ilgili teselli ve açıklama bulmaya çalışırlar. Peki, öldürme eylemine ne demeli? Birini öldürmek hangi şartlar altında haklı görülebilir? Bu derin etik ve ahlâkî soruların cevapları her dönemde çatışmanın iki tarafında da yeni durumlar altında yeniden yaratılır. Bu cevaplar çoğunlukla en yüce ahlâkî çerçeveye yerleştirilir –yani kültürün dinî inançlarına.

Terörizmin gerekçeleri üzerine uzun yıllar boyunca konuşulmaya devam edecektir. Ortadoğu toplumları kuşkusuz pek çok bakımdan daha az gelişmiş durumdadırlar. Birkaç petrol zengini ve körfez bölgesindeki küçük bir zenginler sınıfı dışında Ortadoğu'daki insanların büyük çoğunluğunun eğitim seviyesi, yaşam standartları ve iş olanakları oldukça düşük seviyededir. Geleceğe dair beklentiler de oldukça kısıtlıdır. Afrika dışında

dünyanın geri kalan diğer bölgeleriyle kıyaslandığında buradaki devletlerin büyük çoğunluğu çok kötü yönetilmektedir. Oysa en önemli gerçek, bu koşulların neredeyse tamamının Ortadoğu'da çok uzun zamandır mevcut olduğu ve İslam'ın ise yalnızca bin beş yüz yıl gibi bir süredir bu topraklarda var olduğudur. Tüm bunlarla birlikte şiddet ve terör eylemleri ile intihar saldırılarındaki yoğun artış *yakın* zamanda gerçekleşmiştir ve bu artışın Avrupa ile ABD'nin Ortadoğu'da son derece müdahaleci politikalar yürüttükleri bir dönemle doğrudan bağlantılı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bazılarının iddia ettiği gibi Müslüman dünyasının kültürü şiddete diğer toplumlardan çok daha meyilli olsa bile, Ortadoğu'da *mevcut* koşullar altında şiddette yaşanan hızlı artışı bir şekilde açıklamamız gerekir.

Ne yazık ki son birkaç on yıllık dönemde şiddet, terör ve bombalı intihar saldırılarıyla dolu bir dünyaya o kadar alıştık ki Müslümanların savaşlarının olağan yönteminin bu olduğunu düşünür hale gelmişizdir. Oysa tam tersine, Müslümanlar strateji sahnesine yeni unsurlar sunmaktadırlar. Bundan yirmi beş yıl önce bu tür olayların oldukça sıra dışı olduğunu söyleyebiliriz. Müslüman dünyasında 1950 ile 1970 arasındaki dönemde bombalı intihar saldırısı diye bir olgu neredeyse hiç duyulmamıştı. Sözünü ettiğimiz bu dönemde Arap milliyetçiliğinin devrim ateşi doruk noktasına çıkmış ve Araplar 1967 yılında İsrail'le yaptıkları savaşta ağır biçimde yenilgiye uğramışlardı. Filistinliler İsrail'e yönelik terör eylemleri gerçekleştiriyorlardı, ama bunlar kesinlikle intihar eylemleri değildi. Bombalı intihar saldırılarını başarılı biçimde ilk kez uygulayanlar Lübnanlı Şiiler olmuştu. 1980'lerin başlarında Lübnan'daki Amerikan büyükelçiliği ile ABD Deniz Kuvvetleri tesislerini hedef alan bu saldırılar çok büyük yıkıma yol açmıştı. 1980'lerde bombalı intihar saldırılarını düzenli olarak kullanarak bunu ilk kez bir yöntem haline getirmiş olanlar ise Sri Lanka'daki Hindu Tamil Kaplanları örgütüydü. O tarihten bu yana Ortadoğu'daki bombalı intihar saldırıla-

rının sıklığı çarpıcı biçimde artarak ABD'nin Irak ile Afganistan'ı işgaliyle doruğa çıkmıştır.

İntihar saldırısı oranının bugüne kadar en yüksek olduğu 2007 yılında Amerikan yönetiminin verdiği rakamlara göre 658 intihar saldırısı gerçekleşmişti. Bunların 542 tanesi Amerikan işgali altındaki Afganistan ve Irak'ta yaşanmıştı. Bu rakam, son yirmi beş yıl içerisindeki toplam intihar saldırısı sayısına eşittir. Dahası, tüm bu bombalı intihar saldırılarının beşte dördünden fazlası son yedi yıl içerisinde gerçekleşmiştir ve bu eylem tarzı tüm dünyada hızla yayılmaktadır. *Washington Post*'ta konuyla ilgili şöyle bir haber yer alıyordu: "1983 yılından bu yana, Arjantin'den Cezayir'e, Hırvatistan'dan Çin'e, Hindistan'dan Endonezya'ya kadar elliden fazla gruba mensup bombacılar, araçlara yerleştirilen bombalar üzerinde değişiklikler yaparak kemerlere, yeleklere, oyuncaklara, motosikletlere, bisikletlere, teknelere, sırt çantalarına ve (hamile izlenimi vermesi için) karın bölgesine yerleştirilen bombalar geliştirmişlerdir... Son yirmi beş yıl içerisindeki 1,840 intihar saldırısının *yüzde 86'dan fazlası 2001 yılından itibaren gerçekleşmiştir* ve en yüksek yıllık saldırı ortalamaları son dört yıl içerisinde kaydedilmiştir."

Bombalı intihar saldırısı sayısındaki büyük artışın nedenleriyle ilgili ortada çok sayıda kuram dolaşmaktadır; bu kuramların çoğu, mücadelenin özüyle ilgili şu veya bu ideolojik bakışı sunmaktadır. Bazı analiz uzmanları bu saldırılarda en büyük paya dinî gerekçelerin sahip olduğuna inanmaktadır: Ümmeti ve Müslüman dünyasını savunma, kendini İslam'a feda etme ve cennete ulaşma arzusu. Kimileri de intihar eylemi gerçekleştirmeyi istemenin temelinde çeşitli kişisel bozuklukların bulunduğunu belirterek, eylemi gerçekleştiren kişinin akli melekelerini yitirmiş olduğunu iddia etmektedir. İnsanları böylesi anormal bir eylem gerçekleştirmeye iten şeylerin ekonomik ve sosyal çaresizlik olduğunu ileri sürenler de yok değildir. Chicago Üniversitesi'nden Robert A. Pape, bu eylemlerin büyük çoğun-

luğunun yabancı işgaline verilen doğrudan tepkiden ve işgalciyi ülkeden kovma arzusundan kaynaklandığını ileri sürmektedir. Marc Sageman gibi birkaç uzman ise milliyetçi ve kültürel öfkenin önemli bir gerekçe olduğunu kabul etmekle birlikte, bireyin böyle bir eyleme kalkışmasının esas nedeninin grup düşüncesinin güçlü etkisi olduğuna inanmaktadır. Grup düşüncesini, bir bölgede dava uğruna birlikte mücadele edip ölmeye ortak biçimde karar veren arkadaşlardan veya üyelerden oluşan bir grubun verdiği karar şeklinde tanımlayabiliriz.

Gerekçeler önemlidir çünkü beraberlerinde panzehirlerini de getirirler. Amerika Birleşik Devletleri, asilere eylemlerinin dinî açıdan yanlış, hatta "İslam'a aykırı" olduğunu kanıtlamak için Kuran'ı yorumlama çabası içerisine girmiştir. Washington, çok sayıda Müslüman din adamını İslam adına terörü lanetlemeye davet etmiş, bunların pek çoğu da bu çağrıya uymuştur. Ne yazık ki sorunun çözümü sadece radikallerin İslam'ı doğru yorumlamalarını sağlamaktan geçmemektedir. Beğenilmeyen politikalara, işgalci Amerikan ordularına ve işgal kuvvetlerine yönelik şiddetli gerilla eylemlerine son verebilecek güce sahip herhangi bir İslamî otoritenin yardımına kolaylıkla başvurulabilmesi de pek mümkün değildir. Suudi ve Mısır yüksek ulemaları, el Kaide ile diğer grupların şiddet eylemlerini kınayan sayısız bildiri ve *fetva* yayınlamıştır. "Yöntemlerinin yanlış olduğunu görmelerinin sağlandığı" bazı mahkûmların hücrelerinde "dönüşüm geçirerek" geçmişte şiddet yanlısı gruplarla olan ilişkilerine son verdiklerine de tanık oluyoruz.

Din adamlarının bazı radikalleri zaman içerisinde radikalliklerinin yanlış olduğuna ikna edebilmeleri de mümkündür. Hapishaneler de bu tür dönüşümler açısından son derece elverişli ortamlardır. Suudi Arabistan ve Mısır'da yüksek ulema üyelerinin büyük kısmı iktidarın oyuncağı olmakla ve iktidarın radikal ideolojilerle ilgili makul endişelerini gidermeye çalışmakla suçlanmaktadır. Dolayısıyla, radikal gençlerin akıllarını çelebilecek tamamen güvenilir ılımlı din adamı sayısı sınırlıdır.

Gençlerin çoğu mevcut durumdan ötürü radikalleşmektedir: Yabancı işgali; Amerikan, Batılı veya İsrailli askerî kuvvetler tarafından çok sayıda sivilin öldürülmesi; aşağılanma ve bozguna uğrama hissi; intikam arzusu, ki bu arzuyu bazen kendi ailelerinden öldürülenlerin intikamı için beslerler. Bunlar, İslam teolojisiyle pek ilgisi olmayan son derece somut ve hayatın içinden meselelerdir. Sözünü ettiğimiz bu korkunç olaylardan biri gençlerin başından geçmemiş olsa da tüm bunları televizyondan izliyorlar. Radikalleşmiş bir kişinin, sırf İslam'ın bombalı intihar saldırısını veya sivillerin öldürülmesini desteklemediği yönünde bir vaaz duymuş olduğu için, şiddet eylemine girişmekten vazgeçirilebilmesi de pek olası değildir. Ailesine, toplumuna ve dinine karşı gerçek veya olası bir saldırının intikamını almaya ve bunun karşılığını vermeye kararlı bir kişi kesinlikle düşmanın kanını akıtmaya çalışacaktır. Büyük olasılıkla çeşitli dinî görüşlere başvurur, ta ki öldürücü öfkesini hayata geçirmesine izin ve yetki veren görüşü bulana kadar. Önce öfke gelir, dinî gerekçe ise yapılmasına zaten karar verilmiş bir eylemi destekleyen ahlâkî pekiştireç olarak sonradan gelir. Bu bağlamda, Kuran'da birdenbire zihinleri aydınlatacak, öfkeyi yatıştıracak ve isyanı dindirecek ikna edici ifadeler bulabilmek pek kolay değildir. Yürek aklın önüne geçer. Üstelik, pek çok dinin kutsal metinlerinde, dinin genel eğilimi ne olursa olsun, şiddet eylemlerini desteklemek adına cımbızla çekip çıkarılacak şiddetli, sert ifadeler bulabilmek de mümkündür.

Müslüman otoritelerin insanların beyinlerini yıkamaları o kişilerin görüşlerini kesinlikle değiştirdiği anlamına gelmez. Suudi Arabistan'daki Şiiler okullarda Şiiliği hor gören ders kitaplarını okumaya zorlanmaktadırlar. Yine de bölgedeki Şiiler, çocuklarının kitaplarda yazılanlara gülüp geçmeyi bildiklerini söylüyorlar. Aynı şekilde, Sovyetler Birliği gibi totaliter toplumlarda halkın büyük kısmı devlete bağlı medyanın yaydığı propagandaların yanlış olduğunu biliyor ve insanların içerisinde sahte bir bağlılık

sergileseler de bu fikirlere kendi zihinlerinde zerre kadar önem vermiyorlardı. Özetle, okul ders kitaplarının veya bilgi sistemlerinin bazı iddialarda bulunuyor olması bu mesajların toplum tarafından tamamen kabul edildiği anlamına gelmez.

El Kaide'nin kanlı eylemlerinin pek çoğu için öne sürdüğü dinî yorumlar ile gerekçeler çok sayıda ılımlı Müslüman tarafından kabul görmemektedir. Aynı kişiler dönemin Müslüman dünyası açısından çok tehlikeli olduğunu ve Batı'ya tamamen teslim olmanın da bir seçenek olmadığını düşünmektedirler. Bu eylemlerden nefret ediyor olabilirler, ama verilebilecekleri tek karşılığın bu, yani "güçsüzlerin silahı" olduğunu düşünürler. Müslüman toplumları bu tür eylemlerden derin keder duyuyor ve oğulları ile kızlarının benzer eylemlerde yer almasından korkuyor olsalar da, mevcut koşullar altında bu tür şeylerin olabileceğini "anlayışla" karşılamakta ve şiddet eylemlerine girişenleri şahsen kınayamamaktadırlar. Toplumun bu tür şiddet eylemlerine rıza göstermesi, terör eylemlerinin sürdürülmesinde şiddet yanlısı bireylerin varlığı kadar önemli bir unsurdur.

Toplumlar kendilerini savunurlar. Bush yönetimi, ülkesini savunmaya, "Irak'taki teröristler ABD'ye ulaşamadan onları öldürmeye" çalıştığını iddia ediyordu. Oysa tüm bu muharebe, savaş ve güç oyunlarının sahnesi, çok uzun zamandan beri, dış kuvvetlerin saldırısı altındaki Müslüman toprakları olmuştur; savunma iddiası Müslümanlar açısından, kuvvetleri küresel çapta faaliyet gösteren ABD'ye oranla çok daha büyük anlam ve önem taşımaktadır.

Halkı harekete geçirebilmek ve büyük harekâtları, muharebeleri ve savaşları haklı gösterebilmek amacıyla dine, özellikle tektanrılı kültürlerde, mümkün olan her yerde daima başvurulacaktır. Davalar, harekâtlar, muharebeler ve savaşların dinle ilgisi yoktur oysa. Din unsurunu çıkaralım; davalar, harekâtlar, muharebeler ve savaşların yaşanmaya devam edeceğini görürüz.

14

NE YAPMALI? MÜSLÜMAN DÜNYASINA YÖNELİK YENİ BİR POLİTİKAYA DOĞRU

Terörizmin Gerçek Yaşamda Tanımlanması

Yeryüzünde terörizmin sonunu kimse getiremez. Terörizm, çok sayıda siyaset biçiminin yalnızca bir tanesi, belki de en tehlikelisidir. Sonu tamamen getirilemese de kontrol altına alınıp sınırlandırılabilmesi mümkündür. Yazık ki mevcut Amerikan politikaları sorunun çözümüne bu yönde bir katkıda bulunmayacaktır; aksine, sorunu şiddetlendirmektedir. Burada yapılan ilk hata, Amerikan yönetiminin gerçek yaşamdaki soruna hitap etmeyen yasacı ve kendi çıkarlarına hizmet eden bir terörizm tanımı kullanıyor olmasıdır. Terörizmin tanımıyla ilgili uluslararası bir fikir birliğine uzun yıllardır bir türlü varılamadığı herkesçe bilinmektedir. Devlet yönetimleri sonunda sözü "terörizm ben ne diyorsam odur" noktasına getirerek öznel, o anın ihtiyaçlarını karşılayan çıkarcı bir tanım sunarlar. ABD Savunma Bakanlığı'nın 2004 yılında yaptığı terörizm tanımının son derece öznel olduğunu belirtmek gerekir: "Korku salmak amacıyla kasıtlı *yasadışı şiddet* veya yasadışı şiddet tehdidi kullanımı; genellikle siyasî, dinî ve ideolojik amaçlar yolunda hükümetlere veya toplumlara baskı yapmak, onları gözdağı vermek amacıyla şiddet kullanımı."

Bu tanımdaki siyasî sihirli anahtar, "*yasadışı* şiddet kullanımı" ifadesidir. "Yasadışı" terimi için herhangi bir tanım sunulmamasına rağmen bunun "hükümet tarafından onaylanmamış" anlamına geldiğini görebiliyoruz. Oysa siyasî mücadele-

ler genellikle bunun –tam olarak neyin yasal sayılacağı– etrafında dönmüyor mu? Günümüzün Batılı siyasî düşünürleri *devleti* şiddet kullanımına dair meşru yetkiye sahip tek varlık olarak tanımlama eğilimindedirler. Bundan şu çıkarım yapılabilir: Devlet=yasal. Bu denklem, hükümetlerin göreve halkın onayıyla geldikleri Batılı demokrasilerin çoğu için geçerli olabilir, ama siyasî muhalefeti dışlayan ve ezmeye çalışan, ayrıca değişimin çoğunlukla yalnızca bir tür "yasadışı" eylem yoluyla meydana geldiği otoriter devletler için aynı denklemi kurmak çok zordur. Bu tür otoriter yönetimler muhalefeti tamamen "yasadışı" sayarlar. Ve "yasadışı" muhalefet de çoğunlukla devletin kendi vatandaşlarından oluşan önemli bir gruba yönlendirdiği devlet terörüyle karşılık bulur.

11 Eylül saldırıları ve Teröre Karşı Küresel Savaş, iç isyanla karşı karşıya kalan tüm devletlere geniş yetkiler vererek muhaliflerine "terörizm" suçlamasını yüklemelerine olanak tanımıştır. "Terörizm" elbette temel argümandır; terörizme başvurulduğu anda siyasî bir yaklaşıma veya müzakereye gerek kalmaz, devlet de bu direnişi kökünden kazımak amacıyla azami şiddet kullanma konusunda ahlâkî yetkiye sahip olur. Dünyanın dört bir yanından Bush'un Teröre Karşı Küresel Savaşı'na katılan yönetimlerin başına adeta talih kuşu konmuştu; uzlaşmaları kesinlikle mümkün olmayan şer güçlerine karşı erdemlilerin tarafında kendilerine yer bulmuşlardı. Michael Walzer sorunu büyük bir ustalıkla şöyle özetliyor: "Öncelikle baskı terörizm için bir bahane haline getirilir, ardından da terörizm baskı için. İlki aşırı solcuların bahanesidir, ikincisi ise neo-con sağın."

Herhangi bir toplumda siyasî şiddetin sakıncalı bir durum olduğu konusunda herkes hemfikirdir. Terörizm siyasî şiddetin bir biçimidir. Ancak dünyanın büyük bölümünde siyasî şiddet baskıcı yönetimler tarafından iç muhaliflere karşı düzenli olarak kullanılmaktadır. Gayrimeşru yönetimler sonunda kaçınılmaz olarak siyasî şiddetle karşı karşıya gelirler. Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nde kullanılan dilin temelinde de bu vardır:

> ... İnsanlar kendi aralarında yönetimler kurarlar; bu yönetimler gerçek güçlerini, yönetilenlerin onamasından alırlar. Herhangi bir yönetim biçimi, bu hedeflere ulaşmada köstekleyici olmaya başladığında, bu yönetimi değiştirmek ya da düşürmek, yeni bir yönetim kurmak ve bu yeni yönetimin yetkilerini ve dayandığı temelleri, güvenlik ve mutluluklarını sağlayacağına en çok inandıkları bir biçimde düzenlemek ve kurmak, halkın hakkıdır... Ancak sürekli aynı amaca yönelik, uzun bir yolsuzluklar ve zorbalıklar silsilesi, ulusu, mutlak bir despotizme sürüklemek niyetini açığa vurursa, o zaman böyle bir yönetimi yıkmak ve gelecekteki güvenlikleri için yeni koruyucular seçmek, o ulusun hakkı ve görevidir.

Günümüz Müslüman dünyasında –ki burada yalnızca Müslümanlardan değil, aynı zamanda gelişmekte olan dünyanın tamamından söz ediyoruz– siyasî şiddet kullanımının tartışılabileceği en az üç koşuldan söz etmek mümkündür: Zorba rejimlerin devrilmesi, ulusal özgürlük mücadelesi ve yabancı işgale karşı silahlı direniş.

1. *Zorba rejimlerin devrilmesi:* Müslüman dünyasında, pek çoğu uzun yıllardır Batı tarafından desteklenen çok sayıda zorba rejim vardır. Bu rejimler, şiddet ve hapis cezası gibi çok sayıda yöntem kullanarak siyasî muhalefeti bastırma konusunda beceriklidirler. Rejime yönelik siyasî şiddet terörizmi teşkil ederek bunun tamamen yok edilmesini haklı kılar mı? Devlet baskıcı ise silahlı mücadele ve isyan ne kadar haklıdır? Ne yazık ki çok az devlet Mahatma Gandhi veya Nelson Mandela gibi isimler yetiştirmektedir.
2. *Ulusal özgürlük mücadelesi:* Emperyalist güçlerin Afrika ve Avrasya'daki sömürge sınırlarını yeniden çizmeleri gibi tarihsel nedenlerden ötürü yüzlerce etnik grup kendisini ya yapay sınırlarla bölünmüş ya da kültürel açıdan tamamen yabancı olduğu bir devlete dâhil edilmiş halde bulmuştur. İçine dâhil edildikleri bu devlet genellikle onların

kimlikleri ile kültürel haklarını bastırmış ve kendilerine böyle bir birleşmeyi isteyip istemedikleri asla sorulmamıştır. Bu tür etnik gruplar arasında Çeçenleri, Keşmirlileri, Çin'deki Uygurlar ve Tibetlileri, Sri Lanka'daki Tamilleri, Filistinlileri, Hindistan'daki Sihleri, Türkiye, İran ve Irak'taki Kürtleri, Filipinler'deki Moroları, Pakistan'daki Bengallileri, Nijerya'daki İgbolar, Etiyopya'daki Eritreliler, Sırbistan'daki Arnavut Kosovalıları sayabiliriz –liste böyle sürüp gider. Bu topluluklar etnik veya dinî özelliğe sahip olabilirler.

Tarihe baktığımızda, bugün tamamen meşru kabul edilen çok sayıda devletin, çoğunlukla sömürgecilik veya antiemperyalizm mücadeleleri içerisinden, "yasadışı şiddet" kullanarak doğmuş olduğunu görürüz. Bunların en önemlilerinin birkaçını Türkiye, İsrail, Çin, Meksika, Cezayir, Endonezya, Yunanistan, Bulgaristan, Küba, Vietnam, Kenya, Güney Afrika ve Amerika Birleşik Devletleri şeklinde sayabiliriz. Pentagon'un bugün belirlediği kriterler Amerikalı devrimcilerin 1776 yılında İngiliz yönetiminin meşruiyetine karşı gerçekleştirdikleri "yasadışı şiddete" uygulanmış olsaydı bugün Amerikan Cumhuriyet'i diye bir şey olmazdı. Kenyalı Jomo Kenyatta, İsrailli Menachem Begin ve Güney Afrikalı Nelson Mandela gibi isimlerin terörist kökenli olduklarını da unutmamalıyız. Bu kişilerin hepsi, zafere ulaştıktan sonra ciddi ve saygın devlet adamları olarak sayılmışlardır.

Amerika'nın modern çağdaki politikaları büyük ölçüde *statüko ve devletin desteklenmesi* yönünde olmuştur, statükonun korunması için zaman zaman devlet baskısına bile onay verilmiştir –Amerika'nın nadiren de olsa vicdan azabı duyduğunu da belirtelim. Ayrılıkçı isyanla karşı karşıya olan devletin Washington'a düşman olması durumunda tüm ilkeler yerle bir edilir: Bu durumda Amerikan politikası ayrılıkçılara yönelik daha fazla sempati ve destek sergiler. Bunlara örnek olarak Saddam'ın Irak'ındaki Kürtleri, İran'daki Beluçileri, SSCB'deki Ukraynalılar, Letonyalılar ve diğerlerini, Mao'nun Çin'indeki Tibetlileri vs. sayabiliriz.

3. *Yabancı işgale karşı silahlı direniş:* En yakın örnekler olarak ABD'nin Irak, Afganistan ve Somali'deki işgallerine karşı gösterilen direnişi verebiliriz. 1980'lerde Afganistan'da Kızıl Ordu'ya karşı verilen terörist direnişin Washington tarafından büyük bir hevesle desteklenmiş olduğunu da unutmadan belirtelim. İşgal altındaki halkların silahlı direniş verme hakları yok mudur? Savaş halindeki devletler, demokratik olanları bile, kabul edilebilir şiddetin sınırlarına ilişkin sorularla açıktan ilgilenmeyi genellikle reddederler. Eylemlerini gerekçelendirmek adına evrensel tanımları devletlerinin acil ihtiyacına göre çarpıtmayı tercih ederler.

Adil savaşla ilgili klâsik argümanların arasında, verilen karşılığın orantılılığına ilişkin sorular da vardır. Mesela teröristler birkaç askeri öldürdüklerinde bunun yüz katı kadar teröristin öldürülmesiyle verilen karşılık ahlâken meşru kabul edilebilir mi? İsrail'in, bir caydırma yöntemi olarak, "bir göze beş yüz göz" taktiğini gayri resmî biçimde desteklemesine ne demeli? Ya da halk üzerinde "şok ve huşu" yaratılmasına? Bir rejimin askerî işgalle değiştirilmesine? Sivil insanların üzerine bombalar yağdırılmasına? Burada yine kaygan görecelik ile öznellik yokuşunda patinaj çekip duruyoruz: Teröristleri öldürmek için –çok sayıda masumun da ölebileceğini bile bile– on beş bin metre yükseklikten bomba yağdırılması meşru iken tek bir intihar bombacısının ulusal özgürlük mücadelesi adına –yine masumları da öldürerek– düşmanı on beş metre öteden öldürmeye çalışması gayri ahlâkî midir? Kuşkusuz bazı terör eylemleri pek ayrım gözetilmeden, korku ve moral bozukluğu yaymak amacıyla gerçekleştirilir; peki ya asıl amacın dehşet ve moral bozukluğu –günümüzdeki deyişle savaşı kazanmak amacıyla "şok ve huşu"– yaratılması olduğu Dresden, Hiroşima ve Nagazaki'deki saldırılara ne demeli? Tüm bu sorular, Müslüman dünyasındaki ve dışındaki sayısız krizle

doğrudan ilgilidir. Söz konusu durumlarla "Müslümanlığın" hiçbir ilgisi yoktur elbette – İslamî dayanışmanın direnme arzusunu kuvvetlendirme olasılığını saymazsak.

Tüm bu sorulara rağmen, terörizmin varlığını yüzeysel ve temelsiz adalet tanımlarıyla tanımlamaya çalışmak çok yanlış olur. Terörizm vardır ve toplumun başına büyük bir beladır. Terör eylemleri gerçekleştirenler çoğunlukla acımasız ve psikozlu, toplumun uçlarında yaşayan, suç eylemlerine karışan veya ideolojik bağnazlık içerisindeki tiplerdir. Elbette bu kadarla sınırlı değildir. Baskı ve savaş gibi ağır koşullar da istenmeyen sosyal unsurların, başka vatandaşlarla birlikte, şiddet içerikli bir karşılık vermelerine yol açabilir. Terörizm için seçilen tanım istikrarlı biçimde kullanılmalıdır. Washington'un bu terimi kendi amacına hizmet eden, keyfî biçimde kullanması terimin meşru, analitik ve ikna edici geçerliliğine gölge düşürmekte ve ABD'nin davasına insanların gözünde çok büyük zarar vermektedir, Müslüman dünyasını söylemeye gerek bile yok.

Tanımlar üzerinde bir fikir birliğine varılamaması irade felcine yol açmamalıdır. Asıl önemli olan söz konusu politikanın uluslararası normlara uygunluğudur –yani dünyanın diğer ülkelerinin çoğunluğunun bu meseleleri nasıl gördüğüdür. Irak'taki gerçeklik şuydu ki dünyanın çok büyük bölümü bu meseleleri Washington'la veya ABD yaygın medyasının verdiği –daha doğrusu vermediği– haberlerle aynı pencereden görmüyordu. Bölgesel gerçekliklerin görülmemesi ve mevcut sıkıntıların ele alınmaması, Başkan Obama'nın bazı politikalarının tıpkı Bush yönetiminde olduğu gibi başarısızlığa uğramasına neden olacaktır. Diğer milliyetçiler gibi ulusal gerekçelerle savaşan Müslümanların çoğunluğuna "terörist" muamelesi yapılmamalı, bu kişiler, ihtiyaçları siyasî yaklaşım ve müzakere gerektiren siyasî muhalifler olarak ele alınmalıdır. İsyan "yasadışı" bir olgu olabilir, ama bunun insanoğlunun haksız koşullara verdiği tepkinin özü olduğunu da unutmayalım.

Bir insanın başka bir insanı öldürmesinin ahlâken yanlış olduğunu hemen herkes kabul eder. Yine de bu çerçeve içerisinde Batı hukuku birinci, ikinci ve üçüncü dereceden cinayet, kasıtsız adam öldürme, ihmal sonucu adam öldürme arasında kesin çizgiler çizmekte, bazı katillere ölüm cezası verirken bazılarına vermemektedir. Uygulamaya konulacak politika da siyasî şiddet ve terörizm alanlarında çeşitli dereceler arasında belirli bir ayrım yapmak zorundadır. İşgal altındaki Filistin toprakları ile İsrail'de dar coğrafi sınırlar içerisinde gerilla ve terörist taktikleri uygulayan (a) Hamas, kendi toprakları üzerindeki Amerikan işgaline karşı savaşan (b) Iraklılar ve Paştunlar, tıpkı Kızıl Tugaylar, Baader Meinhof grubu veya Aum Shinrikyo gibi bütünüyle Batı'ya karşı mücadele veren (c) El Kaide gibi gruplar arasındaki farkları devlet adamlarının neredeyse tamamı bilmektedir.

Teröristlerle "Müzakerede Bulunmak"

Bush yönetimi, dünyadaki terörist hareketleri değerlendirirken terör örgütleri arasında ayrım yapılmasına kesinlikle karşı çıkmıştı –neticede "iyi" terörist diye bir şey yoktur. Devlet adamları ilke olarak terörizmi ne kadar sert biçimde eleştirseler de, müzakerelerin bir çözüm yaratabileceği inancıyla, sonunda kendilerini terör örgütleriyle müzakere masasında bulurlar. İngiliz yönetimi sonunda IRA'yla müzakere masasına oturmuştu; azımsanamayacak sayıda İsrailli ise Hamas ile görüşmeleri gerektiğine inanmaktadır. (İsrail, terörist Filistin Kurtuluş Örgütü ile görüşmeyi reddettiğinde neler yaşandığını unutmayalım.) Çok sayıda Amerikalı ise sınırlı iç siyasî amaçları olan "rasyonel" gruplar olmaları itibariyle Hamas ve Hizbullah veya Irak'taki Baasçı unsurlar, Afganistan'daki Taliban'la masaya oturmamız gerektiğine inanmaktadır.

Siyasî şiddete başvuran "rasyonel" siyasî gruplar genellikle belirli, sınırlı, somut amaçlara sahiptirler. Bunların ziyaret edi-

lebilen büroları, bekleme odalarında parti programları, tanıtıcı broşürleri, promosyon malzemeleri vardır ve başlarında röportaj yapılabilen, ayrıca halka rahatlıkla hitap edebilen tanınmış kişilikler bulunmaktadır. Bunlara siyasî gerekçelerle karşı çıksak da amaçlarını anlayabiliyor ve onları rasyonel sayabiliyoruz. Bazıları sempatimizi kazanırken, bazılarına öfkeleniriz. Bunların tamamını birden "terörist" olarak etiketlemek analitik olarak yanlış olmakla birlikte ciddi sıkıntılara da yol açabilmektedir. Otoriteler sürekli olarak teröristlerle "*asla* masaya oturmayacaklarını" söylerler –ama sonunda otururlar; onları "asla tanımayacaklarını" söyler– ama tanırlar. Terörizmle ilgili bu sözde ilkeli duruşlar aslında daha ciddi bir müzakere sürecine giden yolun kapılarını açmaktadır.

"Birinin teröristi bir başkasının özgürlük savaşçısıdır" ifadesi yüzeysel olmakla birlikte gerçeğe çok yakındır. Bu argüman, savaşan taraflar arasında "ahlâkî denge" yaratması nedeniyle hükümetlerin çoğunu kızdırmaktadır. Sorunun özü şu ki, bizim "direniş" saydığımız şey neticede bireyin otoriteyi veya direnişçileri desteklemesine göre değişen *siyasî bir çağrıdır*. Dünyadaki önemli devletler ilkeden bahsederler, oysa kimin "terörist" sayılabileceğine dair tanımları sonunda kendi anlık çıkarlarına göre yapmayı seçerler. Tüm bu hareketlerin amansız bir radikal İslamî gündemle hareket ettikleri düşüncesine saplanıp kalırsak sorunun çözümüne yönelik yollar bulmamız asla mümkün olmayacaktır. Bu hareketlerin neredeyse tamamının dinle ilgisi olmayan, sonunda müzakereyle ulaşılabilecek amaçları vardır.

Terörizm Nasıl Son Bulur?

Teröristlerle ilgili son yıllarda gerçekleştirilmiş en kapsamlı ve ilginç istatistiksel analizlerden biri, RAND'ın 2008 yılında yayınladığı "Terörist Gruplar Nasıl Yok Olur?" başlıklı raporudur. RAND grubu, 1968 ile 2008 yılları arasında faaliyet gösteren 648

hareketi incelemiş, vardığı temel sonuç ise "terör gruplarının faaliyetlerine son veren en yaygın yöntem bunların siyasî sürece geçişlerinin sağlanmasıdır" şeklinde olmuştur. Raporu özetleyecek olursak:

- Terörist grupların en büyük bölümü, yüzde 43'ü, faaliyetlerine *siyasî sürece geçişle*, yani uzlaşmayla son vermiştir. RAND'ın çalışması aynı zamanda "siyasî bir çözümün olasılığının terörist amaçların genişliğiyle ters bir ilişki içerisinde olduğu" sonucuna da varmıştır. Bir başka deyişle, sıkıntılar ve amaçlar ne kadar *sınırlı, pratik ve yerel* ise bunların çözüme kavuşturulma olasılığı da o kadar yüksek olur.
- Terör örgütlerinin yüzde 40 gibi bir bölümünün siyasî zemine geçişi yapamadığı veya yapmak istemediği zamanlarda, bunların etkisizleştirilmelerinde en etkin yol *askerî eylem* yerine *kesinlikle polis denetiminin kullanılması* olmuştur. Bu tür grupları anlama, içlerine sızma ve etkisizleştirme konusunda polis ve istihbarat örgütleri güdük askerî yöntemlerden çok daha başarılıdırlar.
- Terör gruplarının yüzde 10'luk bölümü ise amaçlarına ulaşmış olmaları nedeniyle faaliyetlerine son vermiştir. Terör gruplarının faaliyetlerine son verilmesinde askerî eylemin payı yalnızca yüzde 7'de kalmıştı.
- "Ortadan kaldırılması en uzun süren gruplar dinî terör gruplarıdır." Öte yandan "Amaçlarına en az ulaşanlar da yine dinî gruplardır." Rapor ayrıca şöyle diyor: "Terör grubunun kaderini belirleyen en önemli etkenlerden biri de elbette büyüklüğüdür. 10,000'den fazla üyeye sahip büyük gruplar yüzde 25 gibi bir başarı oranına sahip olmuş iken, üye sayısı 1,000'inin altındaki gruplar zafere çok nadiren ulaşmaktadır."

- "Bir *terör* grubu bir *isyana* karıştığında ortadan kolay kolay kaldırılamaz. Bu tür durumların yaklaşık yüzde 50'sinde gruplar sonunda devletle masaya oturarak bir anlaşmaya varmış; yüzde 25'inde zafere ulaşmış ve yüzde 19'unda askerî güçlerin yenilgisine uğramışlardır." Bu bilgiler Irak ve Afganistan'daki durumu yansıtmaktadır.

Irak ve Afganistan örneklerinde gördüğümüz gibi, "küresel" hareketlerin "faydacı" hareketlerle iç içe olması, ılımlılar da dâhil olmak üzere halkın genelinin radikalleşmesi olasılığını arttırmaktadır. Benzer şekilde, "faydacı" terör gruplarıyla varılan siyasî uzlaşma gergin siyasî atmosferi büyük ölçüde sakinleştirir ve yerel halk da artık kendi çıkarıyla uzaktan yakından ilgisi olmayan bir dava için mücadele verdiklerini düşündüğü El Kaide benzeri örgütlere desteğini azaltır.

Politika Karşılığı

Terörizm neticede Ortadoğu'daki insanların içinde bulundukları koşullardan, kaygılarından ve sıkıntılarından ayrı tutulamaz. Terörizmin güçsüzlerin silahı olduğunu hepimiz biliyoruz. Ne var ki Müslümanların teröre başvurmaları, ne kadar kabul edilemez olsa da, şikâyetlerinin meşruiyetini ortadan kaldırmaz. 11 Eylül saldırılarını gerçekleştiren El Kaideli uçak korsanları açısından İslam, güneş altındaki büyük bir büyüteç işlevi görüyordu. Her tarafa yayılmış bu ortak şikâyetleri bir araya getiren büyüteç, bunlardan tek bir kuvvetli ışın yaratarak yabancı müdahalesinin köklü kaynağına karşı teröristlerin eylemlerinin haklılığını aydınlatıyordu. Bu şikâyetler saldırılardan önce de vardı, büyük ölçüde var olmaya da devam etmektedir.

Belirttiğimiz gibi, tarih 11 Eylül ile başlamadı. Son birkaç on yıllık dönem, Amerika'nın Müslümanların iradelerini ABD'nin amaçları doğrultusunda şekillendirmeye gittikçe artan bir çaba

harcadığını göstermiştir; bu çaba başarısızlıkla sonuçlanıp hiçbir sorunu çözememekle kalmamış, Müslüman dünyasında ABD'ye olan öfkeyi büyük ölçüde yoğunlaştırmış ve bu da ülkeye çok pahalıya mal olmuştur.

Ortadoğu'da ve başka yerlerde terörizm bir noktada büyük ölçüde azaltılabilir. Bunun tek yolu ise *terörizmi destekleyen koşulların* ortadan kaldırılmasıdır. ABD ordularının radikallerin peşine düşüp onları öldürmeleri sadece yeni, daha fazla motive olmuş radikal kuşaklar yaratmaktadır. Askerî eylemler bunları örgütsel anlamda zayıflatabilir, ancak bir savaş alanından bir başkasına koşan Müslüman alayının baskın birlikleri bunların sayılarını hızla arttırır; askerî eylem ayrıca halkın genellikle Amerikan destekli kendi otoriter yönetimlerine karşı şiddet eylemlerine başvurmasına yol açabilir. İsrail'in Filistin'deki kırk yılı aşkın işgali bu tür bir başarısızlığı tüm canlılığıyla sergilemektedir; İsrail bölge genelinde, küresel çapta yankıları olan olağanüstü bir direniş yaratmayı başarmıştır sadece.

Terörizmin sona erdirilmesi görevi sonunda Müslüman nüfusların omuzlarına kalıyor. Fakat bunun olabilmesi için öncelikle bu radikalizmi besleyen ve geniş çaplı Amerikan karşıtlığı yaratan koşulların ortadan kaldırılması gerekir. Kabaca söyleyecek olursak, Müslüman topraklarında artık yabancı *postalların* dolaşmaması ve yabancı askerlerin daha fazla askerî saldırı düzenlememeleri gerekir –sözünü ettiğimiz bu iki durum ABD dışındaki tüm dünya televizyonlarında hemen her gün gösterilen görüntülerdir. Müslüman toplumlarına sakinleşme ve normalliğe dönme fırsatı verilmelidir. İkinci olarak, kendi toplumlarında terörle gerçek anlamda mücadeleyle ilgili düşünce yapısını sadece Müslümanlar değiştirmeye başlayabilirler. Aslında radikalleri fikri ve fiziksel olarak silahsızlandırma, İslam'a başvurmakla elde etmeye çalıştıkları meşruiyeti gayrimeşru kılabilme konusunda en donanımlı olanlar muhtemelen ılımlı *İslamcılardır*. Terörün İslamî temellere dayandırılmasının meşruiyetini orta-

dan kaldırabilirler, ama terörü tetikleyen gündelik gerekçeleri asla. İslamcıların seslerinin etkili biçimde çıkmasının nedeni dindar olmaları değil, modern Müslümanlık tarihinin bu noktasında büyük meşruiyete ve saygıya sahip tek siyasî hizip olmalarıdır. Gerçekleri konuşmak gerekirse, mevcut koşullar devam ettiği sürece güvenilir Müslüman liderler ılımlılık konusunda diretmeyeceklerdir. Mevcut koşullar da sonsuza dek sürmeyecektir elbette. Bu arada, yabancı orduların varlığı aslında ılımlı liderlerin otoritesine zarar vermektedir çünkü radikalleşmiş koşullar altında bu kişilerin görüşleri geçerliliğini yitirir.

Ortadan kaldırılması gereken bir diğer slogan ise "teröre karşı sıfır tolerans" sloganıdır. Çağdaş toplumlarda "suça karşı sıfır tolerans" ifadesinin hiçbir işlevsel anlamının olmadığı gibi bu da boş, demagojik ve ütopik bir ifadedir.

Müslümanların toplumlarına yönelik baskıcı dış müdahaleleri artık en az Amerikan toplumu kadar hoş karşılamayacaklarını söylemek için çok zeki olmaya gerek yoktur. Müslüman toplumlarının bu şiddet içerikli karşılıkları vermelerine neden olan eylemlere son verilmesi, aslında Amerika'nın gitmekte olduğu felaketlerle dolu yola makul bir politika alternatifi olabilir. Bu safhada durumlar o kadar kötüleşmiştir ki ABD'ye yönelik terörizm Amerikan askerlerinin bölgeden ayrılmalarının hemen ardından birdenbire son bulmayacaktır. Yine de askerlerin bölgeden ayrılmaları, terörizmin azaltılmasına yönelik ilk ciddi ve zaruri adım olacaktır. Askerlerin geri çekilmesi, El Kaide benzeri radikal hareketlerin en temel varlık gerekçelerinden birini ortadan kaldıracaktır. Yabancı işgale karşı mücadele amacıyla varlıklarını sürdürdükleri Müslüman ülkelerinde artık hoş karşılanmayacaklardır. Müslüman toplumların yeni stratejik koşullar altında dışarıdan gelen savaşçılara daha fazla ihtiyaç duymamaları veya bunları kabul etmemeleriyle birlikte terörizmin alanı hızla daralacaktır. Sorunun yaşama ilişkin somut yapısını anlamak istiyorsak bunu kesinlikle İslam'la özdeşleştirmemeliyiz. Washington,

Müslüman dünyası üzerinde ve küresel çapta ABD'nin stratejik hâkimiyetini kullanma kararlığından vazgeçme konusunda ne yazık ki acele etmemektedir; sorunun temel kaynaklarından biri de budur.

Başkan Obama'nın Washington'a getirdiği tarz ve yön değişikliği, ayrıca yeni yaklaşımlara açık oluşu Müslüman dünyasında çok büyük ilgi çekmiştir. Obama'nın Müslüman dünyası ile gelişmekte olan diğer ulusların duygularını ve gerekçelerini anladığı aşikârdır. İletişimde ağırbaşlılık ve saygının rolünün öneminin bilincinde olan Obama konuşmalarında sert, tahrik edici, aşağılayıcı olmamaya büyük özen göstermektedir. Ne var ki devasa politika gemisini kendi etrafında çevirip çeviremeyeceği de bir başka sorudur ve şu ana kadarki tablo bu görevin Obama'nın gücünün ötesinde olduğu izlenimi vermektedir. Obama'nın göreve gelişi Müslümanların büyük çoğunluğunu yüreklendirmiş olsa da bu insanlar gerçek değişimi, yeni gerçeklikleri görmek istiyorlar. Her şeye karşın, Amerikan askerî güçleri siyasî, kültürel ve ekonomik sorunlara askerî çözümlerle yaklaşarak denizaşırı yayılmacılıklarını sürdürmektedirler.

Son yarım yüzyıl içerisinde küresel gelişmeler neticesinde İslam bugün dünyada siyasî açıdan kendi içine en çok dönük olan kültür haline gelmiştir. Yine de İslam medeniyetini geçmiş dönemlerden günümüze kadar olan geniş dünya olayları bağlamında tasvir etmeye çalıştım; bu noktaya kadar anlattıklarımız, İslam'la ilişkilendirdiğimiz olayların pek çoğunun aslında diğer kültürler tarafından da paylaşılan siyasî ve sosyal dürtüler olduğunu göstermiş olmalıdır. Bazı okuyucular bu tür bir açıklamayı İslam adına bir savunma olarak görebilirler. Oysa bu kitabın amacı İslam medeniyetinin başarılarını veya başarısızlıklarını anlatmak değildir. Her iki taraf açısından iyi ve kötü şeylerin bir bilançosunu oluşturmak gibi bir çabam da yok. Asıl amaç, Müslüman olmayan in-

sanların Müslümanların dürtüleri, duyguları ve seçimlerini açık biçimde anlayabilmelerini sağlamak, pek çok Müslüman'ın mevcut biçimde hissetmelerine ve hareket etmelerine yol açan nedenleri ve koşulları ana hatlarıyla çizmektir. Çözümlerin anahtarı işte burada yatmaktadır, meselelerin göz ardı edilmesinde veya sorunla *savaşılmasında* değil. Yine de Müslüman dünyasının her yanında aynı duygulardan söz etmek de mümkün değildir. Koşullar kötüleştikçe fikir birliği de aynı ölçüde artmaktadır.

Diğer toplumları harekete geçiren dinamiklerin farkına varılmış olunsaydı, Amerika'nın Iraklılar, Filistinliler, Afganlar, Paştunlar, Somaliler veya Çin, Vietnam, Venezüella, hatta bugünkü Rusya'daki diğer milliyetçi hareketlerle yaşadığı uzun yıllar süren krizler ve çatışmalar çok büyük ölçüde önlenebilirdi. Bu tür sağduyulu yaklaşımlar, sonunda 11 Eylül olaylarıyla patlak veren amansız baskı birikimini görebilmemize imkân sağlayabilirdi. Müslüman toplumlarıyla ilgili bu tür bir anlayışı reddeden ve "bizden neden nefret ediyorlar" sorusuna kendi amaçlarına hizmet eden cevaplar bulmayı tercih eden karar vericiler, herkese çok ağır bedeller ödeten başarısız politikalar izlemişler, bunun sonucunda Amerikan tarihinde Müslüman dünyasıyla ilişkiler konusunda en büyük karışıklığa yol açmışlardır.

Büyük Strateji

Bu kitabın başlığından yola çıkarak, *Washington'un Ortadoğu politikalarını oluştururken sanki İslam hiç var olmamış gibi hareket etmesi gerektiğini* söyleyebiliriz. Bölgedeki meselelerin büyük çoğunluğu, bir açıklama veya etkin unsur olarak İslam'a başvurulmadan ele alınıp çözülebilecek türdendir. Aslında İslam'ın bir açıklama olarak görülmesi meselelerin açık biçimde görülmesini engeller. İslam, özellikle en aşırı ideolojik biçimiyle bile, bu tür sorunları karmaşıklaştırabilir, şiddetlendirebilir, ama kesinlikle yaratmaz. Oysa söz konusu meseleler ve sorunlar, her ne ka-

dar İslamî (kültürel) söyleme büründürülmüş olsalar da dinle ilgisi olmayan, bölgedeki farklı, somut siyasî, ekonomik ve yetersiz eğitim gibi sosyal sıkıntılardan kaynaklanmaktadır.

Sorunların İslam'la bağlantılı biçimde değerlendirilmesi, din konusunu incelemeye zaman ve enerji ayırmamız, dini ve onla ilgili anlayışları kendi çıkarlarımıza göre yorumlamaktan vazgeçmenin yollarını aramaya başlamamız gerektiğini ortaya koymaktadır. Amerika'nın sunacağı İslam versiyonunun reddedilmeye mahkûm olduğunu da baştan söyleyelim. Aslında "Amerikan İslam'ı" terimi ilk kez İran devrimi döneminde kullanılmıştı. Bu terim, sürekli olarak siyasetin dışında duran ve gündelik hararetli siyasî meselelerle ilgilenmeyen, kısaca jeopolitik dalgalar yaratmayan, kişisel dindarlığa mutlak biçimde adanmış İslam anlayışına iğneleyici bir göndermeydi. İslam'a odaklanılması suçu "öteki tarafa yüklemekte" ve politikalarımızın neden başarısız olduğunu ciddi biçimde incelememizi engellemektedir. Bu elbette Ortadoğu ile gelişmekte olan diğer ülkelerde ele alınmayı gerektiren ciddi sorunlar olmadığı anlamına gelmez. Çok sayıda sorun vardır oysa. Her şeyden "İslam'ı sorumlu tutamayacağımız" gibi her şeyden "Batı'yı da sorumlu tutamayız." Oysa ilerleme kaydetmemizi sağlayabilecek en güvenilir yol belirli meselelere, bunların nedenlerine ve olası çözümlerine odaklanılmasıdır.

Müslüman dünyası ile Amerika Birleşik Devletleri arasındaki mevcut anlaşmazlık halinin giderilmesi amacıyla aşağıda belirtilen adımların atılması gerekmektedir:

- Bölgenin sakinleşmeye başlayabilmesi için Müslüman dünyasındaki –Müslümanları son derece kızdıran– Batılı askerî ve siyasî müdahaleye son verilmelidir. Bu, tüm Amerikan ve Batılı güçlerin Müslüman topraklarından geri çekilmesi anlamına geliyor.

- Terör eylemlerini tespit edip engellemeye yönelik çabalar istihbarat güçleri ile polis işbirliği yoluyla yürütülmelidir; teröristlerin ele geçirilmeleri uluslararası örgütler ile bölge ülkelerinin sorumluluğunda olmalıdır, kendi egemenlik haklarını yasadışı biçimde yabancı topraklara taşıyarak insanları istediği gibi yakalayıp öldüren ABD'nin değil.
- Amerika Birleşik Devletleri, kendi saygınlığına gölge düşüren, ABD'nin demokrasiye bağlılık sözlerinin yalan olduğunu gösteren ve yalnızca daha gergin siyasî ortamlar ile Amerikan karşıtı duyguların oluşmasına yol açan Amerikan yanlısı diktatörlere verdiği özel desteği geri çekmelidir.
- Müslüman dünyasında demokratikleşmenin devam etmesine izin verilmeli, bunun uygulanmasında Washington kesinlikle aracı olmamalıdır. En uygunu, geçmişte yapılan hataya düşmeden, yani sürece Amerika'nın çıkarları doğrultusunda müdahale edilmeden, Washington'un süreçten tamamen uzak durması olacaktır. Washington'un geçmişte demokratikleşmeyi ABD'nin stratejik hedefleri doğrultusunda istediği zaman devreye sokmuş olması, onun demokratikleştirme programları kavramına büyük gölge düşürmüştür.
- Amerika Birleşik Devletleri, demokratik süreçler altında Müslüman ülkelerinin büyük çoğunluğundaki ilk seçimlerde İslamcı partilerin meşru biçimde seçilecekleri gerçeğini kabul etmelidir. Neyse ki İslamcılar halka verdikleri sözleri yerine getiremedikleri veya halkın beklentilerini karşılayamadıkları takdirde bir yıl gibi bir süre içerisinde gözden düşeceklerdir. Yani boş antiemperyalist söylemleri bırakıp acil ekonomik ve sosyal sorunları ele almak zorunda olacaklardır.

- Filistin sorununa acil bir çözüm bulunmalıdır. Filistin sorunu, Müslüman dünyasında dış emperyalizmin en korkunç örneği olarak algılanmaktadır: Altmış yıldan uzun bir süredir devam eden bu sorunda yerel halk yerlerinden edilerek mülteci kamplarındaki berbat yaşam koşullarına mahkûm edilmiş, İsrail'de ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmüş veya sürgüne gönderilmiştir. Filistinlilerin her geçen gün büyüyen çileleri Filistin'in ötesine yayılan bir radikalleşmeyi doğurmuştur. Krizin acilen çözüme kavuşturulması gerekmektedir, ki her iki taraf da çözümün genel hatlarını gayet iyi bilmektedir. İsrail'in Filistin topraklarını sömürgeleştirme çabalarına son verilmeli ve Filistinlilere toprakları geri verilmelidir.
- Washington'un Ortadoğu'daki savaşlara harcadığı, ölüm ve yıkım dışında pek bir şey getirmeyen bir trilyon doların üzerindeki paranın yalnızca onda biri okullar, üniversiteler, hastaneler, klinikler ve eğitim kurumlarının inşa edilmesine ayrılabilmiş olsaydı bölge büyük bir dönüşüm geçirebilir, ABD'nin imajı parlayabilir ve bölgedeki yaşam koşullarında ciddi ilerlemeler kaydedilebilirdi.
- Kapsamlı Amerikan politikaları uluslararası ve uluslar üstü şiddet ve radikalizm kaynaklarını çok kısa süre içerisinde kurutabilir; farklı ülkelerdeki iç şiddet kaynakları ise ayrı bir analiz ve yerel koşullara göre farklı yaklaşımlar gerektirmekle birlikte çözümü biraz daha uzun vadeye yayılabilecek bir sorundur.
- İslamî (yerel) radikalizmin üstesinden gelinmesine ilişkin yalnızca (yerel) Müslümanlar çözümler bulabileceklerdir.

Batı'nın büyük askerî, siyasî ve kültürel saldırısı karşısında zaten kendi şeytanlarıyla savaş halinde olan, sömürgecilik son-

rası kendi iç karışıklığını yaşayan, reform ve saygınlığı ile bağımsızlığını geri kazanma mücadelesi veren İslam'ın günümüzdeki söylemi, çeşitli karmaşık etkenlerden ötürü, genellikle cesaretten ve odaktan yoksundur. İslam'ın kökleri ve vizyonu derin ve engindir; bölgede iktidar, petrol ve askerî üsler için birbirleriyle yarışan acımasız uluslararası jeopolitik güçler tarafından engellenmediği takdirde İslam'da fikri bir rönesans yaşanması mümkündür.

İslam; derin bir fikri, ruhanî, kültürel ve sosyal düşünce kültürüdür. Aynı zamanda, gelişiminin bu hassas evresinde ve varlığının tehdit altında olduğunu düşündüğü bir dönemde sinirlendirilmemesi gereken bir kültürdür. Bu kültüre yönelik saldırılar yalnızca onun en gelenekçi ve bağnaz yönlerini kuvvetlendirmekle kalır, reform ve ılımlılık dürtülerini kenara iter.

Batı'nın bu zorluğun karşısında dimdik durması gerekir – oysa Batı'nın kendi davranışları bile oldukça şizofreniktir. Batı, kendi sınırları içerisinde, demokratik süreç, refah, eğitim, insan ve azınlık haklarının korunması, bu hakları koruyacak tam donanımlı kamu denetçileri ve kurumları açısından bugün dünyada en iyi sicile sahiptir. Bu özellikler Müslüman dünyasında hayranlık uyandırmaktadır. Öte yandan Batı, uzun yıllardır güttüğü dış politikalar ve yürüttüğü emperyalist ve askerî seferlerle insan haklarını, bireysel özgürlükleri ve bireyin yaşam hakkını pervasızca ihlal etmiştir. Tüm bunları da antikomünizm, "demokratikleştirme," "Amerika'nın liderliğinin" muhafaza edilmesi ve teröre karşı korunması gibi ülküler adına yapmıştır. Bu özellikler ise Müslüman dünyasında nefret uyandırmaktadır. Müslümanlar, bu askerî seferlerden ABD'nin politikalarından elde ettikleri kazancın onlarca katı kadar sıkıntı çekmişlerdir. Batı, özellikle de kudretli Amerika Birleşik Devletleri, denizaşırı politikalarına bu ulusal ülküleri dâhil etmek için büyük çaba harcamalıdır.

Gelişmekte olan dünya ülkelerine büyük sıkıntılar yaşatmış olan bu ihlaller sırf Batı kötü olduğu için yaşanmamıştır; Batı,

küresel çapta tüm bunları başkalarına *yapma* gücüne sahip olmuştur. Kontrolsüz küresel gücün başka ellerde toplanmasını da istemem: Fransa, İngiltere, Almanya, Çin, Rusya veya bir başkası. Gerçek şu ki bugün dünyada baskın küresel güce sahip ülke Amerika Birleşik Devletleri'dir. Oysa gücün birilerinin tekelinde olması hiçbir bağlamda sağlıklı değildir. Anayasamızda herhangi bir şirketin rekabet ortamını tamamen ortadan kaldırmasını önlemeye yönelik kuvvetler ayrılığını savunan ve tekelcilik karşıtı yasalar vardır. Aynı şekilde, gücün uluslararası düzeyde de tekelleşmesini istememeliyiz –bu kimsenin yararına olmaz.

İslam ve devlet idaresi muhtemelen bir süre daha iç içe olmaya devam edecektir. Din de iyisiyle kötüsüyle uluslararası ilişkilerde etkin bir güç olarak varlığını kaybetmeyecektir. Öyle görünüyor ki yüce alanlara açılmak insan kalbinin felsefi arzusunun bir parçasıdır. Oysa din ile devlet idaresi çok zayıf bir bileşimdir. Güç ile *her türlü* ideolojinin birbirini yozlaştırdığı yeni keşfedilmiş bir şey değildir. İslam olmasaydı da benzer koşullarda benzer rolleri oynayan başka dinler olacaktı elbette. Din diye bir olgu olmasaydı da aynı eylemlerimizi haklı çıkarmak için kolaylıkla başka ideolojiler bulur veya yaratırdık. Dolayısıyla, İslam'ın olmadığı bir dünyada olayların seyri önemli ölçüde farklı olmayacaktır.

Dinin çağdaş dünya tarihinde olumsuz bir güç olduğunu düşünüyorsak, bir de onun alternatiflerini gözden geçirelim. Din, yirminci yüzyılda Batı tarihine iki dünya savaşı, faşizm, Nazilik ve komünizm ile damgasını vuran vahşi *devlet* şiddetinden ve eşi görülmemiş katliamlardan daha kötüsünü yapamazdı. Lâik aşırıcılığı bize daima daha kötüsünü sunmuştur. Asıl sorun, insanların iyi ve kötü amaçlarının özünde yatmaktadır. Bölgedeki meseleleri İslam'dan bağımsız düşünmeyi ve kısmen bizim de sorumlu olduğumuz evrensel sosyal ve siyasî sorunlar olarak görmeyi başarabilirsek Batı dünyası olarak doğru bir yola girmiş sayılırız.

TEŞEKKÜRLER

Bu kitap, uzun yıllar içerisinde Batılı ve Müslüman yüzlerce insanla kurduğum ilişkiler sonucunda edindiğim görüşleri ve algıları yansıtmaktadır. Bu yıllar içerisinde beni bu konular üzerinde uzun uzadıya düşünmeye kimlerin teşvik ettiğini tek tek sıralamam mümkün değil.

Yine de, başta Daniel Bogert-O'Brien, Russell Brant, George Fowler, Andre Gierolymatos, Dimitrios Krallis ve Glenn Perry olmak üzere, kitapla ilgili doğrudan yardımlarını ve yorumlarını esirgemeyen çok sayıda kişiye teşekkür etmek istiyorum. Burada isimlerini belirtemediğim, ama bana engin görüşlerini sunan, ayrıca bazı fikirler üzerinde aydınlatıcı tartışmalar yaptığımız kişilere de minnetlerimi sunarım.

Ayrıca, *Little, Brown and Company* yayınevinde benden görüşlerini ve desteğini esirgemeyen, kendisiyle çalışmanın daima bir zevk olduğu editörüm Junie Dahn'a, bu konuyla ilgili bir kitap yazmaya beni ilk teşvik eden isim olan baş editör Geoff Shandler'e de teşekkürü borç bilirim.

Bu kitap belirli görüşleri ve bunlara farklı açılardan bakılabileceğini ortaya koymaktadır; alternatif bir tarih olduğunu "kanıtlamaya" veya böyle bir tarih yaratmaya çalışmadım, asıl amacım herkesçe bilinen olayları ele alıp bunların temelindeki –din dışındaki– etkenleri gözler önüne sermektir.

Kitaptaki argümanlar, Ortadoğu ve Müslüman Asya tarihiyle ilgili çok uzun bir zaman diliminde gelişen kendi düşüncelerime dayanmaktadır. İlk gençliğimden beri Ortadoğu benim için önemli bir ilgi alanı olmuştur; o dönemde hayallerimi bölgeyle ilgili resimler, kitaplar, müzikler ve filmler süslüyordu. Bölge üzerine sayısız kitap okudum ve on beş yıldan uzun bir süre boyunca Ortadoğu'nun farklı ülkelerinde yaşadım, çalıştım ve öğrenim gördüm.

Tarihleri doğru verebilmek, hafızamı süzgeçten geçirmek ve Doğu-Batı çatışmasını dini merkezden çıkararak okuyan bu alternatif yaklaşımımızla ilgili ilave ayrıntılar bulabilmek amacıyla belli başlı kaynaklara başvurdum. Bu bağlamda olaylarla ilgili bazı genel ayrıntıları bulmakta *Encyclopedia Britannica, Encyclopedia of Islam* ve elbette Wikipedia'dan faydalandım.

Birinci Bölüm: İslam ve İlahî İnançlar

Ira M. Lapidus'un *A History of Islamic Societies* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988) kitabı, ilk İslamî fetihleri de kapsayan geniş İslam tarihiyle ilgili değerli bir kaynaktır.

Muhammed Peygamber'in yaşamı hakkında önerebileceğim iki kitap var: Maxime Rodinson, *Muhammad: Prophet of Islam* (Londra: I. B. Taurus, 2002) ve Karen Armstrong, *Muhammad: A Biography of the Prophet* (New York: HarperOne, 1993).

İsa'nın tarihteki rolüyle ilgili Yahudi âlimler arasında farklı görüşler vardır. Yahudilerin İsa hakkındaki görüşleriyle ilgili bölümde Haham Shraga Simmon'un "Yahudiler İsa'ya Neden İnanmıyorlar," başlıklı makalesinden yararlandım. Bu makaleye http://www.aish.com/jewishissues/jewishsociety/Why_Jews_Dont_Believe_In_Jesus.asp. adresinden ulaşabilirsiniz.

Maimonides'den alıntıyı ise editörlüğünü Abraham S. Halkin'in, çevirisini Boaz Cohen'in yaptığı kitaptan aldım. *Moses Maimonides' Epistle to Yemen: The Arabic Original and the Three Hebrew Versions* (New York: Amerikan Yahudi Araştırmaları Akademisi, 1952), iii – iv.

İkinci Bölüm:

Güç, Sapkınlık ve Hıristiyanlığın Geçirdiği Evrim

Chapel Hill'deki North Carolina Üniversitesi'nden Bart D. Ehrman'ın kitabı, Hıristiyanlığın evrim sürecinde ilk metinlerle ilgili sorunlar üzerine yapılmış büyüleyici ve çığır açan bir çalışmanın ürünüdür: *Lost Christianities: The Battles for Scripture and the Faiths We Never Knew* (New York: Oxford University Press, 2003).

Resmî Hıristiyanlık külliyatına giren ve giremeyen metinler hakkında bir tartışma için bakınız http://gbgm-umc.org/umw/Bible/noncanon.html.

Markionizm'le ilgili bazı bilgileri http://www.earlychurch.org.uk/article_marcion.html adresinden aldım.

Üçüncü Bölüm: Bizans Roma'ya Karşı

Editörlüğünü Jonathan Sutton ve Wil van den Bercken'in birlikte yaptığı *Orthodoxy Christianity and Eastern Europe* adlı

kitap Doğu Ortodoksluğu kültürü hakkında paha biçilmez bilgiler sunmaktadır. Vasilios N. Makrides ve Dirk Uffelman'ın kaleme aldıkları çalışma da son derece kayda değerdir. "Studying Eastern Orthodox Anti-Westernism: The Need for a Comparative Research Agenda." Bu çalışmaya http://www.unierfurt.de/orthodoxes_christentum/worddocs/makridesleedsi.doc adresinden ulaşabilirsiniz.

Dördüncü Bölüm:
İslam, Doğu Hıristiyanlığıyla Buluşuyor

Bu bölümde bölgedeki olaylar ve önemli tarihler üzerine yazılmış çok sayıda kitaptan yararlandım. Suriye'nin Batı dünyasına karşı antipatisiyle ilgili Arthur Vööbus'un makalesinden alıntı yaptım. "The Monophysite Church in Syria and Mesopotamia," *Church History* 42, sayı 1 (Mart 1973): 17-26. Ayrıca Wikipedia'da Monofizitizm'le ilgili tartışma bölümünde Andrew James'in analizini de okuyabilirsiniz.

Şam kuşatmasıyla ilgili bilgileri dokuzuncu yüzyıl Arap tarihçisi Ahmed İbn Yahya el Balazuri'nin eserinden aldım.

Müslümanların fetihleriyle ilgili Ira Lapidus'un kitabından alıntılar yaptım: *History of Islamic Societies* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 41-43, 53.

Merlin Swartz'ın Bizans İmparatorluğu'ndaki Yahudilerin tutumları hakkındaki iddiasını kendi makalesinden aktardım: "The Position of Jews in Arab Lands Following the Rise of Islam," *The Muslim World* 60, sayı 1 (Ocak 1970): 6-24.

Arnold J. Toynbee'nin İslam'ın yayılmasında güç kullanımına ilişkin sözlerini kendi çalışmasından aktardım: *Study of History* (1-6. ciltlerin özeti), D. C. Somerwell (editör), (New York: Oxford University Press, 1987), 488.

Richard Bulliet, bu İslam'a geçirme sürecini kitabında ele almaktadır: *Conversion to Islam in the Medieval Period: An Essay in Quantative History* (Cambridge: Harvard University Press, 1979).

Beşinci Bölüm: Büyük Haçlı Seferleri (1095-1272)

Haçlı Seferleri'yle ilgili klâsik çalışma Stephen Runciman'ın kitabıdır: *History of the Crusades* (Cambridge: Cambridge University Press, 1951-54).

Papa II. Urban'ın konuşmasının beş farklı versiyonunu Fordham Üniversitesi'nin *Medieval Sourcebook* adlı çalışmasında bulabilirsiniz,

http://www.fordham.edu/halsall/source/urban2-5vers.html

Yamyamlıkla ilgili alıntıyı *The Crusades Encyclopedia*'nın "Cannibalism During the Crusades" başlıklı makalesinden yaptım. Bu makaleyi http://www.crusades-encyclopedia.com/cannibalism.html adresinden bulabilirsiniz.

Halife Ömer ile Yahudi tapınağının hikâyesini Ben Abrahamson ile Joseph Ktaz'ın çalışmasından aldım. "The Persian Conquest of Jerusalem in 614 CE Compared with Islamic Conquest of 638 CE: Its Messianic Nature and the Role of the Jewish Exilarch." Bu çalışmaya http://www.eretz-yisroel.org/~jkatz/The%20Persian%20conquest%20of%20Jerusalem%20in%20614CE%20compared%20with%20Islamic%20conquest%20of%20638CE.pdf adresinden ulaşabilirsiniz.

The Catholic Encyclopedia'da Haçlı Seferleri hakkında yazılan bilgilere http://www.newadvent.org/cathen/04543c.htm adresinden ulaşabilirsiniz.

Konstantinopolis saldırısıyla ilgili alıntıyı Spiros Vryonis'in kitabından yaptım: *Byzantium and Europe* (New York: Harcourt, Brace & World, 1967), 152.

Papa III. Innocent'in sözlerini Victoria Clark'ın kitabından aldım: *Why Angels Fall: A Journey Through Orthodox Europe from Byzantium to Kosovo* (New York: St. Martin's Press, 2000), 27.

Müslümanların Frenklerle ilgili görüşleri hakkında Carole Hillenbrand ve Thomas Madden'in çalışmasından yararlandım:

"Why the Crusades Stil Matter," *National Catholic Reporter*, 24 Şubat 2006.

Altıncı Bölüm: Ortak Yankılar

Hıristiyanlık tarihinde "din ile devlet gücünün" İslam'da görülmediği "yakın ilişkisi" hakkında görüşlerinden ötürü Russell F. Brant'a teşekkür borçluyum.

Kalvinizm'le ilgili temel bilgiler konusunda History Learning Site adlı Internet sayfasından yararlandım.

Yedinci Bölüm: "Üçüncü Roma" ve Rusya

Rusya'nın Ortodoks Hıristiyanlığı seçmesiyle ilgili sayısız efsanevi hikâye vardır; bunlardan biri de şu ünlü sözdür: "içki içmek Rusların neşesidir, içki olmadan yaşamayız."

Philotheus'un mektubunu *Russia and Western* Civilization (New York: M. E. Sharpe, 2003) kitabının 89. sayfasında Theodore Pulcini'nin "Russian Orthodoxy and Western Christianity," adlı makalesinden aldım. Pulcini de bu makalesinde Nicolas Zernov'un eserinden alıntı yapmıştır: *The Russians and Their Church* (Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 1978), 49.

Eric Ormsby'un Andrew Wheatcroft'un makalesiyle ilgili eleştirisi. Wheatcroft, *The Enemy at the Gate: Hapsburgs, Ottomans, and the Battle for Europe, New York Times, 15 Haziran 2009, BR22.*

Rus felsefesi, kültürü ve Batı karşıtlığı bölümünde yine Vasilios N. Makrides ve Dirk Uffelman'ın çalışmasından faydalandım: "Studying Eastern Orthodox Anti-Westernism: The Need for a Comparative Research Agenda." Bu çalışmaya http://www.unierfurt.de/orthodoxes_christentum/worddocs/makridesleedsi.doc adresinden ulaşabilirsiniz.

Rusya'daki evanjelizm ve Ortodoks Kilisesi'nin 1005 yıllık gelenekleri hakkında bilgileri Patricia Lefevere'nin makalesin-

den aldım: "Tide of Evangelism May Swamp Religious Freedoms – Russia," *National Catholic Reporter*, 18 Haziran 1993.

Valery Ganichev'in sözleriyle ilgili bölüm *Itar-Tass* haber ajansından Olga Kostromina ve Yelena Dorofeyeva'nın COMTEX üzerinden geçtikleri haberden alınmıştır, 13 Aralık 2001.

Sekizinci Bölüm: Rusya ve İslam

Makarii'nin etkisini anlatan bölüm, Matthew P. Romaniello'nun makalesinden alınmıştır: "Mission Delayed: The Russian Orthodox Church after the Conquest of Kazan," *Church History*, 1 Eylül 2007. Bkz. http://goliath.ecnext.com/coms2/summary_0199-7006685_ITM

Moskova'nın "dinî otoriteyi dönüştürme" arzusu ve Rusya'nın "devletin savunucusu" rolünü nasıl üstlendiği konularında Robert D. Crews'in kitabından alıntı yapılmıştır: *For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia* (Cambridge: Harvard University Press, 2006), 2. Rus devletinin otoritesinin "dine" ve "ortak bir ahlâkî evrene" dayandığı yönündeki iddiasıyla ilgili gözlemler de yine aynı kaynağın 7 ve 8. sayfalarından alınmıştır.

Ceditçilik hakkındaki temel bilgilerin bazıları Daniel Kimmage'ın makalesinden alınmıştır: "Central Asia: Jadidism – Old Tradition of Renewal," *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 9 Ağustos 2005. Makaleyi http://www.rferl.org/content/article/1060543.html adresinden okuyabilirsiniz.

Gaspıralı hakkındaki bilgiler Şener Aktürk'ün makalesinden alınmıştır: "Identity Crisis: Russia's Muslims in the Debate over Russian Identity vis-a-vis Europe," *International Affairs Journal*, UC Davis, 31 Aralık 2005.

Rusya'nın ülkedeki Müslümanlarla ilgili politikası hakkındaki bilgilerin büyük kısmı Shireen T. Hunter'ın kitabından alınmıştır: *Islam in Russia: The Politics of Identity and Security* (Armonk, NY: M. E. Sharpe, 2004), 15-21.

Sultan Galiyev hakkındaki bilgilere Maxime Rodinson ve Richard Price'ın makalesinde ulaşılabilir: "Sultan Galiev – A Forgotten Precursor: Socialism and the National Question," Ekim 2004. Bu makaleye http://www.europe-solidarie.org/spip.php?article3638 adresinden ulaşabilirsiniz.

Sultan Galiyev'in sözleri, I. G. Gizzatullin, D. R. Sharafutdinov'un kitabından alınmıştır: *Mirsaid Sultan-Galiev. Stat'i, Vyslupleniya, Dokumenty* (Kazan: Tatarskoe Knizhskoe Izdatel'stvo, 1992), 52. Alıntı Wikipedia.

Dmitry Shlapentokh'tan yapılan alıntı "Islam and Orthodox Russia: From Eurasianism to Islamis," (*Communist and Post-Communist Studies* 41, 2008) başlıklı makalesinden yapılmıştır.

Dokuzuncu Bölüm: Batı'daki Müslümanlar

Tarık Ramazan'ın sözleri, kendisinin 12 Temmuz 2007 tarihinde Japonya'da verdiği "Europe and Its Muslims: Building a Common Future," adlı konferanstan alınmıştır. Daha fazla bilgi için http://www.tariqramadan.com/spip.php?article1049 adresine bakınız.

Avrupa'daki Müslüman nüfusları hakkındaki istatistikler ve bilgiler Jocelyne Cesari'nin makalesinden alınmıştır: "Immigration and Integration," *Islam-on-Line,* 1 Mayıs 2006. Bkz. http://www.islamonline.net/servlet/Satellite?c=Article_C&cid=1162385926736&pagename=Zone-English-Euro_Muslims%2FEMELayout.

Hollanda Parlamentosu'nun 2004 tarihli raporuyla ilgili ayrıntılar Liz Fekete'nin makalesinden alınmıştır: "Anti-Muslim Racism and the European Security State, Race and Class," *Race and Class* 46.1 (2004).

Eric L. Goldstein, *The Price of Whiteness: Jews, Race, and American Identity* (Princeton: Princeton University Press, 2006), 14.

Sol ile İslam arasındaki ittifak ve Emir Tahiri hakkındaki alıntılar için bkz. "Electing a New People: The Leftist-Islamic

Alliance," *Dhimmi Watch*, 30 Mayıs 2006. Ayrıca bkz. http://jihadwatch.org/dhimmiwatch/archives/011610.php

İlk kuşak Müslümanlarla ilgili bilgilerin büyük kısmı Emin Nasır'ın makalesinden alınmıştır: "Muslims Are Trying to Integrate," Islam-on-Line. Bkz. http://www.islamonline.net/servlet/Satellite?c=Article_C&cid=1165994195133&pagename=Zone-English-Euro_Muslims%2FEMELayout

Fransız Müslümanlar ve Katolik okulları hakkındaki bilgiler Katrin Bennhold'un yazısından alınmıştır: "French Muslims Find Haven in Catholic Schools," *New York Times*, 30 Eylül 2008.

Tarık Ramazan'ın entegrasyonla ilgili sözleri, kendisinin 12 Temmuz 2007 tarihinde Japonya'da verdiği "Europe and Its Muslims: Building a Common Future," adlı konferanstan alınmıştır. Daha fazla bilgi için http://www.tariqramadan.com/spip.php?article1049 adresine bakınız.

Rod Parsley'den alıntı David Corn'un makalesinden yapılmıştır: "McCain's Spiritual Guide: Destroy Islam," *Mother Jones*, 12 Mart 2008.

Franklin Graham'dan alıntı http://cbsIItv.com/watercooler/Franklin.Graham.Islam.2.265296.html adresinden yapılmıştır.

Şeyh Ömer Bekri Muhammed ile Dyab Abu Jahjah'ın görüşleri David Pryce-Jones'un yazısından alınmıştır: "The Islamization of Europe?" *Commentary*, 31 Aralık 2004.

Kardinal Jean-Louis Tauran'ın sözleri Tom Heneghan'ın haberinden alınmıştır: "Muslims Return God to Europe, Catholic Prelate Says," *Reuters*, 29 Kasım 2008.

2006 yılında Paris'teki ayaklanmalarla ilgili ayrıntılar Uluslararası Kriz Grubu'nun raporundan alınmıştır: "France and Its Muslims: Riots, Jihadism and Depoliticization," 2 Temmuz 2006. Bkz. http://www.islamonline.net/servlet/Satellite?c=Article_C&cid=1162385923118&pagename=Zone-English-Euro_Muslims%2FEMELayout

Müslümanlığa geçen İngiliz'in sözleri Şeyh Abdülhekim Murad'ın yazısından alınmıştır: "Tradition or Extradition,"

Islam online. Bkz. http://www.islamonline.net/servlet/Satellite?c=Article_C&cid=1158658504101&pagename=Zone-English-Living_Shariah%2FLSELayout

Soru-cevap bölümünün tamamına şu adresten ulaşabilirsiniz. http://www.islamonline.net/servlet/Satellite?cid=1213871143613&pagename=IslamOnline-English-Ask_Scholar%2FFatwaE%2FFatwaEAskTheScholar

William Dalrymple'dan yapılan alıntı için bakınız *Emel*, 27 Kasım 2007.

Onuncu Bölüm: İslam ve Hindistan

Stephen P. Cohen, *India: Emerging Power* (Washington, DC: Brookings, 2001), 11-12

Biruni'nin Hinduizm ve tektanrıcılıkla ilgili sözleri W. Montgomery Watt'ın makalesinden alınmıştır: "Biruni and the Study of Non-Islamic Religions," http://www.fravahr.org/spip.php?article31

Hindistan'daki Müslümanlarla ilgili en önemli kaynaklardan biri Said Nakvi'nin kitabıdır: *Reflections of an Indian Muslim* (Yeni Delhi: Har-Anand Publications, 1993), 23-27.

Hindistan'ın bölünmesiyle ilgili bölümde Sunil Khilnani'nin eserinden yararlandım: *The Idea of India* (New York: Farrar, Straus & Giroux, 1997), 161-165.

Gujarat eyaletindeki Müslüman karşıtı ayaklanmalarla ilgili bilgiler Luke Harding'in yazısından alınmıştır: "Gujarat's Muslim Heritage Smashed in Riots," *The Guardian*, 29 Haziran 2002.

Kongre Kütüphanesi'nin Hindistan'la ilgili ülke çalışması James Heitzman ve Robert L. Worden'e aittir: *India: A Country Study* (Washington: Government Printing Office for the Library of Congress, 1995).

Hindistan'daki Müslümanların şiddet eylemlerinin kurbanı olma olasılıkları ve Hindular ile Müslümanlar arasındaki anlaşmazlıklarla ilgili çeşitli istatistikler Alex Perry'nin makalesinden alınmıştır: "India's Great Divide," *Time*, 4 Ağustos 2003.

On Birinci Bölüm: İslam ve Çin

Çin'deki Müslümanlar ve İslam hakkındaki temel kitapların bazıları şunlardır:

Michael Dillon, *China's Muslim Hui Community, Migration, Settlement and Sects* (Richmond, Surrey, UK: Curzon Press, 1999).

Dru C. Gladney, *Dislocating China: Muslims, Minorities, and Other Subaltern Subjects* (Chicago: University of Chicago Press, 2004).

Jonathan N. Lipman, *Familiar Strangers: A History of Muslims in Northwest China* (Seattle: University of Washington Press, 1997).

James A. Millward, *Eurasian Crossroads: A History of Xinjiang* (Londra: C. Hurst, 2007).

S. Frederick Star (editör), *Xinjiang: China's Muslim Borderland* (Londra: M. E. Sharpe, 2004).

Hui Müslümanlarının ortak dil, ortak toprak ve ortak ekonomik yaşam eksikliği konularıyla ilgili bilgilerin bir kısmı Wang Daiyu'nun *Islam in China* adlı web sayfasındaki "Jonathan Lipman on Chinese Muslims" adlı makaleden alınmıştır, 4 Kasım 2007. Bkz. http://islaminchina.wordpress.com/2007/11/04/jonathan-lipman-on-chinese-muslims/

Zheng He ile ilgili bölümde şu iki kaynaktan yararlanılmıştır: Richard Gunde, "Zheng He's Voyages of Discovery," UCLA International Institute, 20 Nisan 2004. Bkz. http://www.international.ucla.edu/article.asp?parentid=10387 ve Jonathan Lipman'ın kitabından, *Familiar Strangers: A History of Muslims in Northwest China* (Seattle: University of Washington Press, 1997), 43.

Konfüçyüsçülüğün Çin'deki İslam üzerindeki etkileri konusunda Jonathan N. Lipman'ın kitabından yararlanılmıştır: *Familiar Strangers: A History of Muslims in Northwest China* (Seattle: University of Washington Press, 1997), 72.

Yusuf Ma Dexin'le ilgili biyografik bilgiler Wikipedia'dan alınmıştır.

İslam âlimlerinin İslam'ı "anlaşılabilir, ahlâkî ve etkin" kılma arzularıyla ilgili ayrıntılar Jonathan N. Lipman'ın kitabından alınmıştır: *Familiar Strangers: A History of Muslims in Northwest China* (Seattle: University of Washington Press, 1997), 211.

İbrahim Enver'in 1995 yılında yaptığı konuşmanın metnini http://ikdasar.tripod.com/anwar/95-08.htm adresinden bulabilirsiniz.

On İkinci Bölüm: Sömürgecilik, Milliyetçilik, İslam ve Bağımsızlık Mücadelesi

Bu bölümün ilk birkaç paragrafını eski bir kitabımdan aldım: Graham E. Fuller, *The Future of Political Islam* (New York: Palgrave, 2003), 5-7.

Çevresel değişimlerle ilgili bölümde şu iki kaynaktan yararlanılmıştır: Jared Diamond, *Guns, Germs and Steel: The Fate of Nations* (New York: Norton, 1997), 409-411; Jeffrey Sachs, "Islam's Geopolitics as a Morality Tale," *The Financial Times*, 28 Ekim 2001.

Joseph Stiglitz'in sözleri, *Vanity Fair* dergisinin Temmuz 2009 sayısındaki "Wall Street's Toxic Message" adlı makaleden alınmıştır.

On Üçüncü Bölüm: Savaş, Direniş, *Cihat* ve Terörizm

Robert Kaplan'ın sözleri kendi makalesinden alınmıştır: "The Coming Anarchy," *The Atlantic*, Şubat 1994.

Adil savaşla ilgili bölümde Garry Wills'in Michael Walzer'in *Arguing about War* adlı kitabıyla ilgili *New York Review of Books*'un 18 Kasım 2004 tarihli sayısındaki "What Is a Just War?" adlı makalesinden yararlanılmıştır.

Savaştaki davranış biçimleriyle ilgili bölümde (editörlüğünü Espesito ve Glenn'in yaptığı) *Understanding Jihad, Deconstructing Jihadism* kitabında John L. Esposito'nun "Jihad:

Hol yor Unholy War," başlıklı yazısından yararlanılmıştır. (Washington, DC: Center for Muslim-Christian Understanding, 2007).

Robert Fisk'in Usame bin Ladin'le yaptığı röportajı http://www.robert-fisk.com/fisk_interview3.htm adresinden okuyabilirsiniz.

İslam Araştırmaları Akademisi'nin bildirisine şu adresten ulaşabilirsiniz: http://www.islamonline.net/servlet/Satellite?pagename=IslamOnline-English-Ask_Scholar/FatwaE/FatwaE&cid=1119503546644

İntihar bombalamalarıyla ilgili istatistiklerin bir kısmı Robin Wright'ın haberinden alınmıştır: "Since 2001, a Dramatic Increase in Suicide Bombings," *Washington Post,* 18 Nisan 2008.

On Dördüncü Bölüm: Ne Yapmalı?

Amerikan Savunma Bakanlığı'nın "terörizm" tanımı, Savunma Bakanlığı'nın (17 Mart 2009 tarihinde düzeltilen) Askerî Terimler Sözlüğü'nden alınmıştır. http://www.dtic.mil/doctrine/jel/doddict/data/t/7591.html.

Walzer'in sözleri Garry Wills'in Michael Walzer'in *Arguing about War* adlı kitabıyla ilgili *New York Review of Books*'un 18 Kasım 2004 tarihli sayısındaki "What Is a Just War?" adlı makalesinden alınmıştır.

Seth G. Jones, Martin C. Libicki, *How Terrorist Groups End*, RAND Report (Santa Monica, 2006).

DİZİN

11 Eylül 15, 125, 128, 135, 170, 180, 203, 217, 218, 224, 226, 287, 291, 292, 299, 309, 317, 321

A

Abbasi İmparatorluğu 101, 103
ABD 9, 10, 13, 145, 158, 159, 178, 188, 197, 212, 213, 219, 220, 225, 226, 244, 271, 272, 275, 276, 278, 282, 283, 287, 290, 291, 292, 295, 297, 299, 303, 304, 307, 308, 312, 313, 317, 318, 319, 320, 323, 324, 325
Afganistan 2, 180, 195, 197, 198, 202, 231, 242, 243, 246, 266, 274, 275, 276, 283, 304, 312, 314, 317
Almanya 108, 127, 169, 203, 207, 220, 222, 266, 289, 326
Amerika 10, 11, 12, 13, 14, 15, 24, 49, 60, 138, 145, 147, 157, 158, 159, 170, 173, 193, 200, 201, 202, 205, 207, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 223, 224, 225, 257, 261, 271, 275, 276, 282, 283, 289, 290, 291, 292, 296, 298, 301, 305, 311, 317, 319, 321, 322, 323, 325, 326
Amerikan karşıtlığı 157, 199, 318
Anadolu 57, 61, 63, 72, 73, 74, 76, 89, 91, 92, 96, 109, 119, 162, 249
Arabistan 2, 9, 16, 29, 30, 63, 87, 98, 99, 132, 133, 136, 137, 139, 195, 266, 297, 298, 299, 305, 306
Arap milliyetçiliği 279, 286

Arnold Toynbee 97
Arthur Vööbus 90, 331
Aum Shinrikyo 302, 314
Avishai Margalit 168
Avrasyacılık 199, 200, 201
Avrupa 19, 20, 28, 40, 60, 64, 77, 79, 80, 81, 83, 103, 105, 106, 108, 113, 114, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 126, 128, 129, 131, 138, 148, 153, 162, 169, 170, 171, 173, 177, 188, 194, 196, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 226, 262, 264, 265, 266, 267, 269, 270, 272, 274, 275, 278, 285, 303, 335
Avrupa Birliği 171, 206
Ayasofya 114, 163
Ayetullah Humeyni 136
Aziz Paul 40, 41, 54, 62, 65

B

Babür 228, 231, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 241, 242, 246
Bağımsızlık Bildirgesi 309
Bakü 193
Bart Ehrman 67
Batı Roma İmparatorluğu 74, 75, 78
Belçika 207, 215, 266, 267
Bereketli Hilal 78
Bernard Lewis 218
Bertrand Russell 53
Bizans İmparatorluğu 30, 61, 69, 76, 78, 88, 91, 95, 96, 113, 124, 126, 161, 164, 178, 331
Bolşevik Devrimi 15, 187, 194
Budizm 23, 28, 43, 46, 50, 185, 253, 289
Büyük İskender 72, 89, 202

C

Carleton Stevens Coon 290
Carole Hillenbrand 124, 332
Celaleddin Rumi 227
Çeçenistan 179, 180, 198
Çin 2, 7, 16, 20, 21, 91, 125, 153, 157, 159, 169, 170, 199, 200, 202, 205, 226, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 263, 274, 304, 311, 321, 326, 338

D

Danimarka 122, 221
Din 18, 23, 44, 45, 48, 49, 53, 60, 79, 95, 101, 115, 175, 186, 190, 194, 225, 227, 234, 235, 269, 274, 288, 305, 307, 326
Dmitry Shlapentokh 201, 335
Doğu Ortodoks Kilisesi 33, 71, 79, 129, 130, 131
Doğu Roma İmparatorluğu 73, 74, 75, 76, 78, 79, 89, 165
Dünya Bankası 272, 281
Dyab Abu Jahjah 218, 336

E

Edward Said 125
Elijah Muhammed 276
Emperyalizm 170, 266, 268, 271, 282
Eric Goldstein 211

F

Filistinliler 285, 303, 321
Franklin Graham 218, 336
Fransa 113, 136, 168, 206, 207, 214, 220, 222, 223, 266, 267, 269, 326
Frederick Clarkson 147
Fyodor Dostoyevski 168

G

George Bush 218
Glasgow 204
Göç 209

H

Habib Bourgiba 295
Haçlı Seferleri 7, 19, 83, 105, 115, 116, **117, 118, 121, 122, 123**; **124**, 125, 126, 156, 206, 332
Halife Ömer 95, 98, 110, 113, 249, 332
Hamas 283, 301, 314
Hıristiyanlık 18, 19, 23, **27**, 33, **36, 37**, 41, **42, 43, 45**, 47, 48, **52**, 53, 54, 56, 58, **59**, 63, 71, 82, **83, 87**, 102, 128, 133, 135, 143, 148, 149, 165, **167**, 176, 182, **218, 234, 330, 333**
Hicaz 30
Hindistan 7, 20, 28, 47, **72, 89, 91, 153**, 169, **173, 193**, 195, **200**, 205, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, **238**, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 251, 274, 302, **304**, 311, 337
Hinduizm **23, 28**, 43, 46, 47, 49, 229, 230, 232, 240, 337
Hizbullah **68, 314**
Hollanda **203, 207**, 208, 210, 215, 266, 335

I

Irak 61, 68, **72**, 89, 155, 203, 204, 271, 274, 275, 282, 283, **293, 297**, 299, 300, 301, 304, 307, 311, 312, 313, 314, 317
Ira Lapidus **96**, 331
İncil 33, 34, **79**, 80, 136, 137, 139, 143, 145, 146, 147
İngiltere 97, 189, 204, 207, 208, 213, 214, 218, 235, 266, 274, 282, 326
İran 28, 49, 61, 63, 68, 72, 80, 89, 91, 96, 103, 132, 136, 145, 185, 186, 189, 195, 202, 227, 232, 235, 237, 264, 271, 282, 283, 302, 311, 322
İsa 29, 30, 31, 32, 33, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 46, 51, 53, 54, 55, 56, 57,

58, 60, **62**, 63, 64, 65, 66, 67, 71, 72, 83, 90, 92, 93, 94, 107, 108, 115, 137, 142, 144, 146, 148, 164, 167, 169, 330
İslam 2, 7, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 27, 28, 29, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 57, 58, 60, 61, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 90, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 108, 112, 115, 117, 119, 120, 121, 123, 125, 126, 127, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 141, 144, 146, 147, 148, 149, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 162, 165, 166, 167, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 181, 183, 184, 185, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 197, 198, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 209, 210, 212, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 243, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 257, 258, 261, 262, 263, 264, 270, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 282, 283, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 294, 295, 296, 297, 299, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 325, 326, 329, 331, 333, 334, 335, 337, 338, 339, 340
İsmail Gaspıralı 189
İspanya 38, 79, 101, 110, 118, 121, 206, 266
İsrail 11, 35, 40, 49, 89, 213, 268, 283, 284, 285, 289, 302, 303, 311, 312, 314, 318, 324
İsveç 122, 168, 207
İtalya 63, 166, 207, 226, **266**

J

Japonya 200, 335, 336
Jared Diamond 339
Jeffrey Sachs 265, 339
John Calvin 136, 138
John Knox 137
John McCain 217

Jomo Kenyatta 311
Jonathan Lipman 251, 338
Josef Stalin 194
Joseph Stiglitz 281, 339

K

Karen Armstrong 42, 60, 330
Kızıl Tugaylar 302, 314
Kimlik 186
Komünist Parti 172, 193, 194, **195, 196, 302**
Kongo 267, 283
Konstantin Leontiev 169
Kosova 207, 283
Kudüs 54, 71, 73, 95, 105, 106, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 117, 119, 120, 127, 142, 163, 188, 195, 252
Kuran 31, 32, 33, 34, 35, 38, 39, 40, 51, 76, 99, 106, 136, 137, 145, 147, 148, 194, 204, 223, 236, 243, 252, 279, 294, 300, 305, 306
Kutsal Topraklar 84
Kuzey Afrika 61, 74, 78, 102, 203, 207, 262
Kültür Devrimi 253, 254, 256
Kürtler 156

L

Leninist 172, 194, 196, 286
Londra 204, 212, 218, 330, 338
Lübnan 2, 68, 89, 176, 280, 283, **303**

M

Mahatma Gandhi 295, **310**
Malcolm X 276
Marc Sageman 305

Marksist-Leninist 172, 194, 196, 286
Marksizm 212, 289
Martin Luther 36, 131
Medine 30, 34, 35, 294, 298
Mekke 30, 31, 32, 34, 35, 142, 177, 179, 252, 253, 294, 298
Merlin Stone 60
Merlin Swartz 96, 331
Mesih 33, 37, 38, 51, 55, 144, 167
Mısır 29, 57, 61, 63, 64, 65, 72, 91, 92, 117, 119, 140, 195, 254, 271, 278, 282, 283, 289, 305
Michael Walzer 309, 339, 340
Milliyetçilik 7, 13, 261, 274, 279, 339
Moğollar 103
Moskova 93, 165, 168, 177, 178, 179, 180, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 193, 194, 195, 197, 276, 334
Muhammed Peygamber 14, 27, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 42, 58, 71, 96, 97, 98, 99, 221, 231, 249, 294, 295, 330
Musa 32, 98
Müslüman kimliği 209, 244, 277

N

NAM 284
Nelson Mandela 310, 311

O

Ortodoks 7, 18, 19, 20, 28, 33, 65, 70, 71, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 92, 108, 109, 111, 114, 116, 120, 122, 123, 124, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 149, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 181, 182, 185, 186, 187, 190, 201, 202, 289, 333
Osmanlı İmparatorluğu 101, 161, 164, 191, 237, 252, 254, 265, 270, 273, 278, 279, 296

Otuz Yıl Savaşları 129
Ölü Deniz Parşömenleri 58
Ömer Bekri Muhammed 218, **336**

P

Pakistan 96, 202, 228, 229, 23**6, 238, 239, 240, 241, 243, 246,** 256, 311
Pers İmparatorluğu 91
Polonya 122, 168, 171, 206
Protestan Reformu 7, 127, 128, **130, 131, 133, 135, 137, 139**

R

Radikalizm 282
RAND 2, 315, 316, 340
Robert Fisk 298, 340
Robert Kaplan 290, 339
Roma İmparatorluğu 53, 54, 56, 57, 61, 69, 73, 74, 75**, 76, 77, 78, 79,** 89, 90, 91, 93, 143, 165, 166, 167, 202, 263, 265
Roma Katolik Kilisesi 71, 80, 129
Ronald Reagan 276
Rus Ortodoks Kilisesi 172, 174, 186
Rusya 2, 7, 15, 20, 83, 85, 86, 122, 123, 133, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 205, 251, 253, 256, 258, 273, 289, 321, 326, 333, 334
Rusya Müslümanları 185, 190, 191

S

Saddam Hüseyin 297
Sara Diamond 146

Selçuklu Türkleri 112, 119
Slavlar 75, 122, 124, 201, 285
Soğuk Savaş 13, 82, 103, 271, 276, 284
Song Hanedanı 249
Sovyetler Birliği 13, 47, 172, 173, 174, 178, 192, 198, 284, 306
Sömürgecilik 7, 261, 266, 273, 281, 282, 339
Spiros Vryonis 114, 332
Stephen P. Cohen 232, 337
Sufizm 254
Suriye 30, 61, 63, 65, 72, 73, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 95, 96, 103, 271, 280, 282, 283, 331
Suudi Arabistan 2, 16, 132, 133, 136, 137, 266, 297, 298, 299, 305, 306
Sünni İslam 140, 144
Şam 68, 89, 94, 112, 121, 231, 250, 331
Şeriat 132, 146, 194, 224, 226, 298, 300
Şiddet 128, 203
Şiilik 144

T

Taliban 9, 314
Tamil Kaplanları 302, 303
Tatarlar 170, 182, 195
Teoloji 29, 60
Teröre Karşı Küresel Savaş **9, 125, 135, 159, 180, 196,** 200, 222, 277, 309
Tibet 169, 243
Tolstoy 168
Tony Blair 218
Türkiye 2, 62, 85, 187, 189, 201, 202, 207, 279, 302, 311
Türkler 51, 75, 107, 108, 109, 115, 178, 207, 231, 237, 285

U

Usame bin Ladin 218, 288, 297, 298, 340
Uygur 256, 257
Üçüncü Roma 7, 93, 161, 165, 166, 333

V

Vahabilik 133, 136, 138
Valery Ganichev 174, 334
Vasilios Makrides 84, 170

W

Walter Bauer 67
William S. Lind 212

Y

Yahudi 5, 23, 30, 33, 35, 36, 37, 38, 40, 44, 45, 46, 54, 57, 64, 65, 95, 96, 98, 100, 101, 108, 110, 111, 186, 206, 211, 213, 218, 220, 222, 226, 277, 284, 285, 289, 330, 332
Yaser Arafat 283
Yemen 2, 29, 30, 271, 283, 330
Yeni Delhi 243, 337
Yugoslavya 79, 81, 277
Yunanistan 57, 72, 85, 87, **92, 311**